

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Estók János (főszerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Gheorghe Gorun [Románia],

Kaposi Zoltán (szerkesztő), Orosz István (szerkesztő), Novák László Ferenc,

Papp Klára (szerkesztő), Romány Pál, Nigel Swain [Nagy-Britannia],

Tóth Pál Péter, Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Lázár Éva

TARTALOM

TANULMÁNYOK

KAPOSZ Zoltán: A Dráva menti uradalmak gazdasági változásai a Trianon körüli években	1
DEMETER Gábor – KOLOH Gábor: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935)	25
DEMETER Gábor – BAGDI Róbert – MAGYAROSI Ádám: A falusi és város lakó parasztság életminőségének és egészségi állapotának különbségei 1930 körül Debrecen térségében ...	77

ELSZAKÍTOTT TERÜLETEK AGRÁRIUMA

TÓTH-BARTOS András: Erdélyi magyar agrárium a két világháború közötti Romániában	113
GAUČIK István: Folytonosság, újrakezdés, prosperitás? Csehszlovákia agrártörténete kisebbségi magyar szempontból	133
MOLNÁR Tibor: Jugoszláv agrárreform a Bácskában (1919–1941)	149

KÖZLEMÉNYEK

SALAMON Konrád: Földreform és Trianon	157
FAZEKAS Csaba: Adalékok a falu szerepének megítéléséhez a Trianon utáni magyar politikai gondolkodásban	163
BÓDY Zsombor: Hatalmi viszonyok a mezőgazdaság érdekképviselőiben Trianon után. Az 1920-as kisgazda frakció és a mezőgazdasági kamarák elitjének társadalmi arculatáról	177
STRAUSZ Péter: Agrár-érdekképviselő a mindennapokban. A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara tevékenysége a két világháború között	189

KRÓNIKA

Romány Pál (FEHÉR György)	199
Varga Gyula (SZÁVAI Ferenc)	203
Nyakas Miklós (PAPP Klára)	207

SZEMLE

Maul-Link Dóra: Tolna vármegye mezővárosai 1828-ban. Tolna megye történetének forrásai. (HORVÁTH Balázs)	209
Orosz István: Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról (KAPOSZ Zoltán)	211
Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok ifj. Bartha János 80. születésnapjára. Szerk. Papp Klára – Bárány Attila – Kerepeszki Róbert – Pallai László (ZSOLDOS Ildikó)	217
Bibliográfia az Áchim-kutatáshoz (Molnár M. Eszter: Áchim L. András és kora kutatási bibliográfia.) (SZABÓ Ferenc)	220

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

e-mail-cím: agrartortszemle@mmgm.hu

KAPOSI ZOLTÁN

A DRÁVA MENTI URADALMAK GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAI A TRIANON KÖRÜLI ÉVEKBEN

A hazai gazdaság- és társadalomfejlődésnek évszázadokon át fontos szervezetei voltak az uradalmak.¹ Abban, hogy az ország egyes vidékein a fejlődés során milyen méretű és tulajdonrendszerű uradalmak jöttek létre, nagy változatosság látszik. Egy-egy megyében a nagybirtokok területi aránya elérhette a 60–70%-ot is. Közismert ugyanakkor, hogy a nagybirtokok bár tartós szervezetek voltak, mégis a piacgazdaság fejlődése és a végbement politikai változások miatt a 19. századtól sokat változtak, s az idők során egyre sérülékenyebbé váltak.² Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy egy dominánsan nagybirtokos vidéken, vagyis a Dráva menti területeken az első világháború vége felé, illetve az azt követő néhány évben milyen változások következtek be az uradalmak rendszerében, működésében.

1. DÉL-DUNÁNTÚL: A NAGYBIRTOKOK HAZÁJA

Mivel nagybirtokból sok volt, ezért egyértelműsíteni kell, hogy elemzésünk pontosan mely területről és mely nagybirtokokról szól. A vizsgált birtokok Zala, Somogy és Baranya déli, illetve Varasd, Belovár-Kőrös és Verőce vármegye északi részén helyezkedtek el, földrajzi szempontból alapvetően a Dráva mentén. Az említett terület Magyarország és Horvátország (Szlavónia) között oszlott meg, ahol a Dráva régóta határt képezett. Az idők során persze volt néhány vitás kérdés a Dráva folyása mentén, mint például a Gola-sziget Horvátországhoz vagy Somogy megyéhez tartozása; a folyó jobb partján fekvő, de bal oldali szőlőheggyel bíró Légrád Zala megyéhez kapcsolódása; a Dráva partbontó munkája miatti egyoldalú magyarországi földcsökkenés stb., de ezek hosszú távon kezelhetők voltak. Ugyanakkor 1914 előtt a gazdasági működésben a Dráva nem jelentett merev határt. A térségben lévő uradalmak számos esetben nem érték véget a folyónál: sokszor olyan agrárnagyüzemek jöttek létre, amelyeket a folyó csak kettéválasztott, vagyis amelyek egyik része a magyar, másik része a szlavóniai oldalon feküdt. A 19. század utolsó harmadában a ma-

1 Lásd KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtokok kormányzata 1711–1848*. Budapest, 1980; KAPOSI Zoltán: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténelmi Szemle* 2001. 1–2. 239–260.

2 Lásd KAPOSI Zoltán: A nagybirtok és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk. GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József. Pécs–Budapest 2013. 264–284.

gyar oldalról jelentős létszámú népességátköltözés is történt a ritkábban lakott szlavóniai birtokokra, amely az uradalmak számára az ottani munkaerőhiányt enyhítette, ugyanakkor egybeesett a magyarosító elképzelésekkel is.³ Voltak olyan esetek is, amikor a magyarországi uradalom tulajdonosának a szlavóniai területen szintén volt egy uradalma, s a kettőt együtt kezelték, de van példánk az önálló kezelésre is. Szintén érdekes eleme a fejlődésnek a tulajdonosi réteg: a folyón innen sok olyan família található, akik hajdan horvát területekről érkeztek, de az idők során magyarrá váltak, ám megőrizték horvátországi kapcsolataikat, s például a horvátországi államigazgatásban is szerepet játszottak.⁴ A szlavóniai területen sok magyar nagybirtokos a megyéjében a legnagyobb adófizetők közé tartozott. A Verőce megyei háború előtti virilislistákon például a Majláth, a Gutmann, a Jankovich stb. családok tagjai igen előkelő helyet foglaltak el.⁵

*A vizsgálatba bevont Dráva menti uradalmak jellemzői*⁶

Uradalom központja	Uradalom tulajdonosa	A birtok területe (kat. hold)
Csáktornya	Festetics Jenő gróf	30 000
Berzence	Festetics Tasziló herceg	47 213
Babócsa	Somssich Béla gróf	3 500
Somogytárnóca	Széchenyi Antal és Frigyes grófok	13 712
Erdőcsokonya	Széchenyi Géza gróf	9 759
Siklós	Benyovszky Móric gróf	13 000
Dráva-Pálfalu (Belcsa-pusztá)	Kremzír Mór, Károly	1 700
Kastélyosdombó, Novi Marof	Erdődy Rudolf gróf	7 600
Drávatamási	Thassy Jenő	2 000
Vajszló	Magyar Katolikus Vallásalap	5 500
Dárda	Schaumburg-Lippe herceg	47 495
Sellye	Draskovich Iván gróf	12 000
Lakócsa	Magyar Katolikus Vallásalap	6 500
Bellye	Habsburg Frigyes főherceg	109 000
Ludbreg	Batthyány-Strattmann László herceg	6 500
Nagykanizsa	Batthyány-Strattmann László herceg	9 900
Belisce, Orahovica, Vuchin	Gutmann testvérek	105 000
Alsó-Mihojlac	Majláth László gróf	45 000
Therezovac-Suhopolje	Jankovich Endre gróf	11 100
Cabuna	Jankovich Aladár gróf	10 000
Pécs	pécsi káptalan	7 710

Forrás: A *Magyarországi gazdacímár* (Szerk. RUBINEK Gyula. Budapest, 1911) adatai alapján számolva, kiegészítve számos más történeti forrás adatával

- 3 A térségből való kivándorlásra lásd: SZILI Ferenc: *Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914*. Kaposvár 1995.
- 4 Jól mutatják ezt az olyan nagybirtokos családok, mint például a Somssich, Jankovich, Pejacsevich, Draskovich stb.
- 5 Lásd például: *Pécsi Napló* 1906. január 20.
- 6 Tanulmányunkban minden területi adatot kataszteri holdban adunk meg. Meg kell jegyezni, hogy a feltüntetett birtokméretek az 1910-es években is változhattak (a tulajdonos meghalhatott a fronton, öröklési viták miatt is változhatott egy-egy uradalom, nem is beszélve a parcellázásokról stb.).

Milyen jellegzetességekkel bírtak ezek az uradalmak? A térségben a magyar felső társadalom szinte minden rétege megtalálható. A legnagyobb birtok Habsburg Frigyes főherceg Drávaszögben fekvő bellyei uradalma volt, amelynek jelentős része ártéri erdő volt. A hitbizományi birtok híres volt minőségi agrárgazdálkodásáról, ipari létesítményeiről (kendergyár, gőzmalmok, gépgyár, vajgyár, cukorgyár stb.), s nem utolsósorban gazdag vadállományáról.⁷ A mai Alsó-Szászországban található Schaumburg hercegség uralkodója volt a dárдай és a verőcei uradalom tulajdonosa. A dárдай uradalmat 1842-ben vették meg gróf Esterházy Móricztól, a Dráván túli verőceit pedig két évvel később gróf Pejacevich Antaltól.⁸ Az együtt mintegy 120 000 holdat kitevő birtok sokat fejlődött a dualizmus korszakában, a Schaumburg hercegek élen jártak a Dráva szabályozásában, a térség vasútfejlesztésében stb.⁹ Természetesen sem a királyi főherceg, sem Schaumburg-Lippe herceg nem lakott az uradalmi kastélyai-ban, legfeljebb csak a vadászatokra érkeztek évente egyszer-kétszer. Festetics II. Tasziló 1911-ben kapta hercegi címét, akinek egyik fontos birtokközpontja volt Berzence, amelyet nemcsak a minőségi termelés, hanem a főúri vadászatok is híressé tettek. Tasziló herceg birtokai az idők folyamán fogytak: apjától még 142 000 holdat örökölt, de 1933-ban, amikor meghalt, már csak 70 942 holdja volt.¹⁰ Batthyány-Strattmann László hercegnek két, területileg szinte összeérő uradalma volt a térségben, amit csak a folyó választott el: északról a nagykanizsai, délről pedig a ludbregi uradalom, mindkettő 1746 óta a négy nagybirtokból álló hitbizomány részeként működött. A két birtoknak Kanizsán volt a központja, az erdőgazdaságokat a tulajdonos kezelte, a majorságokat bérbe adták.¹¹

Számos grófi nagybirtokot is találunk a térségben. A csáktornyai uradalmat apjától kapta Festetics Jenő gróf örökségként, mivel a keszthelyi hatalmas hitbizományt Tasziló örökölte. A tulajdonos által kiépített mintagazdaság híres agrárüzeme volt a térségnek. Szintén magas szintű gazdálkodást valósítottak meg a Somssich grófok, akiknek babócsai uradalma az 1870-es évek eleji osztozkodás miatt ugyan részekre tagolódott, de még így is maradt fejenként pár ezer hold. Közülük Somssich Béla grófnak a Dráván túl is volt 900 holdja.¹² A Somssichok fontos szerepet játszottak a déli területek fejlesztésében, egyesületeket vezettek, számos ipari üzemalapítást in-

7 Lásd: *Albrecht főherceg ő fensége bellyei uradalmának leírása*. Bécs 1883. VÁRADY Ferencz: *Baranya multja és jelenje*. Pécs 1896. 1. 523–528.; ZÓKA Péter: A bellyei uradalom a 19. század végén. In: *Uradalmak térben és időben*. Szerk. BORSY Judit Borbála. Pécs 2013. 337–362. (Baranyai történeti közlemények 5.); Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BML) IV. 438. Erdőgazdasági üzemtervek. Bellyei uradalom. Bellyei és Dályoki Erdőgondnokság.

8 MEYER, Stefan: *Georg Wilhelm Fürst zu Schaumburg-Lippe. Absolutistischer Monarch und Grossunternehmer an der Schwelle zum Industriezeitalter*. Hannover 2005. 157.

9 KAPOSZ Zoltán: Evangélikus földesurak gazdasági és társadalmi jelentősége Dél-Dunántúlon a 19. században. In: *A reformáció a Dél-Dunántúlon*. Szerk. BORSY Judit. Pécs–Kaposvár–Szekszárd 2019. 249–276.

10 A Festetics-földek fogyásához lásd: BAKÁCS István: *A Festetics család keszthelyi levéltára. Levéltári leltárak I.* Budapest 1955. 6.

11 KAPOSZ Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány gazdasági változásai a 20. század első felében. *Közép-Európai Közlemények* 2012. No. 18–19. 3–4., 191–208.

12 A Somssich-birtokokra: KAPOSZ Zoltán: *Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században*. Budapest 2019. 139–159.

dítottak el stb. Erdődy Rudolf grófnak a Dráva mindkét oldalán voltak birtokai: egy kisebb a Somogy megyei Kastélyosdombón, a másik pedig a Varasd melletti Novi Marofban, utóbbi helyen épült ki központi gazdaságirányítás, ettől függetlenül persze Erdődy gróf Kastélyosdombón is épített egy kastélyt magának.¹³ A Majláth család házasság révén jutott a Prandau-féle alsó-mihojláci hatalmas uradalomhoz, amelynek nagy része a Dráván túli területekre esett.¹⁴ A sellyei uradalom is örökség volt: a Batthyány Erzsébettől származó birtok később hitbizomány lett, s Draskovich Károlytól származó fia, Iván gróf örökölte. Sellye az Ormánság fővárosa, hatalmas, vadban gazdag erdőségei, jelentős sertéspiaca és a tulajdonos által kialakított fácántenyészte tette nevezetessé az uradalmat.¹⁵ Az igen szerteágazó leszármazással bíró, ősi horvát Jankovich családnak is sok birtoka volt Dráván innen és túl. 1798-ban a Kamarától vették meg a 71 000 holdas vuchini uradalmat, amely a dualizmus korában már három önálló uradalomként működött Vuchin, Suhopolje és Cabuna központokkal. Ebből a vuchini latifundiumot a Gutmann család vette meg tőlük. Igen híresek voltak a Jankovich-birtokok minőségi állattartásukról. A pozsonyi illetékességű Benyovszky Lajos 1873-ban vásárolta meg herceg Batthyány Gusztávtól a siklósi uradalmat, amelyet aztán 1905-ben fiára, Móricara hagyott, aki később grófi címet szerzett, s Baranya megye főispánja lett.¹⁶ Végül említsük meg a grófi birtokosok közül a Széchényieket. A hajdani csaknem 300 000 holdas birtokot Széchényi Ferenc három fia között szétosztotta, s ennek során a csokonyai uradalom István grófhoz került, amelyet ő 1834-ben két testvérének eladott. A birtok a leszármazottak kezén tovább osztódott, s a 20. század elején jellemzően már csak 5000–15 000 holdas nagybirtokok maradtak, ezek között volt a két Dráva menti birtok: az erdőcsokonyai és az abból leválasztott somogytarnócai uradalom.¹⁷

A 19. századi gyors ütemű iparosodás is jelentős változásokat eredményezett a térség birtokszerkezetében. Ennek az egyik jele a Kremzír-birtok létrejötte volt Barcs mellett, Dráva-Pálfalu területén. A morva területekről származó Kremzír Károly még batyuzó rongykereskedőként kezdte, de egyre kiterjedtebb kereskedést folytatva kapcsolatba került a Széchényi családdal, akiktől 1868 felé birtokot vásárolt, amelyet a későbbiekben még ki is bővített. Fia, Mór építette fel Dél-Dunántúl legnagyobb mezőgazdasági szeszgyárát és szeszfinomítóját, iparvasúttal és számos egyéb beruházással, közvetlenül a Dráva-parton. A Kremzíreknek a szlavóniai oldalon is

13 UJVÁRY Imre: Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. In: *Magyarország vármegyéi és városai 14. Somogy*. Szerk. CSÁNKI Dezső. Budapest 1914. 334.; illetve REISZIG Ede: Somogy vármegye községei. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy*. Szerk. CSÁNKI Dezső. Budapest 1914. 89–90.

14 A Majláth-birtokokhoz lásd: SNEFF Zsuzsanna: *A „gyermekek kastélya” A bakócai Majláth-kastély története*. https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/a_gyermekek_kastelya_a_bakocai_majlath_kastely_tortenete (megtekintve: 2020. július 13.).

15 Sellyéhez: VÁRADY 1896. I. köt. 536–538.

16 CZEININGER Tamás: *Gróf Benyovszky Móric főispán*. Abaliget 2001. 23.

17 SZÉCHÉNYI Viktor: *Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchényi nemzetség történelméből*. Székesfehérvár 1933; lásd még: KAPOSI 2001. 239–261.; UJVÁRY 1914. 326. és 341. A történeti hűség miatt hozzá kell tenni, hogy a Széchényiek a birtokosztódás mellett sokszor házasságok vagy vásárlások révén szereztek is birtokokat. Erre vonatkozóan lásd SZÉCHÉNYI 1933 adatait.

volt mintegy 400 hold földjük.¹⁸ A térség legnagyobb ipari vállalkozása a nagykanizsai üzletközponttal rendelkező Gutmann családhoz kapcsolódik. Gutmann Henrik jelentős nagykereskedői és faipari érdekeltségeket épített ki, s örökösei a századforduló környékén hatalmas erdővásárlásokba kezdtek a Dráván túli szlavóniai területeken. Erdőket béreltek, megvették a valpói, az orahovicei és a vuchini uradalmat; összes birtokuk mintegy 105 000 holdat tett ki. A Dráva túlsópartján, Beliscsén Közép-Európa legnagyobb faipari üzemét hozták létre, mintegy 3000 embert foglalkoztatva.¹⁹

Végül említsük meg, hogy a térségben voltak egyházi és közalapítványi uradalmak is, bár ezek nem voltak nagy méretűek. A lakócsai uradalom 1820-ig a zselicszentjakabi apátság javadalma volt, majd 46 évi kincstári kezelés után 1866-tól a Vallásalaphoz került.²⁰ Az uradalmi földek négy falu határában a Dráván innen, kettő esetében (Detkovác és Gaciste) pedig a folyón túl feküdtek. A birtok nagy része jó minőségű faállományú erdő volt.²¹ Jelentősebb mezőgazdasági termelést nem folytattak, a birtokot bérbe adva üzemeltették.²² A vajszlói uradalom az Ormánság öt falujának határában helyezkedett el, működését szintén a Vallásalap alá rendelték.²³ Utolsóként emlíjtük meg a pécsi káptalan mintegy 19 700 holdas uradalmát, amely ugyan nagyrészt Pécs környéki földekből állt, de a Dráva mentén is volt egy 7710 holdas kerülete, amelyből Drávakeresztúr település esetében 138 hold a folyón túl helyezkedett el.²⁴

2. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ GAZDASÁGI HATÁSAI A TÉRSÉG URADALMAIRA

A háborúval kezdődő események igencsak megzavarták a hazai uradalmak addigi működését. Magyarországon sok olyan nagybirtokos állt közel a politikai hatalomhoz, akik uradalmaik területi elhelyezkedéséből és méretéből következően mint hadiszállítók, nagy nyereségre tehettek szert. Ez azonban a nagy forgalmú szállítási

- 18 A Kremzír családhoz lásd: HOROGSZEGI Tamás: A barcsi Kremzír-palota építéstörténeti kutatási eredményeinek összefoglalása. *Műemlékvédelem* 2015. 1. 9–20.
- 19 A nagyüzemhez lásd: VOLNER, Hrvoje: Industrial Colony of Belisce: Factory Facilities, Infrastructure, and Transportation on Gutmanns' Estate. *Review of Croatian history* 2020. 1. 93–107.; a Gutmann-családhoz lásd: KERESZÉNYI Edit: A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoázia. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1979*. Szerk. SIMONFFY Emil. Zalaegerszeg, 1979. 147–167. (Zalai Gyűjtemény 12.)
- 20 Képviselőházi irományok. 1869. XVI. kötet. 1441. szám. 179. Kimutatása a pécsváradi főtiszt kerületben lévő s a vallási alaphoz tartozó jószágok s azok származásának. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1869_16/?query=lak%C3%B3csai%20ap%C3%A1ts%C3%A1lg&pg=184&layout=s (megtekintve: 2020. július 13.).
- 21 A térség erdőgazdálkodásához lásd: SZABÓ Máté: Az 1879. évi erdőtörvény hatása a Dráva menti uradalmi erdőgazdálkodás és faipar fejlődésére. *Agrártörténeti Szemle* 2019. 1–4. 147–157.; MNL BML XI. 605. Lakócsai uradalom. Erdészeti kimutatások, javaslatok 1815–1891.
- 22 KOPASZ Gábor: A pécsváradi közalapítvány jószágkormányzóság és levéltára. *Levéltári Közlemények* 1973–1974. 302.
- 23 KOPASZ 1973–1974. 298.; lásd még: H. PÁLFY Ilona: Baranyamegye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 1933. 12. 982.
- 24 DÓKA Klára: Egyházi nagybirtok a Hegyháton (A Pécsi Káptalan uradalma a felmérések tükrében 1720–1893). *Baranya* 1994–1995. 66. Táblázat alapján számolva.

vonalaktól némileg kieső Dráva menti uradalmak esetében alig jelentkezett. A mezőgazdasági árak ugyan 1915 után emelkedtek, de ennek kihasználása sok esetben bajos volt, mivel az agrárnagyüzemek számos helyen hosszú távú bérletben működtek, így a bevételek növekedése nem a tulajdonosokat, hanem a bérlőket gazdagította. Tény ugyanakkor, hogy a hazai nagyüzemi agrártermelés előtt egyre nagyobb lehetőségek nyíltak a háború során, hiszen szinte minden terméket el lehetett adni. Arra is jók voltak a konjunkturális évek, hogy a korábban felgyülemlett adósságoktól az inflációs pénz révén most megszabaduljanak.²⁵ Szerencsések voltak azok az uradalmak, amelyek különböző szerződésekkel nagy fogyasztóközönséggel bíró piacokat tudtak találni. Így például Pécs város a dárdai és a bellyei uradalommal kötött szerződést arról, hogy azok összesen napi 1600 liter tejet szállítanak Pécsre, ami jelentősen csökkentette a tejhiányt.²⁶ Szintén Pécs várossal kötött szerződést 1915-ben Frigyes főherceg uradalma az ott elejtendő vadhús városba szállítására, amelyet Pécssett a városi élelmiszerszernak hozott forgalomba. Hasonló szerződésre készült a sellyei uradalom is.²⁷ Az orahovicei Gutmann-uradalomból 1916-ban a keleten meghódított Grodno városba szállítottak nagy mennyiségű halat.²⁸ Kaposvár város a zsírhiány enyhítése érdekében kötött 1917-ben szerződést a csurgói uradalom két bérlőjével, Meller Henrikkel és Mayerhofer Ödönnel, ezekben Meller 280, Mayerhofer pedig 80 sertés hizlalását vállalta.²⁹ A nagybirtokosok általában élen jártak a hadikötvények jegyzésében, bár kétségtelen, hogy ezt mind az állam, mind a lakosság el is várta tőlük. Voltak, akik a háború gyors befejezése utáni fellendülésre számítva fejlesztettek. Így például a dárdai uradalomban Laskafalun 1915-ben adtak át egy rakodóvágányt, amelyet egy 12 km hosszú iparvasúttal is összekötöttek, hogy a gabonán kívül a közeli erdőből kitermelt fa is szállíthatóvá váljon.³⁰ Szintén fontosak voltak azok a karitatív, segélyező s más hasonló tevékenységek, amelyek révén szegényebb, elesett társadalmi rétegek ellátását, megélhetését próbálták meg javítani. Ebben sokszor az uradalmi tulajdonosok feleségei voltak a kezdeményezők.

Mindemellett több tényező erősen korlátozta a működést. Az infláció és a csökkenő lakossági jövedelmek miatt a hagyományos uradalmi bevételek és a házbérek is lassan csordogáltak. Még jelentősebb volt, hogy a háború alatt a cselédmunkaerő nagy részét behívták katonának, s ez a harcok elhúzódásával már olyan mértékűvé vált, hogy több majorban krónikus munkaerőhiány lépett föl, s a szükséges munkát sem tudták már elvégezni. Ez főleg a kisebb cselédi állománnyal dolgozó uradalmakban okozott megoldhatatlan problémákat, hiszen ott már pár ember kiesése is súlyos következményekkel járhatott. A nagykanizsai uradalom hat-nyolc irányító emberrel

25 KAPOSI Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs, 2002. 265.

26 *Pécsi Napló* 1917. április 5.; lásd még: TEGZES Ferenc: Pécs közéletmezése az I. világháború idején. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Szerk. FONT Márta – VONYÓ József. Pécs 1999. 139–149.

27 *Dunántúl* 1915. október 29.

28 *Pécsi Napló* 1916. március 9. Grodno a lengyel neve a mai Hrodnának, amely 350 000 fős város Belaruszban.

29 *Somogyvármegye* 1917. november 20.

30 *Pécsi Napló* 1915. december 14.

működő erdőgazdaságában már pár ember kiesése is működési problémákat vetett fel. Így például egy 1917. évi jelentésből tudjuk, hogy az uradalom egyik körvadászt behívták katonának, a kocsis eltörte a lábát és kiesett a munkából, s már csak egy orosz fogoly maradt arra, hogy kisöpörje az irodát és befűtsön.³¹ 1917-ben a szőlők alá nem tudtak trágyát hordani; a fuvarosok és az állathány miatt a favágás és fahordás késett stb.³² A háború előrehaladtával egyre nehezebben lehetett a majorokat, pusztákat kiadni bérletbe. 1916-ban a siklósi uradalomnak hat-hét pusztája állt bérlő nélkül.³³ A háború előtt a gazdálkodás napi gondjait a tulajdonosok megbízható intézőkre bízta, most azonban közülük sokan bevonultak, így a szakképzett alkalmazottak kevesen maradtak. Vannak ugyanakkor példánk arra, hogy az orosz hadifoglyok érkezése és munkaerőként való használata legalább részben kompenzálta a kiesett munkaerőt, bár gyakoriak voltak a foglyok szökései is.³⁴

A háború alatt nagyon megnehezültek a szállítási lehetőségek, hiszen nagyobb tömegű mezőgazdasági cikket csak a minisztériumtól beszerzett engedéllyel lehetett szállítani.³⁵ A kiadásokat is mindenhol vissza kellett fogni. A megindított építkezéseket sok helyen leállították, avagy hosszú távra elhalasztották. A világháború vége felé a helyi közbiztonság romlása is nehézségeket okozott az uradalomnak. Rendszerűvé váltak a rablások, visszaélések. Több esetet ismerünk arra, hogy még a hosszú idő óta foglalkoztatott cselédek között is voltak, akiket a szükség rávitt a munkaadótól való búzalopásra.³⁵ Különösen az 1918. évi mozgalmak jelentettek problémákat, mivel a korábban Oroszországban hadifogságba esett és ott a bolsevik eszmékkel azonosult hazatért katonák csapatokba verődve fosztogattak és dúlták a vidéket, s még az ellenük küldött katonaság sem igen tudta őket megfékezni.³⁶ Az uradalmi bevételek több birtokon is bizonytalanná váltak. Nem véletlen, hogy sokan nem láttak más lehetőséget, mint kisebb területek értékesítését, s főleg a háború utolsó éveitől a parcel-lázások megindítását. Ez persze kétoldalú volt: voltak, akik olcsón vásároltak, mások kényszerből eladtak. 1915-ben például a Gutmann testvérek 4000 hold erdőt vettek meg körülbelül 4 millió koronáért Draskovich Iván gróf slatinai uradalmából. A megvett földek közvetlenül határosak voltak a Gutmann-birtokokkal.³⁷

A vizsgált uradalmak között a legnagyobb változás a dárdai latifundiumhoz kapcsolódik. 1917 előtt az uradalom három kerületből állt: a déli területeken Dárda, az északon Magyarbóly és Rácbóly volt a központ. Schaumburg-Lippe herceget a háború alatti bizonytalan politikai helyzet, a Magyarországon időnként fellángoló külföldi földtulajdonosokkal szembeni, politikailag erősen túlfűtött megnyilvánulások arra késztették, hogy felszámolja itteni érdekeltségeit. 1912-ben már megszabadult a 70 000 holdas, Dráván túli verőcei uradalomtól, amit 42 millió koronáért adott el

31 Burgenländisches Landesarchiv. Abteilung Batthyány. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa (a továbbiakban: BLA. AB. HAK. Nk.). Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23.

32 BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23. (2. levél.)

33 Siklós 1916. február 5.

34 BLA. AB. HAK. Nk. Gazdatiszti számadások, 1875–1918. 1916. 01. 31.

35 Lásd például: *Mohács és Vidéke* 1916. augusztus 13. Bellyei uradalom.

36 BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. november 6.

37 *A Kádár* 1915. május 31.

egy konzorciumnak.³⁸ Néhány évvel később a dárdai uradalom is sorra került: 1917 júliusában György herceg a Magyar Agrár- és Járadékbank Rt. által alakított érdekcsoportnak adta el az uradalmat, mégpedig négy egységben. A beremendi cementgyárat és mészműveket 7 millió koronáért az erre a célra alakított Beremendi Portlandcement és Mészművek Részvénytársaságnak; a villányi pezsgógyárat és borászatot a Villányi Pezsgógyár és Borpince Rt.-nek 6 millió koronáért adta el. Az uradalom mezőgazdasági területeit, vagyis 35 780 hold földet 49,93 millió koronáért vette meg az Agrárbank, míg a Dráva menti ártéri erdőket Draskovich Ivánnak adták el 7,5 millió koronáért.³⁹

Az Agrárbank arra törekedett, hogy a megvett óriási területet kisebb darabokban értékesítse. A földeladások viszonylag gyorsan zajlottak: 1918 tavaszára az Agrárbank már 27 000 holdat eladott. Ennek során a szomszédos sellyei nagybirtokos, Draskovich Iván 10 000 hold erdőt vásárolt; Frigyes főherceg a magyarbólyi és ilocsikai erdőket vette meg.⁴⁰ Érdekes, hogy még a Pécsi Püspökség is szerzett az uradalomból jókora földeket. A Püspökség a háború alatt birtokracionalizációt hajtott végre: ennek során szétszórta, kisebb földjeiből három apatini lakosnak eladott 4426 holdat 8,37 millió koronáért, illetve eladta a Hosszúhetényben lévő kőszénbányáját is az Agrár- és Járadékbank által alapított Pécsvidéki Kőszénbánya Rt.-nek. A pénzből megvette a banktól a Beremendhez tartozó, attól északkeletre eső 3410 holdat kitevő Rácbóly és Idahóf birtokot 8 037 454 koronáért, valamint a birtokhoz tartozó élő és holt felszerelést 1,3 millió koronáért. A birtokvásárlást 1918. szeptember 4-én hagyta jóvá a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.⁴¹ Szerzett 996 holdat Beremenden a Mohácsi Takarékpénztár is. A dárdai birtokból Tallián Béla volt földművelésügyi miniszter is vett 1700 holdat fiának, Jenőnek, a vételár 1700 korona volt holdanként. A laskafalui 2000 holdas birtoktestet a hozzátartozó erdővel a Baranyavármegyei Mezőgazdasági Ipar Rt. vette meg.⁴² Magát a dárdai birtokot egy eszéki horvát konzorcium vásárolta meg az Agrárbanktól.⁴³ 1918 augusztusában alakult meg a Dráva-vidéki Mezőgazdasági Rt., amelynek tulajdonába került a dárdai hercegi kastély és egy 5400 holdas birtok.⁴⁴ Tegyük még hozzá, hogy jól járt az államkincstár is: a hatalmas uradalom és tartozékai eladásából mintegy 3,5 millió korona illeték folyt be a pécsi adóhivatalba.⁴⁵ Látható, hogy a latifundium helyén döntően pár ezer holdas birtokok jöttek létre.⁴⁶

38 *Budapesti Hírlap* 1909. október 3.

39 *Borászati Lapok* 1917. július 8.; *Vasárnap* 1917. július 1.; *Világ* 1918. április 9.; *Világ* 1917. július 1.

40 *Dunántúl* 1917. augusztus 15.

41 HORVÁTH István: A rácbólyi és az idamajori püspöki birtok megpróbáltatásai a szerb megszállás idején. In *Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére*. Szerk. HORVÁTH István – KIKINDAI András. Pécs 2007. *Egyháztörténeti tanulmányok II.* 104–105. Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a tanulmány másolatát.

42 *Magyarország* 1917. augusztus 26.

43 *Budapesti Hírlap* 1918. április 3.

44 *Pécsi Napló* 1918. augusztus 23.

45 *Az Újság* 1917. szeptember 21.

46 Az adatokhoz lásd: *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. Budapest 1925.

A banki vásárlásnak persze voltak egyéb következményei is: joggal emlegette az egyik napilap, hogy „A dárdai uradalom hálás tárgya lett mindenféle börzemanővernek”, vagyis az Agrárbank részvényeinek árfolyama már az uradalomvásárlási szándékának ismerete miatt is emelkedni kezdtek.⁴⁷ Tisztázatlan volt egyelőre a volt bérlők helyzete, hiszen az eladás előtt a dárdai uradalom földjeinek túlnyomó többségét bérlők használták. Több tucat bérllőről van szó, jellemző, hogy a dárdai alapbirtok 10 325 hold területén 13 bérllő gazdálkodott.⁴⁸ Amikor az Agrárbank tulajdonába került az uradalom, többen jelezték, hogy szívesen meg is vásárolnák az általuk használt földet.⁴⁹ Arra nem volt sok esély, hogy Magyarországon egy hazai tőkeerős befektető egyben megvegye a birtokot, az Agrárbank – a parcellázások modelljének megfelelően – viszont haszonszerzési lehetőséget látott a műveletben. Mindezzel persze egyáltalán nem volt egyedül, a háború előtt és alatt is sok bank érdeklődött nagyobb uradalmak iránt hasonló céllal.⁵⁰

S végül említsük meg a háborús hatások között, hogy az uradalmak tulajdonosai, potenciális örökösei között is nagy ritkítást végzett a háború. Sokan önkéntesen bevonultak, harcoltak, eközben megsebesültek vagy meghaltak, s voltak olyanok is, akik a fronton szerzett sérüléseik hosszú távú hatásai miatt hunytak el a későbbiekben. (Thassy Jenő hadifogságból, betegen tért haza; Somssich Béla gróf egészsége is megsínylette a háborút, s nem sokkal utána meg is halt, stb.) S ez még akkor is igaz, ha tudjuk: a földtulajdonosok általában nem voltak fiatalok, így a közvetlen harcokban sokszor inkább már a felnőtté vált gyerekeik (örököseik) vettek részt.

3. POLITIKAI VÁLTOZÁSOK – GAZDASÁGI HATÁSOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ VÉGÉN

A háború befejeződése több módon érintette a Dráva menti vidéket. A vizsgált uradalmak esetében három fő hatást kell kiemelnünk. Az egyik a térség nyugati részén és a Dráva jobb partján lévő uradalmak délszlávok általi megszállása és bekebelezése a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba. A másik a megmaradt, az országhatáron belül lévő uradalmakat érintő 1919 eleji földreform és a Tanácsköztársaság alatti „szocializálás” volt. A harmadik a szerb megszállás volt: 1918. november 13. és 1921. augusztus 21. között a Barcs–Szigetvár–Baja vonaltól délre eső területek, vagyis a Dráva mente nagy része szerb megszállás alá került. Ezek a hatások az uradalmak működését jelentős mértékben átalakították. Nézzük meg ezeket a folyamatokat részletesebben!

47 *Mohácsi Újság* 1917. április 8.

48 *Magyarországi gazdacsímtár* 1911. 52.

49 *Pécsi Napló* 1917. július 8.

50 Csak két példát említünk erre a térségből. A háború előtt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank erősen érdeklődött a verőcei, a nagykanizsai és a ludbregi uradalom iránt. Az erről készült beszámolókat lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL). Z 40 Fasc. 58. No. 1132.; Fasc. 59. No. 1156.

3.1. A nyugati és a Dráván túli uradalmak elszakítása

A Monarchia 1918 őszére egyre rosszabb katonai helyzetbe került. Az olasz front összeomlott, az osztrák és a magyar katonai alakulatok működésképtelenné váltak, a hátsószág már nem tudott érdemi támogatást biztosítani. Ahogyan a Monarchia gyengült, úgy erősödtek a délszláv nemzetiségi és egyben elszakadási törekvések. A vizsgált uradalmak szempontjából ez azt jelentette, hogy a nacionalista túlfűtöttségű hónapokban nem sok esély volt arra, hogy a Dráván túl lévő uradalmaikat a magyar tulajdonosaik megtartsák. Mivel a szlavóniai és horvát területeken nagy többségben horvátok, szerbek és szlovének éltek, ezért a Monarchia gyengülésével igyekeztek azonnal rátenni a kezüket a magyar tulajdonra. Különösen felerősödtek ezek a törekvések a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1918. december 1-jei megalakulása után.

A délszláv kormány természetesen szabályozta a megszerzett területeken a földtulajdon és földhasználat kérdését, de az első ilyen rendelkezés csak 1919. február 19-én született meg. A rendelet szerint lehetőség nyílt a közép- és nagybirtokok lefoglalására (sequestrum), meghatározva a tulajdonos kezén hagyható földek maximumát. Egy 1919. májusi rendelet szerint 20 hold maradhatott a tulajdonosok kezén, majd egy 1919. júliusi rendelet megtiltotta birtokok eladását vagy megterhelését. Ezt követően két évig a nagybirtokok működését az állam határozta meg, közben persze folyt a nagybirtokok földjeinek telepesek számára történő kiosztása. Sok egymásnak ellentmondó szabály után 1923-ban jutott odáig a folyamat, hogy a kormánnyal szoros kapcsolatban lévő pénzcsoportok olcsón felvásárolhatták a nagybirtokokat.⁵¹

Az 1918. novemberi belgrádi egyezmény utáni hónapokban védtelen maradt az ország délnyugati vidéke. Ez lehetőséget adott a térség kifosztására, megszállására. Elsőként a Muraköz került sorra, ahova 1918. december 24-én vonultak be horvát paramilitáris, később állami csapatok, ahonnan addigra a magyar katonaságot már kivonták. A Muraköz esetében a lakosságnak körülbelül a negyede volt csak magyar, ugyanakkor a térség gazdaságilag ezer szállal kapcsolódott a magyarországi és egyben a Monarchia gazdaságához. Korabeli vélemények szerint e vidék népességének jóval magasabb volt az életszínvonala, mint a Dráván túli területeken élő horvátoknak. Az itt lévő csáktornyai uradalom tisztikara 1918. december 24-én értesült arról, hogy a hatóságok a 30 000 holdas nagybirtokot zár alá vették, majd a magyar vezetőket elbocsájtották, s ebbe a tulajdonosnak, gróf Festetics Jenőnek semmilyen beleszólása nem lehetett.⁵² A tulajdonos érdekeit képviselő, amúgy csáktornyai lakos jogtanácsost a későbbiekben letartóztatták. Bekövetkezett a szokásos eseménysorozat: az uradalom gazdasági készleteit elkezdték felélni, az uradalmi borkészletet megitták vagy eladták, a 11 000 hold erdőt rendszertelenül irtották és értékesítették, a Festetics gróf zalaujvári kastélyában lévő műtárgyakat és egyéb értékeket Zágrábba szállították.

51 A szabályozáshoz lásd: NÉMETH József: A balkáni államok mezőgazdasági és birtoklási és termelési viszonyai. *Közgazdasági Szemle* 1929. 53. 224–249.; KOVÁCS Attila: Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között. *Korall* 2004. 5–29.

52 Lásd BÉKÁSSY Jenő: *Zala vármegye feltámadása Trianon után*. Budapest 1930. 61–75.

Pár hónappal később ment végbe a ludbregi uradalom megszállása.⁵³ Az uradalom mezőgazdasági területeit 1916 óta egy kanizsai vállalkozó, Riedl Jenő bérelte, míg az erdőségek urasági kézben maradtak. Ludbregben és környékén már korábban is történtek nacionalista akciók. A századforduló táján a Dráván túli területeken igen sok paramilitáris szervezet garázdálkodott. 1903. június végén például egy 300–400 száz fős banda tört rá Ludbreg városra. A martalócok gyakorlatilag szétverték a várost, megrohamozták a járásbírói és a főszolgabírói hivatalt, a takarékpénztári elnök virágzó boltját felgyújtották, s közben a „Le a magyarokkal, agyon kell verni őket” jelszavakat skandálták.⁵⁴ Ez azért is különös, mert Ludbregben nagyon kevés nem horvát élt. Az 1910. évi népszámlálás szerint az ottani 1724 főből mindössze 39 volt magyar anyanyelvű. Hasonló volt a helyzet a népesebb uradalmi településeken is: Hrasztovszkóban 760 főből 8, Herseniczán 991 főből 2 magyar volt mindössze, s ők is általában az uradalom vezetéséhez tartoztak.⁵⁵ Licsár István körvadásznak 1919 tavaszán a magyarellenes mozgalmak miatt menekülnie kellett, a továbbiakban a kanizsai erdészetnél foglalkoztatták. Az uraság szerencséjére a készpénzt még ki tudta menekíteni. A hitbizomány gondnoka 1919. július 8-i beszámolójában azt írta a hercegnek, hogy „...a ludbregi uradalom horvát állami kezelésbe került és sorsa bizonytalan”.⁵⁶ A jugoszláv törvények nem ismerték el a magyarországi hitbizományi törvényeket saját országukban, így az uradalomra a továbbiakban mint egyszerű polgári tulajdonra tekintettek.⁵⁷

Nem járt jobban Majláth gróf alsó-mihojlaci uradalma sem. Az uradalom központját, a viszonylag új nagykastélyt, amelyben az uralkodócsalád több tagja is megfordult, feldúlták, kirabolták. A „zöld káderek” mellé a rablásban felcsatlakozott a helyi lakosság is, s nem is feltétlenül a legszegényebbek.⁵⁸ Az uradalmi személyzetből, aki tudott, elmenekült Pécsre, Siklósra vagy éppen Eszékre, az életük ugyanis sem volt biztonságban. Majláth grófnak sem volt lehetősége az ellenállásra, birtokát elvették, s a későbbiekben szerb telepéseknek (dobrovoljácok) parcellázták föl. A grófnak csak annyi maradt a kiváló termelési adottságokkal bíró alsó-mihojlaci birtokból, ami a Dráván innen feküdt (köztük például a Siklói járáshoz tartozó terehegyi szőlő és nagy présház, amely kiváló bort adott), de ez a korábbi mintegy 45 000 holdas birtokból megmaradt öt településen alig 3000 holdat tett ki.⁵⁹ Majláth gróf meg-

53 KAPOSI Zoltán: A ludbregi uradalom területi és gazdasági változásai (1746–1918). In: *Élet a birtokon*. Szerk. SZIRÁCSIK Éva. Salgótarján 2013. 145–166. (Discussiones Neogradiensis 13.)

54 Az eset részletes leírása: Zala 1903. június 25.

55 Lásd: *A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. köt. Budapest 1912. 705–706. A délszláv királysághoz került Dráva menti területeken a magyarság kisebbségben volt. Az adatokhoz lásd: KLENNER Zoltán: A magyar kisebbség a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban. *Kisebbségkutatás* 2002. 1. 77–100. tanulmányát. <https://epa.oszk.hu/00400/00462/00013/pdf/077-.pdf> (megtekintve: 2020. július 13.).

56 BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1919. július 8.

57 A tanulmányban a korabeli szóhasználatnak megfelelően a szerb-horvát-szlovén állam lakosságát az egyszerűség miatt néha jugoszlávnak nevezzük, bár kétségtelen, hogy Jugoszlávia csak 1929-ben jött létre.

58 *Pécsi Lapok* 1922. március 25.

59 *Magyarország földbirtokosai és földbérlői 1925* adatai alapján.

próbálta menteni a menthetőt, s a meghagyott kevés Dráván túli uradalmi területeit eladni, végül is 1923-ban egy részvénytársaságé lett a birtok.⁶⁰

A helyzet rosszabbra fordulásával a magyar tulajdonosok, amit csak lehetett, igyekeztek kimenekíteni, s legalább a Dráván inneni uradalmaikba áthozni. Mivel a szlavóniai térség főleg az állattartásra biztosított jó lehetőséget, az ottani minőségi állományok visszahozatala nagyon fontos gazdálkodási szempont volt. A gróf Jankovich család különböző tagjainak Somogyban Öreglak és Szöllősgyörök, Baranyában Dunaszekcső, a Dráván túl pedig Verőce megyében Terezovác és Cabuna környékén voltak hatalmas birtokai. Innen hozták vissza a lipicai és félvér angol ménest. A Dunaszekcsőre átmertett állományban a mintegy 40 darab anyakanca nagyrészt a 200 éves terezováci tenyésztésből került ki. A minőségi neteci gulya is a szlavóniai gazdaságból származott.⁶¹ A birtok korábbi tulajdonosa, Jankovich Elemér 1917-ben meghalt, fia, Endre 1918-ban a suhopoljei kastélyából Magyarországra költözött, a birtok maradványait 1931-ben adta el egy horvát-szlovén banknak, amely azt felparcellázva telepéseknek értékesítette.⁶² Jankovich Aladár gróf is megpróbált megválni a cabunai kastélytól és földjeitől, s még időben eladni. Egy későbbi visszaemlékezésből tudhatjuk, hogy előleget kapott a birtokra, de mást már nem, földjei elvesztek, s 1919 tavaszán a gróf öngyilkos lett.⁶³

Erdődy Rudolf gróf Dráván túli földjei is odalettek. Novi Marof Varasd megye egyik járási székhelye volt. A több ezer holdas birtokból csak 130 hold maradt, a földek nagy részét Erdődy gróf parcellázta szét. A gróf a maradék földjeit, majorságait (Jakopovec, Zamlac) a Centrál Kereskedelmi és Iparbanknak, valamint a horvát hitelbanknak adta el, akik a földeket parasztoknak adták tovább, az uradalom erdőit kivágták, a faanyagot értékesítették. Mivel Erdődy gróf már korábban egy kórházat rendezett be birtokán, így a megmaradt kastélyt és a 15 holdas parkot 1925-ben az országos tuberkulózis ellen küzdő alapítványnak adta el, ahol két évvel később egy tbc elleni szanatóriumot és kórházat rendeztek be.⁶⁴ A tulajdonos áttelepült Magyarországra, a továbbiakban általában kastélyosdombói birtokán élt.

A Gutmannok hamar megéreztek valamit a leendő változásokból, s már 1918 tavaszán átszervezték szlavóniai gazdasági működésüket. A beliscei faipari komplexumot 1918 márciusában részvénytársaságba szervezték.⁶⁵ Az rt. az iparvállalat mellé a vuchini és az orahovica uradalom mintegy 40 000 hold erdőterületét is átvette, alaptőkéje 20 millió korona volt.⁶⁶ Az rt. igazgatóságában a Gutmann testvérek töltötték be a meghatározó pozíciókat.⁶⁷ A családból többen Beliscsén éltek az 1905-ben

60 SCITAROCI, Mladen i Bojana: *Kastélyok és történelmi kertek Szlavóniában Zágrábtól Újlakig*. Zágráb 1998.

61 *Köztelek* 1924. október 26.

62 SCITAROCI 1998 alapján.

63 Az eset leírása: THASSY Jenő: *Veszélyes vidék*. Budapest 1996. 12–13.

64 Az Erdődy-birtokhoz lásd: SCITAROCI, Mladen Oban: *Kastélyok és történelmi kertek a horvát-országi Zagorjében*. https://web.archive.org/web/20140606235312/http://jupiter.elte.hu/aacikk/356_zagoje.htm (megtekintve: 2020. július 13.).

65 KERECSENYI 1979. 158.

66 *A Fakereskedelem* 1918. március 20.

67 *Nagy magyar compass 1922–24 az 1925. évre*. Budapest 1925. II. rész 1690.

felépített palotában, s jó gazdasági kapcsolatokat építettek ki vezető horvát személyekkel, ami egyben megteremtette a cég továbbvitelének esélyét. Teljesen persze nem vonhatták ki magukat a változások alól: a magántulajdonban lévő Gutmann-birtokok az agrárreform hatálya alá tartoztak. A korabeli korrupció hihetetlen mértéket öltött, joggal jegyezte meg az ügyről a hazai sajtó egyik munkatársa, hogy „...a törvények csak azokra kötelezők, akik kénytelenek ezeknek engedelmesskedni. A Gutmann uradalmat tehát eladják.” A Pasics miniszterelnökhöz tartozó konzorcium megvette az orahovicei uradalmat holdanként 10 000 koronáért, amelyet aztán nemsokára 30 000 K/holdért adtak tovább.⁶⁸ Bár a faipari konjunktúra megakadt, de a Gutmann-cég így is nagy falat volt: az 1920-as évek második felében a vállalat tulajdonához tartozott gőzfűrésztelep, parkettagyár, taningyár, hordógyár, gépjavító, vagongyár, vasöntöde, kőbányák, 600 hold halastó, 49 000 hold erdő, 150 km hosszú iparvasút.⁶⁹

3.2. Uradalmi működés az 1919. év eleji földreform és a Tanácsköztársaság idején

A Drávától északra, a vizsgált térség nyugati oldalán jó néhány olyan nagybirtok (Berezence, Babócsa, Nagykanizsa) terült el, amelyeket a délszláv megszállás nem érintett. Ezeken a nagybirtokokon azok a gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok érvényesültek, amelyek Magyarország egészében megfigyelhetők voltak. A politikai folyamatok főleg a nagyobb településeken hatottak jobban, a kisebb uradalmi központokban inkább csak utóhatások érzékelhetők. Az egyik meghatározó erőhatás a földkérdéshez kapcsolódott. A 19. század utolsó évtizedétől megerősödött a hazai politikai és társadalmi közgondolkodásban, hogy az agrárszegénységnek és egyáltalán számos társadalmi problémának az oka a kiterjedt nagybirtokrendszer, ezért a földbirtokeloszlást át kell alakítani. Ráadásul a háború vége felé az erősödő szociális problémák kezelése is a földreform gondolatának politikai felkarolását inspirálta. Az 1919. február 16-án kihirdetett ún. 18. néptörvény végrehajtására földosztó bizottságokat küldtek szét az országban. De sok helyen önkényes földfoglaló akciók is zajlottak, így például a berzencei uradalomban Csurgó mellett a nincstelenek kiosztották a bérlők által használt terület részeit. Vízváron és Bélaváron a Klein Sándor nagybérlő által használt földekből több száz hold kimérését kezdték meg a helyiek.⁷⁰ Nagykanizsán a herceg Batthyány-Strattmann-birtokokból az 1008 holdas Pongrácz-féle bérgazdaságot szerették volna a helyi, főleg kiskánizsai gazdák és a hadirokkantak egy tejtermelő szövetkezet létrehozására megszerezni, ám ezt a helyszínre érkező miniszteri biztos nem támogatta. Az indokok között szerepelt, hogy a város tejellátása a nagyrécei uradalom tehenészete révén megoldódni látszik, illetve nem tanácsos a város határában az egyetlen rétgazdaságot más célra fordítani. A hadirokkantak ra-

68 *Pécsi Lapok* 1922. november 24.

69 KERESÉNYI 1979. 158.

70 Az említett esetekhez lásd: MÉSZÁROS Károly: Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak. *Történelmi Szemle* 1961. 4. 453–454.

gaszkodtak a szövetkezethez, míg a város nyugati részében élő kiskanizsai gazdák már a birtok parcellázását szerették volna elérni, sőt a vasutasok is bekapcsolódtak a folyamatba, ők a birtok szántóiból akartak háztelket és kertgazdaság céljára még egy jó darabot. 1919. március elején befejezték a földre várók összeírását: összesen 95 nagykanizsai és 338 kiskanizsai polgár jelentkezett földért, messze alulmúlva az előzetes elvárásokat.⁷¹ A földosztás azonban egyelőre megakadt.⁷²

Még jelentősebbé vált a Tanácsköztársaság alatti földbirtokkezelés. A kömmün 133 napja idején átalakították a városirányítás testületeit. A gazdasági magántulajdon működését korlátozták, s katonás jellegű uralmat vezettek be. A legjelentősebb magánkereskedéseket, üzleteket szocializálták.⁷³ Rögtönítélő bíróságokon ítéeltek a legkisebb gazdasági „visszaélés” esetében is. Az 1919. április 3-i rendelet értelmében a közép- és nagybirokokat állami tulajdonba vették. A nagykanizsai uradalom területén több termelőszövetkezet alakult meg. Ezekben a szövetkezetekben a korábbi uradalmi bérlők maradhattak az intézők, az üzemvezetők. A bérlők állatállománya, eszközei a termelőszövetkezetek tulajdonát képezték. A szövetkezetek fölé szerveztek egy átfogó intézményt, a „volt” Batthyány-Strattmann-uradalomból alakult termelőszövetkezetek Főintézőségét.⁷⁴ Szerencsére az új hatalom az erdőket és az erdőhivatalt megkímélte, sőt még külön számlája is volt az uradalmi erdőhivatalnak, bár kétségtelen, hogy 2000 koronánál többet nem volt szabad készpénzben tartani.⁷⁵ A jövedelmek forrásai azonban bedugultak, így csakis a folyószámla terhére tudott fennmaradni az erdőgazdaság. A kommunista hatalom nem vette igénybe a herceg Fő úti házát sem, s megmenekült a bajcsai malom és az uradalmi borkészlet is a rekvirálástól.⁷⁶

Közismert, hogy a háború végétől a Tanácsköztársaságig terjedő időszakban Somogy megye agrártársadalma igen aktív volt, s a központi politikai intézkedésekkel sokszor paralel indultak meg helyi önszerveződési mozgalmak is. Az egész országot tekintve talán Somogyban volt a legjelentősebb a szövetkezeti mozgalom. Az 1960–1970-es évek hazai történetírása alaposan feltárta már azt a hátteret, amely ezt az aktivitást okozta.⁷⁷ A nyugatra eső uradalmak területén Csurgó volt a második legnagyobb település, nem véletlen, hogy ott is erős politikai mozgások jöttek létre, amelyek egy mezőgazdasági ipari üzem (lengyár) államosításától különböző pártok megalkulásáig terjedtek.⁷⁸ Az egyértelműnek tűnik, hogy a földesurak is érzékelték a változások szükségességét, s megpróbálták a szegényparasztság számára a földet biztosítani, a korábbi parcellázás gyakorlatát folytatva. Így például a berzencei uradalomban Festetics herceg a Tanácsköztársaság után tizenkét községben indította el azt a parcellázást, amit már a háború vége felé eltervezett, ám ezt a kömmün létrejötte meg-

71 Zala 1919. március 6.

72 Zala 1919. március 13.

73 Zala-Népakarat 1919. április 10.

74 KAPOSÍ Zoltán: Nagykanizsa gazdasági fejlődése 1850–1945. In *Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945.* Szerk. KAPOSÍ Zoltán. Nagykanizsa 2014. 128.

75 Zala-Népakarat 1919. április 9.

76 BLA. AB: HAK Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–1821. 1919. július 8.

77 Lásd például: KANYAR József: *Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949).* Budapest 1980.

78 Lásd *A Tanácsköztársaság Somogyban.* Kaposvár 1969 adatait.

akadályozta. A földesúr alacsonyan, 20–40 korona között állapította meg a holdankénti bérösszeget azzal a háttérgondolattal, hogy még a kezdő gazdák is boldoguljanak földjeiken. Mivel nagyszámú birtokosról volt szó, arra ösztönözték a helyieket, hogy a községi előljáróságok bevonásával alakítsanak ki helyi intézőbizottságokat, amelye koordinálják a folyamatot, s ezzel egyfajta igazságosabb, demokratikusabb földhöz jutás alakuljon ki. Ennek megfelelően az uradalom által átadott földekből kaphattak a hadirokkantak, hadiözvegyek, árvák, s mások is. A bérbe adott földek 1–8 hold közöttiek voltak, a községek területén 100–1000 hold felosztására került sor. A tizenkét község esetében az uradalom 5600 holdat adott át a parasztságnak.⁷⁹

3.3. A szerb megszállás gazdasági következményei

A Dráva menti uradalmakat érő harmadik nagy hatás a szerb megszállás majdnem három éve volt. A már említett belgrádi katonai konvencióban jelölte ki az antant a Magyarországgal szembeni demarkációs vonalat: a megállapodás értelmében az ország déli területei szerb katonai megszállás alá kerültek.⁸⁰ A szerb csapatok megérkezése merev határt húzott a történeti Magyarország belső területei felé; a szerbek minden eszközzel igyekeztek a térség gazdasági többleteit a déli területek felé fordítani. Úgy tekintettek a megszállt területre, mint amely természetesen az övék, s a Monarchia által megtámadott és lerombolt Szerbia anyagi zálogát látták benne, javítva a délszláv lakosság és hadsereg ellátását.⁸¹

Mozgalmas három évet jelentett a térségben a szerb csapatok jelenléte, amelyek már jövetelükkor és később is terrorisztikus tevékenységet folytattak, főleg a hadsereg mögött szerveződő paramilitáris csapatok raboltak és gyilkoltak sokat: gazdagokat és szegényeket egyaránt nem kíméltek. Ennek egyik leghíresebb esete 1919. november 10-én történt, amikor körülbelül tizenöt szerb martalóc megrohanta Drávamászásiban a középbirtokos Thassy Jenő kúriáját; a 33 éves, hadifogságból nemrég hazatért tulajdonost és négyéves gyermekét agyonlőtték, várandós feleségét súlyosan megsebesítették, a házat kirabolták.⁸² A Thassy-uradalom nagyobb része a szlavóniai oldalon feküdt, s mivel a birtokos meghalt, az életben maradt özvegynek kevés esélye maradt az elvesztett földek megtartására, a majorság működésének fenntartására. Thassy Jenő, az életben maradt fiú visszaemlékezése és a gazdacímtári adatok szerint a hajdan virágzó uradalomból csak 315 hold maradt meg, s így az örökös rászorult nagyapja, az alsóbogáti Inkey László anyagi támogatására.

A megszálló csapatok igen ötletesek voltak a dél-dunántúli uradalmak kifosztását illetően. Témánk szempontjából fontos leszögezni, hogy alapvetően a nagyobb ura-

79 *Köztelek* 1920. május 29.

80 CSÜLLÖG Gábor – GULYÁS László – SUBA János: Térképek a trianoni békediktátum történetéhez. In: *A trianoni békediktátum története hét kötetben IV. kötet*. Főszerk. GULYÁS László. Szeged 2020. 116–117.

81 A kérdéshez átfogóan lásd: KAPOSZ Zoltán: Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921) *Közép-Európai Közlemények* 2011. 2. 40–51.

82 *Dunántúl* 1919. november 11.; THASSY 1996. 7.

dalmakat, s nem a községeket fosztogatták. Az egyik, legtöbbet használt módszer a már említett sequestrum volt, amikor is a zárlat alatt korlátozódott a tulajdonos működése, s lehetősége nyílt az idegen hatóságoknak bármilyen mezőgazdasági termékkészlet, ipari nyersanyag, állatállomány, vagy gépek, eszközök elsajátítására. Az elvitt termékekért járt egy mesterségesen megállapított összeg, ám ennek kiutalása vagy átadása igencsak esetlegesen történt; Laky Dezső munkájából nagyjából azt tudjuk, hogy körülbelül a felét kifizették jugoszláv dinárban, a másik felére pedig bont adtak, amivel viszont a későbbiekben semmit nem lehetett kezdeni.⁸³

A legtöbb kárt szenvedett Dráva menti uradalmak

A károsult neve	Az uradalom névadója, központja	Megye	A kár összege 1000 jugoszláv koronában
Frigyes főherceg	Bellye, Főherceglak	Baranya	258 123
Széchenyi Antal és Frigyes grófok	Somogytarnóca	Somogy	80 793
Benyovszky Rudolf gróf	Siklós	Baranya	3 722
Baranyamegyei Erdő- és Mezőgazdasági Rt.	a volt dárdai uradalom; ek- kor részvénytársaság, a leg- több részvény a Hazai Fa- termelő Rt.-é	Baranya	3 146
Erdődy Rudolf gróf	Kastélyosdombó	Somogy	2 834
Draskovich Iván gróf	Sellye	Baranya	2 800
Pécsi Püspökség	Rácbóly (ma Beremend), a volt dárdai uradalomból	Baranya	2 321

Forrás: LAKY 1923. 429–430. adatai alapján

A táblázatban feltüntetett uradalmak a Dráva mentén fekszenek, ám ez korántsem volt kizárólagos rablási terület: a demarkációs vonaltól délre eső összes nagyobb gazdaságot is kegyetlenül megsarcolták. Így például az összes kárt figyelembe véve „előkelő helyen” szerepel a listán az Andrássyak szigetvári, a Biedermannok szentegáti és mozgói, Montenuovo herceg németbolyi, a Grosz család üszögi uradalma is. Hogy az egyes uradalmakból mit vittek el, abban nagy a változatosság, de persze alapvetően az határozta meg, hogy mire specializálódott az agrármagyizem. Frigyes főherceg bellyei uradalmából például 1 millió liter tejet és 49 mázsa tejterméket; 22 000 mázsa száraz takarmányt, 4133 mázsa zöldtakarmányt vittek el. A Hazai Fatermelő Rt. beremendi üzeme 3046 m³, a vajszlói uradalom 2500 m³ fát adott le. Igen megcsapant a mezőgazdasági gépállomány a déli uradalmakban. Hatalmas károk jelentkeztek az állatállomány terén is. Itt is a bellyei óriásuradalom járt legrosszabbul: a szerbek 3385 szarvasmarhát, 383 lovat, 1711 sertést, 1219 birkát vittek el. A somogytarnócai nagybirtokot 161 szarvasmarhával, 68 lóval, 195 sertéssel és 499 birkával rö-

83 Lásd LAKY Dezső: *Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai*. Budapest 1923 elemzését.

vidítették meg.⁸⁴ A siklói uradalmat is kifosztották, a várat lefoglalták, ahol a tulajdonos Benyovszky grófnak két szobát biztosítottak lakhatásra.⁸⁵ A siklói uradalomtól megvett Dázsonypusztán felépített Michels-féle kendergyár sem menekült meg: gyakorlatilag nyersanyag nélkül indulhatott neki a termelésnek a szerb kivonulás után.⁸⁶

A kifosztást nem kerülhették el az egyházi uradalmak sem, ennek egyik esete a pécsi püspöki birtok volt. 1919. május 12-én a Dárdán állomásozó Sipanac ezredes a Pécsi Püspökség rácbólyi és idahófi gazdaságát zárgondnokság alá helyezte azzal az indoklással, hogy az a magyar állam tulajdonában lévő Agrárbank földje. Láthattuk korábban, hogy már régen nem így volt, de ez a szerbeket nem befolyásolta. Zichy püspök törekedett a zárlat feloldására, még a Vatikánt is bevonta, de nem sok eredménnyel. A szerbek mindig úgy tekintettek a püspökség tulajdonára, ahogy az számukra jó volt. Ha kellett, egyházi tulajdonnak vették, s akkor rendkívüli adókat vetettek ki rá, de ha kellett, akkor agrárbanki tulajdonnak gondolták, s a zárlat alatt elhordtak mindent.⁸⁷ A 3400 holdas gazdaságból minden szarvasmarhát elhajtottak, így a szerbek távozása után vásárolt üszőkkel kezdték meg az üzemi rekonstrukciót.⁸⁸ A Dráva menti pécsi káptalan birtokainak kárai annyiban különböztek a püspökségi károktól, hogy e földeket (Daróczyhalma, Kelemenliget, Zehi, Körcsönye, Vörös-pusztá) éppen a háború előtt, 1913-ban bérbe adták, így az ott jelentkező rablások a bérlőket terheltek.⁸⁹ Hosszan lehetne még sorolni az adatokat, de úgy véljük, a fent említett esetek is világosan mutatják, hogy a megszállás 33 hónapja igen nagy nehézséget okozott a térségben lévő üzemeknek. Különösen rossz volt, hogy hosszú távú agrárfejlesztési folyamatokat vágott félbe a szerb megszállás. Érdekes arra gondolni, hogy üzemterv szerint kezelt tölgy vagy bükkerdő esetében a vágásérettség 60–120 év, a megszállás viszont ilyen tényezőkre nem volt figyelemmel. Ugyanez érvényes az állattenyésztésre is, ahol hosszú távú elképzeléseket vert keresztbe a hatalom azzal, hogy a minőségi tenyészanyagot elvitte, a megmaradt állományt a takarmányhiány miatt le kellett vágni stb.

Jelentős károk érték az uradalmak ipari kapacitásait is. A dualizmus korában a térségben lévő nagybirtokokon egyre nagyobb és szélesebb mezőgazdasági ipar épült ki. Ezek közül kiemelkednek a szeszgyárak. A legjelentősebb a Kremzír-gyár volt a Barcs-tól keletre lévő Pálfalun (Belcsa-pusztán), amely saját iparvasúttal rendelkezett, és Somogy megye legnagyobb ilyen jellegű üzeme volt. Volt egy másik szeszgyára is a vállalkozónak, mégpedig a Barcs-tól nyugatra lévő Somogytarnócán, Fáni-majorban. Jellemző a méretekre, hogy Kremzír az 1890-es években évi 180 000 Ft adót fizetett,

84 Az adatokhoz: LAKY 1923. 429–437. Lásd még: KIRÁLY Dominika: A szerb megszállás gazdasági hatása Baranya vármegyében. *Trianoni Szemle* 2009. 3. 60–77.; 4. 52–61.

85 BÁLINT Ferenc: *Siklós monográfiája*. Siklós 1928. 62.

86 BENCs János: „*Merre a Dráva vize öntözi Pannóniát*”. *Drávaszabolcs nyolc évszázada*. Pécs 2016. 149.

87 HORVÁTH 2007. 106–107.

88 Lásd *Dunántúl* 1926. június 24.

89 HORVÁTH István – SCHMELZER-POHÁNKA Éva – TENGELY Adrienn: A Pécsi Püspökség a szerb megszállás alatt (1918–1921). In: *A szerbek Magyarországon 1918–1921*. Szerk. VÁRSZEGI Asztrik – ZOMBORI István. Budapest 2016. 124. (METEM Könyvek 87.)

egymaga annyit, mint a megye összes egyenesadójának 1/11 része.⁹⁰ Kremzír Mór kastélya közvetlenül a gyár mellett állt. Az üzemet a szerbek kifosztották, nyersanyagkészleteit és késztermékét elszállították, a gépek nagy részét leszerelték és elvitték, s ezzel hosszú távra is erősen korlátozták a nagyüzem működését.⁹¹ A vállalkozás a szerbek távozása után regenerálódott, s az 1920-as évek közepe felé már újra meghatározó üzemet jelentette a hazai szesziparnak. Nem volt sokkal jobb helyzetben Erdődy gróf kastélyosdombói szeszipára sem, amelyet szintén kifosztottak.

Frigyes főherceg uradalmában is megsínylette az ipar a szerbek jelenlétét. A bellyei uradalom területén a legjelentősebb ipari üzem a Pélmonostoron felépített Baranyavári cukorgyár volt, amelyet 1911-ben adtak át.⁹² A háború előtt Baranya megyében az élelmezési iparban ez volt a legtöbb munkást foglalkoztató vállalat, mintegy 400-an dolgoztak a gyárban.⁹³ A gyár az uradalom által termelt cukorrépát dolgozta föl. A megszállok az uradalomból 141 000 mázsa cukorrépát vittek el.⁹⁴ A cukorgyár termékeinek lefoglalása nemcsak az uradalomnak, hanem egész Baranyának és még Pécs városnak is problémát okozott, hiszen lényegében cukorellátás nélkül maradtak.⁹⁵ De problémákkal küszködött az uradalom területén a vaj- és kazein-előállítás-sal foglalkozó „Főhercegi központi tejcsarnok Pélmonostor” cég, az albertfalvai kendergyár és más ipari vállalkozások is. Hogy milyen mérvű volt az uradalmi ipari termelés visszaesése, arra jó példa, hogy a Baranyavári cukorgyár a szerb megszállás előtt évi 1800 vagon cukrot termelt, 1919–1920-ban már csak évi 40, 1920–1921-ben pedig 140 vagont. A pélmonostori Tejcsarnok vállalat a megszállás előtt 800–1200 kg vajat állított elő, de 1921 tavaszán már csak napi 30 kg-ot.⁹⁶

4. URADALMI MŰKÖDÉSI NEHÉZSÉGEK TRIANON UTÁN

Elvileg gondolhatnánk, hogy a trianoni kényszerbéke aláírása, az új határok kijelölése, majd a szerbek kivonulása után a megmaradt Magyarország uradalmainak könnyebb korszaka kezdődött. Ez azonban csak részigazság lenne, mivel nagyon sok nehézséggel kellett megküzdeni. Az egyik nagy probléma a Dráván túli területek maradványainak az értékesítése volt, amit a legtöbb esetben csak jó néhány évvel később, sokszor mélyen áron alul lehetett megoldani. Ilyen volt például a ludbregi uradalom esete. 1925 után Batthyány hercegnek lehetősége nyílt a délszláv királyságban maradt földjeinek értékesítésére. A herceg töredékeiben fennmaradt naplójá-

90 T. MÉREY Klára: A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában. In: *A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870–1918*. Szerk. SURI Károly. Kaposvár 1973. 56.

91 KÉRI NAGY Béla: *Barcs Antant megszállása és felszabadulása, 1918–1921*. Barcs 1996. 10. (Dráva-menti füzetek 3.)

92 A pélmonostori gyár konkurenciát teremtett a Dráva túloldalán lévő eszéki cukorgyárnak.

93 T. MÉREY Klára: Baranya megye ipara (1850–1914). In: *Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok*. Szerk. SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső. Pécs 1999. 26.

94 LAKY 1923. 434.

95 *Dunántúl* 1919. április 6.

96 Az adatokhoz lásd: *Dunántúl* 1922. március 12.

ból az derül ki, hogy végül is tulajdonjogilag sikerült az uradalom maradékát megtartani, ám olyan helyzetet teremtettek, hogy a magyar birtokos azt kénytelen legyen eladni. Éveken keresztül tartott a huzavona, míg végül is az évtized vége felé egy horvát báró, Amon Rukavina megvette.⁹⁷ A vételár a későbbi örökségi tárgyalások adataiból következően 123 000 dollár lehetett, amit – mint hitbizományi vagyont – részvényekbe fektettek. Az új tulajdonos kezén a világgazdasági válság alatt azonban rosszul működött a gazdaság, így továbbadta a zágrábi Berger Testvérek Kereskedőháznak, ez a cég pedig a volt uradalmi szántókat és réteket a helyi parasztságnak felparcellázta. A kastély és a park 1939-ban Ludbreg város tulajdonába került.⁹⁸ A trianoni döntés a vizsgált uradalmak esetében a legnagyobb változást a Drávaszög elcsatolásával okozta. Nem volt egyszerű a két ország között az új határ kijelölése, a folyamat több szakaszban mintegy négy éven keresztül tartott, ráadásul a Dráva folyása miatt is korrekciókra volt szükség.⁹⁹ Somogy megye remélhette, hogy nem csatolnak el tőle területet, de végül is nem így történt. A határmegállapító tárgyalások következtében 900 holddal csökkent a megye területe: a Drávatamásihoz tartozó, a Dráva közepén fekvő 200 holdas Zátony pusztja, valamint a Dráván túli, Felsőszentmártonhoz tartozó, addig a vaskaszentmártoni apátság birtokában lévő 700 hold föld veszett el.¹⁰⁰ A nagyobb károk persze Baranya megyét érték. A megyére vonatkozóan a Dráva folyása mentén Matty falutól kezdve már nem a folyó adta a határvonalat, hanem azt a szárazföldön jelölték ki. A délszláv királysághoz került baranyai háromszög területe 1143,7 km² volt.¹⁰¹ Az elvesztett terület a történeti Baranya megye több mint egyötödét jelentette. Ezen a területen feküdt a két korábbi óriásuradalom: Bellye, és az eddigre már szétbontott Dárda.

A 109 000 holdas bellyei uradalomból 21 517 hold maradt Kis-Magyarországon. A megmaradt és újjászervezett birtokot sokáig csak úgy nevezték, hogy „csonka-bellyei” uradalom. A korábbi birtokközpont, Főherceglak is a határ túloldalára került. Az elcsatolással cukorgyár, kendergyár, gőzmalmok, hatalmas méretű puszták és erdőségek kerültek a határon túlra. A megmaradt uradalom legnagyobb földje Kőlked határában terült el, amely csaknem felét adta a főhercegi birtoknak. Itt maradt ugyanakkor a vadászterületek néhány szép része, így például Karapanca, a két kifosztott kastéllyal együtt. Az uradalmi jószágigazgatóságot a Főherceglaktól északra lévő, de már itteni Sátorhelyre (ami közigazgatásilag Nagynyárádhoz tartozott) helyezték át. Az 1920-as évek közepétől a forrásokban már csak egyszerűen sátorhelyi uradalomnak nevezték.¹⁰²

97 Lásd: KAPOSÍ 2013. 145–166.

98 Lásd: SCITAROCI 1998. 142–147.

99 A határokhöz: BŐSZ Attila: „A területén sehol sem húzhatók természetes határok...” (Gr. Apponyi Albert) https://mnl.gov.hu/mnl/bam/hirek/teruleten_sehol_sem_huzhatok_termeszetes_hatarok/gr_apponyi_albert (megtekintve: 2020. július 8.).

100 *Új-Somogy* 1923. március 11.

101 CSÜLLÖG–GULYÁS–SUBA 2020. 213.

102 Lásd például: *Dunántúl* 1925. június 24. A sátorhelyi uradalom nagy részét az 1945. évi földosztás során parasztok kapták meg, a maradék földekből pedig állami gazdaságot szerveztek.

A sátorhelyi uradalom területe 1925-ben

Település	Szántó	Kert	Rét + legelő	Szőlő	Erdő	Nádas, földadó alá nem eső	Összes terület
Hercegszentmárton	727	–	41	8		8	784
Hercegszabar	5		6		753	5	769
Ilocska	190	1	5			12	208
Kislippó	1419	1	74			72	1 566
Kölked	2183	13	2830		4321		10 796
Lippó	548					15	563
Magyarbóly	954	4	163		393		1 514
Majs	833		22			8	863
Nagynyárad	2395	6	1282			287	3 970
Németmárok	231					12	243
Villány	28	4	121	53		35	241
<i>Összesen</i>	<i>9513</i>	<i>29</i>	<i>4544</i>	<i>61</i>	<i>5467</i>	<i>454</i>	<i>21 517</i>

Forrás: Magyarország földbirtokai és földbérlői 1925 adatai alapján összeállítva

A minden állatától és gépétől megfosztott maradék nagybirtokon 1921 után megpróbálták gyors rekonstrukciót végrehajtani. A főherceg sok évre lemondott az uradalmi termelés nyereségéről, amit visszaforgattak a gazdaság fejlesztésébe. Az 1920-as évek közepén a birtokot meglátogató szakértő bizottság is azt láthatta, hogy eltűntették a korábbi fosztogatás nyomait. A mintaszerűen kezelt, alapvetően belterjes gazdaságban több ezer darabos tehénállomány (pirostarka és magyar fajta), szilaj gulya, ménes, yorkshire-i és mangalica sertésenyészet, cigája juhállomány volt a gépesített gabona és takarmánytermelés mellett, nem is beszélve a minőségi szőlő- és bortermelésről, amihez a főherceg Villányban vett szőlőt.¹⁰³

Más volt a helyzet a volt dárdai uradalommal. Láthattuk, hogy 1917-ben a Schaumburg-Lippe 47 495 holdas birtokot eladták, s a volt földeken több új tulajdonos is megjelent. Annyiban hasonló a helyzet a bellyei birtokhoz, hogy a terület nagy része a délszláv királysághoz került: 31 241 hold szorult a magyar határokra kívülre, ami 67%-a volt az uradalmi területnek. Érdekes ugyanakkor, hogy az elkerült földek döntő részben a Dráva folyása menti erdők voltak. Az itt maradt 15 619 hold esetében viszont a földek felét szántók tették, s az erdők csak 20%-ot.¹⁰⁴ Dárda elvesztése (a korábbi 41 községből csak 13 maradt meg) a közigazgatási rendszert is felborította: 1921 után a korábbi dárdai járást felváltotta a Villányi járás.¹⁰⁵

A Vallásalaphoz tartozó uradalmak közül a lakócsai apátságnak is csökkent a birtoka. Az apátság földje a békekötés előtt még 6878 holdat tett ki, ám a határmeghú-

103 Dunántúl 1925. június 24.; illetve lásd még: *Alsódunántúl mezőgazdasága és az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara területéhez tartozó Baranya-, Somogy-, Tolna-, Zalavármegyék és Pécs th. város mezőgazdasági cím- és névjegyzéke* 3. Szerk. KISS Elemér. Kaposvár 1935. 11.

104 Az adatokhoz lásd: *Magyarországi gazdaczímtár 1911.*

105 *Baranya vármegye Trianon után 10 évvel 1919–1929.* Szerk. MATOLAY Károly – ZSADÁNYI Oszkár. Mohács 1930. 94.

zás után a birtok 6395 holdra csökkent, a veszteség a jugoszláv oldalra esett. Közben 1922-ben eladtak még a lazarenus rendnek is 50 holdat.¹⁰⁶

A trianoni határon belül maradt nagybirtokoknak voltak más nehézségei is. Az 1920-as évek elején két olyan törvény is megszületett, amely a birtokok méretét és az üzemi működést is alapvetően érintette. Az egyik a Nagyatádi-féle földreform (1920. XXXVI. tc.) volt, amely alapján Magyarországon 411 000 igénylőnek mintegy 700 000 hold mezőgazdasági terület jutott, amelyből átlagban alig több mint másfél holdat kapott egy parasztcsalád.¹⁰⁷ Ehhez szorosan kapcsolódott a stabilizációs célból meghirdetett 1921. XLV. tc., vagyis a vagyonváltságtörvény. A törvény pontosan meghatározta, hogy a birtokosoknak mennyit kell fizetni, de lehetővé tette számukra, hogy természetben, vagyis földben tudják le kötelezettségüket. Érdekes ugyanakkor, hogy a földreformot mindenhol végrehajtották, azokon a dél-dunántúli területeken is, amelyeket nem érintett a szerb megszállás, illetve némi késéssel azokon is, ahonnan csak 1921 augusztusában vonultak ki a szerbek. Ez azt jelentette, hogy számos Dráva menti magyar nagybirtok volt, amelynek nagy része a délszláv királysághoz került, ráadásul az itthon maradt birtokok egy részét ki kellett osztani az igénylők között.

Minél nagyobb volt az uradalom, annál több földjét veszítette el, így például a nagykanizsai uradalom földjeinek 19%-át kellett felajánlani. Az uradalmi vezetés arra törekedett, hogy a földesúri szempontokat figyelembe véve minimális veszteséggel élje túl a vagyonváltságot. Az uradalom területe a törvény előtt 9701 hold volt, amiből 6396 hold állt mezőgazdasági művelés alatt, míg 3304 holdat tett ki az erdő.¹⁰⁸ Az uradalmi vezetés megpróbálta megmenteni a város határában fekvő legjobb földeket, vagyis a 780 holdas sánc-újmajori gazdaságot, s helyette a régi kánizsa-majori gazdaságból javasoltak földet leadni. Persze nemcsak Nagykanizsán, hanem az uradalom más településein is csökkent a földesúri föld mérete. Leadni csak mezőgazdasági termelési területet lehetett. Mindennek eredményeképpen az uradalom területe a korábbi 9701 holdról 7866 holdra csökkent; az uradalmi földekből 1875 holdat adtak le, amiből Kanizsára 684 hold jutott. A herceg kezében 4559 hold mezőgazdasági termőterület és 3281 hold erdő maradt.¹⁰⁹ A kiosztott földek általában 1200 négyszögöl szántóból és ugyanannyi rétből álltak, vagyis mintegy 1,5 hold területűek voltak.¹¹⁰ 1929-ben az Országos Földbirtokrendező Bíróság 69 embert megfosztott a kapott földjétől, mivel nem fizették meg az uradalomnak a megváltási összeget.¹¹¹ A földosztás Nagykanizsán végül is 1932-ig tartott. A végeredmény Horváth OFB-bíró megállapítása szerint 120 házhely és mintegy 800 parcella kiosztása

106 CZONLEGNER József: A magyarországi katolikus egyházi vagyon. In *Magyar Kultúra. Társadalmi és Tudományos Szemle*. Szerk. BANGHA Béla. 1. köt. Budapest 1927. 253.

107 GYÁNI Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest 1998. 271–272.

108 MNL OL, P 1322. Fasc. 100. No. 678.

109 MNL Vas Megyei Levéltára. VII. 1. Szombathelyi Királyi Törvényszék iratai. d. Hitbizományi iratok. bb. Gróf Batthyány Lajos hitbizományi iratai (1872–1948). 68. kötet, No. 46.

110 Az első 436 embernek 1923-ig kiosztott földek mérete. Névsoruk: *Zalai Közlöny* 1923. július 7.

111 *Zalai Közlöny* 1929. január 16.

volt.¹¹² A földek kiosztásánál elsődlegesen a hadiözvegyeket, a hadiárvékat, a hadi-rokkantakat, a kis- és törpebirtokosokat, a föld nélküli munkásokat, az iparosokat és a „vitészégi érdemeket” szerzeteket vették előre.¹¹³

A területi elcsatolásoktól nem érintett Somogy megyében is a vagyonváltság volt a legnagyobb probléma, hiszen akár földben, akár búzában róttá le kötelezettségét a birtokos, az mindenképpen komoly érvágás volt. Somogyban 57 darab 1000 holdon felüli nagybirtok esetében 195 940 holdnyi földet kellett leadni, avagy ennek fejében a kataszteri tiszta jövedelem alapján búzában számított mennyiséget leadózni.¹¹⁴ Volt, ahol hamar végbement a földleadás: Széchenyi Géza gróf erdőcsokonyai uradalmában már 1922-ben megtörtént a 923 hold föld átadása.¹¹⁵ A mellette lévő, szintén Széchenyi-tulajdonban lévő somogytarnócai uradalom vagyonváltság alá került földjeiből többet a szomszédos településekhez csatoltak, ugyanakkor az ún. eszmei községben több más község lakói is kaptak telkeket.¹¹⁶ A lakócsai uradalomban 1922-ben az ítélet szerint az apátságnak csere útján kellett biztosítani a 41 darab 600 négyszögöles házhelyet, amelyet az uradalom határában a tótújfalusi földművesektől vett igénybe – azok ellenkezése ellenére.¹¹⁷ Ez esetben a megváltási árat az apátságnak kellett fizetnie.

Baranya megyében is végrehajtották a vagyonváltsággal kapcsolatos földleadásokat. Kétségtelen ugyanakkor, hogy itt meglehetősen lassan haladt előre a földreform végrehajtása; 1925-ben a megye 324 településéből még csak 137 faluban kaptak földet az érdekeltek. Ugyanakkor a megyében volt 33 olyan falu is, ahol egyáltalán nem volt földigénylő vagy nem volt kiosztandó terület.¹¹⁸ A folyamat, ha lassan is, de haladt: két évvel később, 1927 elején már 239 községben osztottak földet.¹¹⁹ Ismert, hogy a földreform végrehajtása nagyon sok visszassággal járt szerte az országban, előfordult, hogy olyanoktól vettek el földet, akikről nem kellett volna; ugyanakkor nagy uradalmak esetében minimális földelvétel történt csak.¹²⁰ Böven kerültek földek a Dráva menti uradalmak területéből a vitézi rendhez is, ami lehetett önkéntes felajánlás, avagy az OFB által juttatott föld. Frigyes főherceg például a sátorhelyi uradalmának területéből 150 holdat adományozott vitézi telkek létrehozására, amit 1924-ben nagy ünnepség keretében személyesen Horthy Miklós kormányzó adott át.¹²¹

112 *Zalai Közlöny* 1932. július 29.

113 *Zalai Közlöny* 1932. július 29.

114 A táblázatot lásd: *Új-Somogy* 1922. szeptember 17.

115 *Szózat* 1922. november 19.

116 BENISCH Arthur: Az eszmei (uradalmi) községek alkonya. *Közigazgatástudomány* 1940. 1. 34.

117 Az esetet említi: KANYAR 1980. 86–88.

118 *Dunántúl* 1925. november 28.; *Pécsi Napló* 1925. december 3.

119 Lásd az alispán jelentését: *Dunántúl* 1927. március 11.

120 Egy ilyen eset: *Világ* 1925. október 1.

121 *Dunántúl* 1924. május 25.

ÖSSZEKÉSZ

Látható az eddigiekből, hogy a Dráva menti nagybirtokokat igen szelektíven érintették azok a változások, amelyek a háború alatt és után bekövetkeztek. A délszlávok által elfoglalt területeken a földek magántulajdona is sérült, hiszen egy részük állami tulajdonba került, másik részüket kiosztották a telepítettek között, s az esetleg megmaradt területeket el lehetett adni. Hatalmas vagyonszereségekről van szó. A szlávóniai térségben Frigyes herceg 88 000, a Gutmannok 69 000, a Jankovichok és a Majláthok 37 000-37 000, a herceg Batthyányak 7000 holdat veszítettek el; a Muraközben Festetics Jenőnek 30 000 holdja került a délszlávokhoz, s akkor a kisebb tetteket még nem is említettük.¹²² A szerbek által csaknem három évig megszállva tartott területeken a tudatos kifosztás miatt jelentkeztek óriási károk. Korabeli hazai sajtócikkekből és egyéb beszámolókból ugyanakkor az is biztos, hogy a délszlávok által megszerzett gazdaságok működtetése nehézkes volt, a korábbi minőségi gazdálkodást folytató agrárüzemek pár év alatt teljesen leromlottak. Tény ugyanakkor, hogy a volt magyar nagybirtokosok földjeire nagyszámú szláv lakost telepítettek le, mintegy negyedmillió délszláv lakos földigényét biztosítva.

Volt arra is kísérlet, hogy az elvett, határon túl maradt birtokot visszaszerezzék a tulajdonosok. Ennek egyik legjobb példája a bellyei uradalom. A birtokot a jugoszláv állam azért vette állami tulajdonba, mert úgy tekintettek rá, mint egy ellenséges (Habsburg-) állam képviselőjének birtokára, ezért a főherceg földjét mint hadizsákmányt elkobozták. Frigyes herceg 1926-ban a Hágai Nemzetközi Bírósághoz fordult a döntés megsemmisítése érdekében. A trianoni békeszerződés 250. pontja ugyanis kimondta, hogy idegen állampolgárok földjét nem lehet elvenni,¹²³ márpedig az uradalom az ő magánbirtoka volt, s nem a Habsburg uralkodó családé.¹²⁴ A jugoszlávok ezt másképp gondolták, emiatt Hágában pereskedés indult meg. Tegyük hozzá, hogy Frigyes hercegnek nemcsak a bellyei veszteséget kellett elszenvednie. A 33 000 holdas magyaróvári uradalmából a csehszlovákokhoz került 10 000 hold; Ausztria is csak a szabad vagyonát hagyta meg a főhercegnek; a 200 000 holdas teschen-seelowitzi birtok egyik része a lengyelekhez, a másik a csehekhez került; elvették a 47 000 holdas véglesi uradalmat és még más földeket is, vagyis összesen mintegy 42 000 holdja maradt.¹²⁵ Frigyes a csehekkel és a lengyelekkel szemben is pert indított vagyona visszaszerzéséért. A perben a jugoszlávok húzták az időt, ami megnehezítette a döntéshozatalt.¹²⁶ A hágai bíróság 1932-ben a főhercegnek adott ígazat: megállapították Jugoszlávia állam kártérítési kötelezettségét. Ennek pontos összegét nem tudjuk, de minden bizonnyal több milliárd dinárról volt szó.¹²⁷

122 A pontos méretek megítélésére nincs forrásunk. Egy lehetséges adatsor: CSUKA János: Akiktől elvették a földet és akiknek odaadták. *Kalangya* 1940. 7–8–9. szám.

123 Lásd: A trianoni békeszerződés teljes szövege: <https://www.magyarokollgium.hu/pdf/trianon4.pdf>

124 *Dunántúl* 1926. szeptember 1.

125 *Kis Újság* 1931. november 15.

126 *Pesti Napló* 1928. október 6.

127 *Pécsi Napló* 1932. június 15.

Az itt maradt, sokszor megcsonkított uradalmak gazdálkodása Trianon után megnehezült. Az uradalmakat sújtotta az itthoni földreform és vagyonváltság, ugyanakkor a helyreállításhoz és fejlesztéshez szükséges szabad források alig álltak rendelkezésre az 1920-as évek eleji bizonytalan pénzügyi helyzetben. A földek elvesztése számos tulajdonos egyéni vagy családi tragédiáját okozta. Állami segítségre a tulajdonosok nem számíthattak. Az uradalmak számára a régi piacok nagy része elveszett. Különösen nagy volt a Dráva menti kiváló minőségű erdők elvesztéséből fakadó veszteség. A közlekedési vonalakat az új határok sokszor elvágták. Jól mutatja ezt, hogy 1914 előtt a Dráván Gyékényes és Eszék között öt, jelentős forgalmat lebonyolító vasúti híd működött, de a Trianon után megváltozott államtérben ezeknek a kihasználhatósága nagyon csökkent, a határon átívelő kereskedelem teljesen leépült, s a drávai híddal rendelkező települések közül több vasúti végponttá vált.¹²⁸ Javíthatott volna az uradalmak helyzetén a belső kereslet erősödése, de más idők jártak: a gabonaárak tartósan alacsonyak maradtak. E folyamatok eredményeképpen nem véletlen tehát, hogy az 1920-as években a gazdasági rekonstrukció, az újrakezdés a Dráva menti agrárnagyüzemek esetében a legtöbb esetben sokáig elhúzódott.

ZOLTÁN KAPOSI

ECONOMIC CHANGES ON THE ESTATES IN THE DRAVA VALLEY IN THE YEARS FOLLOWING WORLD WAR I

ABSTRACT

This paper examines the changes that took place in the functioning of estates on either side of the Drava river, a region dominated by large estates, towards the end of World War I and the following years. Our research covered 21 estates from both the Hungarian and Slavonian sides of the Drava. The analysis shows that the years under discussion were quite eventful in this region. Three main effects are highlighted in the paper. One is the occupation then annexation of the manors on the right bank of the Drava in the western part of the region into the Kingdom of Yugoslavia. The second is the land reform and “socialisation” in early 1919 affecting the remaining estates within the new borders. The third is the Serbian occupation: between 13 November 1918 and 21 August 1921 the area to the south of the Barcs–Szigetvár–Baja line, that is the larger part of the Drava valley, was under Serbian occupation, which was then systematically robbed. These effects significantly restricted the functioning of the Drava valley estates. Apart from this, further difficulties arose with the Treaty of Trianon (loss of the Muraköz and Drávaszög districts): the land reform associated with Nagyatádi, the property redemption act, the loss of former markets etc. all had a long-term impact on the workings of agrarian large estates.

DEMETER GÁBOR – KOLOH GÁBOR

BIRTOKSTRUKTÚRA ÉS JÖVEDELMEZŐSÉG AZ ORMÁNSÁGBAN ÉS KÖRNYÉKÉN

A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935)¹

HÁTTÉR

Az ormánsági egyke gazdasági alapja

A dél-dunántúli Ormánság a 20. század első felében vált országsszerte ismertté az erőteljes születésszabályozásáról, az úgynevezett egykezéssről.² A 18. század végéig visszavezethető jelenség magyarázatait keresve az elmúlt másfél évszázadból számos megközelítéssel találkozhatunk, amelyek javarészt a gazdasági, illetve a kulturális tényezőkre helyezik a hangsúlyt. A kezdeti, egyszerű statisztikai vizsgálatokat követően az 1970-es és 1980-as évektől Andorka Rudolf családrekonstrukciós vizsgálatai emelték a kérdést a hazai társadalomtörténeti kutatások körébe. A magyarázatokat illetően Andorka a gazdasági motivációk mellett foglalt állást. Ahogy fogalmazott: a 18. század második felétől „Egyre kevesebb a megműveletlen föld, terjedni kezd a földesúri majorsági gazdálkodás, a földesurak a szabad földeket a majorságok részére foglalják le, sőt a parasztok kezén lévő földekből is próbálnak visszaszerezni, korlátozni kezdi az erdők, vizek, legelők használatát. A földesuraknak ezek a törekvései erős ellenkezést váltottak ki a parasztság körében [...]. Ezek hatására született a Mária Terézia-féle úrbéri rendezés: egyrészt megvédték a jobbágyságot, vagyis az adózókat a földesurak további visszaszorító törekvéseitől, ugyanakkor rögzítették a fennálló helyzetet, amivel gátat szabtak a parasztok azon törekvéseinek, hogy a telki állományt növeljék. A parasztság kezében levő földterület ugyan lassan tovább nőtt, az ország mezőgazdasági termelése is növekvő tendenciát mutatott a következő százegynéhány évben, de a *paraszti terjeszkedési lehetőségek nagyon összecsúszkáltak*. [...] valószínű, hogy Baranyában a kötött forgalmú nagybirtokok (hitbizományok és egyházi birtokok) különösen nagy aránya még súlyosabbá tette a helyzetet. [...] A gazdasági ésszerűség diktálta születéskorlátozás az idők folyamán szigorú társadalmi normarendszerben fogalmazódott meg.”³ Amikor Andorka az ormánsági Vajszló és Besence mellett az ország más területére és felekezeti közösségére is elvégezte a családrekonstrukciós vizsgálatait – így például a sárközi református Alsónyékra és Sárpilisre, vagy a Vas megyei római katolikus Velemre –, már csak a születéskorlátozás felekezeti alapú indíttatását és a csecsemő- és gyermekha-

1 A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport támogatásával készült. A szerzők köszönik Kövér Györgynek a kéziratához fűzött észrevételeit.

2 ANDORKA Rudolf: A dél-dunántúli egyke kutatások története [1969]. In ANDORKA Rudolf: *Gyermekek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest 2001. 13–29.

3 ANDORKA Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története [1975]. In ANDORKA 2001. 50–51.

landóság előzetes javulását cáfolja egyértelműen. A gazdasági tényezők kapcsán viszont azok *kézenfekvőségét* és a változásoknak a születésszabályozás megjelenésével való időbeni *egybeesését* hangsúlyozta.⁴ Mindemellett viszont azt, hogy ténylegesen miért a házasságon belüli születések korlátozásával éltek egyes helyeken, így az Ormánságban vagy a Sárközben, míg máshol a kései házassodás megoldását választották, az egyes régiók mélyen gyökerező kulturális eltérőségében látta, amelyeket csak az „egyes falvak vagy földrajzi-néprajzi tájegységek demográfiai, gazdasági, társadalmi és kulturális történetének monografikus feltárásával lehet kutatni”.⁵

Andorka egykeutatása tehát kimutatta a születésszabályozás korai megjelenését, de kialakulásának okát, okait feltárnia nem sikerült: forrásai, az anyakönyvek sem tették lehetővé *önmagukban* ezt meghaladó következtetések megfogalmazását. Később, 2001 nyarán a Hajnal István Kör gyulai konferenciáján aztán Benda Gyula fogalmazott meg átfogó kritikát, amely részint a technikai problémákra, így Andorka kutatásának ellenőrizhetetlenségére és az adminisztratív, így nem társadalomtörténeti 1895. évi lezárásra hívta fel a figyelmet. Benda harmadik kritikai pontja, hogy – szemben a francia kutatók földrajzi táji érvelésével vagy az angolok művelési formák, illetve gazdálkodási alapú kiválasztásával – a hazai kutatásokban a „vallás és a nemzetiség az erősebb meghatározó és a történetileg megfigyelhető variációk elsődleges magyarázatánál mindig ehhez nyúlunk. Andorka Rudolf kiválasztási stratégiája is erre épül. [...] úgy vélem, hogy a vallás és a nemzetiség eddig inkább zsákutcába vitt.”⁶ Benda Gyula konklúziója mindezeket követően erős, nevezetesen, hogy „Andorka Rudolf jelentős munkássága és erőfeszítései ellenére szinte előlről kell kezdeni a családrekonstrukciós vizsgálatok tervezését, stratégiáját. [...] szükség lenne a monografikus kutatások tervszerű megszervezésére.”⁷ Vajszlóra vonatkozóan időközben született monografikus feldolgozás. Kiss Z. Géza pécsi történész két kötetben publikálta eredményeit: a középkori előzményektől az 1849-ig terjedő időszakot felölelő kötet 1994-ben, az 1850 és 1945 közötti évszázadot tárgyaló rész pedig 2000-ben jelent meg. Kiss emellett *Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből* címen a régió egészére kiterjedő gazdasági és társadalmi vizsgálatot végzett. Következtetésében szintén a gazdasági alapú motiváltságot hangsúlyozta, érvelése azonban – a térség alaposabb vizsgálatából következően – cizelláltabb volt. Kiss Z. Géza szerint „az erdőregulációs perek elvesztésével vette kezdetét az élettér összeszorulása. Ezt a veszteséget a legalább fél telekkel rendelkező családok akkor még több munka vállalásával pótolni tudták, ezért még Isten áldásának tekintették a gyermeket. A szegényebb házaspárok azonban szociális okok miatt

4 „Minden valószínűség szerint ott, akkor és azokban a társadalmi rétegekben jelentkezett ennek szükségessége, ahol a gazdasági felemelkedés, terjeszkedés lehetőségei (a földszűke, a nagy népsűrűség, a nagybirtokos gazdálkodás erősödése, az ipari fejlődés hiánya, a szállítási viszonyok elmaradottsága stb. következtében) lezárultak, ezért valamely közösségnek vagy egy-egy családnak a szaporodása az elszegényedés veszélyével járt.” ANDORKA Rudolf: A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (18–19. század) [1981]. In ANDORKA 2001. 122.

5 ANDORKA [1981] 2001. 123.

6 BENDA Gyula: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege [2001]. In BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest 2006. 75.

7 Uo.

már akkor is korlátozták a gyermekek számát. Valójában ezzel a szociális egykével kezdődött az ormánsági egyke története. Fordulat állott be az egyke történetében a 19. század második felében, amikor a gazdag szülők is szigorú születéskorlátozásba kezdtek, hogy meg tudják őrizni a családi pozíció alapját jelentő birtokot. A szegények esetében azonban ekkor is a kenyérgondok befolyásolják a szülők döntését.⁸ Bár Kiss Z. Géza eredményei az ormánsági egyke-kutatás során mellőzhetetlenek, a gazdaságtörténeti elemzések terén számos lehetőséget hagyott a további kérdések megfogalmazására.

Gazdaságtörténeti kontextus

A magyar mezőgazdaság fejlődése kapcsán a szakirodalom egyértelműen foglal állást a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának a 19. század második és 20. század első felére vonatkozó origó jellegéről.⁹ A korszakot egyszerre jellemezte egyes meghatározó formák továbbélése, így a nagybirtokrendszer fennmaradása vagy a paraszti tömegek földtelensége, míg számos gazdasági esemény – így az 1873. évi krach (az agráriumban a gabonaárak esése), az aranyalap bevezetése, a vámháborúk, majd az első világháború és a világgazdasági válság – pontosan a vizsgált időszak mozgalmasságát mutatja.¹⁰ A világháború és a trianoni határok meghúzásának gazdasági hatásai így egy hosszabb távú, a nemzetközi folyamatokba ágyazódó és az eddig feltételezettnél kevésbé negatív tendencia részeként értelmezhetők, ahogy arra újabban Tomka Béla rámutatott.¹¹ A húszas évek első felének inflációs, második felének vámpolitikája, a fejletlen textilipar támogatása az agrárágazatot hozta előnytelen helyzetbe.¹² A mezőgazdaság helyzete pedig eleve kedvezőtlenre vált Trianonnal: a Monarchia gazdasági egységének felszámolásával megszakadtak a hagyományos kereskedelmi kapcsolatok és a védett piac jelentette árelőny is megszűnt.¹³ A hazai nagybirtok

8 KISS Z. Géza: *Vajszló megújulása. Ormánsági kálvária 1850–1945*. Pécs 2000. 101.

9 OROSZ István: A differenciálódás és kisajátítás. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok* 2. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1965. 46. (A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának kiadványai)

10 SZUHAY Miklós: A mezőgazdaság kapitalizálódása – 1848–1918. In GUNST Péter: *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadításától napjainkig*. Budapest 1998. 141.; SCOTT, Eddie – HUTTER Ingrid – SZÉKELY Iván: Fél évszázad birtokviszonyai. Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935. *Történelmi Szemle* 1990. 3–4. 301.; KAPOSZ Zoltán: *Uradalom, földbirtokok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században*. Budapest 2019. 85–111.

11 „...a békeszerződés közép- és hosszú távon közel sem rendelkezett olyan negatív gazdasági hatással, mint azt gyakran feltételezni szokás. Ennek okai között szerepel, hogy a természeti erőforrások a két világháború között már messze nem tartoztak a gazdasági növekedés legfontosabb tényezői közé, hanem sokkal inkább a gazdasági szerkezet változásai, a technológiai fejlődés és a humán tőke voltak a fejlődés hatóerői, melyeket kevésbé érintett a békeszerződés...” – TOMKA Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Szerk. BÓDY Zsombor. Budapest 2018. 47–79.

12 TOMKA 2018. 66.

13 TOMKA 2018. 63.

tokokat emellett 1918 és 1921 között számos közvetlen politikai döntés is érintette: a Károlyi-kormány földosztása, a Tanácsköztársaság államosítása, a megszállók fosztogatása, az 1920. évi földreform és az 1921-ben bevezetett vagyonadó.¹⁴

A földek megoszlását illetően „a századforduló táján az ország összes megművelhető területéből 20 208 986 hold föld volt állandó jelleggel a parasztság kezén, az összes földnek mintegy 41,20%-a. Az ország területének 58,80%-án a közép- és nagybirtokosok, az állam, nem östermelő főfoglalkozású kisbirtokosok stb. osztoztak.”¹⁵ A századforduló időszakától kezdődően azonban nyomon követhető a „latifundiumok hanyatlásaként” aposztrofált átalakulás, melynek során az ország legnagyobb földbirtokai egyre inkább feldarabolódtak, még ha az elit részét alkotó arisztokrácia nem is veszítette el teljesen korábbi befolyását.¹⁶

A birtokstruktúra mozgása – ahogy előbb H. Pálffy Ilona, majd Kolossa Tibor és Puskás Júlia rámutatott – a századfordulót követően felgyorsult. Az 1911. évi gazdacímátáron alapuló kutatásuk eredményeként fogalmazták meg, hogy a „100 holdon felüli egyéni birtokosok területe 1 244 000 holddal csökkent. Ennek kb. 1/4 része vállalatok, bankok kezére jutott, 3/4 része pedig osztódás útján 100 holdon aluli birtokkategóriába került. A birtokmozgásnak e felgyorsulását az 1905-től kibontakozó parcellázás idézte elő.”¹⁷ A folyamatot kiegészítette, hogy a 19. század közepétől egyre több a nagybirtokra épülő földbérlet, amelyeken a gazdálkodást a jellemzően izraelita bérlők rendszerint modernizálták.¹⁸

Hasonló következtetésekre jut Pálffy Ilona is Baranya megye kapcsán, mind a nagybirtokosok személye cserélődött, mind a nagybirtok összterjedése, mind a nagybirtok átlagos mérete csökkent. 1784-ben 34 birtokos birtokolta a megye falvainak nagy részét, 1893-ban közülük 19 kezén marad meg a megye területének közel harmada, 1925-ben pedig számuk 17-re csökken, az általuk birtokolt földek a csonka megye területének 21%-át tették ki.¹⁹ A világi nagybirtokosok közül az Esterházyak, Batthyányak birtoklása a 18. század elejétől datálható: a Montenuovók és a Draskovichok később, a Batthyányakkal való rokoni kapcsolat révén lettek birtokosok,²⁰ az eredetileg izraelita Biedermannok még később. A birtokosok „kicserélődése” mellett a nagybirtok mérete 1893-ban a megye egészen 365 (nagy)birtokosnak 582 birtokegysége volt 312 500 hold nagyságban, 1925-ben 396 birtokosnak 605 birtokegysé-

14 KAPOSI Zoltán: A nagybirtok és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs 2013. 277.

15 OROSZ 1965. 28.

16 GYÁNI Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest 2001. 225–228.

17 KOLOSSA Tibor – PUSKÁS Júlia: A 100 kat. holdon felüli birtokterület tulajdoni és birtokkezelési struktúra Magyarországon 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle* 1978. 3–4. 480.; H. PÁLFY Ilona: Baranyavármegye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 1933. 12. 972–988.

18 GYÁNI 2001. 226–227.

19 PÁLFY 1933. 972–988.

20 PÁLFY 1933. 986.

ge volt mindössze 277 510 holddal (mindkettő a csonka vármegyére számítva az összevetés érdekében).²¹

A megye birtokviszonyai a 18. század első harmadára rögzültek. A nagybirtokok nagyságukban és jellegükben a 19. század végére már erősen eltértek egymástól, „találunk példát főúri magántulajdonú, egyházi, kamarai és közalapítványi uradalmakra, de e csoportok sem voltak egyneműek. A magánuradalmak nagyságukban különböztek, az egyházi birtokok négyféle uradalomhoz tartoztak, a közalapítványi uradalmak pedig természetükből adódóan mutattak változatos képet.”²² A világi nagybirtokok közül kiemelkedtek az Esterházy és a Batthyány (majd Batthyány-Montenuovo) család javai. Az egyházi birtokok között elkülönültek a püspöki és a káptalani birtokok, míg a szerzetesrendek vagyona Mária Terézia és II. József rendelkezései értelmében közalapítványi (így tehát egyetemi, vallás-, tanulmányi alapítványi vagy tereziánumi) vagyonná vált. Az uradalmakat a 19. század végére a korábbi helyzettel ellentétben²³ már a területi szétszórtság jellemezte, amely mind igazgatásukra, mind gazdálkodásukra kihatott. A megye uradalmainak történetét behatóan vizsgáló Borsy Judit az uradalmak fejlődési ívének megrajzolása során a kötött földbirtokok számának növekedését hangsúlyozta, megállapítása szerint a „pécsi egyházmegye földbirtoka, a felosztott szerzetesrendek birtokaiból létrejött közalapítványi birtokok, a hitbizományok, a felekezeti földbirtokok, vitézi telkek stb. az 1925. évi adatok szerint a Baranya megye összes földbirtokának több mint egyötödét jelentette.”²⁴

KÉRDÉSFELVETÉS

Az alábbiakban az Ormánságot is magában foglaló két dél-baranyai járás, a siklósi és a szentlőrinci járás birtokszerkezetét kívánjuk megvizsgálni a 19. század második és a 20. század első felére vonatkozóan. A fenti problémákból kiindulva a vizsgálat elsősorban a birtoktípus és a művelési ágak összefüggéseit szeretné feltárni. Így a szakirodalomban megjelent korábbi észrevételek mentén alaposabban is szemügyre kívánjuk venni a területhasználat módját. A nagybirtokok földhasználatában jelentős különbségek voltak, így érdemes a területi differenciáltságot és annak időbeli változását is alaposabban megvizsgálnunk. A rendelkezésre álló forrásaink alapján a térség kisbirtokait és nagybirtokait is összevetjük földhasználatuk sajátosságai alapján. Fontosnak látjuk ugyanis, hogy kvantitatív adatokkal alátámasztva járjuk körül a kemsei falukutatók által 1936-ban plasztikusan megfogalmazott problematikát, amely szerint „a nagybirtok halálgyűrűje a nép megfojtója”.²⁵ Forrásaink kombinálásával lehetőségünk nyílik 1911 és 1935 között a (tisza) földjövedelem vizsgálatára a

21 PÁLFY 1933. 979–980.

22 BORSY Judit: Baranyai uradalmak a XVIII–XX. században. *Honismeret* 2005. 3. 89.

23 Pálfy részletesen nyomon követi az eredeti, több falura kiterjedő birtoktestek darabolódását. PÁLFY 1933. 985–986., különösen a táblázatot.

24 BORSY 2005. 95.

25 ELEK Péter et al.: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest 1936. 158.

nagy- és kisbirtokokon egyaránt, de más jellegű (például regionális) bontásban is, ezzel a különböző birtoktípusok termelékenységének az összevetésére is, újabb adalékot szolgáltatva a kisbirtok és nagybirtok termelékenységét övező vitákhoz.

A tanulmány egyfelől módszertani kísérlet a gazdacímtárak és az egyéb, népszámlálásokhoz, kataszteri felvételezésekhez, adómegállapításhoz használt, alább részletezett mezőgazdasági statisztikák kombinálásából származó többletinformációk kinyerésére és értelmezésére e két járásra kiterjedő és történeti-néprajzi tájegységet is (Ormánság) magába foglaló mintaterületen. A nagybirtokra (gazdacímtárak)²⁶ és a településekre (országos összeírások, népszámlálások) vonatkozó területhasználati és jövedelmi adatok kombinációjából²⁷ ugyanis a kisbirtok területhasználata és jövedelmi viszonyai is ábrázolhatók – az előbbi az 1895-ös, 1911-es és 1935-ös évekre, az utóbbi csak 1895-re és 1911-re. Érdemes megjegyeznünk, hogy 1865-re ugyan van településszintű jövedelmi adatunk, de itt a nagybirtoké és kisbirtoké nem választható szét, 1895-ben pedig településszinten nem publikáltak jövedelmi adatokat. Ezzel egyfelől vizsgálhatóvá válnak nemcsak a nagybirtok és kisbirtok területhasználatának esetleges differenciái, továbbá ezek időbeli változásai, de a magyar agrártörténet egy máig nyugvópontra nem jutott kérdése, jelesül a kisbirtok és nagybirtok területegységre jutó termelékenységének problematikája is. Ez utóbbi megítélése ugyanis nem egységes a szakirodalomban. Makкаи László megállapítása szerint a feudális nagybirtok a kora középkorban kifejezetten élénkítő hatással volt az agráriumra, míg az ezt követő három évszázad során inkább visszahúzó szereppel bírt. A kora újkortól újjászerveződő nagybirtok azonban „ismét képes volt arra, hogy a kistermelésnek megadja az alapvető ösztönzést”.²⁸ Demeter Gábor legutóbbi kutatásai szerint például az 1865-ös kataszteri összeírás alapján a nagybirtok termelékenysége meggyőzően nagyobb volt.²⁹ Mivel azonban a települési jövedelemből nem volt ismert a kis- és nagybirtok részesedése, a vizsgálati halmazba csak olyan települések kerültek be, ahol vagy kizárólag nagybirtok, vagy kizárólag kisbirtok szerepelt, ami a teljes minta elenyésző részét jelentette, ráadásul a bent maradó esetek is speciális típust testesítettek meg, így tehát a reprezentativitás kérdéses. A mostani vizsgálatok lehetővé teszik a továbblépést ebben a kérdésben.

26 *Magyarország földbirtokosai*. Szerk. bellusi BAROSS Károly. Budapest 1893; *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. Gazdacímtár*. Szerk. Országos Magyar kir. Statisztikai Hivatal. Budapest 1897; *Magyarországi Gazdacímtár*. Szerk. RUBINEK Gyula. Budapest 1911; *Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár)*. Budapest 1925; *Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímtár*. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1937.

27 *Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövödelme*. Buda 1865; *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája: A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest 1897; *Baranya vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövödelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján*. Budapest 1914.

28 MAKKAI László: Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európában a közép- és újkorban. *Világtörténet* 1982. 3. 56.

29 DEMETER Gábor: A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszférról az adóztatásig. In *Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. Szerk. HORVÁTH Gergely Krisztián – Ö. KOVÁCS József – CSIKÓS Gábor. Budapest 2019. 7–69.

A mintaterület további részhalmozokra bontása emellett lehetővé teszi a kulturális (így például vallási) differenciák földhasználatra és földjövedelemre való hatásának vizsgálatát is, különös tekintettel azokra a területekre, ahol a nagybirtok jelenléte miatt eltérő vallású külterületi lakosság betelepülését figyelhetjük meg. A vizsgálat során ezeket a helységeket külön kezeltük a tisztán református vagy katolikus településektől.

A gazdacímtárak alapján szintén lehetőség nyílik a főbb nagybirtokos családok és egyéb birtokosok (az egyház vagy a hitelintézetek) területhasználatának és jövedelmének vizsgálatára, a köztük lévő differenciák kimutatására és mindezek időbeli tendenciáinak követésére is.

A gazdasági értékek mellett a vizsgált terület demográfiai jellemzőit is körüljárjuk, választ keresve arra a kérdésre, hogy volt-e differencia a különböző fekvésű/vallású területek reprodukciós rátájában.

Mivel a vizsgálati terület magában foglalja az Ormánság területét is, így járulékos módon szintén lehetőség nyílik az ormánsági és nem ormánsági területek (ezen belül az itteni nagybirtok és kisbirtok) területhasználati és jövedelmi különbségeinek és ezek időbeli változásának és egymáshoz való viszonyulásának vizsgálatára is. Ez az elhíresült egykezés jelenségének magyarázatához is adalékokat szolgáltathat, különös tekintettel arra, hogy mekkora a nagybirtok aránya az Ormánságban a nem ormánsági területekhez képest, mekkora a kisbirtok átlagmérete, átlagjövedelme, hogy ez időben csökken-e vagy növekszik, és hogyan viszonyul a nem ormánsági területeken mérhető értékekhez. Mivel valószínűsíthető, hogy a jelenség nem egyetlen okra vezethető vissza, hanem multikauzális, ezért a háziipar (mint pótlólagos jövedelemforrás) fejlettségének lokális változását is megvizsgáltuk.

FORRÁS, ADAT, MÓDSZER

Forrás

A nagybirtokok gazdálkodásának és az agrárnépesség kapcsolatának legjobb forrásai a hazai gazdaságtörténet-írásban immár évtizedek óta a gazdacímtárak és a népszámlálások. A gazdacímtár összefoglaló megnevezése alatt a 100 kataszteri hold fölötti birtokokra vonatkozó birtok- vagy üzemmstatistikai kiadványokat értjük. A forrástípus használata a birtoktörténeti kutatásokban folyamatos, különösen az 1970-es évektől, amikortól Kolossa Tibor és Puskás Júlia, valamint Scott M. Eddie számítógépes elemzései magasabb szintre léptették a hazai gazdacímtár-vizsgálatokat.³⁰ A gazdacímtárak teszik többnyire lehetővé a „a nagybirtok, a nagybirtokosok mennyiségi és minőségi változásait, a tulajdonviszonyok sokféleségét”³¹ egy hosszabb időtávon keresztül. „Külön érdekességük – hangsúlyozza Kövér György –, hogy a birtokterü-

30 KÖVÉR György: Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. *Aetas* 1999. 1–2. 290.

31 PUSKÁS Júlia – SCOTT, Eddie – LÁNCZ Margit: Adatbázis az 1911. évi Gazdacímtár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára. *Történelmi Szemle* 1977. 2. 317.

letet művelési ágak szerinti bontásban közölték, és magukban foglalták a birtokok kataszteri tiszta jövedelem szerinti értékét is (ami nem tényleges forgalmi értéket, hanem a föld termőképessége, piacoktól való távolsága stb. alapján becsült eszmei értéket jelölt). A gazdacímtárakból ugyan mindig kimaradt bizonyos számú birtok (elsősorban a községi birtokoknál mutatkozó hiány szembetűnő), ám a számítógép jóvoltából ma már statisztikai összesítésben is áttekinthetők ezek az adatok.”³²

Az 1890 és 1940 közötti fél évszázad során több gazdacímtár is készült, amelyek közül a két járásra vonatkozóan Excel-táblázatban rögzítettük az 1893-ban, 1895-ben, 1911-ben, 1925-ben és 1935-ben megjelenteket. A módszer ismertetése során még kitérünk rá, de már itt fontos megjegyezni, hogy az összehasonlítást számos tényező nehezíti, különösen az, hogy az 1895-ös gazdacímtár nem birtok-, hanem üzemstatisztika. Érdekes kérdés lenne a differenciák vizsgálata ilyen közeli időpontban, de jelen tanulmány keretében erre nem vállalkozunk. Az 1893-as gazdacímtárban – ahogy a korábbi vizsgálatok rámutattak – bár vannak magas hibaszázalékot produkáló megyék, szerencsénkre Baranya nem tartozik közéjük.³³ A forrás felvétele során az alapvető szervezőegységet a birtokok képezték, hozzájuk rendelték a települést (az utolsó postaállomással) és a birtokost, megadva a szántó, a kert, a rét és a legelő, valamint az erdő, a szőlő, a nádas és a használatlan terület nagyságát kataszteri holdban, végül mindezeket – kerekítve – összegezték.

Az 1911. évi gazdacímtár minden bizonnyal az 1909. évi földkataszter-revízió adatain alapul.³⁴ Kolossa Tibor és Puskás Júlia a forrásban fellelhető hiányt 4,3%-ra teszi: az „ilyen jellegű országos összeírások elkerülhetetlen hibaszázalékát figyelembe véve ez jó eredmény. A gazdacímtárban a fizikai birtokosok területe csak 1,8%-kal kevesebb, mint 1913-ban. A 4,3%-os hiány az 1911. évre becslésünk alapján megállapított területhez képest mutatkozik.”³⁵ Összességében mind mennyiségében, mind minőségében jó forrásnak tekinthetjük ezt az összeírást is. Az 1935. évi gazdacímtárban nemcsak a Trianont követő időszakkal való összevetésre van módunk, de – Puskás Júlia megállapítása szerint – ebben „található először olyan adatgyűjtés, amely a haszonbérletekre vonatkozó adatokat mind a bérbeadó, mind a bérbevevő oldaláról egyaránt tudakolta. Így először van mód arra, hogy az ország területére kiterjesztve pontos képet nyerjünk arról, hogy a különböző nagyságú birtokok mennyit adtak haszonbérbe területükből, s azokon milyen nagyságú gazdaságok, illetve üzemek keletkeztek.”³⁶

Ugyancsak 1935-re vonatkozóan készült el a Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozatának 1938-ban kiadott kötete, a *Magyarország mezőgazdaságának főbb*

32 KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest 2001. 88.

33 SCOTT–HUTTER–SZÉKELY 1990. 314.

34 SCOTT, M. Eddie: Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Debrecen 1996. 24., KÖVÉR 2001. 91.

35 KOLOSSA–PUSKÁS 1978. 457.

36 PUSKÁS Júlia: A földbirtokok bérbeadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján. *Történelmi Szemle* 1963. 3–4. 365.

üzemi adatai az 1935. évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint. A kötet lehetővé teszi, hogy a földbirtokok községi szintre lebontott kataszteri tiszta jövedelmét a nagybirtokok tiszta kataszteri jövedelmével a világháború utáni időszakra vonatkozóan is összehasonlítsuk.³⁷ A gazdacímtárakat egészítik ki a népszámlálási kiadványok településszintű adatai. Az 1910., 1920. és 1930. évi népszámlálások hivatkozott kötetei részletes kimutatást közöltek a népesebb tanyák, puszták, telepek és egyéb lakott helyek alapvető demográfiai (így korcsoportos, felekezeti, anyanyelvi, írni-olvasni tudásra vonatkozó) adatairól. A jelen vizsgálat országos és megyei adatait, illetve a többi felhasznált, járási népszámlálási anyagot a GIS-ta Hungarorum (OTKA K 111766) projekt keretében elkészült és szabadon elérhető településszintű adatbázis képezte.³⁸ A projekt, amely a „Térinformatikai rendszer kiépítése Magyarország és az Osztrák–Magyar Monarchia történetének tanulmányozásához (1869–1910)” címet viselte, a századforduló időszakának több népszámlálási kötetét, emellett helységnévtárát, háztartás-statisztikáját és jövedelmi kiadványait dolgozta fel.

Adat és módszer

Az agrárszférában a kvantitatív elemzések nem számítanak újszerűnek, de hazánkban általánosan elterjedtnek sem. Katus László, Tóth Tibor,³⁹ Nagy Mariann⁴⁰ és Scott M. Eddie vizsgálatai alapján arra a következtésekre juthatunk, hogy a kliometria jól alkalmazható nagy felbontású, de regionális vizsgálatoknál (Perjés Géza),⁴¹ kis felbontású országos vizsgálatoknál (Nagy Mariann, Katus László), területi jelleg nélküli statisztikai vizsgálatoknál (Tóth Tibor), vagy statikus (helyzetképi) vizsgálatoknál, de részben az adatok jellege és adathiányok miatt dinamikus komparatív vizsgálatokra nehezen alkalmazható, különösen érvényes ez országos viszonylatban. Kis térségekre azonban lehetséges jó felbontású – nagy időtávot átfogó – vizsgálatokat is végezni.

A vizsgálat során a vallási, területi és nagybirtoktípus szerinti részhalmazok átlagértékeit és fajlagos mutatóit képeztük a jelzett időpontokban. Az átlagértékek közötti differencia szignifikanciájának vizsgálata érdekében kétmintás t-próbát és F-próbát végeztünk a részhalmazokon. Az eljárás során az Excel, az SPSS, a különbségek és változások területi mintázatainak vizsgálatához pedig az ArcGIS 10.4 szoftvert használtuk.

37 A forrásra Szilágyi Zsolt hívta fel a figyelmünket, aki a kiadvány adatait rögzítő adatbázisa Baranya megyei részét rendelkezésünkre bocsátotta. A hiányzó részeket Hegedűs István egészítette ki. Ezúton is köszönjük segítségüket!

38 Elérhetőség: <https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/otka#2> Letölthető anyagok.

39 TÓTH Tibor: *A Dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására.* Budapest 1983.

40 NAGY Mariann: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején.* Budapest 2003.

41 PERJÉS Géza: Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 1979. 33–109.; PERJÉS Géza: Jelentés az 1728. évi adóösszeírás gépi feldolgozásáról. *Agrártörténeti Szemle* 1978. 11–80.

Mivel az 1893-as, 1911-es és 1935-ös összeírásnál is a 100 kataszteri hold feletti birtokokat tekintették nagybirtoknak, ezek bizonyos megszorítások mellett összevethetők. Fontos megjegyeznünk, hogy 1935-ben azért látható olyan sok egy, két és pár kataszteri hold nagyságú birtok, mert akkor 100 hold fölöttinek a birtokost igazították be és nem magát a birtokot, tehát módszertanilag eltért a felvételezés az 1893-astól. Viszont Scott M. Eddie, Hutter Ingrid és Székely Iván 1990-ben publikált *Fél évszázad birtokviszonyai. Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935* című munkájukban az 1935-ös gazdacímteret éppen az első, 1893-as felvételezés értékeivel vetették össze. Összehasonlításként esetenként támaszkodtunk az 1865-ös kataszteri felmérés településszintű összesítésére is,⁴² itt azonban csak a nagybirtokok számát, nem pedig összméretét adták meg. Ennek ellenére nagy valószínűséggel itt is 100 kataszteri hold volt a határérték, mivel a világi és egyházi nagybirtokok száma 1865-ben és 1895-ben nem mutat lényegi eltérést. 1893-ban 97 világi mellett 19 egyházi nagybirtok(os) volt a vizsgált két járásban, a többi (összesen 231) közbirtokosság vagy közösségi föld. 1865-ben ugyanezen két járás mintegy 120 településére 121 nagybirtokot jeleztek. Szintén hangsúlyozandó, hogy a nagybirtok között írták össze a 100 kh feletti közösségi birtokokat, amelyeket valójában gyakran kisbirtokok használtak (zömmel legelő földhasználati forma uralta őket), ezért terület-használatukat és jövedelmüket külön, illetve a kisbirtokhoz számítva is megadtuk a korrektebb összehasonlítás érdekében.

Szintén módszertani problémaként merült fel az az időbeli tendenciák vizsgálatát limitáló tényező, hogy az 1893-as, 1911-es és 1935-ös összeírásban eltérő a nagybirtokkal rendelkező települések száma, így a települések összterülete is. Az 1920-as határváltozások miatt két település eleve kiesett a halmazból, számos további település pedig elvesztette külterületének egyes részeit, míg a járási beosztás megváltozása további öt települést sorolt át a szentlőrinci és siklói járásból máshová 1920 után. Ezek miatt nem is próbáltunk meghatározni egy közös, mindhárom időpontra érvényes halmazt, hanem inkább a nagybirtokkal rendelkező települések időben (és méretben is) változó halmazára koncentráltunk. Ráadásul a települések közötti birtokát-sorolások száma sem volt elhanyagolható tényező, így a településszintű területi mintázatok összehasonlításakor is óvatosan kellett eljárni. 1935-ben a részletes, birtok-nagyság szerinti kimutatások is rendelkezésünkre álltak darabszám és méret szerint, sőt a védett birtokok aránya és a kiosztott földek nagysága is mérhető volt, míg a többi esetben nem.⁴³ Az 1865-ös, 1895-ös és 1910-es összeírás az üzemegység tekintetében sem következetesek. 1865-ben a birtokok számát adták meg, 1910-ben a birtokívek számát, 1895-ben a gazdaságokét. És ez – mint néhány település példáján látszik – nem feltétlenül ekvivalens. Így ezen összeírások fajlagos adatai is csak korlátozottan összevethetők (nem is beszélve e közigazgatási átszervezések okozta változások hatásáról). Mindezen korlátok sajnos az 1 kataszteri holdra jutó jövedelem vagy egy birtokra jutó földterület kiszámításánál is jelentkeztek. Mindezt tetézi, hogy a

42 KELETI Károly: *A telekadó és a kataster. Közgazdasági és statisztikai szempontból*. Pest 1868.

43 *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint*. Budapest 1938. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 105. kötet).

jövedelmi statisztikák a kataszteri tiszta földjövédelmet adják meg: az állattartás bevételeiről nincs adatunk, pedig ez megyénként változva⁴⁴ a teljes agrárjövédelem 30–45%-át is kitehette.⁴⁵ Így a legelők járulékos hozama sem becsülhető meg. Mivel a közösségi nagybirtokként összeírt területek zöme legelő, így ennek fajlagos hozama is alacsony volt, ráadásul – akár a kis-, akár a nagybirtokhoz soroljuk – annak jövedelme is pontatlanul fog megjelenni.

A tiszta földjövédelem továbbá azt is jelenti, hogy nem adható meg a bevétel és kiadás tényleges nagysága,⁴⁶ így a kettő hányadosa sem. Azaz, hasonló tiszta földjövédelem jelentheti a bevétel 10, de akár 50%-át is egyaránt, tehát nem lesz adatunk a termelés valódi hatékonyságáról. Ugyancsak módszertani probléma az Ormánság lehatárolása, hiszen az általunk használt Zentai-féle lehatárolás⁴⁷ nem minden református települést tömörít a két járásból, és az ormánságiként minősített településeken is élt katolikus kisebbség.

A későbbiekre tekintettel kiemelendő, hogy 1911-ben a gazdacímárban a bérlőket (számuk folyamatosan gyarapodott, részben ez állt a Pálffy által is megfogalmazott „nagybirtok- és uradalomaprózódás” jelensége mögött) „0” értékkel írták össze a területhasználat minden kategóriájában és a jövédelmet tekintve is, ezért őket a fajlagos adatokra rákérdező vizsgálatokból kizártuk. Komolyabb problémát jelentett viszont, hogy 1935-ben ugyanőket szintén 0 összjövédellemmel írták össze, de a földhasználati adatokat már számszerűleg közölték. E földhasználati adatok felhasználása azonban sok esetben az adott birtokoscsoport adatainak duplikálását jelentette volna, tehát ki kell hagyni őket az aggregált értékekre vonatkozó vizsgálatokból is (így 131 ezer kataszteri hold helyett 103 ezerrel számoltunk 1935-ben, míg 1893-ban – amikor hasonló probléma nem állt fenn – 130 ezer kataszteri hold, 1911-ben 111 ezer kataszteri hold körüli volt a nagybirtok statisztikai számításba vett kiterjedése).

44 Lásd: *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910) / A Historical Geographical Atlas of Hungary for the Analysis of Socio-economic Phenomena (1869–1910)*. Szerk. DEMETER Gábor. Budapest–Debrecen 2020. 5. fejezet térképei. Baranyában az állattartás jövedelme átlag feletti volt, 1 keresőre 300 K felett, ráadásul ennek több mint 80%-a kisbirtokon realizálódott.

45 Az állattartásnak kb. 25% a részesedése a teljes mezőgazdasági termelésből Fellner Frigyes [1916] és Schulze szerint, viszont Matlaszkovszky és Nagy Mariann is 45% körülire taksálja. FELLNER, Friedrich: Das Volkseinkommen Österreichs und Ungarns. *Statistische Monatsschrift* 1916. 485–625.; SCHULZE, Max-Stephan: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History* 2000. 3. 311–340.; NAGY Mariann: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest 2003.

46 Keleti Károly már idézett művében részletesen leírja, hogyan számolták ki a tiszta földjövédelmet.

47 Zentai János kutatásai végül a régió meghatározásában a legfrissebb úgy, hogy leginkább mérvadó, így ő az alap, továbbá készített még egy házasságkötési tendenciákon nyugvó belső nyugat-keleti osztást. Lásd ZENTAI János: Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 16. Pécs 1972. 199–206. és ZENTAI János: Baranya megye néprajzi csoportjai. *Ethnographia* 1978. 519–557.

Eredmények

1893–1895

Az 1893-as gazdacímtár és az 1895-ös településszintű összeírás⁴⁸ alapján nézzük meg, hogy milyen tulajdonságok jellemezték a nagybirtokstruktúrát, tekintettel arra, hogy a két összeírásban közölt (településszintű, a gazdacímtár esetében pedig arra aggregált) értékek különbsége lehetővé tette a nagybirtok és kisbirtok részarányának vizsgálatát. A két járás mezőgazdasági területének 54%-a volt nagybirtok és közbirtok. Ebből (a teljes mezőgazdasági területre vetítve) 31% volt világi nagybirtok, 8% egyházi és 16% közösségi jellegű. Az utóbbiak leszámításával tehát maradt 39%. Az Ormánságban ez rendre 24%, 13% és 16% volt. Látszik tehát, hogy az Ormánságban az egyházi – a Vallásalap és a pécsi káptalan – birtokai jóval jelentősebb súlyt képviseltek ekkor.

A több mint negyven ormánsági településből tizenkettőn volt egyházi nagybirtok, ebből tizenegy egy tömbben az Ormánság közepén (itt egyébként a világi nagybirtok mérete elenyésző volt). A Dráva-mellékieket a szántók és legelők magasabb aránya jellemezte, míg a Drávától északra az erdők és szántók aránya volt magasabb, a legelők részesedése elenyésző. A 16 800 kh egyházi birtokból viszont több mint 10 ezer a területileg kisebb (alig több mint 40 falu a vizsgált 120-ból) Ormánságon volt. Tehát pusztán a nyers számok alapján valóban úgy tűnhetett református szemszögből, hogy katolikus gyarmatosítás zajlik (2. melléklet). A helyzet még 1935-ben is változatlan volt: az egyházi nagybirtokok nagysága 18 000 kh volt, tehát nem csökkent, ebből a terület kisebb részét tömörítő Ormánságban közel 11 000 holdra volt tehető (az összes egyházi nagybirtok kétharmada, kiterjedésük pár száz holddal emelkedett mind az Ormánságban, mind másutt).

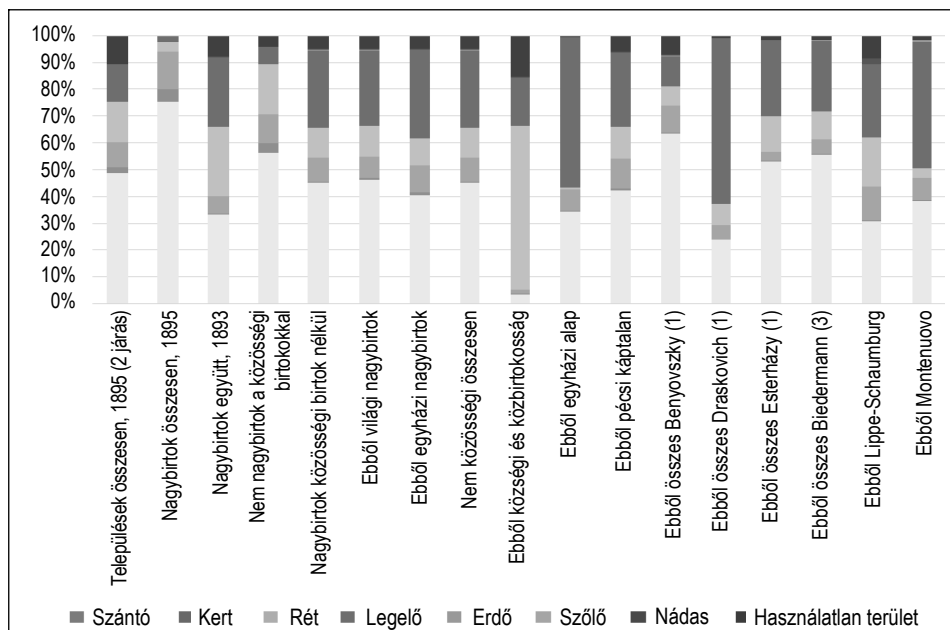
Ez különösen a megye egészére vonatkozó folyamatok tükrében érdekes: itt ugyanis más folyamatok domináltak. Baranyában községi és közösségi birtokba jutott az egyházi birtokokból 1787–1893 között 106 községben közel 30 ezer hold, az 1787-es érték 10,7%-a, majd 1925-re 85 községben újabb 23,4 ezer hold. (A világi [nagy]-birtokosok gyarapodása az egyházi birtokból elenyésző volt 1893-ig, bár 1925-ig már intenzívebb volt a változás.) Összességében mind a püspökség, mind a káptalan birtoknagysága töredékére esett 1787-hez képest 100 év alatt: az egész megyében 275 ezer holdról 70 ezerre esett az egyházi birtokok kiterjedése Pálffy szerint, majd ez 1925-ig stagnált.⁴⁹ Mindezek alapján a református Ormánságban a katolikus egyházi nagybirtok felülreprezentáltsága a helyieknek is szemet szúrhatott.

A római katolikus egyház erős jelenléte a református Ormánságban önmagában is konfliktusforrás lehetett, főleg, ha az egyház birtokainak területhasználata magasabb jövedelmet valószínűsített. 1893/1895-ből ugyan nincs jövedelemadatunk, de hogyan a területhasználat alapján az egyházi földek értéktelenebbnek tekinthetők, akkor feltételezhetően a jövedelmük is alacsony volt, tehát egyházi kézen maradásuk nem

48 *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája...*

49 PÁLFY 1933. 981.

eredményezett jelentős bevételkiesést a kisbirtokosoknak. Mindezek fényében a földhasználat differenciáit nagybirtokon és kisbirtokon egyaránt érdemes megvizsgálni.

1. ábra. A különböző birtoktípusok földhasználati differenciái (1893)

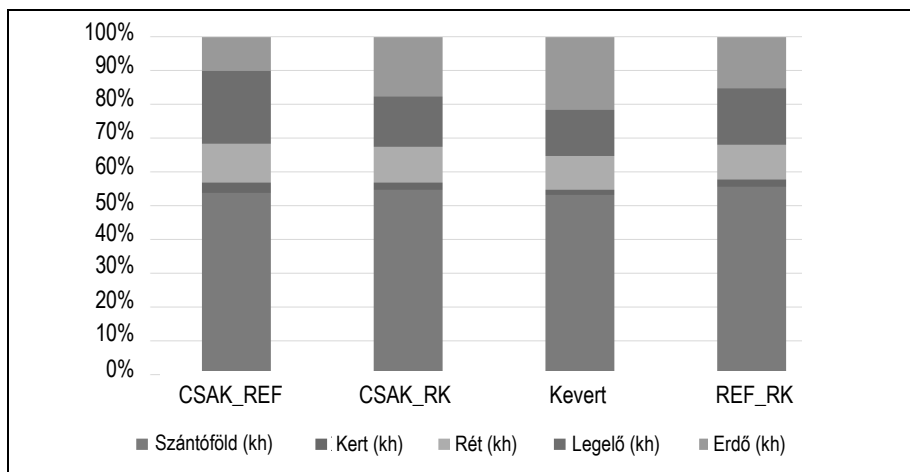
A nagybirtok és kisbirtok földhasználata között markáns különbség mutatkozik a szántók aránya tekintetében, mint ahogy ez az 1. ábrán is látszik. A különbség azonban csökken, ha a közbirtokokat (ahol a legelők aránya eléri a 60%-ot) a kisbirtokokhoz csoportosítjuk át. Ebben az esetben a világi és egyházi nagybirtokoknál a szántók aránya eléri a 45%-ot, míg a kisbirtokoknál és közösségi birtokoknál együttesen ez 60% alatt maradt, miközben a legelők aránya a 20%-ot is meghaladta. Amennyiben ezek nem rossz minőségű földek lettek volna (de sokszor azok voltak), felosztás esetén jelentős tartalékot jelenthettek a kisbirtok számára. A világi és egyházi nagybirtok esetében a különbséget leginkább az utóbbiaknál domináns erdőföldhasználati forma nagyobb gyakorisága okozta (vö. 2. melléklet). Különösen nagy volt az erdők aránya (50% felett) az egyházi alap esetében,⁵⁰ míg a pécsi káptalan földjeinek területhasználata inkább hasonlított a világi nagybirtokokéra. A területen birtokos nemesség közül kiemelkedő a szántók aránya a Benyovszky-birtokokon, míg a Schaumburg-Lippe és Montenuovo hercegek vagy a Draskovichok birtokán ennek aránya kisebb volt, s az erdőterületek voltak arányukat tekintve jelentősebbek. A 97 világi

50 Ez pedig arra utal, hogy az állattartásból származó jövedelmek sem lehettek nagyok, illetve a terület sem volt alkalmas szántóföldre alakításra, így vélhetően ezek kicserélésére sem növelte volna a kisbirtokosok jövedelmét. Másrészt: a Vallásalap földjei bizonyosan nem válhatnak a kisbirtok bekerítésével-elsorvasztásával.

és 20 egyházi nagybirtok átlagos mérete 900–990 kataszteri hold körül mozgott, a 115 közösségi birtoké 360 hold volt.

A közel 245 ezer kataszteri hold termőterület 47%-a volt kisbirtok, de ehhez hozzá-számítva az elsősorban közlegelőkkel álló közbirtokok több mint 30 ezer kataszteri hold területét, a kisbirtok részesedése már 61% fölé emelkedik. Az Ormánságban a kisbirtok aránya „csak” 45% volt, míg a nem ormánsági besorolású területeken 47% feletti, de a közbirtokokkal ez 63% fölé nőtt (35 és 13 ezer kataszteri hold), amely így már kedvezőbb értéket mutatott a két járás egészére jellemző átlagnál, és a legelőterületek nagyobb szerepére utalt a térségben. Kérdés persze ennek jövedelmezősége – alacsony hozammal párosuló demográfiai nyomás esetén ugyanis a terület-használat változását kell feltételezni hosszú távon, már amennyiben ezt a termőhely adottságai lehetővé teszik. Lényegében tehát emiatt is érdemes a demográfiai jellemzőket, a termőhely adottságait és a földhasználat időbeli trendjeit is megvizsgálnunk.

DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐK

2. ábra. A különböző felekezeti települések területhasználati sajátosságai a teljes halmazon (1893)

A demográfiai jellemzők közül nézzük először a felekezeti alapú eltéréseket. Az bizonyos, hogy a földhasználatot tekintve nem volt komoly differencia a református és nem református települések között – az egyetlen jellegzetesség, hogy a reformátusok körében magasabb volt a legelők aránya (20% felett) az erdők rovására, és e legelők zöme közlegelő-nagybirtok volt, tehát jórészt kisparaszti kezelésű. Kérdésként merül fel viszont, hogy a birtokméretet és a jövedelmet tekintve volt-e szignifikáns különbség vallási vagy, különvéve az ormánsági és nem ormánsági falvakat, területi alapon. A következőkben tehát összevetettük a különféle részhalmozok 1865-ös, 1895-ös és 1910-es jellemzőit.

1. TÁBLÁZAT

*A különböző részhalmozokra jellemző termelési mutatók
1865–1910 között*

	Jövede- lem/kh (K), 1865	Jövede- lem/birto- kos (K), 1865	Kh/ birtokos, 1865	Egy birtok- ra* jutó jövedelem, 1910 (K)	Egy holdra jutó jöve- delem (K)	Egy gazda- ságra* jutó méret (kh), 1910	Kisbirtok az összesből %
Ormánság	5,60	105,30	18,80 (16 – 1895)	102,78	8,56	12,00	61,46
Nem Ormánság	6,37	84,64	13,49 (10 – 1895)	81,79	10,00	8,18	62,91
Református	6,2	84,44	13,95	91,08	9,69	9,40	65,25
Nem református	6,06	99,13	16,35	81,05	9,35	8,67	59,08
Külterületi tele- pesekkel (1910)	5,91	111,13	18,82	114,80	9,69	11,85	50,42
Külterületi tele- pesek nélkül (1910)	6,19	78,82	12,74	73,04	9,46	7,72	71,27

	Szántó az ösz- szesből % (1893)	Rét az összesből %	Legelő az összes- ből %	Erdő az összes- ből %	Egy kisbir- tokosra ju- tó föld (kh), 1893	Egy kisbirtokos- ra jutó szán- tó, 1893	Egy kisbir- tokosra ju- tó legelő (kh), 1893
Ormánság	63,08	64,84	77,54	30,56	11,08	5,61	2,30
Nem Ormánság	66,89	68,32	67,84	0,00	7,04	3,75	1,10
Református	67,32	67,81	78,49	32,74	8,29	4,25	1,62
Nem református	64,10	65,61	58,89	1,00	7,42	4,04	1,01
Külterületi tele- pesekkel (1910)	53,33	59,03	59,29	24,42	8,78	4,80	1,55
Külterületi telepesek nélkül (1910)	75,32	72,61	79,82	1,00	7,58	3,89	1,30

* beleértve a halmazba a nagybirtokot is

Mint az a nagybirtok és kisbirtok egyesített adatait tartalmazó 1. táblázatból is kitűnik, 1865-ben vallási alapon még nem volt markáns differencia a termelőerők között (az üzemegység mérőszáma viszont nem azonos). Az azonban jól látszik, hogy mindkét csoportban nőtt az egy holdra jutó jövedelem, az egy birtokosra jutó jövedelem viszont a katolikusoknál nem, ami birtokaprózódást valószínűsít. Bár a nem reformátusokra jutó birtoknagyság 1865-ben észrevehetően nagyobb volt (az értékbe továbbra is beleértendő a nagybirtok is, hiszen ez 1865-ben nem leválogatható statisztikailag), ez 1910-re eltűnt, megfordult, miközben az átlagos birtokméret csökkent. A kisbirtok átlagos méreteinek és jövedelmének korlátaira utal, hogy az önálló birtokosok közel kétharmada már ekkor napszámra kényszerült vallásától függetlenül. (Részletes kimutatásunk a birtoknagyságról csak 1935-ből van, 1910-ben ezt az

iménti proxy változóval helyettesítettük; a későbbiekben az 1910-es jövedelmeket az 1935-össel is összevetjük, illetve megnézzük az 1895–1910 közötti földhasználati változásokat.) Ezek után nézzük meg, más, területi csoportbontást alkalmazva van-e differencia 1865-ben és 1910-ben a képzett csoportok között és ez hogyan változott.

A nem ormánsági településeken 1865-ben (és 1910-ben) annak ellenére volt nagyobb az egy holdra jutó nettó földjövedelem (megint csak beleértve a nagybirtokokat), hogy nagyobb volt az erdők aránya – mert ennek hátrányát a szőlők ellensúlyozták. (Ellenben az Ormánságban az egy birtokra jutó legelő nagysága 1893-ban 2,3 hold volt, míg a többi területen 1,1 hold.) Mivel azonban a birtoknagyság az Ormánságban volt nagyobb, így összességében az egy birtokra jutó nettó földjövedelem is itt volt magasabb, s ez 1910-ben is megmaradt, annak ellenére, hogy a jövedelem stagnált. E stagnálás viszont azt vetítette előre, hogy a népesség növekedése esetén (egy birtokos helyett egy mezőgazdaság által eltartott személyt alapegységül véve) a jövedelem már nem lesz elegendő, különösen, hogy az egy gazdaságra jutó méret mindkét területen 1895-re és 1910-re egyaránt esett! (1893-ra viszont lehetséges már pusztán a kisbirtok méretének a kiszámítása is, amelynek átlagmérete 11, illetve 7 hold volt, gabonatermő gazdaság esetén az előbbi éppen hogy a rentabilitás határa felett volt, az utóbbi egyértelműen alatta). A nem ormánsági területeken azonban az egy holdra jutó jövedelem nagyobb értékben (és hasonló mértékben) nőtt (+3,7 korona/hold) 1910-ig (még mindig a teljes birtokállományt tekintve), mint az Ormánságban, ennek köszönhetően az egy birtokra jutó – Ormánság számára kedvezőbb – jövedelemben mért differencia legalább nem nőtt tovább. Összességében ez azt jelentette, hogy *a relatív túlnépesedés ekkor az Ormánságban volt kisebb*, s mivel az Ormánságban egyébként is kisebb volt a természetes szaporulat (hasonló halálozás mellett kisebb születés, lásd a 2. táblázatot), a tényleges szaporulat pedig a negatív migrációs egyenleg miatt (–1061 fő volt 10 év alatt), nem meglepő, hogy *a helyi nagybirtokosok telepítéseinek célpontjává vált a térség*. Vélhetően a túlnépesedett, nem ormánsági katolikus falvak – hiszen voltak nem ormánsági református falvak is – váltak kibocsátókká, mert a külterületre települt lakosság zöme 1910-ben római katolikus vallású: 1910-ig a 45 telepítés (melyek egyébként nem csak az Ormánságot célozták) 17 esetben a felekezeti arányok eltolódását okozta, minden esetben a reformátusok rovására – még ha felekezeti arányszámfordulás nem következett is be.

2. TÁBLÁZAT

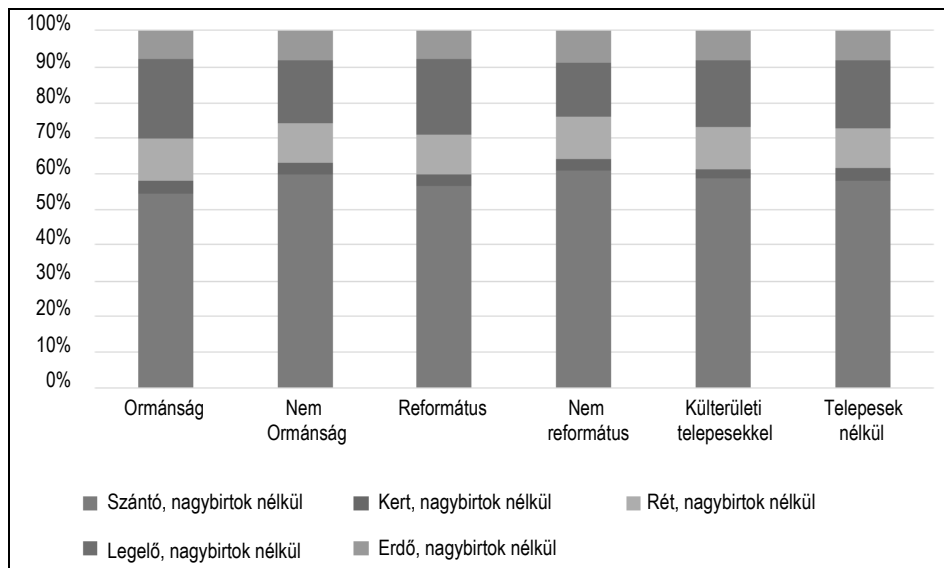
Demográfiai jellemzők az Ormánságban és rajta kívül 1901–1910 között

Település- csoport	Szüle- tés (%)	Halálo- zás (%)	Törvénytelen születések (%)	Csecsemőhalandóság a halottak %-ában	Orvos kezelte holtak az orvos látta holtakhoz képest
Ormánsági	2,33	2,18	17,57	23,21	29,46
Nem ormánsági	2,50	2,17	11,39	27,56	38,82

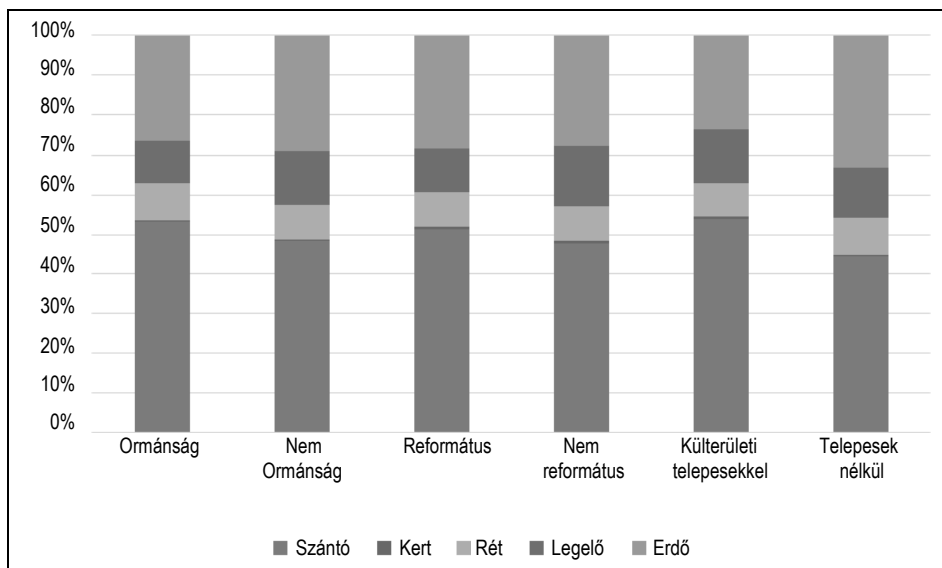
Ezek után nézzük meg, hogy a külterületi lakossággal jellemezhető, tehát mindenféleképpen a demográfiai nyomás fokozódása felé tendáló falvak esetében a fenti tényezők milyen értékeket mutattak 1865 és 1910 között. Az 1910-ben külterületi telepésekkel rendelkező falvakban az egy holdra jutó átlagjövedelem kimagasló növekedést mutatott, még ha azt nem is tudjuk, hogy a telepések 1865 előtt is ott voltak-e. Bár a többi településre is növekedés volt jellemző, az előző csoport esetében ez sokkal nagyobb mérvű volt, és 1910-re már a telepes nélküli (nem nagybirtok dominanciájú) falvakban vált alacsonyabbá az egy holdra jutó tiszta földjövedelem. Vélhetően itt a nagybirtok is kisebb kiterjedésű lehetett: 1910-ben a kisbirtok és közbirtok együttes nagysága 7,58 kataszteri hold, az egy birtokosra jutó összérték pedig 7,7 kataszteri hold volt. Ezzel szemben a telepésekkel jellemezhető csoportban a kisbirtok átlagos nagysága 1910-ben 8,8 kataszteri hold, az egy birtokra jutó üzemméret 11,8 kataszteri hold, tehát a birtoktest legalább 25%-a világi és egyházi nagybirtok volt. Az egy birtokra jutó jövedelem, mely stagnált-csökkenett, a telepésekkel jellemezhető falvakban stagnált-emelkedett. Azaz a növekedés oka legalább részben a nagybirtok, mely tehát egy holdra vetítve is javuló kihozatalt mutatott. Ezzel a kisbirtok és a nagybirtok termelékenységének időbeli változása ragadható meg.

Az bizonyos, hogy hatalmas (10%-pontot meghaladó) eltérések az egyes területek és birtoktípusok földhasználatában 1893-ban nem voltak. Az egyházi birtokokat tekintve a nem református, nem ormánsági, illetve a telepítés nélküli falvakban némileg nagyobb volt az erdő aránya és kisebb a szántóé. Tekintettel arra, hogy a katolikus falvak inkább a Mecsek lábánál, a reformátusok a Dráva-melléken domináltak, ez igazán nem meglepő, miként az sem, hogy a telepítés alá kerülő településeken általában kisebb az erdők aránya. A világi nagybirtokot tekintve a differencia az Ormánság, illetve a felekezetiiség esetében még kisebb volt. A nagybirtok földhasználatát az Ormánságban – az erdőt leszámítva – megegyezett a helyi kisbirtokosok földhasználatával, ellenben a nem ormánsági területeken a kisbirtokosok körében 60% körüli volt a szántó gyakorisága, amely 50% alatti volt az ottani nagybirtokon.

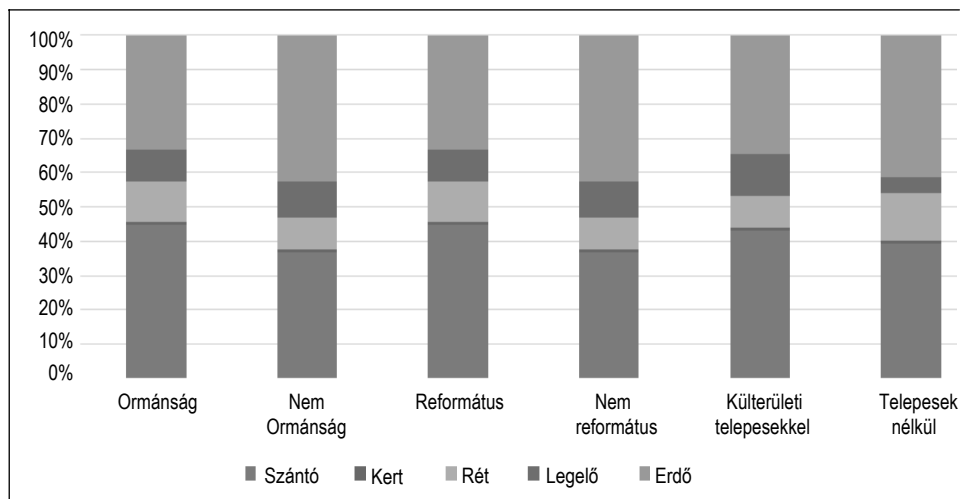
A csupán csak kisbirtokra leszárt adatokat tekintve a telepes és telepes nélküli falucsoport területhasználatát szinte teljesen megegyezett, a nagybirtokon köztük mért differencia (a telepest kapó falvak nagybirtokain 10%-kal nagyobb a szántó aránya, mint a telepest nem kapó falvak nagybirtokain), ami nem feltétlenül utal intenzifikációra, hanem inkább az erdők irtására, vagy az eleve kedvezőbb adottságokra.

3. ábra. A kisbirtok és közbirtok egyesített földhasználatának differenciái a különböző alcsoportokban (1893)

4. ábra. A világi nagybirtok földhasználati differenciái a különböző képzett alcsoportokban (1893)

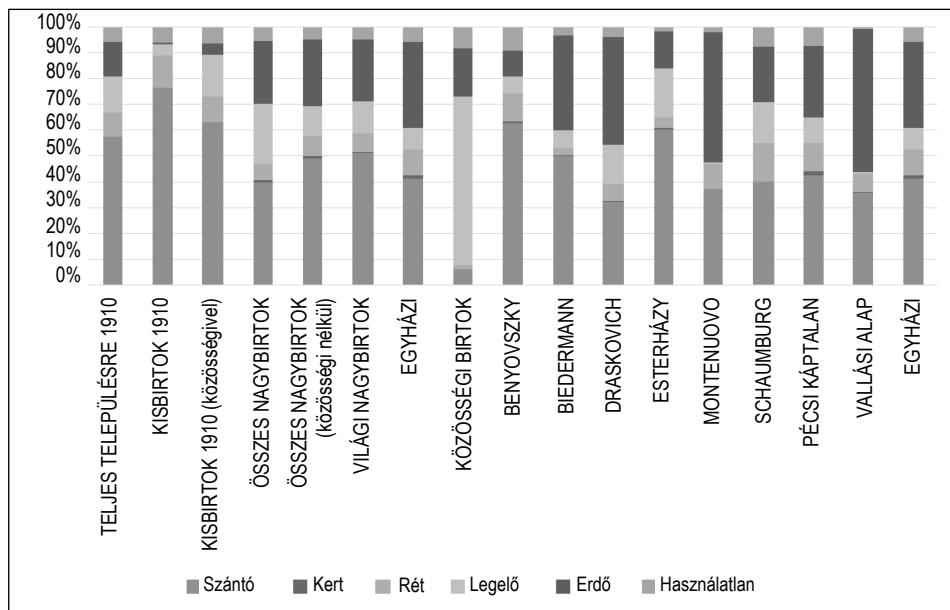

5. ábra. Az egyházi nagybirtok földhasználati differenciái a különböző képzett alcsoportokban (1893)

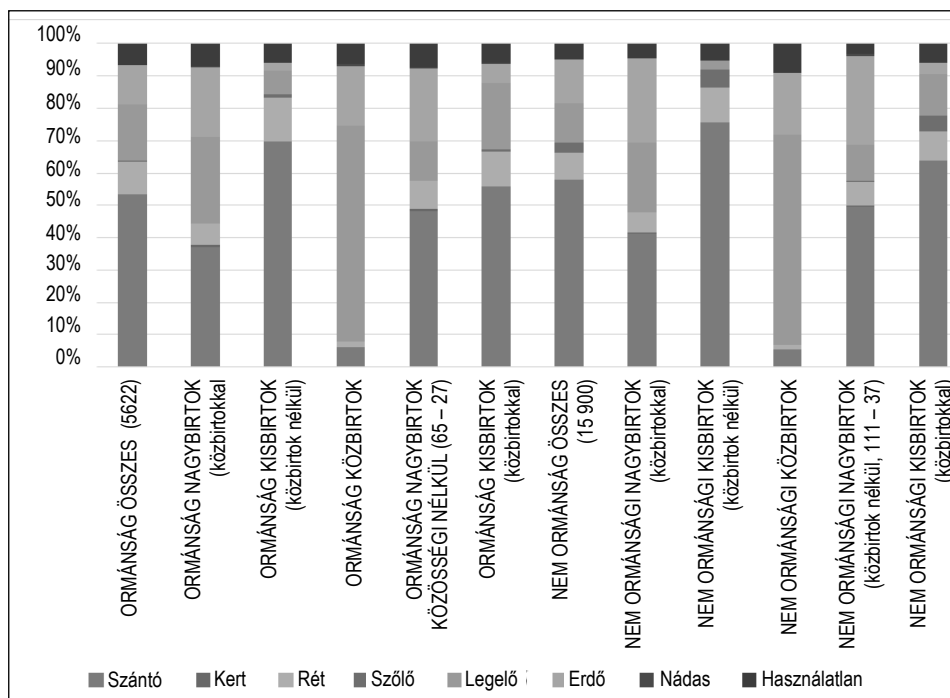
1911

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy 1910-ig hogyan alakult a helyzet külön a nagybirtokon és a kisbirtokokon. Az összes nagybirtok területe közel 50%-ot tett ki (csökkenést csak azért nem merünk írni, mert a viszonyítási alap módosult). 33% volt a világi nagybirtok, 7,5% az egyházi birtok aránya, ez tehát lényegében változatlan maradt, de jelentősen, 16%-ról 10% alá csökkent a nagybirtok méretűnek tekintett közbirtok kiterjedése. Az Ormánságban ez utóbbi aránya viszont 14%-on állt meg, azaz jelentősége egy generáció alatt sem módosult, a többi nagybirtoké pedig 38%-ot ért el, így a kisbirtok részesedése 35 ezer kataszteri hold, vagyis 48% volt a közbirtok nélkül (azzal továbbra is 62%), tehát húsz év alatt nem változott lényegesen.

A földhasználat is szinte változatlan maradt: a közbirtokot továbbra is legelők dominálták, a Benyovszky család birtokain továbbra is kiemelkedett a szántók aránya, a Draskovichok és Montenuovók birtokain az erdők aránya volt jelentős, a vallásalap és a pécsi káptalan esetében szintén megmaradt a differencia az erdők gyakoriságában. Érzékelhető változás viszont, hogy a kisbirtok esetében a szántók aránya meghaladta a 60%-ot, még a közösségi földekkel együtt mérve is. A kisbirtok és a nagybirtok között a szántók gyakoriságát illetően legalább 10%-os átlagos differencia volt az előbbi javára most is, mint 1893/1895-ben.

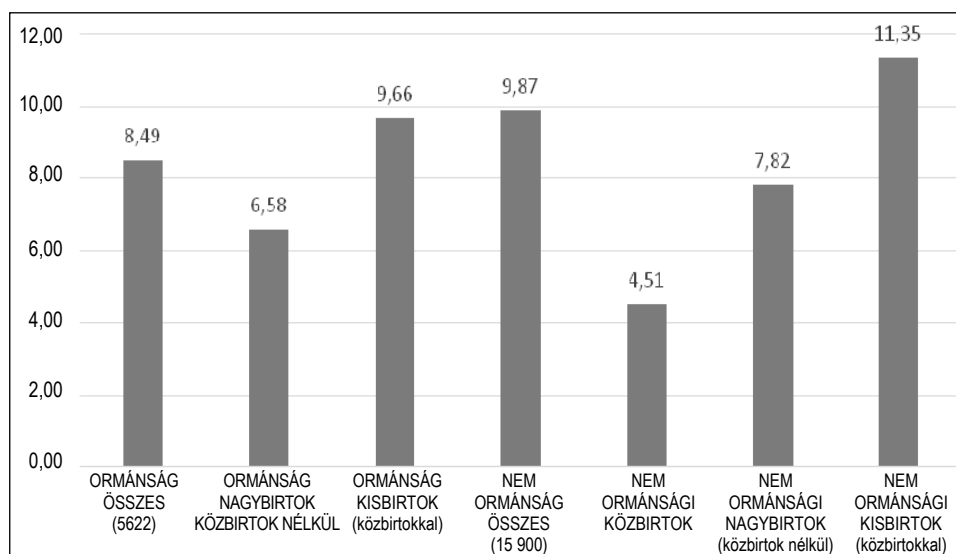
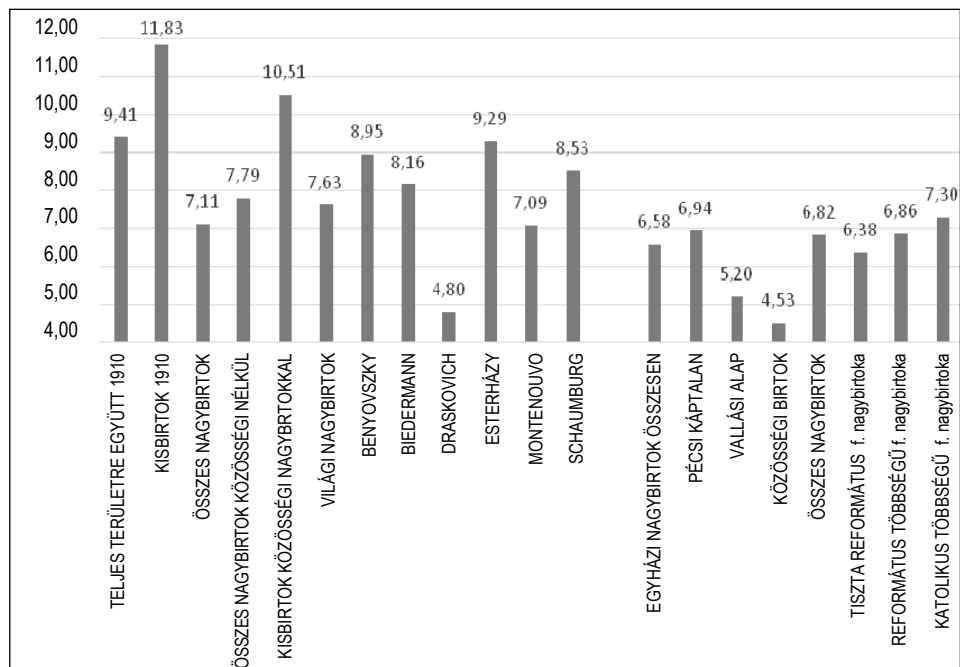

6. ábra. A földhasználat jellege a különféle birtoktípusok esetében 1910-ben

7. ábra. A földhasználat jellege a különféle birtoktípusok esetében 1910-ben

1910-re vonatkozóan már lehetséges a birtoktípusok jövedelmének megadása és az egy holdra jutó értékek kiszámítása, továbbá a birtokméret feltüntetése is a különböző részhalmazok esetében. Alábbi diagramunk a különféle birtokok és településhalmazok közötti differenciát mutatja be.

8. a-b ábra. Egy kataszteri holdra jutó nettó földjövedelem a két járás különböző részhalmazain (1910)

Nem meglepő módon a területhasználat jelentősen befolyásolta az egy holdra eső átlag földjővedelmet: a Benyovszky vagy Esterházy és a Draskovich családok közötti jövedelemkülönbség az erdőterületekben mutatkozó differenciának tudható be. A közbirtokok szintén alacsony egy holdra jutó jövedelemmel bírtak (emlékeztetünk, hogy a vizsgálatba nem kerültek be a 0 jövedelmű birtokok). Az ormánsági kisbirtok a korábbiak fényében kisebb termelékenységet mutatott, de az ormánsági nagybirtok ugyancsak. Az ormánsági kisbirtok egy holdra jutó alacsonyabb termelékenysége oka, hogy hiába volt két holddal nagyobb a nem ormánságinál (3. táblázat, részben a több közösségi birtok miatt), a többlet főként legelő és rét volt (szőlő pedig szinte semennyi), amelynek alacsony volt a hektáronkénti földjővedelme (az adat az állattartásról nem tájékoztat). Az ormánsági és nem ormánsági nagybirtokok földhasználatát viszont szinte teljesen megegyezett, tehát a differenciának más oka lehetett (7. és 8. b ábra). A világi nagybirtokokon általában nagyobb volt az egy holdra jutó tiszta jövedelem, mint az egyházi birtokokon, ami a szántó alacsonyabb és az erdő magasabb arányának tudható be az egyházi birtokoknál. Érdekes módon a katolikus falvakon lévő nagybirtokok jobb egy holdra jutó kihozatalt mutattak 1910-ben, ami korrelál az Ormánság–nem Ormánság relációval is, és mindez azért érdekes, mert az 1. táblázat szerint a differencia nem volt jelentős 1865-ben (igaz, ekkor együtt számítva kis- és nagybirtokot).

3. TÁBLÁZAT

Az ormánsági és nem ormánsági kisbirtokok összehasonlítása 1910-ben

Fajlagos mutatók (a teljes mintához képest)	Szántó (%)	Rét (%)	Szőlő (%)	Legelő (%)	Erdő (%)	Haszná- latlan (%)	Összes terület (%)	Kat. tiszta jövedelem (K)
Ormánság, nem nagybirtok az összesből %	63,73	65,48	95,9%	20,74	9,14	44,52	48,17	63,31
Nem Ormánság, nem nagybirtok az összesből %	63,42	61,80	96,92	9,84	0,03	53,34	49,07	62,57
Egy ormánsági kisbirtokra (közirtok nélkül)	4,60	0,87	0,06	0,48	0,15	0,39	6,5	66,10
Egy nem ormánsági kisbir- tokra (közirtok nélkül)	3,23	0,46	0,25	0,11	0,00	0,24	4,41	52,82
Egy ormánsági kisbirtokra (közirtokkal)	4,60	0,89	0,06	1,68	0,48	0,51	8,15	73,81
Egy nem ormánsági kisbir- tokra (közirtokkal)	3,28	0,47	0,25	0,66	0,16	0,32	5,5	56,38

Ugyancsak feltűnő és jelentős, hogy 1910-ben a kisbirtok 1 kataszteri holdra jutó nettó földjővedelme még a közbirtokokkal is magasabb volt, mint a nagybirtoké (10,3 korona 7,8 korona ellenében). Kérdésként merül fel, hogy mi lehetett ennek az oka: valóban nagyobb volt a kisbirtok termelékenysége? Vagy a közbirtok nélküli nagybirtok eltérő területhasználatára tehető felelősség? Hiszen volt földhasználati diffe-

rencia, tekintve, hogy erdőket szinte alig birtokoltak a kisparasztok: lásd a 3. táblázat adatait. Ha a földhasználattal súlyozott értékeket használjuk és kiindulási hipotézisként azonosnak tekintjük a két birtoktípus termelékenységét (4. táblázat), akkor is hasonló léptékű a differencia az egy holdra jutó földjövedelmet illetően, tehát leszögezhető, hogy a kisbirtok és nagybirtok közötti egy holdra jutó nettó földjövedelm-beli különbséget részben a területhasználati differencia magyarázza. Viszont a kisbirtok esetében számított és átlagolt jövedelmi érték közti különbség arra világít rá, hogy a kisbirtokon lévő szántók, legelők stb. *egy holdra jutó jövedelme semmiképpen sem lehetett kisebb a nagybirtokénál* (amelyről pedig pár oldallal feljebb megá-lapítottuk, hogy 1865 és 1910 között növekedett), sőt *talán kicsivel nagyobb is volt*.⁵¹ Tehát a korábbi tanulmányban megfogalmazott 1865-ös álláspont⁵² revideá-lásra szorul: Dél-Baranyában a nagybirtok nem volt termelékenyebb a kisbirtoknál. A kisbirtok problematikája tehát abban rejlett, hogy valóban kicsi volt, hiszen a gaz-dák kétharmada kénytelen volt agrárbérmunkát vállalni. Az is tény azonban, hogy nem tudjuk, a nettó földjövedelem hány százaléka volt a tényleges termelésnek (azaz a bevételnek), ami pedig a hatékonyság egy másik mérőszáma lehetne.

4. TÁBLÁZAT

*Területegységre jutó jövedelemkülönbség
nagy- és kisbirtok között azonos egy holdra jutó termelékenységet feltételezve,
a területhasználati differencia alapján súlyozva*

Jövedelem	Szántó	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Összesen
1000 korona	1285	237	111	148	51	1832
1000 hold	120	19	4,4	30	27,5	201
korona/hold	10,71	12,47	25,23	4,93	1,85	9,11
<i>Földhasználat: nagybirtokon belüli részesedés %</i>	<i>50</i>	<i>10</i>		<i>15</i>	<i>25</i>	<i>K/h: 7,80</i>
<i>Földhasználat: kisbirtokon belüli részesedés %</i>	<i>65</i>	<i>10</i>		<i>20</i>	<i>5</i>	<i>K/h: 9,39</i>

Ténylegesen számított érték nagybirtokra: 7,2 K/h

Ténylegesen számított érték kisbirtokra: 9,9 K/h

51 TÓTH Tibor is hasonló következtetésre jut az 1930-as adatok alapján: nagyüzemek (1000 kh felett) esetében az egy holdra jutó ösztöke 820 P, kisbirtok esetében 1030 P; a nyershozam pedig 136, illetve 150 P, a megtérülési ráta 16,6% (6 év) és 14,6% (7 év). TÓTH 1983. 29.

52 DEMETER 2019. 1–2. táblázat.

5. TÁBLÁZAT

*Különböző birtokhalmazok mérete
és termelékenységi mutatói 1910-ben*

Csoport	Jövede- lem/művelt (kh)	Egy birtokra jutó arany- korona	Birtokméret (kh)
Teljes településállomány 1910	9,41	89,62	10,1
Kisbirtok 1910 (közbirtok nélkül)	11,83	55,40	5,5
Összes nagybirtok (közbirtokkal)	7,11	3910,18	581
Német–zsidó nagybirtok 1910	8,12	2755,25	333
<i>Ormánság összes (5622)</i>	<i>8,49</i>	<i>104,41</i>	<i>13,18</i>
Ormánság kisbirtok (közbirtok nélkül)	11,10	66,10	6,35
Ormánság nagybirtok közbirtok nélkül (65-27)	6,58	4509,97	740,42
Ormánság kisbirtok (közbirtokkal)	9,66	73,81	8,00 (1893-ban 11)
<i>Nem Ormánság összesen (15 900)</i>	<i>9,87</i>	<i>84,41</i>	<i>8,99</i>
Nem ormánsági kisbirtok (közbirtok nélkül)	12,64	52,82	4,51
Nem ormánsági nagybirtok (közbirtok nélkül, 111-37)	7,82	6023,74	797,89
Nem ormánsági kisbirtok (közbirtokkal)	11,35	56,38	5,5 (1893-ban 7)

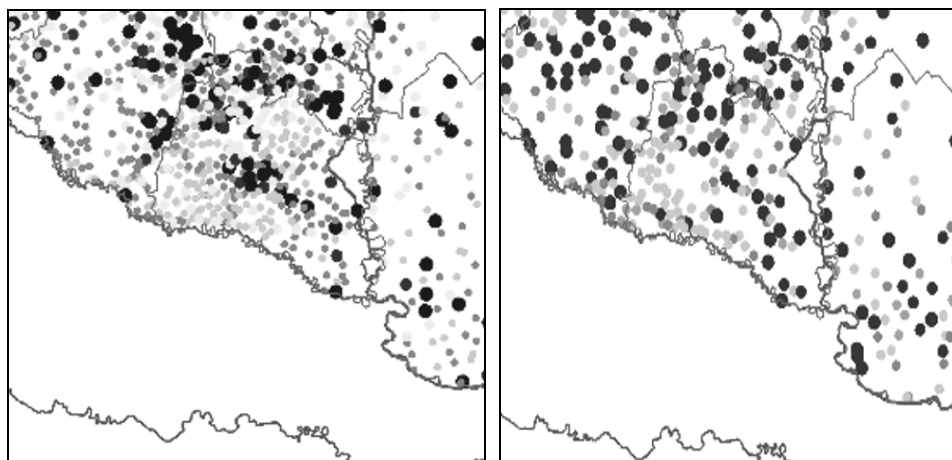
Az 5. táblázatból jól látható, hogy a nem ormánsági nagybirtok fajlagos és összjövedelme, valamint mérete is nagyobb volt az ormánságiakénál, míg az ormánsági kisbirtok nagyjából azonos mérete és magasabb összes jövedelme mellett sem mutatott jobb holdankénti nettó földjövedelmet – mint írtuk, éppen a közösségi földek hozzászámításából eredő többletföld rossz jövedelmezőképessége okán. Ezek nélkül a fajlagos jövedelemtermelés hasonló lett volna egy holdra vetítve, mint a nem ormánsági kisbirtokon. Végeredményben a legelők megléte a fajlagos hozam romlása ellenére egyfajta jövedelemtöbbletet szolgáltatott az ormánsági kisbirtokosoknak. Mivel ezek átalakítása – a gazdálkodás intenzifikálása, vagy a szántók kiterjesztése a legelők rovására – 1893–1910 között nem történt meg, feltételezhető, hogy ez nem is lett volna rentábilis az ártéren: a Drávát ugyanis teljesen nem szabályozták a Tiszával ellentétben.⁵³ Földhasználatváltás és tőke híján ezért mikroszociális stratégiaként vagy az elvándorlás betelepítése a térségbe, hiszen a nagybirtok aránya alig változott: ami statisztikai hibahatáron belül maradt az eltérő viszonyítási alapok miatt), vagy a népességszaporulat visszafogása, akár az ormánsági egykézés formájában.

Persze 1935-ig előtekintve láthatjuk, hogy sem a jövedelem (7. táblázat), sem a birtokméret nem zuhan tovább drasztikusan a két járásban 1910 után (6. táblázat),

53 REMENYIK Bulcsú: A Dráva szabályozása és hajózása. In *Geográfus Doktoranduszok VII. Országos Konferenciája*. Szerk. FARKAS György – ZÁBRÁDI Zsolt. Budapest 2002. 54–55.

ami azt jelenti, hogy a népességnövekedés korlátozása összhangban volt a rendelkezésre álló erőforrások mennyiségével. Másképpen, 1910–1935 között – hiába volt már 1910-ben kétharmad az önálló birtokosok között a napszámosok aránya – nem következett be drasztikus változás. Kérdés, hogy az egyéb jövedelmi lehetőségek (például háziipar) hogyan változtak a mezőgazdasági niche beszűkülése mellett. Ez ugyancsak befolyásolhatta a Dráva-mellék lakosainak életminőségét.

Az ipari keresők aránya 1910-ben a Dráva mentén jóval alacsonyabb volt, mint a mecsekalji térségben, és számuk a települések felében csökkent 1900–1910 között. A háziiparban foglalkoztatottak aránya viszont a Dráva menti falvakban magasabb volt 1900-ban, de 1910-re itt is hatalmas csökkenést lehetett mérni, s az ipart mellékesen űzők számára ugyanez volt a jellemző. Az iparvállalatok száma stagnált. Összességében tehát az ipar nem nyújtott stabil, kiegészítő jövedelmet a lakosság számára, a foglalkozási átrétegződésre pedig még kevesebb esély volt.

9. a–b ábra. Az ipart mellékesen űzők számának változása (bal) és a háziiparban foglalkoztatottak számának változása (jobb) (1900–1910)

1935

A két járásban az 1 kataszteri holdra jutó földjővedelem 1910–1935 közötti stagnálása (mely szándékosan nem tartalmazza a közlegelők bevételeit, hiszen a földjővedelmet lerontják, ellenben az alternatív megélhetési formát jelentő állattartás bevételeit illetően sajnos nem indikatívak) azért tekinthető pozitívnak is akár, mert 1910-ben még konjunkturális árak voltak, míg 1935-ben éppen egy depresszióból lábalt ki az agrárszféra. Feltehető tehát, hogy az egy holdra jutó aranykorona-értékek stagnálása valójában az egy holdra jutó volumen növekedésével (q/hold) járt együtt, csak ez a számokban nem tükröződik.

6. TÁBLÁZAT

A kisbirtok kiterjedésének változása a 2 járásban 1893–1935 között

Év	Közösségi föld 1000 kh	Kisbirtokos 1000 fő	Kh közbirtokkal	Közbirtok kh	Kh közbirtok nélkül
1893	48	25	10,2	1,92	8,3
1910	45	24	7,6	1,88	6
1935	37	20	9,1	1,85	7,3

7. TÁBLÁZAT

Egy kisbirtokra jutó átlagos jövedelem

	Jövedelem/kisbirtok közbirtokkal	Jövedelem/kisbirtok közbirtok nélkül	Jövedelem Ak/kh (közbirtok nélkül!)
1910	74	68	11,3
1935		74	10,2

8. TÁBLÁZAT

*Az ormánsági és nem ormánsági kisbirtokok
méretének és termelési mutatóinak változása 1910–1935 között*

	Egy kis- birtokra jutó föld- terület (kh) 1893	Egy kisbir- tokra jutó földterület (kh) 1910 (zárójelben: közbirtok nélkül mérve)	Egy kisbir- tokra jutó földterület (kh) 1935 (zárójelben: közbirtok nélkül mérve)	1910 jöve- delem/ hasznos hold (záró- jelben: köz- birtok nélkül mérve)	1935 jö- vedelem/ hasznos hold (zá- rójelben: közbirtok nélkül)	Birtokon- kénti jö- vedelem 1910 (zá- rójelben: közösségi birtokkal)	Birtokon- kénti jö- vedelem 1935 (zá- rójelben: közösségi birtokkal)
Ormánsági kisbirtok	11	9,2 (6,9)	9,7 (6,7)	9,66 (11,1)	9,22 (10,4)	73 (66)	84 (71)
Nem or- mánsági kisbirtok	7	6,77 (5,6)	7 (5,5)	11,35 (12,6)	10,8 (12,3)	57 (52)	72 (65)

Jól látszik az is, hogy az ormánsági közbirtok jóval nagyobb, de nem produktív (8. táblázat). A nem ormánsági kisbirtok 1935-ben is jobb egy holdra jutó kihozattal rendelkező, mint az ormánsági, de mivel mérete továbbra is kisebb volt, mint az ormánsági átlag, így átlagos összjövedelem tekintetében elmaradt attól. Összességében az ormánsági kisbirtok mérete 1893–1935 között csökkent, de a jövedelme nőtt, az egy művelt holdra jutó jövedelme pedig stagnált. Ezzel szemben a nem ormánsági területen a kisbirtok mérete stagnált, viszont jövedelme jobban nőtt, mint az Ormánságban, 1935-ig azonban így is az ormánsági alatt maradt, viszont az egy holdra jutó

kihozatal nem romlott és meghaladta az ormánsági értéket. A kisbirtok(os)ok száma 1893–1910 között nem csökkent, az 1910–1935 közötti négyezres csökkenés pedig részben a vizsgálatból kieső két külföldre került és öt másik járásba sorolt település rovására írható. Szintén a birtokaprózódás előrehaladottságára utal, a napszámra kényszerülők 1910-es arányán túl, hogy a két járás birtokosainak 22,5%-a kapott birtokot 1935-ig, de csak átlag 2,42 holdat, ami önálló egzisztenciához nem volt elegendő. Védett birtoknak számított a földterület 4,8%-a, de ezek 25 kataszteri hold átlagértékükkel jellemzően nem törpebirtokok voltak.⁵⁴

Ezek után nézzük meg, hogy hogyan változott a helyzet a nagybirtok kapcsán 1911–1935 között. Az ugyanis az első pillantásra is feltűnő, hogy a nagybirtok területe 111 ezer holdról 96 ezerre csökkent és jövedelme úgyszintén, a korábbi 764 ezer koronáról 689 ezer aranykoronára. A fajlagos adatok stabilitásából látni fogjuk, hogy ez a változás nem elsősorban a birtokfelosztás, hanem inkább a határváltozás és a járások közötti átsorolás miatt következett be. A kimutatott tiszta összjövedelem viszont emelkedett, 1,9 millióról 2,7 millió koronára, így a kisbirtokok össztermelése is 1,1-ről 2 millió koronára emelkedett, igaz, a birtokok összterülete is nőtt: 105 ezerről 125 ezer kataszteri holdra. A két járás mezőgazdasági területe viszont lényegében stagnált, 216 és 219 ezer holdat mértünk, a határváltozás és a települések más járásba sorolása ellenére. Ebből az következik, hogy a nagybirtokon az egy holdra jutó kataszteri tiszta jövedelem 8 aranykorona alatt volt, ami 1911-hez képest stagnálást jelentett, míg a kisbirtok esetében (közösségi birtok nélkül) ez 11 aranykoronát ért el, azaz a kisbirtok termelékenysége továbbra is jobb volt a nagybirtokénál, még ha 1911-hez képest enyhén romlott is. 1935-ben a kisbirtok már a földterület 56-57%-át tette ki, emellett 16% volt a közösségi birtok aránya, azaz a kisbirtokosok által használt terület aránya és nagysága 73%-ra emelkedett az 1911 előtti 62-63%-hoz képest. A közösségi nagybirtokok gyakorisága (és nagysága) még nőtt is (1911-ben 11% volt 24 ezer holddal, 1935-re 36 ezer holdat ért el). A világi nagybirtok 22%-os aránya 1911-hez képest 10%-pont feletti csökkenést jelentett, amely lényeges változásnak tekinthető, különösen, hogy a kisbirtok javára történt. Az egyházi nagybirtok aránya 8% volt, ami stagnálást mutatott arányaiban. Új elemként jelentek meg viszont a hitelintézetek 3400 holddal (1,5%) és a vitézi nagybirtokok (a Vitézi Szék nagybirtokai nélkül, tehát magántulajdonban lévő földek) 425 holddal – mint látszik, egyik sem tett szert nagy jelentőségre.

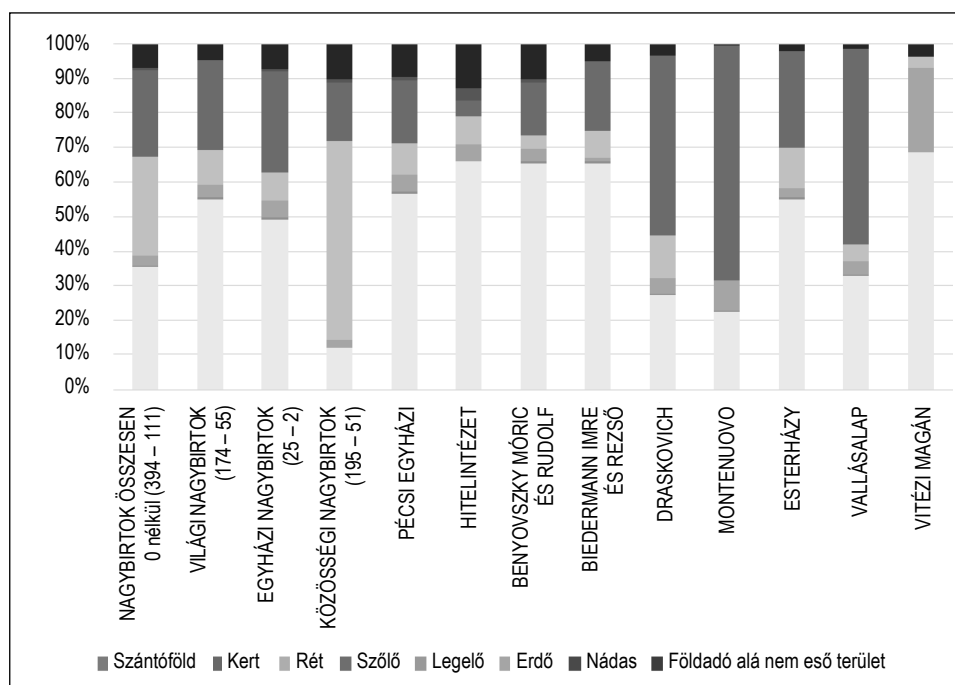
Fontos változás, hogy míg az Ormánságban a nagybirtok részesedése elérte az 50%-ot, miként 1911-ben is (a nagybirtok területe 38 ezer hold körül), addig a nem ormánsági területeken (melynek kiterjedése összességében kétszer akkora volt, mint az Ormánságé, 147 ezer hold) a nagybirtok (közbirtokkal mért) gyakorisága 50%-ról 42% alá esett. Igaz, továbbra is kompenzációt jelentett, hogy bár a 100 hold feletti közbirtok nagysága az Ormánságban összességében kisebb volt (14 ezer vs. 23 ezer

54 Szilágyi Zsolték baranyai adatbázisából. Az adatbevétel alapja: *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint.*

hold), jelentősége mégis itt volt a nagyobb (20% vs. 15%), s még nőtt is az 1893-as (13 ezer hold) és 1911-es 16 és 14%-hoz képest.

Azaz, az Ormánságban a kisbirtok és közösségi nagybirtok együttesen 50+20%-ot jelentett, míg a mintaterület egészen 56+16%-ot. A differencia nem tűnik lényegesnek.

A kisbirtok arányának a két járásban 1911–1935 között kimutatott növekedése azonban különösen a korábbi korok változásaihoz képest kicsinek tűnik. A világi birtokosoknál megyei szinten ugyanis az Esterházyak birtokának csak harmada maradt meg 1925-re az 1787-es állapothoz képest, miközben „idegen” nagybirtokoshoz csak elenyésző rész került. Másképpen: 1893-ig az elvesztett birtok nagy része volt jobbágyokhoz került (zömmel 1848 következményeként).⁵⁵ Ez a folyamat viszont megállt 1893–1920 között.

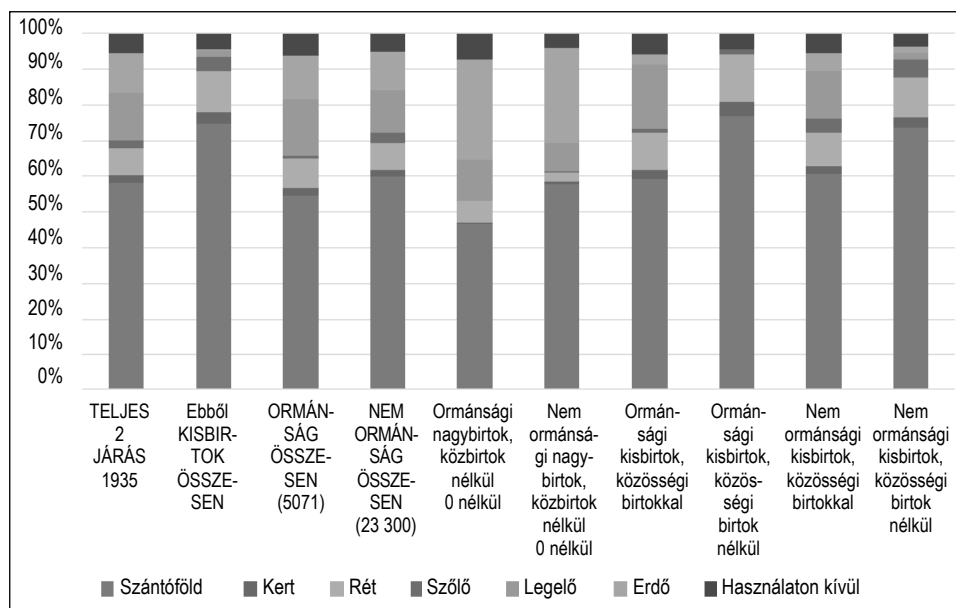
10. ábra. A földhasználat differenciái a különböző birtoktípusok esetében 1935-ben

A földhasználat birtoktípusonkénti differenciáit a 10. ábrán mutatjuk be. A nagybirtok esetében a Benyovszkyak és Biedermannok birtokaira továbbra is a szántóföldek dominanciája nyomta rá a bélyeget, annak ellenére, hogy például a Benyovszkyak birtokmérete jelentősen csökkent. A Draskovichok és Montenuovók esetében az erdők markáns szerepe figyelhető meg, ahogy eddig, bár a Montenuovók birtokai jelentős méretcsökkenést mutattak. Megmaradt a Vallásalap és a pécsi káptalan kezében lévő nagybirtokok közötti különbség is. A nagybirtokokon továbbra is alacso-

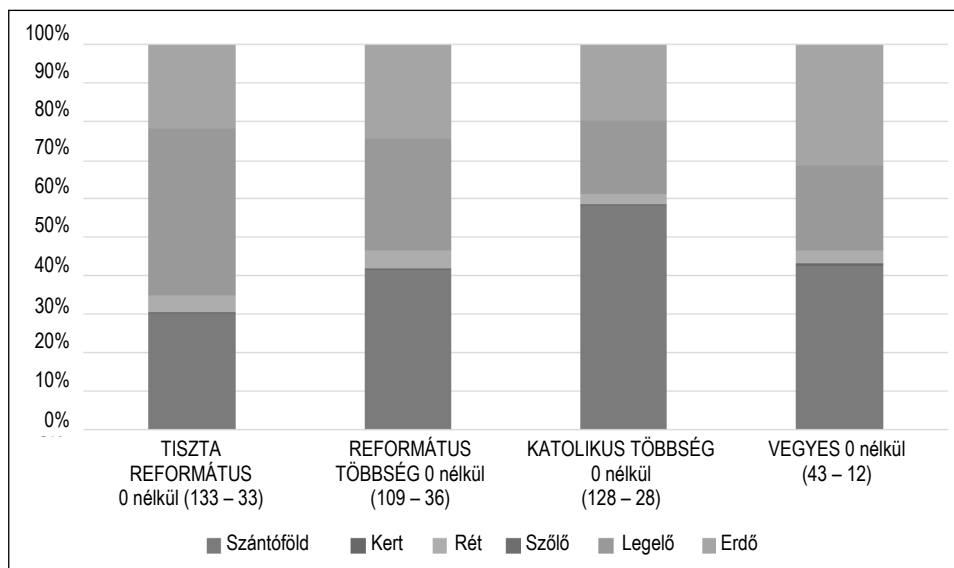
55 PÁLFY 1933. 984.

nyabb volt a szántók aránya, mint a kisbirtokon. Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy a szántók szerepének mérsékelt növekedése figyelhető meg a kisbirtokok esetében: arányuk közelítette a 80%-ot, míg 1911-re vonatkozóan 75%-ot mértünk. A világi és egyházi nagybirtokok esetében a szántók aránya továbbra sem haladta meg az 55%-ot (láttuk, hogy 1911-ben a nagybirtokon 50% volt a szántók aránya a közbirtokok nélkül).

A növekedés viszonylag korlátozott értéke jelzi a tájtalakítás korlátait: 1935-re nem volt már felesleges szántóföldi művelésbe vonható, arra minőségileg érdemes föld. Az ormánsági és nem ormánsági, közbirtokokkal számolt kisbirtokok között 1935-re nem találunk különbséget a területhasználatot illetően (11. ábra), ehelyett inkább jellemezte differencia a nagybirtokokat, ahol az ormánságiak esetében továbbra is az erdő magasabb százalékos aránya figyelhető meg. 1911-ben még éppen fordított helyzet volt: a nagybirtokok között volt kisebb a differencia és a kisbirtokok között volt nagyobb. 1935-re a kisbirtokon szinte egyáltalán nem volt erdő – nemcsak az Ormánságban, de tőle északra és keletre is a katolikus vidékeken. Míg a területi differenciáltság eltűnt 1935-re, a nagybirtok esetében a vallási különbség továbbra is megmaradt (12. ábra). A református vidékeken fekvő nagybirtokokon sokkal jelentősebb volt a legelők aránya, de ebben az értékben a közbirtokok is benne vannak, így nem arról van szó, hogy a katolikus uraságok megakadályozták volna a földek szántóként való kicellázását a református vidéken, mintegy fokozva ezzel az elégedetlenséget. Nagyobb legelőn ugyanis több állat tartható, de éppen ennek jövedelmezőségét nem ismerjük forrásaink alapján.

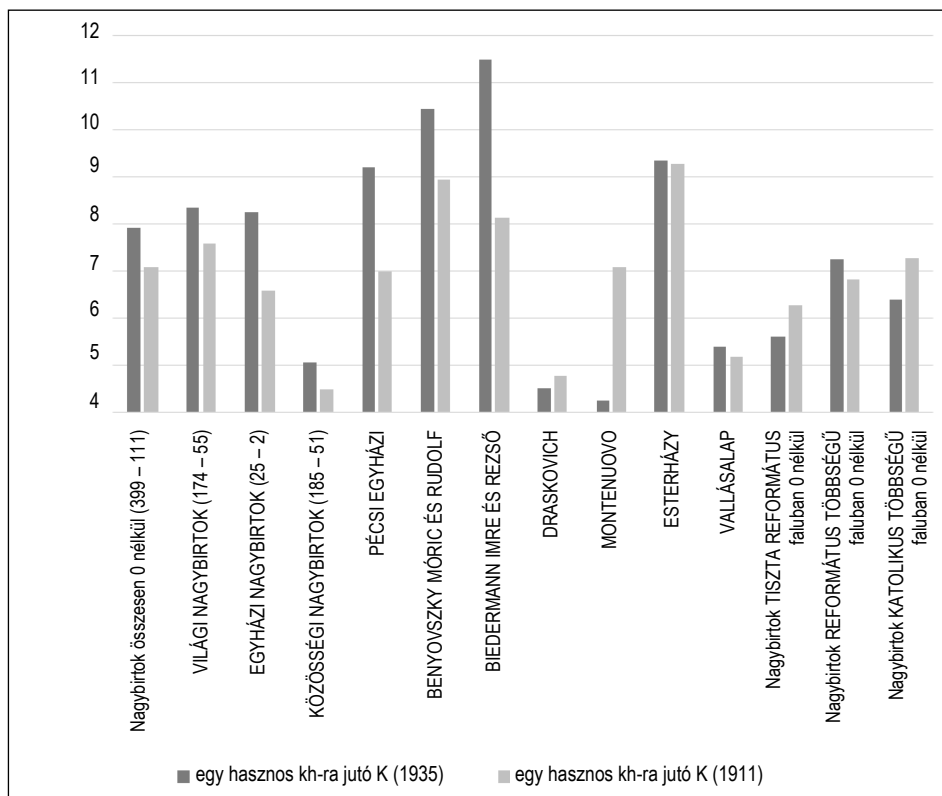
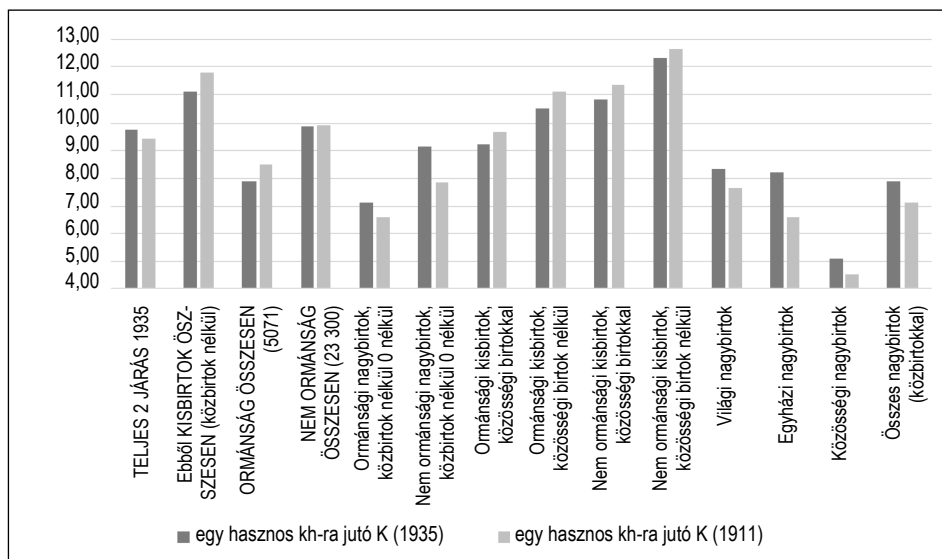
11. ábra. A földhasználat differenciái a különböző birtoktípusok esetében 1935-ben

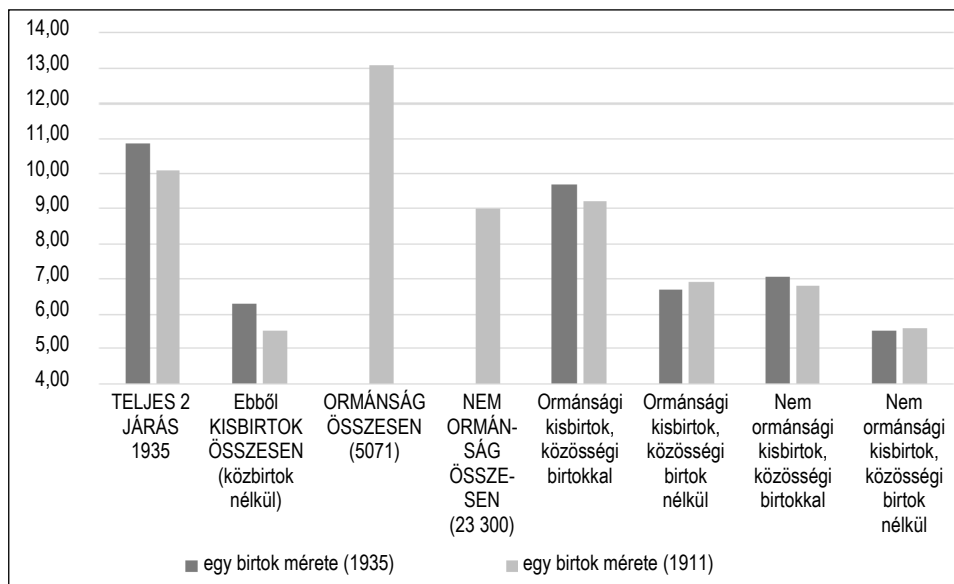
12. ábra. A földhasználat differenciái felekezeti csoportonként
1935-ben a nagybirtokokon

A területhasználat sajátosságai a jövedelmezőségre is kihatottak (13. a–b ábra). 1911-hez képest a világi és egyházi nagybirtok növelni tudta a produktivitását, akár csak a nem ormánsági nagybirtokok, valamint azok, amelyek református többségű falvaiban katolikus cselédek laktak.⁵⁶ Romlott azonban a Montenuovo- és Draskovich-birtokok egy kataszteri holdra jutó nettó földjővedelme, továbbá a római katolikus falvakban lévő nagybirtokoké is. Enyhén csökkent az ormánsági kisbirtoké is, míg a nem ormánságié stagnált. A többi esetben nem mutatható ki jelentősebb változás. A leginkább produktívabbak a nem ormánsági kisbirtokok voltak. Jelentősen növelték produktivitásukat a Biedermannok és a Benyovszkyak nagybirtokai (9 és 8 korona/kataszteri holdról 10,5–11,5 aranykorona/kataszteri holdra), valamint a pécsi egyházmegye földjei (7-ről 9 aranykorona/kataszteri hold; vélhetően ez is szűrhatta a helyiek szemét), de a nem ormánsági kisbirtok egy kataszteri holdra jutó nettó 11 aranykorona földjővedelmét még így sem érték el. Ez utóbbiaknál feltételezhetően a szőlő okozta a többletet, nem a szántóföldi termelés.

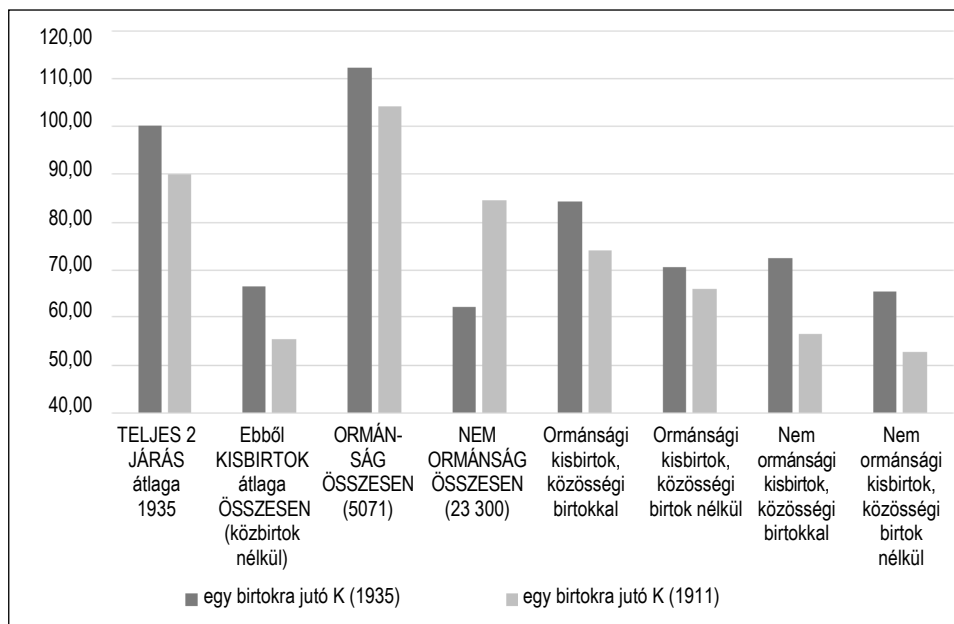
⁵⁶ A külterületi lakosság 1930-ban is zömmel katolikus, mint 1911-ben, miközben a megült külterületi helyek száma is nagyobb volt, ami a telepítés folytonosságára utal: 1911-ben 6200/866, 1930-ban 9200/1027 rk/ref. lakost írtak össze 43 és 144 helyen.

13. a–b ábra. Az egy kataszteri holdra jutó tiszta földjővedelem változása

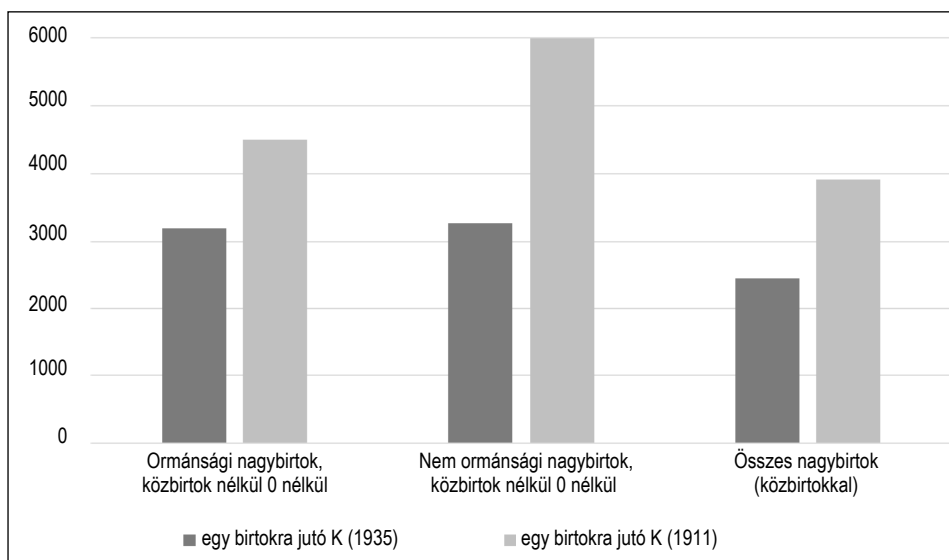
14. ábra. Egy birtok átlagos mérete (kh)
és változása 1910–1935

15. ábra. Egy birtokra jutó nettó földjövedelem (aK)
1911–1935 között

A 14. ábra a birtokméret változását mutatja be 1911–1935 között. Markáns növekedés mérhető a közbirtok nélküli kisbirtoknál, ami vélhetően összefüggésben van a korábban említett földosztással. Mivel azonban mind az Ormánságban, mind a többi területen az abszolút növekedés jóval kisebb, ha a közbirtokot is számítjuk, feltehető, hogy nemcsak nagybirtokot, hanem olyan közbirtokot is kifarcelláztak, amelyet valószínűleg eddig is használt a közösség.

Az 15. ábrán látható az egy birtokra jutó nettó földjövedelem változása. Szinte minden halmazon enyhe emelkedést mérhettünk, egy kivétellel. Látható, hogy az ormánsági és nem ormánsági kisbirtok esetében is enyhe emelkedés mérhető, miközben a nem ormánsági birtokok esetében csökkenés mutatkozik, ami tehát a nagybirtok rovására írható. Mivel a nagybirtokon az egy holdra jutó jövedelem nem csökkent, az egy birtokra jutó csökkenés csak úgy magyarázható, ha a birtokok kiterjedése redukálódott. És valóban így is volt: az 1911-es 59 ezer holdról 39 ezerre csökkent a méret, amelynek a jelentőségét a nagybirtokszám változása sem tudta ellensúlyozni. Ez a megállapítás pedig szükségessé teszi a nagybirtokok átlagos méretváltozásának vizsgálatát.

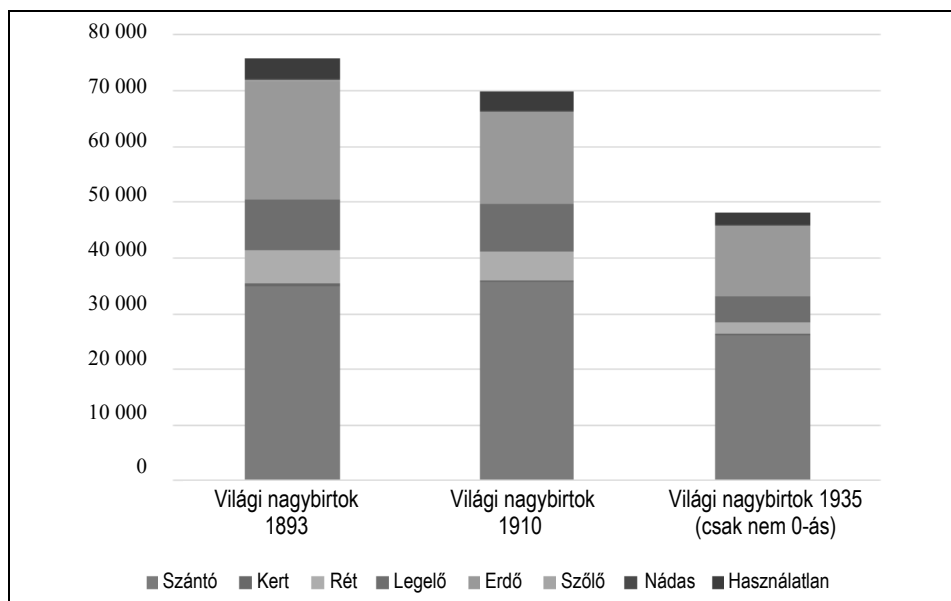

16. ábra. Egy birtokra jutó nettó földjövedelem 1911–1935 között a nagybirtokon

Az 16. ábrán látható, hogy az egy nagybirtokra jutó nettó földjövedelmi értékek markáns csökkenése figyelhető meg a vizsgált csoportoknál. Ez mindenképp magyarázatra szorul, hiszen ezeknek az egy holdra jutó földjövedelme nem romlott. Egyfelől valóban több nagybirtokos birtoknagysága csökkent, de ez önmagában nem teszi evidenssé a birtokszám csökkenését. Van azonban egy másik, statisztikai magyarázatunk is. Mivel az 1935-ös gazdacímárban – az összeírás eltérő metódusa miatt –

1–10 holdas birtokok is szerepelnek a vizsgálati halmazban,⁵⁷ így az egy birtokra jutó földjövedelem csökkenésének mértéke szinte minden birtoktípus esetében meghaladta a nagybirtok kiterjedésének összesen 10%-os csökkenését.

Ezek után célszerű megnézni az egyes birtoktípusok összterületének időbeli változását, még akkor is, ha mindhárom esetben eltérő a teljes halmaz viszonyítási alapja, és a határváltozás szerepe sem elhanyagolható a nagybirtokok összméretének változásában (például Torjanci esetében tételes vizsgálat nélkül nem tudjuk megmondani, hogy mekkora volt a nagybirtokból kiosztott vagy közbirtokból kiosztott föld, illetve a határon túl került föld, amelyet tetéz, hogy az egyes birtokok kontinuitásának beazonosítása kérdéses).

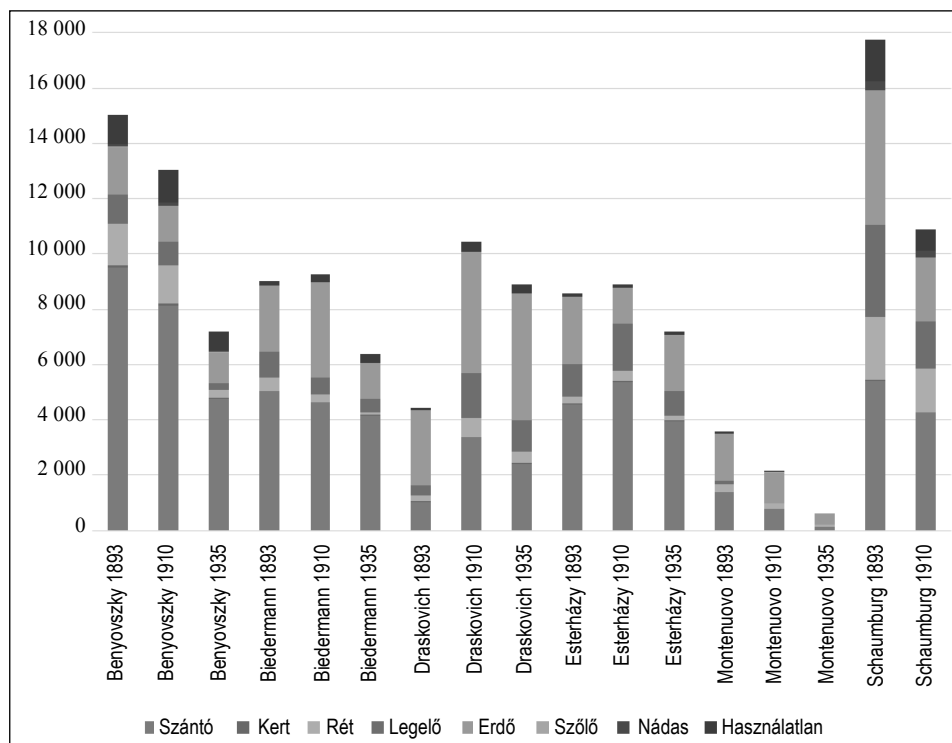
17. ábra. A világi nagybirtokok méretének és területhasználatának változása 1893–1911 között I.

Jól látható a világi nagybirtok, azon belül egyes arisztokraták birtokméretének jelentős, a fent említett elcsatolások és birtokparcellázások miatt bekövetkező csökkenése. Stagnált viszont az egyházi nagybirtok mérete, a szántók aránya pedig kifejezetten növekedett a rétek és erdők rovására – mint írtuk, ennek köszönhető az egy holdra jutó jövedelem javulása.

Területi bontást alkalmazva láthatjuk, hogy míg az Ormánság területén lévő nagybirtok mérete és területhasználata stabil volt, addig a többi területen a rétek kiterjedésé-

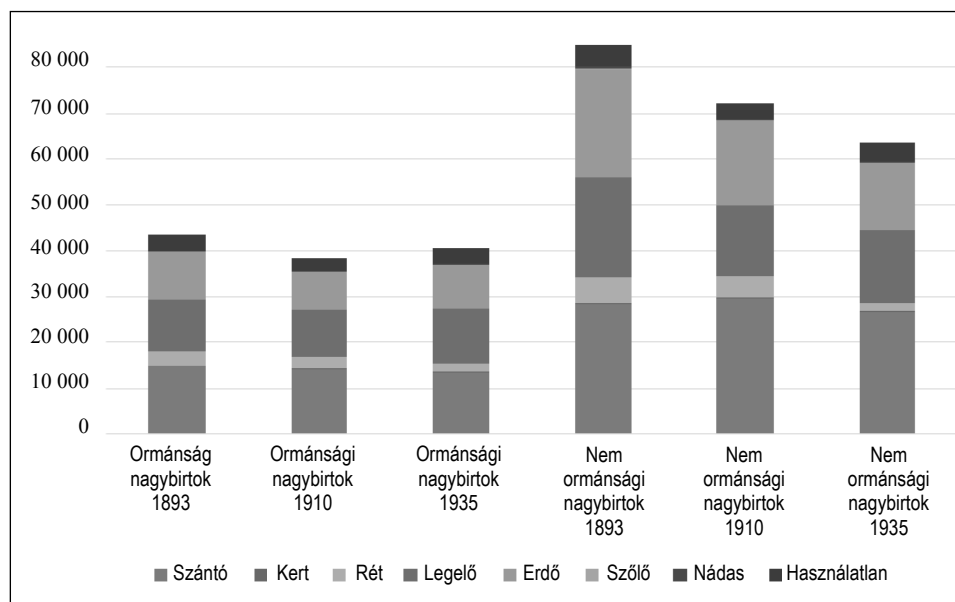
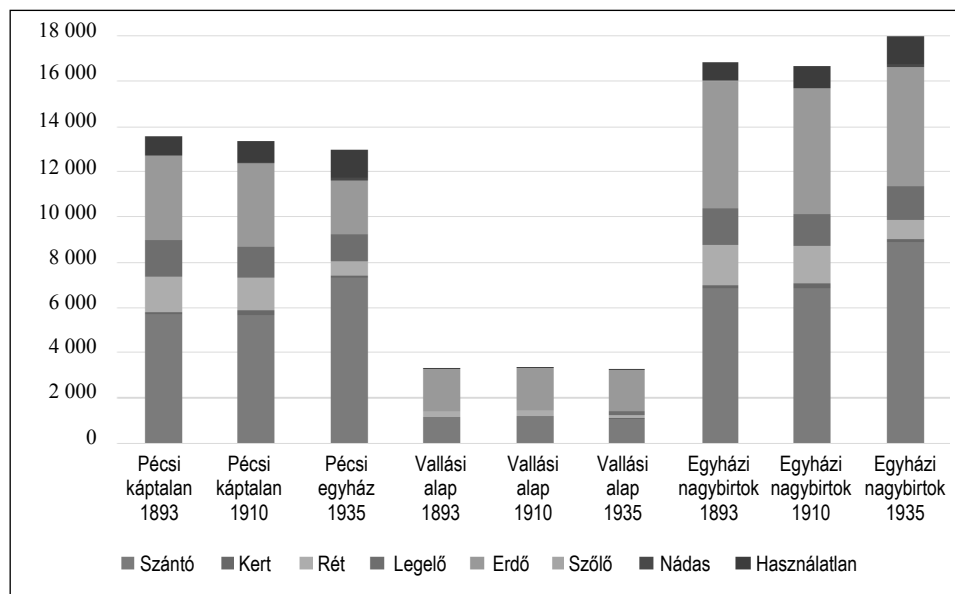
⁵⁷ Az 1911. évi eljárással szemben 1935-ben a birtokost vették alapul, nem a birtokot, így ha valakinek egy faluban csak egy 5–10 holdas részbirtoka volt, feltüntették, mivel az összes birtokmérete meghaladta a 100 kataszteri holdat.

nek és az összterületnek a csökkenésével emelkedett a szántók aránya, ami itt is megmagyarázza az egy holdra jutó földjővedelem növekedését. Jól látszik az is, hogy a legelők területe és aránya szintén csökken és a legelők részesedése kisebb volt az összterületből, mint az Ormánságban. Emitt a katolikus telepesek döntően az egyházi nagybirtokon vannak jelen 1911-ben, talán egy-két kivétellel (2. és 4. melléklet).

18. ábra. A világi nagybirtokok méretének és területhasználatának változása 1893–1911 között II.

A harmincas évekbeli politikai diskurzus részeként Baranya, s ezen belül az Ormánság hangsúlyosan szerepelt az antiklerikális érvrendszerben. Láthattuk, hogy az Ormánságban arányában 1935-ben még mindig 12% volt (11 000 hold) az egyházi birtok (mint 1893-ban, ekkor 13%), jóval nagyobb kiterjedéssel, mint tőle északra (6000 hold). Az egyházi birtokokon viszont több volt az erdő és legelő, mint más nagybirtokokon (Esterházy, Benyovszky) és 1910 előtt alacsonyabb volt a jövedelmük is, éppen a más birtokjellel miatt. Az Ormánságban a kisbirtokon az 1 kataszteri holdra jutó jövedelem nagyobb volt, mint a nagybirtokra jutó. Emellett a lakosoknak volt sok közlegelőjük is, a földek 16%-a (ezekkel összesen a földek kétharmada volt kisbirtokosok kezén). Mivel még 1935-ben sem alakították át ezeket a legelőket (rossz fajlagos kihozattal) szántókká, valószínűleg nem is lett volna az rentábilis. Az egyházi birtokokon azonban 1910–1935 között megkezdődött a rétek és erdők átalakítása és nőttek a fajlagos jövedelmek.

19. a–b ábra. A világi, egyházi és ormánsági nagybirtokok méretének és területhasználatának változása 1893–1911 között

Ez lett volna az ellenérzések oka? Nos, a helyzet az, hogy az Ormánságban a szántók aránya 1893-ban az egyházi birtokokon volt 4000/10 000 kh volt (a teljes területen 7000/17 000, szintén 40%), 1935-ben pedig 4800/11 500, ami 42% (9200/18 000). Azaz, egyrészt 1893-ban nem volt különbség az egyházi birtokok földhasználatában a két területen, másrészt arányaiban tehát az Ormánságban nem változott a szántó részesedése, területében viszont nőtt. A nem ormánsági területeken viszont 4400/6500 hold volt a szántók aránya, ami 66%-os érték közelében van. Azaz, itt viszont valóban jelentős volt a területhasználat-váltás negyven év alatt (a korábbi 40%-hoz képest) – de nem az Ormánságban.

A mezőgazdasági népsűrűség az Ormánságban országos viszonylatban is alacsony 1935-ben. Ráadásul a bérbe adott földbirtokok aránya országosan és Baranyához képest szintén magas volt (16% felett). Ez akár kedvező jelenség is lehetett volna, a bérbe adott kisbirtok aránya viszont csak 5–10% között volt, míg a zömöt a nagybirtok tette ki. Ez mindenképpen problémát jelentett. Miként az is, hogy a Dunántúlon az alföldinél alacsonyabb volt a napszámosok keresete (de nem sokkal és a nagybirtokon végzett munkát jobban megfizették a kisbirtokon végzettnél). Viszont nem volt munkaerő-túlkínálat (szemben például Békés megyével), de az agráröllő nyílása is előrehaladt 1933-ra (az iparcikkek árindexe 1913-hoz képest 100%-on, mezőgazdaság 60%-on).⁵⁸

ÖSSZEFOGLALÁS

Vizsgálatunkban két dél-baranyai járás gazdálkodását vizsgáltuk meg 1893 és 1935 között. A siklósi és a szentlőrinci járás elemzésének apropóját a térségben fekvő ormánsági régió körüli demográfiai és társadalomtörténeti kérdések adták. A születésszabályozásáról, különösen egykezéséről ismert terület gazdaságtörténeti megközelítésű vizsgálata során a demográfiai átmenetet is felölelő fenti időszakról több ponton is releváns következtetést fogalmazhatunk meg. Az uradalmak külterületi lakott helyein élő római katolikusok vallásilag elkülönülő csoportot képeztek a falvak belterületén élő reformátusoktól. A túlnyomóan római katolikus uradalmak gazdálkodása így elsősorban rájuk épített, ami idővel a települések egy részén megfigyelhető felekezeti arányeltolódással járt. Ugyanakkor a folyamat harmonikus végbemenetelét és a drasztikus, a református lakosság elleni határozott fellépés hiányát jelzi korszakunkban, hogy bár nőtt a katolikusok aránya, ahol eddig sem voltak többségben, ott ez idő alatt sem lettek.⁵⁹

A térségben a birtokok mintegy felét a nagybirtokok adták, amelyek zömében világi, kisebb részben egyházi kézen voltak, még ha kifejezetten az Ormánságban a

58 ELEK Péter: Magyarország mezőgazdasági népsűrűsége. *Magyar Statisztikai Szemle* 1938. 5–6. 605–613., KONKOLY THEGE Gyula dr.: A földhaszonbérletek elterjedése és azok jelentősége Magyarországon trianoni területén. *Magyar Statisztikai Szemle* 1940. 4. 286–304., HELLER András dr.: A munkaadó birtoknagyságának hatása az aratókeresetre és a munkásvándorlásra. *Magyar Statisztikai Szemle* 1940. 3. 180–184., SZEIBERT János dr.: Mezőgazdasági munkanélküliség, *Magyar Statisztikai Szemle* 1939. 4. 365–381., SZÖNYI Gyula: Áralakulás. *Magyar Statisztikai Szemle* 1938. 4. 487–492.

59 Bár 17 esetben a település 1910-ig elveszítette felekezeti homogenitását.

Magyar Királyi Vallásalap és a pécsi káptalan volt a legnagyobb uraság.⁶⁰ Lényeges arányváltozás a századfordulót követően sem figyelhető meg, mígnem a trianoni döntést követő határváltozás és a földosztás a nagybirtokot kiterjedésében és jövedelmezőségében némileg visszább szorította. A redukálódás azonban nem járt súlyos aránybéli veszteséggel,⁶¹ járásaink esetében a csökkenés szinte stagnálásnak tekinthető, így elmondható, hogy a korszak egészére vonatkozóan a birtokszerkezet megoszlása terén – egyben igazodva az országos trendhez – nem beszélhetünk lényegi változásról.

A változatlan birtokstruktúra mellett a földhasználat terén is csak részleges átalakulást konstatáltunk. A nagybirtok és a kisbirtok földhasználatára között elsősorban a szántók terén mutatkozik markáns különbség, utóbbiak javára. A közbirtokossági legelők⁶² és az uradalmi, különösen egyházi kézen lévő erdők szintén karakterisztikus jegyei maradnak a vizsgált időszaknak. A gazdacímterek nem adnak számot kardinális változásról, még ha voltak is elmozdulások, különösen a kisbirtokok terén. Az eddigieket összegezve tehát nem tűnik meglepőnek, hogy a kortársak szemében miért vált általános érvvé a nagybirtokok fojtó halálgyűrűje, ugyanakkor vizsgálatunk további következtetésekkel is jár.

A nagybirtokok és kisbirtokok jövedelmének vizsgálata jelentősen árnyalja a fentieket. Az 1911-es értékek alapján egyértelműen megállapítást nyert, hogy a délbárányai nagybirtokok holdankénti jövedelmezősége nem haladta meg a kisbirtokokét, amely a kisbirtokokon megvalósuló intenzívebb, a kevesebből többet kihozó gazdálkodási magatartást mutat.

A századforduló Ormánságának és környékének vizsgálata a kisbirtoknak a korszakban megfigyelhető termelékenységet hangsúlyozza a nagybirtokkal szemben, egyúttal cáfolja a születésszabályozás gyakorlását a nagybirtokok fojtó hatásával indokló magyarázatokat. A katolikus egyház szerepe nem csökkent 1893–1935 között, a kezükön lévő nagybirtok mérete stagnált (míg a világi nagybirtoké csökkent a kisbirtok javára), és termelékenysége is javult. Ez elsősorban az Ormánságon kívüli területek szántóvá alakításának, intenzifikációjának köszönhető. A református Ormánságban a katolikus egyházi birtokok aránya nagyobb 1893–1935 között, mint a katolikus vidékeken, és sok a betelepítés is, a demográfiailag hanyatló Ormánságba, de az itteni egyházi nagybirtok és a nem ormánsági nagybirtok területhasználata csak 1920 után kezd eltérni, addig nagyon hasonló, az Ormánságban pedig 1911–1935 között is stabil marad. A világi és egyházi nagybirtok földhasználatára eltért (az Ormánságban éppúgy, mint a többi 80 vizsgált faluban), ami elsősorban azt jelenti, hogy az egyházi nagybirtokokon több volt az erdő. Egyedül ezek átalakítása szántóvá, illetve legelővé tétele és esetleges kicseréltetése jöhetett szóba mint többletjövedelemforrás (akár az egyháznak, akár a kisparasztnak), de ennek gazdasági racionalitása nem sok volt. Összességében az ormánsági egyházi birtok ugyan markáns – területileg (erősen koncentrálnak az Ormánság közepén) és területhasználat szempontjából is, de az nem igaz, hogy megfojtotta volna a kisbirtokot – nem job-

60 Az egyházi birtokok aránya magasabb volt már 1893-ban is, mint a környéken.

61 Elsősorban a világi nagybirtok esetében volt érezhető aránycsökkenés.

62 Szerepük az Ormánságban jelentősebb.

ban, mint másutt. Az Ormánságban nem zajlott le a szántók kiterjedése a nagybirtokon, de ez nem is lett volna feltétlenül rentábilis. Az ormánsági kisbirtok éppen termelékenyebb volt (nettó földjövödelmét / adóalapját tekintve – kérdés persze, hogy mennyire megbízható a statisztika) egy holdon, mint akár az egyházi nagybirtok (ennek részben oka a területhasználati differencia – a kisbirtokon több volt a szántó), vagy a nem ormánsági kisbirtok, ha csupán a szántókat nézzük. Mivel azonban az Ormánságban nagyobb volt a legelők aránya (amelyet akár az állattartásból származó haszon, akár szántóföldi művelésre való alkalmatlansága miatt nem osztottak fel), a rosszabb „föld” jövedelmezősége rontotta le az egy holdra jutó átlagos fajlagos értéket. (Mindennek következtében, „cserébe”, az ormánsági kisbirtok nagyobb is volt és összes jövedelme is több volt a nem ormánsági kisbirtokénál. A legelő tehát inkább egyfajta jövedelemtöbbletet szolgáltatott, miközben akadályozta a szántók kiterjedését.)⁶³ Azt pedig nem tudjuk, hogy a legelő az állattartásban mekkora jövedelmet produkált, mert nincs rá részletes kimutatás. Megyei szinten Baranya állattartása átlag feletti jövedelmet produkált és ennek 80%-a kisbirtokon realizálódott, amely azonban csak a 60–63%-át birtokolta a mezőgazdasági földeknek (legelők esetében ez magasabb volt). Jelentősége tehát tagadhatatlan. Összességében az Ormánság helyzete nem annyira rossz, mint azt véltük volna, viszont a jóléthez – a tiszaihoz hasonló jellegű Dráva-szabályozás folytatásának elmaradása, a szántók kiterjedésének, a legelők felszámolásának leállása miatt – *szükség lehetett a korábban kialakult egykező demográfiai magatartás fokozására*. Nem a szegénység, hanem az elszegényedés elkerülése érdekében.⁶⁴ Ami ugyanis biztosan tudható: a járulékos jövedelmek közül a kisipar és a háziipar, illetve az ipari mellékfoglalkozások jövedelme jelentősen zuhant 1900–1910 között. Szerb példákából tudjuk, hogy a háziipar egy 3 ha-os kisbirtok jövedelmét akár 5 ha-ra is fel tudta húzni, de még átlag 25%-kal számolva is jelentős kiesést eredményezhetett az említett dekonjunktura!⁶⁵

Az Ormánságban (de szomszédságában is) a kisbirtok átlagos mérete ugyanis éppen az önellátás határán volt (ez kb. 5 ha körül gabonatermelés esetén), viszont nagy volt a szórás – jelzésértékű, hogy 1910-ben a kiscgazdák kétharmada kényszerült itt – de a többi nyolcvan faluban is! – más birtokán dolgozni, hogy megéljen. Az 1900-as statisztika szerint ez lényegesen kisebb volt (igaz, változott a módszertan: 9. melléklet).

63 A szántók egy holdra jutó jövedelmezősége már 1850-ben magasabb volt a legelőkénél – már amennyiben a terület alkalmas volt szántónak. PALUGYAY Imre: *Jász-Kún kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása*. Pest 1854.

64 Térképeink alapján Baranyában nem az Ormánság volt a legdinamikusabban növekvő termelékenységi terület. Ha a holdankénti jövedelem nő, de a birtokonkénti csökken, akkor az birtokaprózódást valószínűsít. Ha megnézzük, a csökkenés az Ormánságban kisebb mértékű, mint Barcs vagy a Mecsek-alja térségében! (Egy holdra és egy birtokra jutó növekedés főleg a baranyai háromszögben volt.)

65 DEMETER Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom III. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Szerbia, Macedónia, Bosznia*. Budapest–Debrecen 2016 szerint (Palairét és Savić adatai alapján) a háziipari termelés 70 millió K, a mezőgazdasági termelés 300 millió volt 1900 körül. Azaz a háziipar jelentősége átlag 16%. Mivel a kisbirtokviszonyok az ormánságihoz hasonlóak (van sok 5 ha alatti is – lásd 1935-ös helyzet), így ez a jövedelem az 5 ha alatti birtokok esetében (például kötélverés) a 25–33%-ot is elérhette 1860 körül, ez 1910-re lezuhant (ez utóbbira lásd SAVIĆ, M.: *Naša industrija i zanati*. Bd. 3. Sarajevo 1923).

Mivel az ipari alkalmazottakat is magában foglaló napszamosok aránya nem változott, világos, hogy a háziipar zsugorodását nem kompenzálta a nagyiparé – legalábbis nem rögtön és nem foglalkozási átrétegződés nélkül. Ez tehát általános jelenség a térségben, nem ormánsági sajátosság, és értelmezhetővé teszi a nagybirtok funkcióját a kisparaszti életsorsokban (megjegyzendő, hogy a világi nagybirtokok földhasználatára stabil volt, de regionálisan jelentős eltérések voltak az erdők szerepében), illetve az azt ért támadásokat – hiszen a más földjén való munka immár nem alternatíva, hanem kényszerpálya lett.⁶⁶

GÁBOR DEMETER AND GÁBOR KOLOH

PROPERTY STRUCTURE AND PROFITABILITY IN THE ORMÁNSÁG AND ITS ENVIRONS

Farming in the Siklós and Szentlőrinc rural districts (1893–1935)

ABSTRACT

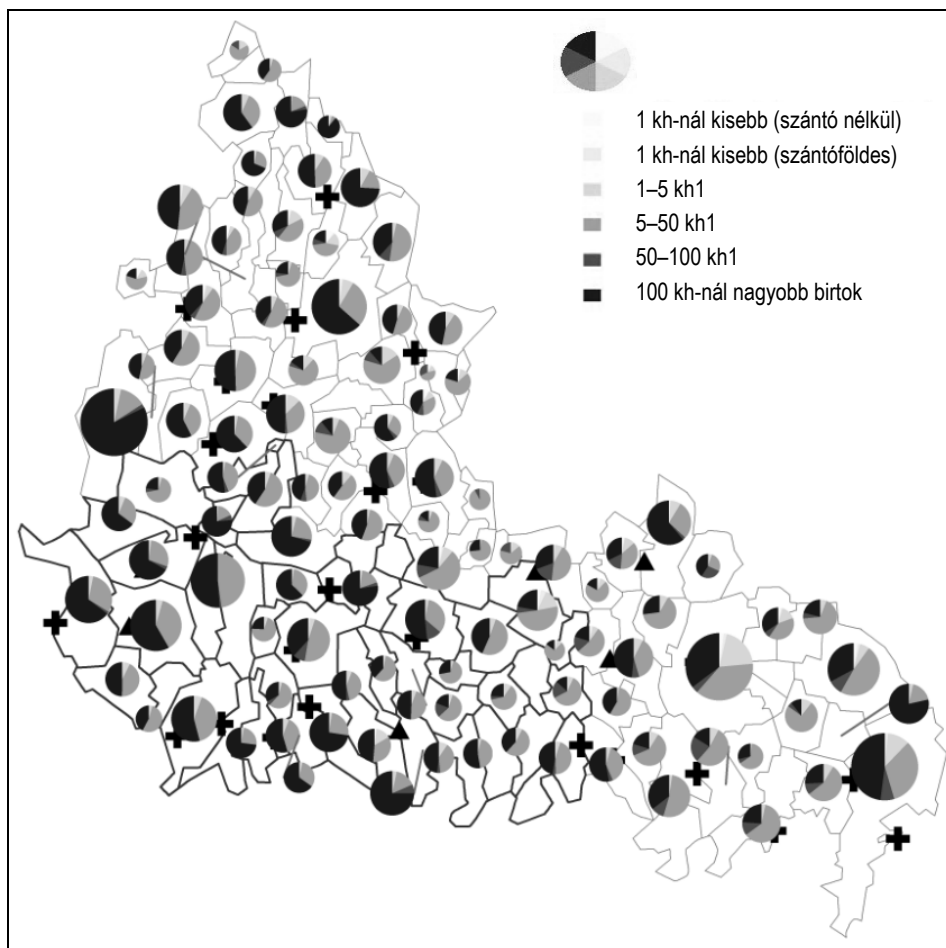
Our paper examines two issues that have been present in Hungarian economic and social historiography. The comparison of the profitability of large and small estates and the research into the economic conditions of the Ormánság, one of the most well-known areas of birth control in the southern Transdanubia, are subjects of academic interest that remain inconclusive to this day. Therefore linking these two separate research questions appears especially justified. During our research we used the Farmers Directories, which are widely known as sources for Hungarian estate and farm statistics since the turn of the century, but also census returns and databases from earlier local research. In the region under scrutiny almost half of the properties were large estates, mostly temporal and to a lesser extent ecclesiastical. Significant changes cannot be observed even after the turn of the century, while due to the changes in national borders and land reforms following the Treaty of Trianon there has been a certain decrease in the size and profitability of large estates. This reduction however did not result in significant losses, in the two surveyed districts it almost amounts to stagnation. The main difference in the land use of large and small farms particularly appears in terms of fields, to the advantage of the latter. Commonly held pastures and manorial forests, especially church-owned, are also characteristic features of the period in question. The examination of the profits of large and small farms significantly modifies our earlier conclusions. It was clearly demonstrated on the basis of 1911 valuations that the per-yoke profitability of large estates in southern Baranya County did not exceed that of small farms, which suggests a more intensive and profitable farming attitude on smaller farms.

66 Magyar viszonylatban a megyében magasak voltak a napszámbevételek. Lásd HELLER András: Munkabérfeltételek és aratási kereslet az 1938. évi aratási szerződések alapján. *Magyar Statisztikai Szemle* 1940. 1. 19–25.

MELLÉKLETEK

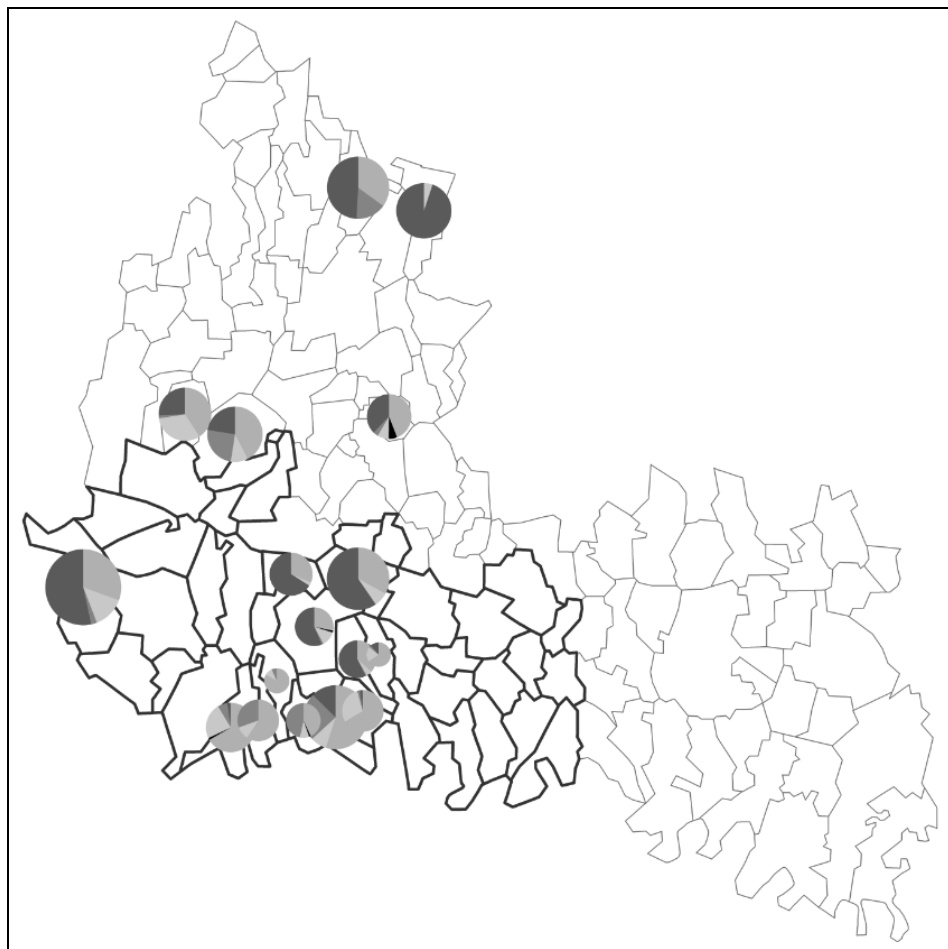
1. MELLÉKLET

*A különböző nagyságú gazdaságok
földterületből való részesedése 1935-ben
(fekete kereszttel az 1910-ig történő katolikus telepítések)*

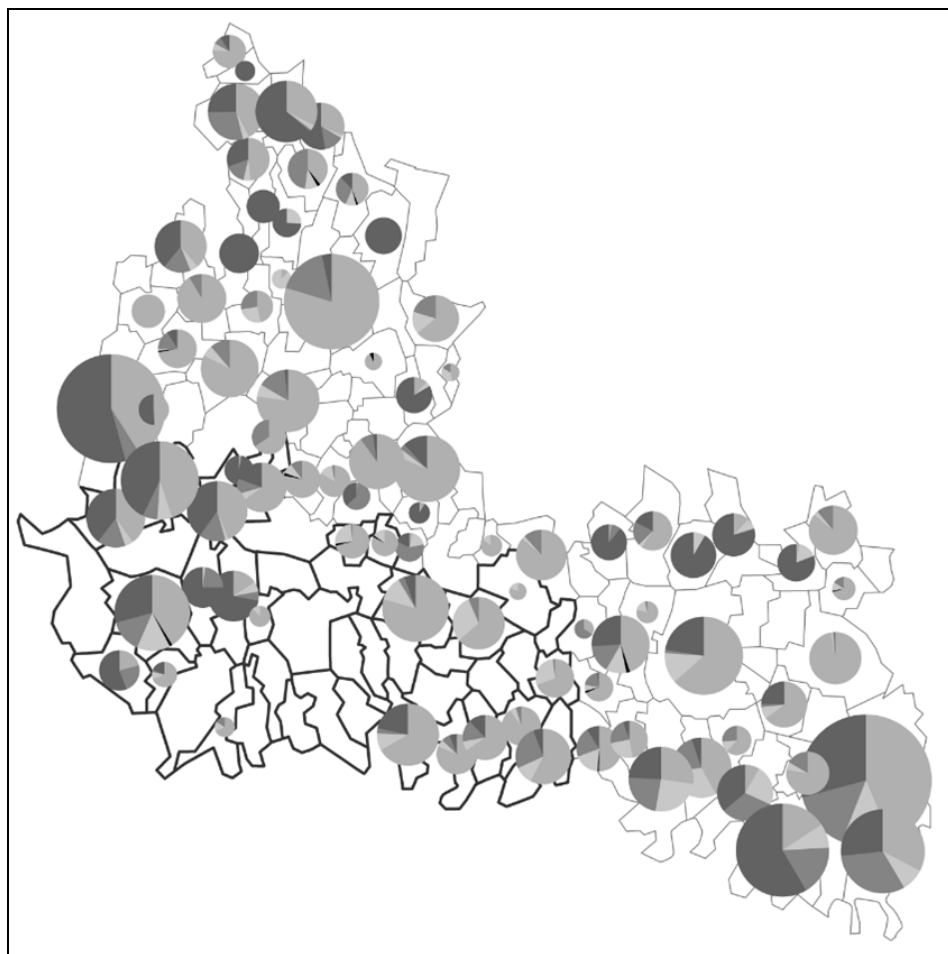
2. MELLÉKLET

*Egyházi nagybirtok mérete és területhasználata
(pirossal az Ormánság) 1893-ban*

- Szántó
- Kert
- Rét
- Legelő
- Erdő

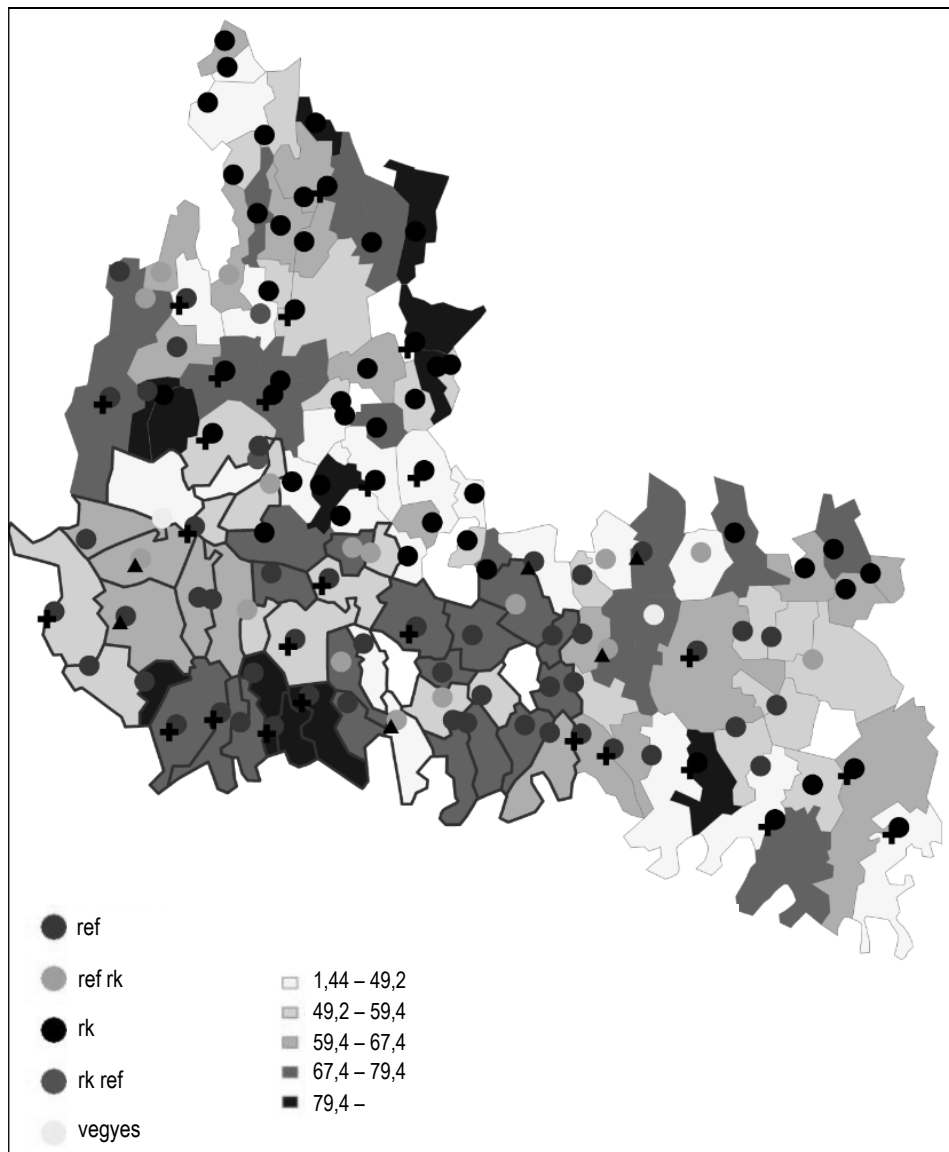
3. MELLÉKLET
Világi nagybirtok földhasználata 1893-ban

- Szántó
- Kert
- Rét
- Legelő
- Erdő

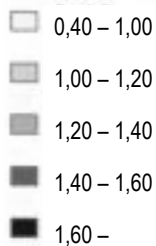
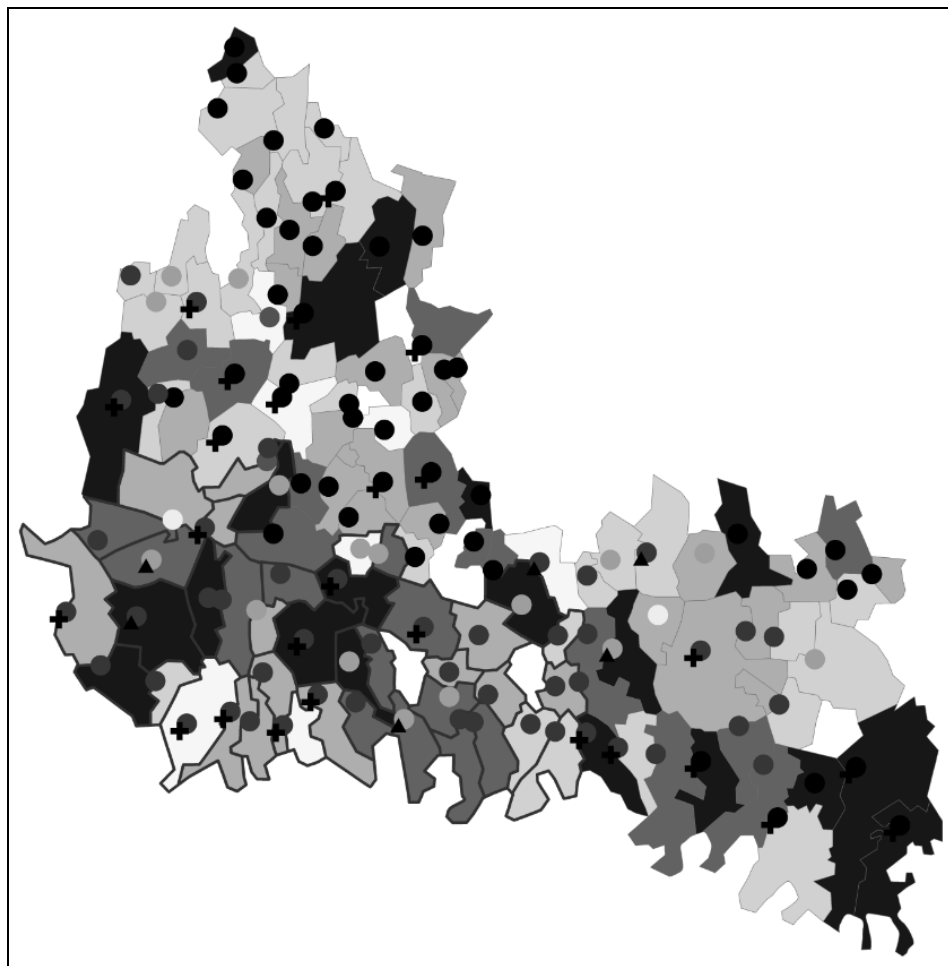
4. MELLÉKLET

*Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya településenként 1910-ben,
a település domináns vallása (kör) és a római katolikus külterületi telepítések
a nagybirtokokon (az Ormánságban ezek zömmel
az egyházi nagybirtokokon vannak)*

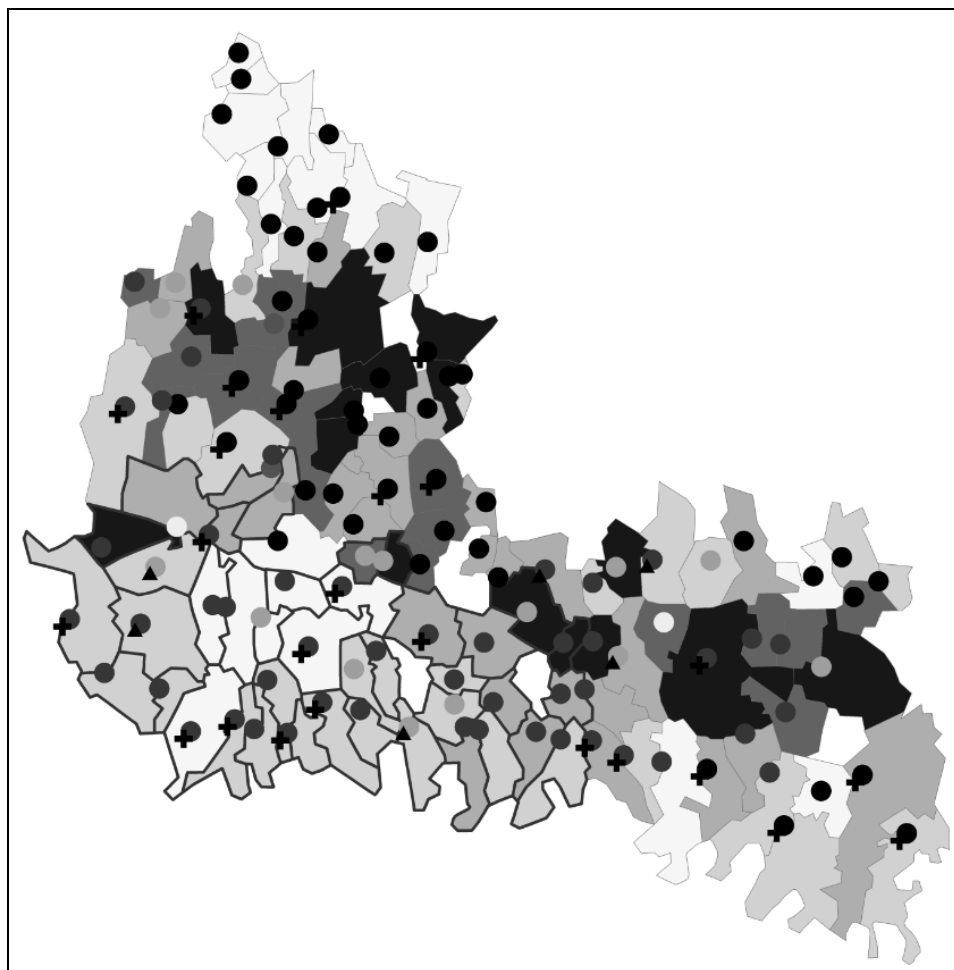
5. MELLÉKLET

*A birtokok számának gyarapodása 1893–1910 között
(1910 birtokív / 1895 gazdaság)*

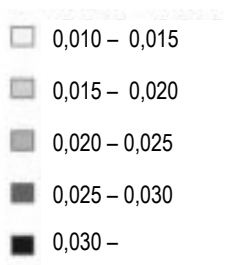
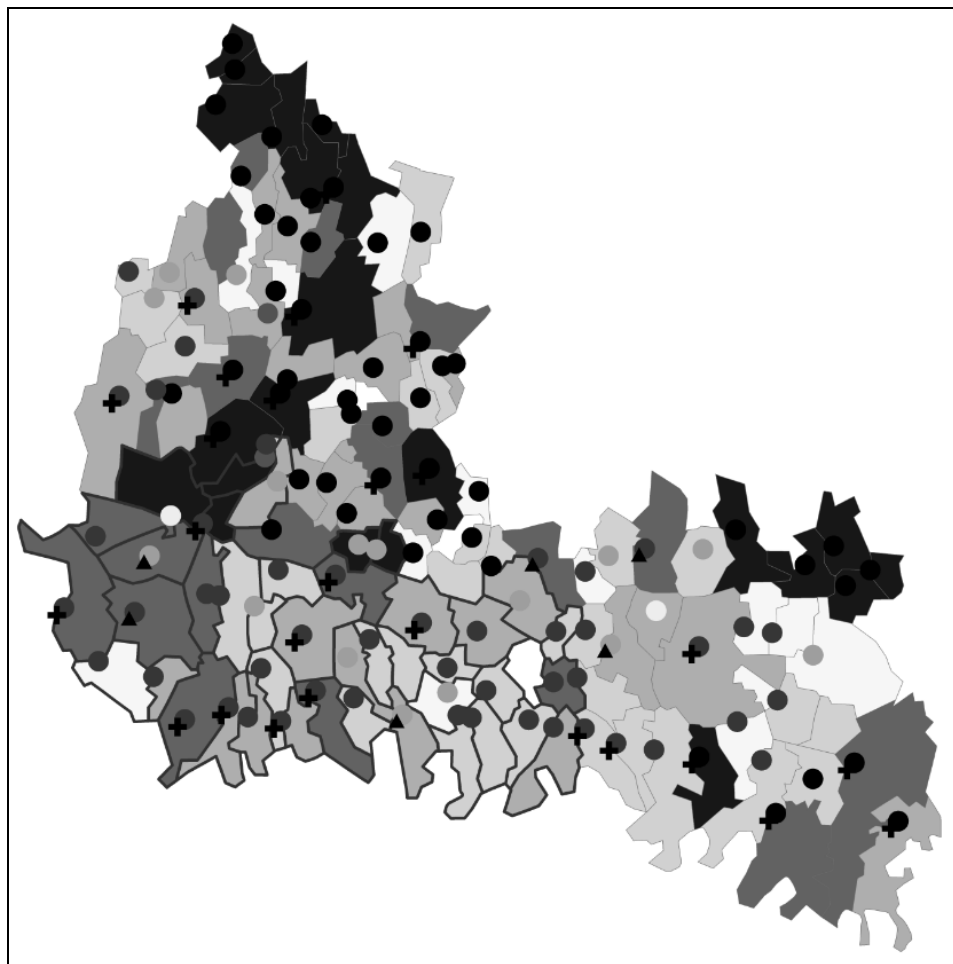
6. MELLÉKLET

*Egy kataszteri holdra jutó tiszta földjövedelem (K) területi differenciái
1910-ben*

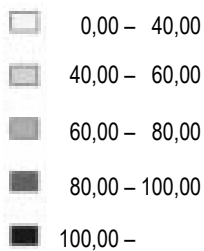
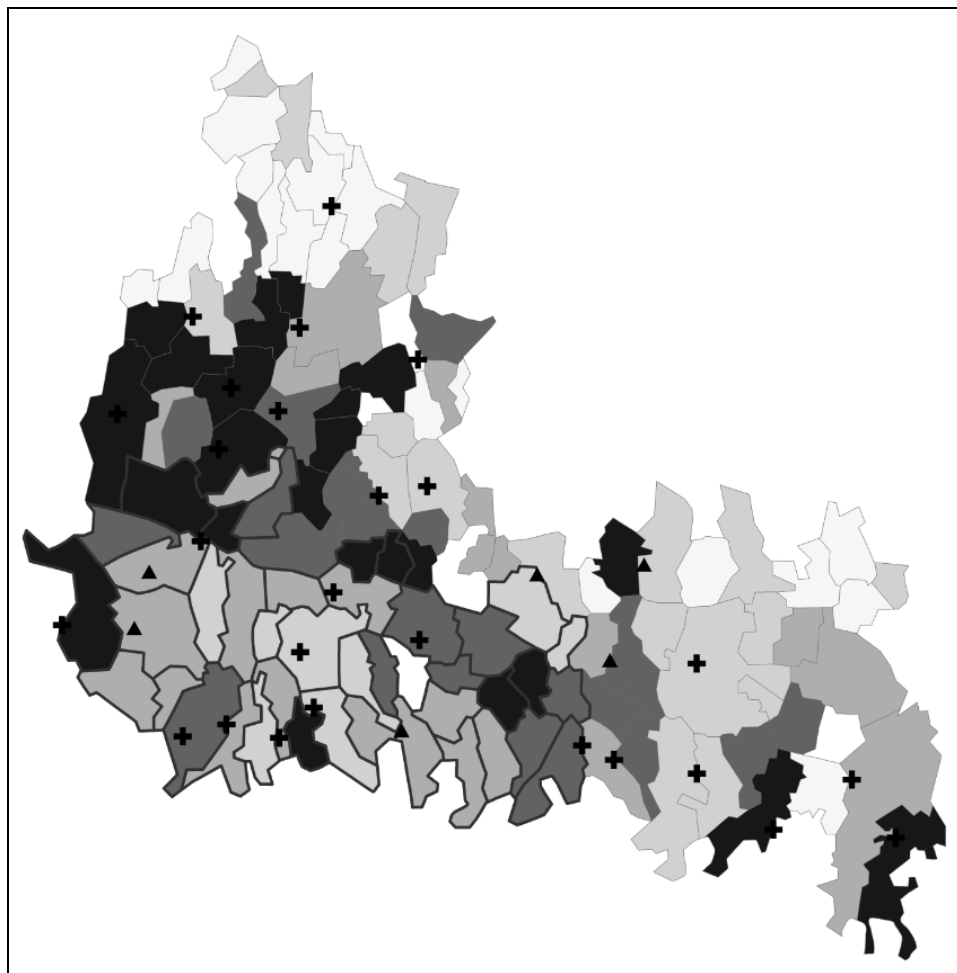
7. MELLÉKLET

*Születési ráta (és a természetes szaporulat) területi
és vallási differenciái 1910-ben (0,01 = 1%)*

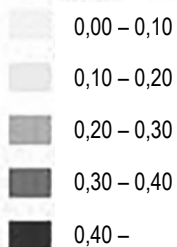
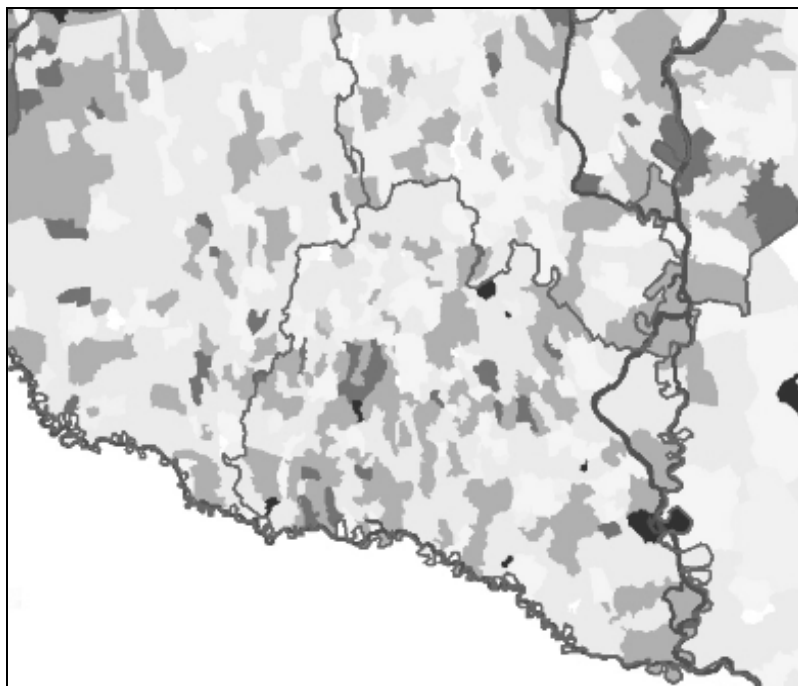
8. MELLÉKLET

*Egy kisbirtokra jutó nettó tiszta földjövedelem területi differenciái (K)
1910-ben*

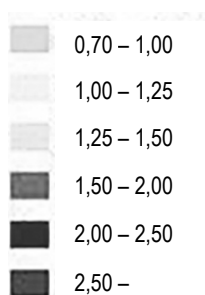
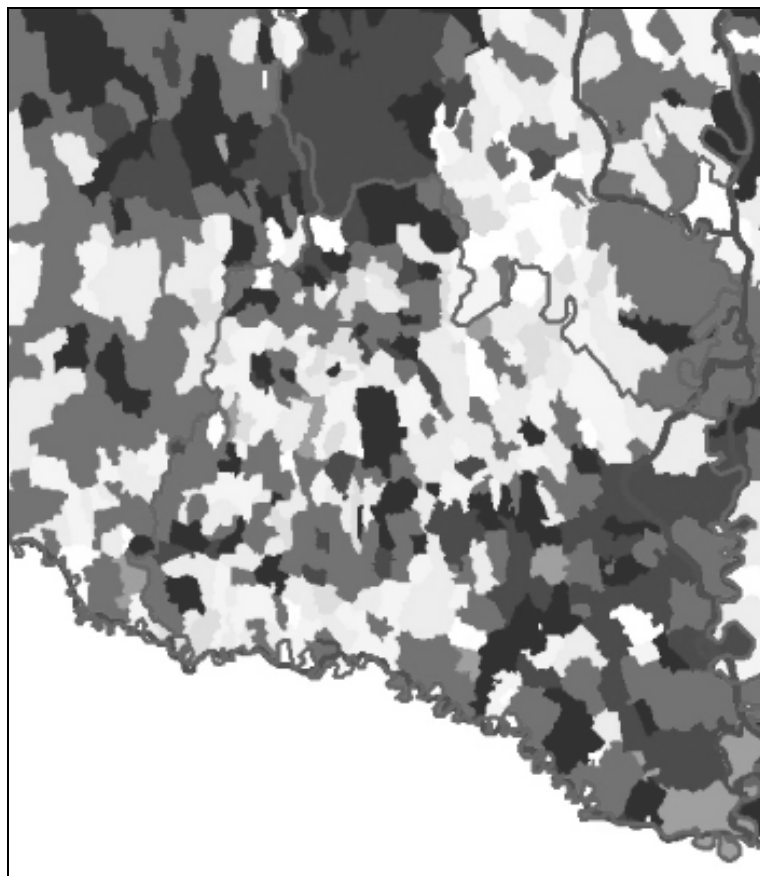
9. MELLÉKLET

*Napszámra kényszerülő kisbirtokosok arányának változása
1900–1910 között a mezőgazdasági keresőkhöz mérve (1 = 100%)*

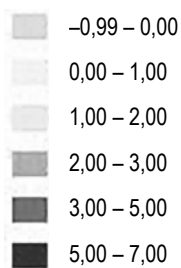
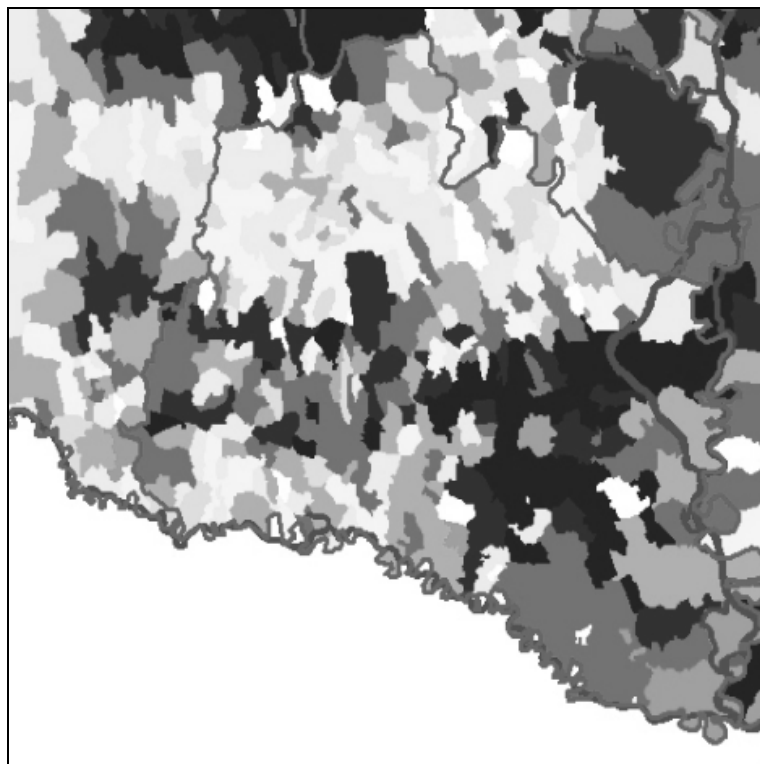
10. MELLÉKLET

*Egy kataszteri holdra (nagy- és kisbirtok együtt) jutó
nettó földjövedelem változása 1910/1865*

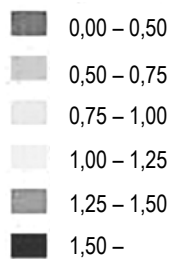
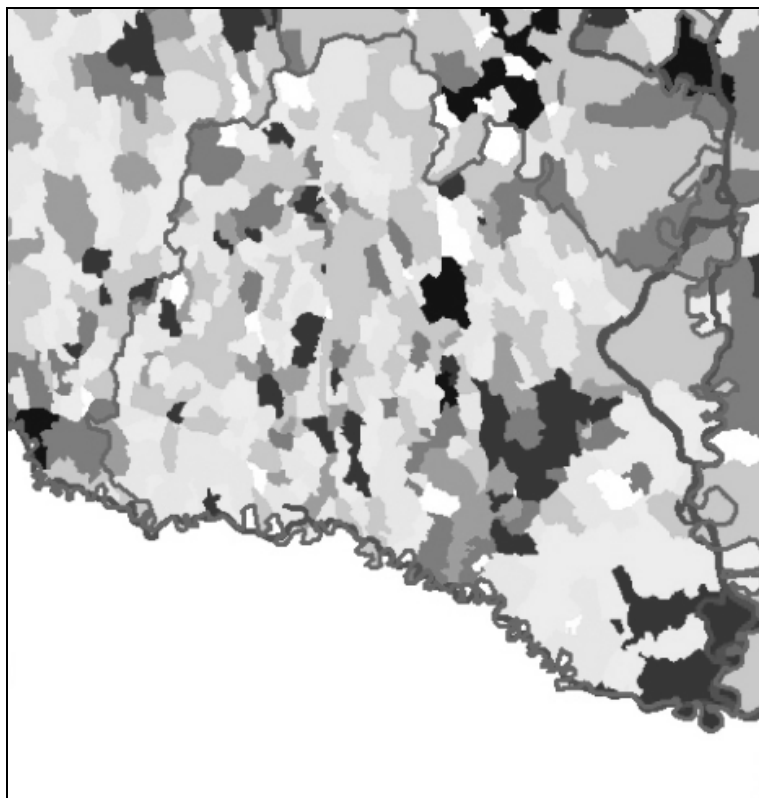
11. MELLÉKLET

*Egy kataszteri holdra (nagy- és kisbirtok együtt) jutó nettó földjövedelem változása
1910–1865 (K)*

12. MELLÉKLET

*Egy birtokra (nagy- és kisbirtok együtt) jutó nettó földjövedelem változása
1910/1865 (K)*

A FALUSI ÉS VÁROSLAKÓ PARASZTSÁG ÉLETMINŐSÉGÉNEK ÉS EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTÁNAK KÜLÖNBSEGEI 1930 KÖRÜL DEBRECEN TÉRSÉGÉBEN¹

BEVEZETÉS – EGY VIZSGÁLAT ÉS TÁRSADALMI-POLITIKAI HÁTTERE

Noha a magyar mezőgazdaság teljesítménye a dualizmus korában jelentősen javult és az egy agrárkeresőre jutó kihozatal az 1870-es 140 koronáról 200 korona fölé növe 1910-re felülmúlta a balkáni államokét (miközben az egy főre jutó termőterület Magyarországon nem nőtt),² amelyekkel közel azonos szintről indult (akár nagybirtokon, akár kisparaszti parcellákon alapuló gazdálkodást folytattak azok),³ mindez azonban fokozottan monokultúrássá váló, csökkenő diverzitáson s csak részben intenzív gazdálkodáson alapuló, a külpiaaci árak és kereslet meghatározta növekedés volt, melyet polarizált birtok- és társadalomszerkezet jellemzett. A rendszer fenntarthatóságát ugyan erősítette, hogy – noha 1920 után elvesztek a korábbi piacok – magas maradt a gabona ára, de 1929-ben ennek is vége szakadt, ami minden agrárcsoport számára nagy megrázkódtatást jelentett. A két világháború közötti retorikában viszont mind a kormányzat, mind az ellenzék kulcsszerepet tulajdonított a nemzetfenntartó attribútummal felruházott parasztságnak,⁴ miközben – a szomszédos térségekkel ellentétben – jelentős földreformra nem került sor, bár a kulturális színvonal (igaz, ideologikus töltésű) emelkedése tagadhatatlan.

- 1 A kutatás az MTA Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportja keretében készült. Demeter.Gabor@btk.mta.hu
- 2 Lásd részletesen: DEMETER Gábor: A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarország területén – az agrárszférától az adóztatásig. In *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. Szerk. CSIKÓS Gábor – HEGEDŰS István – HORVÁTH Gergely Krisztián – Ö. KOVÁCS József. Budapest 2019. 7–69. Míg 1870 körül a magyar mezőgazdaság egy főre jutó termelése 140 korona volt (Ausztriáé 117) Schulze szerint, miközben a Balkánon ehhez hasonló vagy ennél magasabb érték volt ekkor mérhető, de míg 1910-re a magyarországi érték elérte a 200 koronát, a balkáni nem lépte túl a 150 (Szerbia) 170–180 (Bulgária) koronás értéket. SCHULZE, Max-Stephan: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History* 2000. 3. 311–340.
- 3 Magyarország Balkánhoz képest javuló agrárteljesítményének oka nem feltétlenül az *egy hektárra jutó termelés értéke*, hiszen az például Bulgária és Magyarország esetében közelített egymáshoz, s nem is *a termelt mennyiség kalóriatartalma* – azaz minősége (ebben Magyarország alulmaradt a szomszédokkal szemben) –, hanem az, hogy Magyarországon összességében *egy mezőgazdasági munkásra átlag több terület jutott, azaz nagyobb volt a munkaerő-hatékonyság*. DEMETER 2019. 13.
- 4 „...Herczeg Ferencnek szavai, aki egyik fajegészségügyi munkám ismertetése alkalmából írta: »A nemzetnek nemcsak legnagyobb, de egyetlen gazdasága a magyar nép. Ez a pompás, emberséges, munkabírában, férfias erényekben és művészi képességekben kiváló parasztság bizonyára a világ földműveseinek elitjéhez tartozik.«” NEUBER Ede: A hajdúvármegyei vitézek gyermekeinek egészségügyi átvizsgálása az 1936–1937. évben. *Orvosi Hetilap* 1937. 50. (különlenyomatként: 1–48. o.) 46.

E sok kettősség közepette joggal merül fel a kérdés, hogy a valós helyzetet mi illusztrálja jobban: ha a parasztság helyzetére vonatkozóan a gazdasági világviszonyok idején más csoportok helyzetéhez mért életkörülményeiből és egészségi állapotából kiindulva vonunk le következtetést, vagy pedig a makro- és mikrogazdasági (vásárlóerő, eladósodottság stb.) helyzet s a kormányzati erőfeszítések (földosztás, exporttámogatás, iskoláztatás stb.) értékelését helyezzük központba. Az általunk választott első megközelítés egyértelműen a kor falukutatóinak szociologizáló szemléletéhez áll közelebb. És ez a szemlélet nem volt idegen az államtól sem: voltak ugyanis olyan tömeges vizsgálatok, melyek állami támogatást kaptak, s legalább részben e módszer mentén szerveződtek. Ilyen volt Neuber Ede főorvos debreceni egészségügyi vizsgálatsorozata 1930–1937 között, amely egybeesett a falukutató mozgalom debreceni fellendülésével is.⁵ Bár az előbbi esetben az alapcél egészségügyi jellegű volt és nem az életminőségre irányult, a lokális kezdeményezésként induló vizsgálatot a kormányzat – jelentőségét felismerve – hamar felkarolta, akárcsak a debreceni falukutató mozgalmat. A két – egyetemi koordinálású – mozgalom kölcsönhatásaként (valamint legalább ennyire a kor orvosi vélekedései alapján) az egészségügyi állapot mellett a lakhatási viszonyok vizsgálatára is sor került Neuber részéről.

A fentiek alapján a történész kutató számára egy – a magyar történetírásban marginálisnak számító csoporton (gyerekeken) végzett – egészségügyi felmérés akár komoly társadalomtörténeti (agrártörténeti) relevanciával is bírhat. A tanulmányban elemzendő források kontextusba helyezése szempontjából fontos tudni, hogy a háttérben egy új népegészségügyi koncepció születésének lehetünk tanúi, miközben az (orvos)tudomány és a társadalompolitika összefonódása is tanulmányozhatóvá válik. Az 1933-tól miniszteri biztossá avanzsáló Neuber⁶ elképzeléseinek felkarolása a kormányzat részéről viszonylag hamar megtörtént. De korábban sem súlytalan személy: egyetemi tanár 1921–1938 között, 1932-ben rektor, 1927-től képviselő a felsőházban a debreceni egyetemi oktatás részéről, majd vizsgálatainak hatására a „lex veneris” kidolgozója, 1938-tól (Pestre költöztével) akadémikus, majd Corvin-koszorút kap.⁷ A vizsgálatnak a komoly orvosi-szakmai visszhang mellett⁸ a társadalmi elfogadtatására is súlyt helyeztek, hiszen maga Neuber is leírja, hogy különösen az elit

5 BARTHA Ákos: Egyetemi falukutatás a két világháború között Debrecenben. *Gerundium* 2010. 1. 43–57. A közelmúltban mintegy harminc faluszociográfia jellegű szakdolgozat került elő a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetének Könyvtárából, melyek feldolgozása folyamatban van.

6 *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012*. Szerk. OROSZ István és ifj. BARTA János. Debrecen 2012. 67., 210., 221.

7 Az 1940. évi VI. tc-ben sikerül elérnie célját, a kötelező iskolai szűrés bevezetését, a fertőző betegek iskolába kerülésének megakadályozása céljából.

8 BIELEK Tibor Reflexiók Dr. Neuber Ede *Elemi iskolások egészségügyi vizsgálata* c. közleményéhez (*Orvosi Hetilap* 1931. 39. 958–960.) című munkájában megfogalmazott kritikája nyomán kezd Neuber a diagnosztikától a szociális körülmények összeírása felé fordulni. NEUBER Ede: A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból az 1931/32. tanévben. *Orvosi Hetilap* 1933. 18. 373–378.; A vizsgálatot Szegeden Petrányi Győző átveszi és kivitelez. *8 Órai Újság* 1935. szeptember 15. 2.

vonakodott a vizsgálat során az adatszolgáltatástól.⁹ Annak ellenére, hogy Neuber vizsgálata eleinte nem a parasztságot mint társadalmi réteget célozta meg (először Debrecenért mérte fel), későbbi kutatásai – érzékelve a korszellem igényét, illetve a kormányzati támogatás megszerzésének esélyét növelendő – kifejezetten ebbe az irányba mozdultak el.¹⁰

A társadalomtörténész és a szociológus számára tehát egy ilyen jellegű forrás akkor értékes, ha az a betegségek diagnosztizálásának módszerein és a betegség előrehaladtának jelzésén túl egyéb indikátorokat is tartalmaz, így (1) lehetőség nyílik egyéb változók mentén a csoportképzésre és a csoportok egymással való összevetésére, vagy (2) egy hasonló struktúrájú, de későbbi időpontból származó vizsgálattal való összevetésére, vagy (3) esetleg azonos időpontból, de eltérő helyszínről származó felvételezések komparatív elemzésére. Neuber Ede debreceni egészségügyi vizsgálatlatorsorozata, korlátokkal ugyan, megfelel e peremfeltételeknek: adatait nemcsak szisztematikusan rendezte (megkönnyítve utólagos kiértékelésüket), de (igaz, szigorúan csak orvosi oldalról) maga is elemezte tudományos publikációiban. Előbb hat éven át vizsgálta a debreceni elemi iskolák diákjait (a kritikus esetekben a szüleiket is), majd kiterjesztette kutatásait előbb az elsős egyetemistákra, majd kormányzati támogatással az összes debreceni egyetemi hallgatóra,¹¹ végül pedig a vármegye Vitézi rendbe tartozó vidéki gyermekeire. Így összességében 10 000 elemista, 3000 egyetemista diákról és 947 vidéki földműves (vitézi) gyermekről volt eltérő mélységű adata az 1930–1937 közötti periódusból. Azzal, hogy orvosként Neuber több-kevesebb szisztematikussággal az egészségügyi állapot mellett a szociális, higiénés és lakhatási viszonyokra is gyűjtött adatot, az óvodákban, iskolákban és védőnői szolgálatokban máig bevett gyakorlatot alapozott meg.¹² Erre esetében nem e mutatók társadalmi relevanciájának elismerése miatt (Neuber nem vizsgálta a társadalmi rétegek közötti differenciákat), hanem a kor orvosdiagnosztikájában vallott nézetek miatt került sor (kockázati faktorok).

A célunk a vizsgálattal nem Neuber alapkoncepciójának („a hat éves gyerek törvényileg iskolaköteles – írja Neuber –, de vajon iskolaképes-e egészségileg?”)¹³ megmérése, vagy mérési eredményeinek újraelvalidálása más módszerekkel, még csak nem is az általa választott indikátorok relevanciájának vizsgálata – bár az egészségről való korabeli gondolkodásmód befolyásolta a felmért tényezőket/változókat –, sokkal inkább annak társadalmi és területi vetületeinek mélyebb elemzése. Neuber nemcsak a társadalmi differenciákkal nem foglalkozott, de az iskolák közötti különbségekkel sem, pedig az előbbi a társadalom vertikális, az utóbbi horizontális ta-

9 NEUBER 1937. 46. Tőle függetlenül a kormánypárti *Est* is általános jelenséggént ír erről. *Az Est* 1930. november 26. 7.

10 A vidéki vizsgálat beszámolóját maga Horthy Miklós is végighallgatta. NEUBER 1937.

11 *Az Est* 1935. december 20. 9. beszámol arról, hogy kormányzati döntés tette ezt kötelezővé.

12 1960-ban még az olvasói hozzászólásokban is idézik az egészségügyi törzskönyv kapcsán az 1931-es vizsgálatát, tehát valóban maradandót alkotott. *Orvosi Hetilap* 1960. 35. 1255. (Levelek a szerkesztőhöz).

13 NEUBER Ede: *A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból*. Budapest 1933. XIX.

gozódásának mintázatát (szegregációs lehetőségeit) mutatja meg. Ő elsősorban a különböző egészségügyi vizsgálatok keresztátlás lekérdezéseinek elemzésére fókuszált.¹⁴ A vizsgálatok rendszeressé tétele mellett érvelő Neuber szerint a szűrés és megelőzés csökkenti a társadalmi kockázatot (és a költségeket). Neuber tanév eleji és tanév végi vizsgálati eredményeinek összevetése szerint ugyanis a tbc-fertőzések jelentős része nem otthon, hanem az iskolában történik, amire az ülésrend rekonstrukciója ad alapot – az új fertőzöttek az eredményei szerint a régiók fizikai környezetében ültek. Vizsgálatai hatására rövid távon is jelentős és pozitív irányú változás állt be a diákok egészségi állapotában: míg az elsős elemisek 43%-a volt bélférges 1930–1931-ben, ez egy év múlva már csak 23%, aztán 15%-os volt.¹⁵ A bélférgességet ugyanis korábban egyáltalán nem vizsgálták, az általa okozott tünetegyüttes alapján vérszegénységre vagy idegességre gyanakodtak, pedig a férgesség kihatott a tanulmányi eredményekre is. A tbc-t és szifiliszt hordozó szülők gyerekeiken keresztül történő kiszűrése hatására a tbc-fertőzött elsős elemista diákok aránya a közel 30%-ról 20%-ra esett a hat év alatt fogatosított rendelkezéseknek köszönhetően.

A *debreceni elemisek* vizsgálata során arra kerestük a választ, hogy (1) megfelelő-e a változóstruktúra Neuber egészségügyi-higiéniai kérdéseinek felvetéséhez és megnyugtató megválaszolásához (a tbc-t, szifiliszt tekintve jók-e a szelektált kockázati tényezők), azaz kimutatható-e a változók és a tuberkulózis abundanciája közötti összefüggés; (2) volt-e a parasztság és más társadalmi rétegek között különbség a Neuber gyűjtötte egészségügyi, lakhatási stb. mutatókat tekintve (ezt korábban, de nem ilyen részletességgel vizsgálta Timár Lajos is).¹⁶ (3) Volt-e területi mintázata a jelenségeknek, azaz volt-e különbség a debreceni iskolák társadalmi beágyazottsága között? (Megfordítva: pusztán az egészségügyi és lakhatási mutatók értékei alapján mekkora valószínűséggel lehetséges megmondani egy adott személyről, hogy mely társadalmi réteg tagja?) (4) A legfontosabb: a debreceni birtokos gazdák gyermekei, a debreceni agrárproletárok gyermekei, az egyetemre eljutó paraszti származású diákok és Hajdú vármegye Vitézi rendbe tartozó vidéki földbirtokosainak gyermekei között volt-e szignifikáns egészségügyi-lakhatási differencia? (5) Mekkora eséllyel vett részt a felsőoktatásban a paraszti származású diákság és milyen egészségi állapotban került oda?¹⁷

Az *egyetemi diákság* vizsgálatát Neuber (statisztikai szempontból hibásan) azért tartotta szükségesnek, mert a debreceni egyetemi hallgatók jó része Debrecenből verbuválódott, így lehetőség nyílt az elemi iskolásokra vonatkozó vizsgálatok későbbi életfázisban mérhető eredményekkel való összevetésére. De mivel nem ugyan-

14 Például a tbc-fertőzöttség felismerését testi tünetek, bakteriológiai indikáció és röntgenfelvétel alapján, s hogy ezek mennyire erősítik egymást – mivel ez tisztán orvosi kutatási kérdés, ennek relevanciáját kompetencia híján nem firtatjuk.

15 NEUBER 1937. 24

16 TIMÁR Lajos: Debrecen társadalma. Mezőgazdaságának néhány sajátossága. In *Debrecen története IV.* Debrecen 1986. 83–165.; TIMÁR Lajos: *Vidéki városalakók.* Budapest 1990. Timár nem vizsgálja a differenciák térbeliségét (iskolák) és a csoportok belső differenciáltságát sem.

17 És végül egy módszertani kérdés, amire itt nem térünk ki: volt-e különbség az egészségügyi és lakhatási mutatók között (azaz a lakásviszonyok mindig párhuzamosan mozogtak-e az egészségi állapottal)?

azokról az egyénekről van szó, akik az általános iskolai vizsgálatokban szerepeltek, s jelentős részük nem is debreceni, a minta jelentősége szerintünk éppen abban áll, hogy egy, a debreceni társadalomtól területi és társadalmi rekrutációját illetően is eltérő, erősen szelektált csoport egészségi állapotáról¹⁸ – a majdani értelmiségéről – nyerhettünk információkat, amellett, hogy megvizsgálhattuk a társadalmi szelekció és fixáció jelenségét.

A *Hajdú vármegyé*t felölelő vidéki vizsgálatának jelentőségét az adja, hogy az állam felé egyrészt lojális, a rendszer támogatójaként tekintett, másrészt a paraszti elitet¹⁹ is reprezentáló Vitézi rend gyermekeinek egészségi állapotának felvételezésével a vidék–város dichotómia bemutatása mellett a népi irányvonal – Neuber által is osztott, a parasztságot az állam támaszaként, erőforrás-utánpótlásként értelmező²⁰ – koncepciójának megméretését is lehetővé teszi.

Nem kívánjuk minősíteni Neuber politikai meggyőződését, ideológiai megnyilatkozásai őszinteségét, és az őt ért eszmeáramlatokat sem, csak idézetein keresztül röviden utalunk rá mint kutatása szellemi-politikai mátrixára. Szóhasználat, mint például „egészségügyi sorozás”, „egészségügyi kataszter” az etatista és nemzet- és fajvédővé váló korszak jellegét tükrözi.²¹ A 19. század végén a tbc-ről és szifiliszről még azt tartották, hogy nemcsak a környezeti ártalmak révén, hanem genetikusan is öröklődik. Ez csak annyiban igaz, hogy várandós szifilisz anyja átadhatta a kórokozót a magzatnak. Neuber éppen ezeket az eseteket szerette volna kiszűrni. Metaforáit lehet ugyan erősnek nevezni (mikor például az iskolás diákokat karámokban lévő állatokkal állítja párhuzamba),²² de alapvetően igaza van akkor, amikor azt írja, hogy az önrendelkezési jogra való hivatkozás az egészségügyi szűrővizsgálatról való távolmaradás indokaként tartha-

18 Itt szociális helyzetre vonatkozó adatrögzítés nem történt.

19 Látni fogjuk, hogy a Vitézi rend elitjellege kapcsán a kifejezés inkább az elit vidékképére utal, mintsem tényleges gazdasági-társadalmi helyzetükre.

20 „Igen természetes, hogy a vitézek gyermekeit is a lehető leggondosabb egészségügyi védelemben kell részesíteniük, hisz ők is hivatottak apjuk nyomdokain haladva Hazánk oltalmazóivá válni. Éppen ezért a Vitézi rendben gondoskodásnak és megfelelő propagandának, felvilágosításnak, nevelésnek is kellene ezirányban folynia, hogy a jövő nemzedék egészsége tulajdonképpen már a házastárs megválasztásánál kezdődik, általában a házassággal.” NEUBER 1937. 46.

21 A fajelmélet és a fajnemesítés (eugenika, mesterséges szelekció) gondolata Francis Galtontól, Charles Darwin unokatestvérértől ered, annak természetes szelekcióra vonatkozó tanai alapján. Magyarországra a polgári radikálisok lapja, a *Huszadik Század* oldalain érkezett meg. Tehát eredendően nem a széljobb karoltta fel, hanem a társadalom programozásában hívó szociológus-mérnökök láttak benne lehetőséget egy egészségesebb társadalom kiépítésére. SZÉCSI Noémi: *Lányok és asszonyok aranykönyve. Szépség, egészség, termékenység és szexualitás a 19–20. század fordulóján*. Budapest 2019. 161.

22 „...nemcsak nálunk Magyarországon, hanem a jóval tehetősebb külföldi államok nagy részében is az állatvédelem mai nap némely tekintetben jóval előrébb van. Rámutattam ugyanis arra, hogy melyik józanészű földesúr, vagy gazda tenné meg, illetve engedné meg azt, hogy újonnan vásárolt, egészségügyileg még át nem vizsgált állatait olyan karámba tereljék, amelyekben régebben vásárolt egészséges állatállományát tartja. Ez ellen bizonyára tiltakoznék, mert félne attól, hogy régebbi, egészségesnek talált állatait az újabbak megfertőzhetnék. Az I. oszt. elemi iskolás tanulókat pedig lelkiismeret, szeretet és előzetes vizsgálat nélkül terelik be a karámba..., ahol igazán csak a Gondviselés védheti meg őket a syphilistől, tuberculosistól, vagy egyéb fertőző betegségektől.” NEUBER 1933. XIX–XX.

tatlan.²³ a kötelező védőoltások gyakorlata ugyanis már megtörte ezt a szemléletmódot.²⁴ A szifilisz terjedésének megakadályozására írt indoklása már kifejezetten etatista hangnemet üt meg, a dehumanizálás egyre erősebben jelentkezik szemléletében.²⁵

Neuber kifakadása az államkassza megterheléséről és az állam szempontjából hasznavethetetlen beteg gyermekekről abból fakad, hogy a korban a szifilisz „rejtőzködő betegség” volt, vizuális jelei csak előrehaladott stádiumban voltak egyértelműek (a kezdeti kelések után az ún. második szakasza tünetmentes volt). A szifiliszt okozó baktérium egy 19. századi mutációnak köszönhetően képessé vált a központi idegrendszer megtámadására is, ezért bénulást és elmebetegséget eredményezett a legvégső stádiumban. A tébolydák lakóinak fele ezért szifilisztől szenvedő paralízises elmebeteg volt a 19. század végén.²⁶ Noha Neuber idejében a genetikai öröklődés elmélete már túlhaladott álláspont volt, a szifilisz még 1930-ban sem volt mindig sikerrel gyógyítható: bár kórokozóját azonosították 1905-ben és 1910-ben kijött a Salvarsan, az igazi áttörést a Penicillin 1943-as megjelenése hozta el. 1910 előtt pedig leginkább higanyal és arzénal kúrálták a szifiliszt, mely a gazdaszervezetet legalább annyira károsította, mint a kórokozót, haj- és foghullást és tályogot, fekélyt okozva a bőrön.²⁷

A másik általa középpontba helyezett kór, a tuberkulózis a korszak népbetegsége volt.²⁸ A korabeli orvostudomány gondolkodásmódja a tuberkulózis terjedését segítő tényezőkről meghatározta a Neuber vizsgálatában felvett életkörülményekre utaló változókat is (lakásméret, ágyak száma, padlózat nedvességtartalma, vízellátás, szennyvízelvezetés stb.). Jellemző, hogy Neuber orvosként tudatosan kerülte az ebből levonható társadalmi következtetéseket, noha a gyermekek gondviselőinek foglalkozását felvette és társadalmilag klasszifikálta is őket a korban érvényes statisztikai beosztás szerint! Hogy mennyire más megközelítést, szemléletmódot alkalmaz vizsgálata szemben a miénkkel, arra egy példa: míg Neuber következtetése az, hogy a rossz fogazattal bírók testsúlya kisebb (ami valóban így van), a miénk viszont az, hogy az egészségesebben táplálkozó, kevesebb cukrot bevívó debreceni parasztság fogazata jobb, mint például az altiszteké, középrétegeké.

23 Ti. a nem teljes körű vizsgálat értelmetlenné teszi az egész szűrést, hiszen potenciális fertőzőforrások maradnak ki belőle.

24 NEUBER 1933. XIX. A trachoma éppen ilyen, korábbi, célzott akciótervek révén tűnt el: Neuber már egyetlen esetet sem talált. NEUBER 1933. XV.

25 „A syphilissel fertőzött anya tehát tovább szüli syphilises gyermekeit s ezáltal nemcsak saját egészségét pusztítja, hanem nyomorék gyermekeknek ad életet, főleg azonban károsítja az államot, mert az életben maradt vérbajos gyermekek semmiesetre sem válhatnak az állam támogató pillérjeivé és adófizető polgáraivá, hanem többnyire klinikai, kórházi ágyakba kerülnek s az államháztartás számára súlyos teherként jelentenek.” NEUBER 1933. VII.

26 SZÉCSI 2019. 156–158.

27 SZÉCSI 2019. 160.

28 Debrecenben vezető halálok. A debreceni Augusztai szanatórium igazgatójának 1925-ös nyilatkozata szerint egyedül Debrecenben 9–10 ezer gümőkóros beteg élt. *A Debreceni Egyetem* 210. 1914-ben éppen azért nyílt meg, hogy elhelyezzék a sok tüdővészest – a Munkásbiztosító Pénztár adatai szerint minden 10. biztosított tbc-s beteg Debrecenben és környékén fordult elő 1910 előtt. *Az Augusztai Szanatóriumtól a Kardiológiai Klinikáig. Debrecen 1914–2000.* <http://debkard.hu/bemutakozas/tortenet.html> (megtekintve: 2020. június 20.).

AZ ADATBÁZIS

Az általános korfelfogás bemutatása után nézzük meg, milyen tényezőket vizsgált Neuber. Az 1930–1932 közötti általános iskolai vizsgálatok 1900+1615 esetet jelentettek: s ez a halmaz már a város egész társadalmát jól reprezentálta. Az alapadatok rögzítését (gyermek neve kódolva, születési ideje, neme, gondviselő foglalkozása, a gyermek iskolája, ami alapján a lakóközre is lehet megállapítást tenni) követték az általános higiéniai viszonyokra utaló megjegyzések: tisztaság, tetvesség, bolhacsípés, adenopathia.²⁹ Neuber szerint az általános nyirokcsomó-duzzanat, a rossz fogazat, sérült hallás a luesz jelei lehetnek, ezért vette be őket a vizsgált változók közé. Ezt követően a tbc-re utaló tünetegyüttesek következtek, amelyek egy része a mai orvostudomány szerint is jelzésértékű lehet – bár az általános elhanyagoltság ismervei éppúgy lehetnek (scabies, lingua scrotalis, scrophuloderma, caput quadratum, impetigo, favus, rhagadok a száj körül, mellkason tágult vénák). A röntgenvizsgálatok azért kerültek be Neuber diagnosztikai módszerei közé, mert a tüdőtuberkulózist ezzel lehetett jól kimutatni (amiből logikusan következik, hogy a tbc más testrészt is megfertőzhetett). Neubernél a tbc-fertőzöttek (30%) kétharmada, a vizsgált diákok 20%-a szenvedett tüdőtuberkulózistól, s ötödük aktív tbc-s volt, azaz fertőzőképes. A felületi jegyek kutatása és röntgenvizsgálat mellett a szifilisz és tbc esetében Kahn- és Moro-tesztet is végeztek minden alanyon. Történt nőgyógyászati, bőrgyógyászati és látásvizsgálat is, a kritikus esetekben felvették a szülők és testvérek anamnéziséit is, sőt berendelték őket kivizsgálásra is. A második vizsgálat sorozatban (1931–1932) a kvantifikálható testmagasság, testsúly és pulzusszám is rögzítésre került.³⁰

Az egészségügyi mutatókat követték a lakhatási jellemzők, mint a szobák száma, a bennük élő lakosság száma, a pincelakások száma, az egyéb helyiségek száma, a lakótér mérete, a szellőzést biztosító ablakok száma, az ablakok mérete, az ágyak száma, a padlózat anyaga, nedvessége, 1931-től a csatornázottság (piszkos vagy tiszta emésztőgödör, öblítékes WC), a kutak állapota (rossz, jó vagy vezetékes víz), a kert vagy udvar megléte, a padlózat anyaga és nedvessége, az ablakok száma és mérete, stb.

Az elsőéves egyetemistákra vonatkozó 1936-os felvételezés³¹ egészségügyileg részletesebb, társadalmi ismérveket tekintve hiányosabb volt. Volt például neurológiai, belgyógyászati vizsgálat, vércsoport-meghatározás, vizeletvizsgálat. Ugyanakkor sem higiénias, sem lakhatási, sem infrastrukturális adatok nem állnak rendelkezésre. Miután vizsgálatát az állam felkarolta és 1936 után kötelezővé tette, végül 3000 főről kapott „biológiai katasztert”, hogy célját, a pályaválasztók egészségügyi szelekciójának indokoltságát alátámassza.³² Ezzel párhuzamosan a Vitézi Szék fel-

29 Az adenopathia a nyirokcsomók megnagyobbodását jelenti, amely gyulladás, tumor vagy fertőzés következtében alakul ki. Neuber szerint a luesz egyik indikációs szövődménye lehet.

30 E mutatók csak a növekedési fázis befejeztével adnak valóban értelmezhető eredményt, hatéves korban legfeljebb tájékoztató jellegűek.

31 NEUBER Ede: *A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem I. éves hallgatóinak egészségügyi átvizsgálása*. Budapest 1936.

32 NEUBER 1937. 2–3.

kérésére elkezdődött a jól körülhatárolt, Neuber által is „zárt és szelektált”³³ csoportnak tekintett Vitézi rend gyermekeinek „nemzetvédelmi célok”³⁴ szolgáló felmérése. 1936–1937-ben több mint 900 gyermek vizsgálatára került így sor Hajdú vármegye területén, de a szociális körülményeket tekintve ez sem volt annyira részletes, mint az elemések felmérése.

Az eredeti adatbázis struktúrája miatt lehetőség nyílt nemcsak Neuber fókuszának megváltoztatására, de az alapváltozókból új fajlagos, majd komplex változókat is képezhettünk.³⁵ Szakmai szempontból a fajlagos adatok használatát indokolta, hogy maga Neuber is hivatkozott e tényezőkre, mint egészségügyi kockázatot jelentőkre, noha számításokat nem végzett velük, de jelentőségüket felismerte.

DEBRECEN

Vizsgálati időszakunkban a világválság okozta növekvő elvándorlás miatt az egyébként 8,8 ezrelékről 6,6 ezrelékre mérséklődő természetes szaporulat vált elsődlegessé a népességnövekedést tekintve.³⁶ Így nem meglepő, hogy 1940 körül Debrecen lakosságának még mindig mintegy fele autochton, helyi születésű volt, legfeljebb a Mendöl-féle debreceni városövezetek³⁷ között vándorolt. A születési arányszám az országos átlagot ekkor felülmúlta, a nagyvárosokénál évi 7 ezrelékkal magasabb volt, ami elsősorban a paraszti életforma fennmaradásának köszönhető: Debrecenben még 1940-ben is 25% volt az agrárszférában dolgozók részesedése a keresők között, így a 19 év alatt kötött házasságok aránya is magasabb volt a nagyvárosinál.³⁸ A világháború utáni halálozás körében a tbc vezetett Debrecenben: 1933-ban az összes elhunyt 11%-át adva, míg a rákban elhunytak aránya 7,1%,³⁹ a fertőző betegségekben elhunytaké 6,6%!⁴⁰

33 NEUBER 1937. 5.

34 NEUBER 1937. 6.

35 Így került sor a padló nedvességének, a vízellátásra és a szennyvízelvezetésre vonatkozó oszlopok egyesítésére egy összevont infrastrukturális mutatóban (egyszerű aggregálással a 4 esetben mért 0,1 intervallum így 0,5 intervallumra bővült). Ugyanígy a lakótér helyett az egy főre jutó lakótér, az ágyak és személyek száma helyett az egy ágyban alvó személyek száma, az ablakok száma vagy mérete helyett pedig a szellőzési felületre jutó lakótér indikátorként való alkalmazása tűnt helyesebbnek. Végül pedig az összevont infrastrukturális mutatókból, az egy főre jutó lakótérből és az egy ágyra jutó lélekszámból egy *komplex* változó kialakítására is sor került.

36 1910 körül a növekedés zöme még migrációs eredetű: a születési arányszám ugyanis 25 ezrelék körüli volt, míg szintén református környezetében 35–45 ezrelék. A környezeténél alacsonyabb, 17–22 ezrelék körüli halálozás miatt a város lakossága tíz év alatt 15%-kal nőtt.

37 *Debrecen története IV.* 84. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal népszámlálásának 1930-as kötete is követi ezt a felosztást.

38 *Debrecen története IV.* 88–89.

39 A rákban meghaltak aránya 1910-ben 20 ezrelékkal magasabb volt a városban, mint vidéken, ami részben a jobb diagnosztikával is magyarázható.

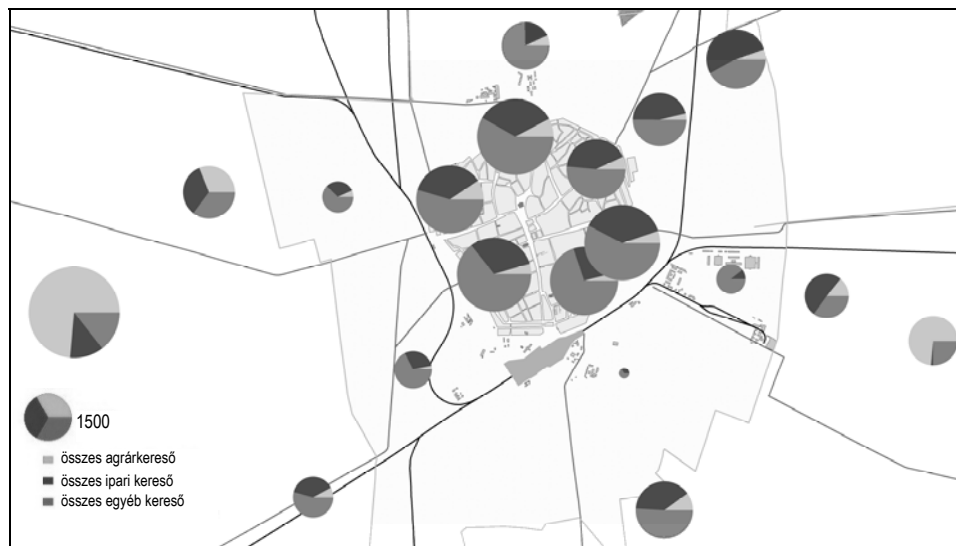
40 *Debrecen története IV.* 91. Húsz évvel korábban a halálozási arány összetevői közül a vörheny, kanyaró, szamárköhögés mint tradicionális halálokok kifejezetten alacsony részesedést mutattak (1–5% között), szemben a tbc-vel, melynek részesedése már ekkor is elérte a 15%-ot (itt a vidék – Érmellék – volt kedvezőbb helyzetben, mely a város demográfiai forrásaként funkcionált jelentős elvándorlástól sújtva). <http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps> (megtekintve: 2020. június 20.).

A városképet meghatározta, hogy 1930-ban a lakóházak hetede még mindig zsúp-, zsindele- vagy nádfedelű volt, 44%-uk pedig vályogból vagy döngölt földből épült, miközben Győrben a kő- és téglaházak aránya elérte a 88%-ot. A földszintes házak domináltak. Közművesítés csak a belvárosban volt előrehaladott: vezetékes vízzel csak a lakóházak harmada rendelkezett a külterületet is beleértve (miközben a fűrt kutak fele rossz vízminőséget produkált), míg Győrben ugyanez 88%, Pécsen 75% volt. 1931-ben az épületek negyedében nem volt sem gáz, sem villany: 1936-ban Budapesten a lakások 37%-a volt ellátva gázzal, Győrben 22,8%, Miskolcon 9,7%, Debrecenben 6,5%. 1937-ben a város 286 km-nyi útjának csak fele volt kiépített.⁴¹ Mindezek megmagyarázzák, hogy míg 1910-ben Szilágyi Zsolt HDI számításai szerint Debrecen a legfejlettebb húsz térség között volt, addig 1930-ra kikerült ebből a pozícióból, nyugati, északi és keleti vonzáskörzete pedig mindkét évmetszetben a legrosszabb 30%-ban helyezkedett el.⁴²

A fent írtakat több esetben tovább színezték a város övezetes felépítéséből adódó különbségek. Az övezetesség jól kirajzolódott a tercier szektorból élők arányát tekintve, vagy a földbirtoknagyság alapján, vagy akár az iparosok megoszlása alapján (az alfabetizáció mértékében viszont nem figyelhető meg), sőt olykor az övezeteken belül is mintázatok jelennek meg (1–3. ábra). A részesbérlelők az Erdőségekben és a Mezőségben domináltak, a nagybirtokosok aránya a belvárosban volt a legnagyobb, de a 10–50 kh közötti birtokosok aránya is elérte minden belvárosi körzetben az 50%-ot. (Igaz, a belvárosban az agrárkeresők aránya a 10%-ot sem érte el összességében.) A 10 kh alatti birtokosok aránya inkább a belső kertésekben volt magasabb, igaz, ott az agráriumból élő összlakosság száma még a belvárosinál is alacsonyabb volt. A házak építőanyagát tekintve csak a külső kertések sajátosságai térnek el lényegesen a városétól, a tetők esetében pedig csak a külső kertések nyugati fele, valamint az Erdőség és a Mezőség mutatott sajátosságokat (az előbbi a vákancsosok jelenléte miatt). A vallási megoszlást tekintve figyelemre méltó, hogy a belváros déli és nyugati felében a reformátusok már csak relatív többséget alkotnak, de ennek nem a katolikusok az okai, hanem a zsidóság magas belvárosi koncentrációja (a belváros nyugati felében elérte a 30%-ot: ez nagyobb lokális koncentráció, mint a Szent Anna utca környéki katolikusoké – a katolikusok aránya itt, a MÁV-telepen és a Tócsó-völgyben volt a legmagasabb, de a 33%-ot nem haladta meg).

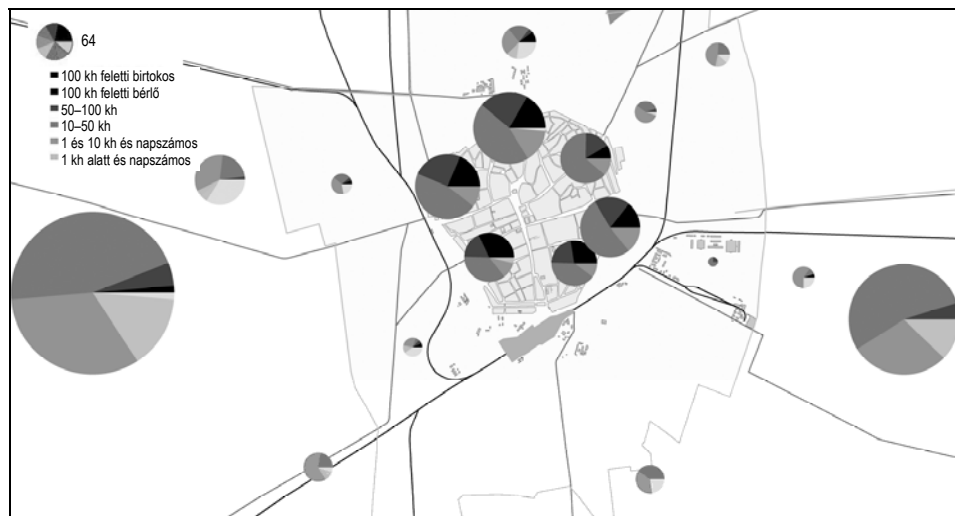
41 *Debrecen története IV.* 85.

42 SZILÁGYI Zsolt: Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések.* Szerk. DEMETER Gábor – SZULOVSKY János. Budapest–Debrecen 2018. 301. 1941-ben ugyanez a helyzet.

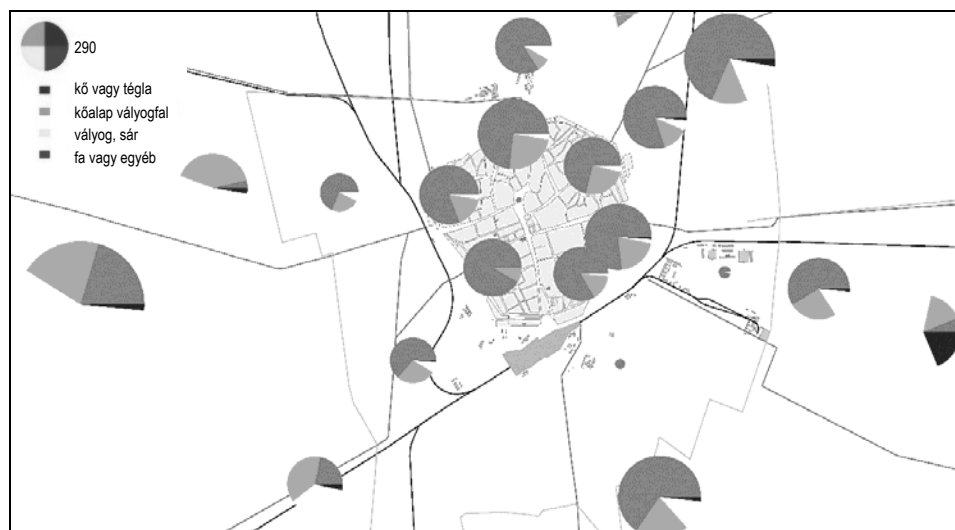

1. ábra. A keresők szektorális megoszlása Debrecen körzeteiben 1930-ban
(legvilágosabb árnyalattal az agrár, legsötéttebbel az ipari keresők;
a hat belső kör a belváros hat körzetét, a következő hat a belső kertséget,
a külső hat a külső kertséget szimbolizálja;
a két szélső diagram az erdőség és a mezőség)⁴³

43 Az 1–4. ábra az 1930. évi népszámlálás alapján készült. *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint.* Budapest 1932 (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83. kötet); *Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Budapest 1934 (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 86. kötet); *Az 1930. évi népszámlálás. IV–V. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtok viszonyai. Részletes demográfia és a lakóházak és lakások adatai.* Budapest 1936. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 96. kötet).

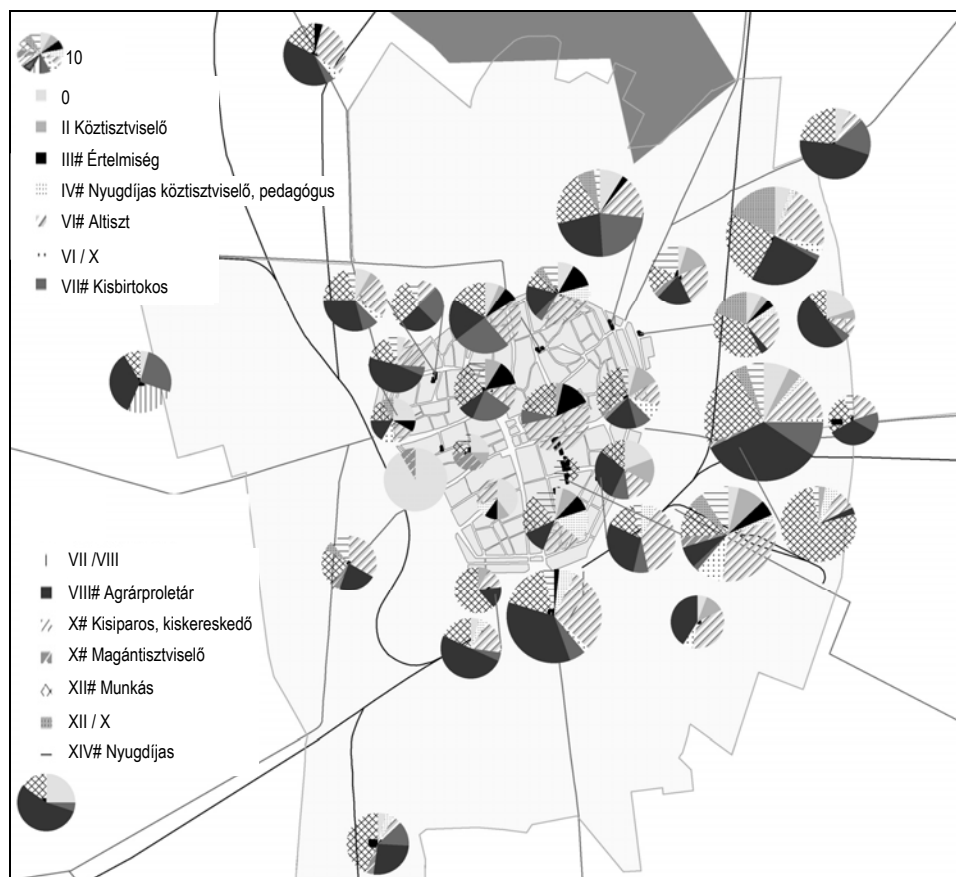

2. ábra. Az agrárkeresők megoszlása
körzetek szerint birtoknagyság és foglalkoztatás alapján 1930-ban
(részesebérlet és kertészek a két legvilágosabb színnel jelölve)

3. ábra. A házak építőanyaga Debrecenben körzetek szerint 1930-ban
(legsötéttebbel jelezve a faházak)

A város külső övezeteinek jelentőségére utal, hogy 1930-ban ezt a 18 km² kiterjedésű területet 44 ezer ember lakta, míg a 4 km²-es városmagban 51 ezer ember élt,⁴⁴ de itt csupán 7% volt a mezőgazdasági keresők aránya (a városi átlag 25%). Ezt az iskolák társadalmi rekrutációjáról szóló vizsgálataink is megerősítették (4. ábra) – bár teljesen homogénnek még a MÁV-telepi iskola sem tekinthető.

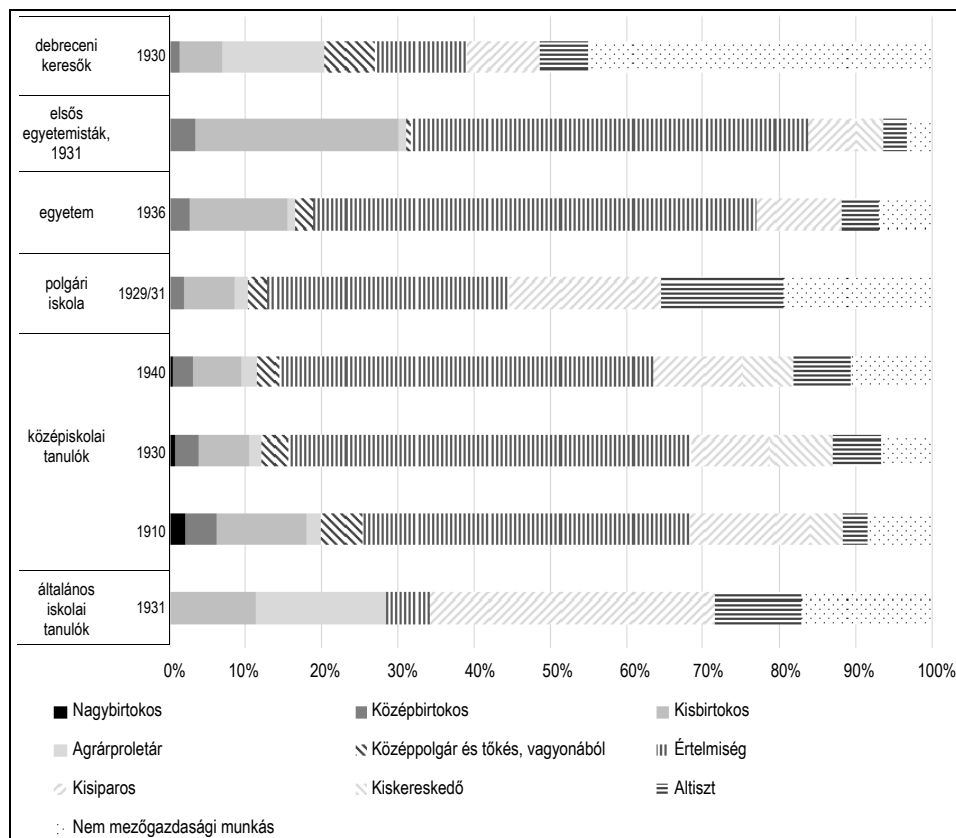
4. ábra. Az első elemések szülei társadalmi megoszlásának iskolánkénti differenciái Debrecenben 1931–1932-ben (a külterületek nélkül)⁴⁵

Az iskolában mint a társadalmi reprodukció színterén mért társadalmi megoszlás némileg eltért a keresők körében mért arányoktól a csoportonkénti eltérő reprodukciós ráta miatt, s ez az oktatás minden szintjére igaz volt. A kisiparosok az általános

44 *Debrecen története IV.* 84.

45 A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal által a korban használatos klasszifikációt vettük alapul, amelyet Timár Lajos is használt, de emellett létezett egy részletesebb, a foglalkozáscsoportokon belüli hierarchiával számoló beosztás is. Forrás: NEUBER 1933.

iskolában és a polgárban voltak felülreprezentáltak, az értelmiség mindenütt, kivéve az általános iskolát (másképpen: jóval nagyobb eséllyel tanultak tovább). Az agrárproletárok csak az elemiben, az altisztek viszont a polgárban is felülreprezentáltak, sőt az egyetemi arányuk is megfelelt a társadalmi arányuknak, miközben 1910–1930 között arányuk a középiskolákban is nőtt (az iparosoké pedig csökkent, s a polgárba terelődtek át). A kisbirtokosok aránya ugyan csökkent a középiskolákban 1910 után, de ez a keresők között mért arányukhoz képest nem volt alacsonyabb, sőt az egyetemi arányuk Debrecenben felül is múlta társadalmi súlyukat. A nem mezőgazdasági munkások ugyancsak a polgárban tudták növelni súlyukat az általános iskolában mért részesedésükhöz képest (5. ábra).⁴⁶

5. ábra. Az egyes társadalmi rétegek reprezentációja a keresők és a különböző iskolák között Debrecen története IV. 147–149. és NEUBER 1933, 1936 és 1937 adatai alapján

46 A keresők és iskolások összetétele közötti nagy különbség oka, hogy a keresőknél a kisiparosok segédei a nem mezőgazdasági munkások alá kerültek besorolásra, tehát a keresőknél a kisiparos címke valójában az önálló kisiparosnak felel meg.

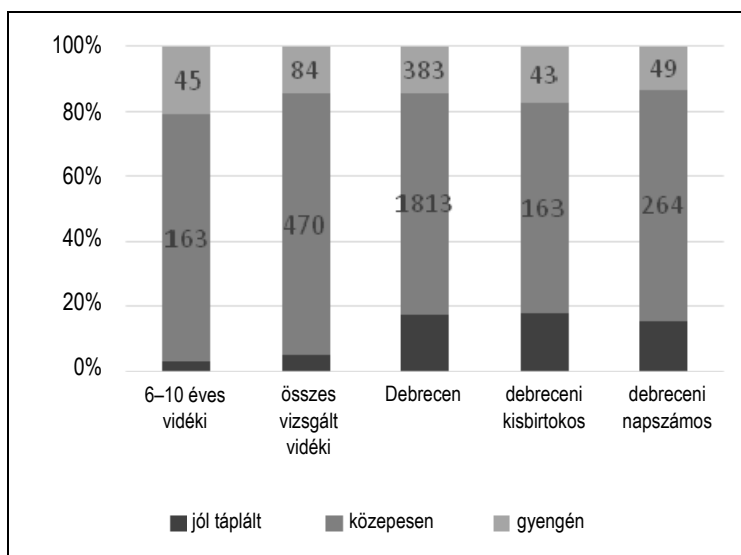
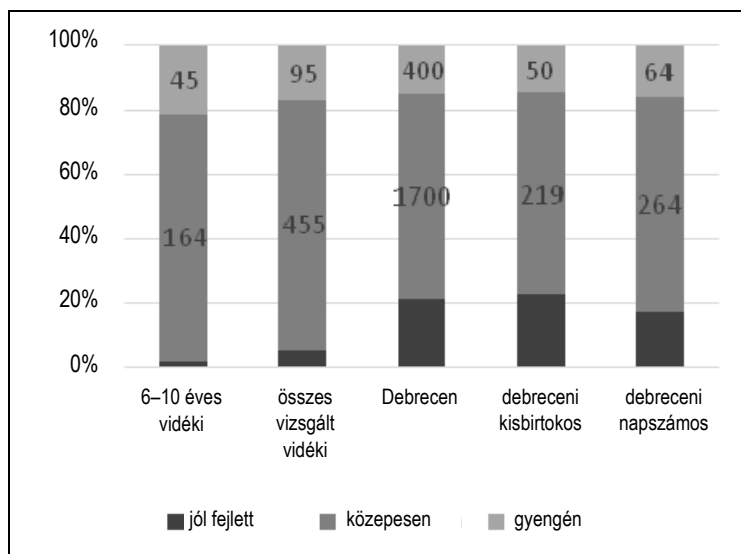
A HIGIÉNIAI-LAKHATÁSI HELYZET ÉS AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT KAPCSOLATA

A teljes adatbázis szerint a 3522 diákból 466 minősült piszkosnak (13%), 1046 volt tetves (30%), 853 szenvedett adenopathiában (25%) és 402 diákon találtak bolhacsípést a két év alatt (11,5%). A diákok 20%-a egynél több higiéniai defektussal rendelkezett, közel felük pedig jó általános állapotú volt. A tetvesség a lányok esetében egyenesen 50%-os volt, a fiúknál csak 12%. Neuber ezért levágatta volna vállig erőre a lányok frizuráját (Eton-frizura). Timár helyesen érzékeli, hogy a tisztasági viszonyokban a város alulfejlett közművesítése is komoly szerepet játszott: az agrárproletariátusban mért 45% feletti tetvesség részben a 4%-os közművesítés eredménye. Az egyszobás kereskedőcsaládoknál a közművesítettség aránya ugyanis 39%, az összes kereskedőt tekintve pedig csaknem 60%, és így csak a diákok 9%-a volt „fertőzött”.⁴⁷ A munkásoknál 28%, az iparosoknál 25% volt a hajtetű gyakorisága, a vízvezetékekkel rendelkező háztartások aránya pedig 34% volt (ami viszont rámutat arra, hogy a csatornázottság javulása nem eredményez egyenes arányban javuló higiéniai állapotokat).

A testi *fejlettséget* (6. ábra) illetően Debrecenben több mint 810 elsős elemista diák (6–7 éves korosztály) esetében nem volt adat, a maradék körülbelül 2700 diák kétharmada, mintegy 1700 diák közepesen fejlettnak minősült (65%), 400 gyengén fejlett (15%), 576 (20% felett) jól fejlett volt. A közel 1000 vizsgált vidéki agrárlakos esetében 582 gyerekre volt adat és 77%-uk tartozott a közepesen fejlett kategóriába, gyengén fejlett pedig 16 és (6–10 éves korosztályra redukálva) 21%-uk volt. Ez a városi gyerekek között 15%, tehát hasonló érték volt, ellenben a debreceni elsősök között jóval több volt a jól fejlett (2% vs. 20%). Ez az állítás akkor is igaz, ha a debrecenieket a kisbirtokosokra és agrárnapzámosokra szűkítjük: mindkét városi agrárcsoport kedvezőbb adottságokkal bírt, mint a vidékiek.

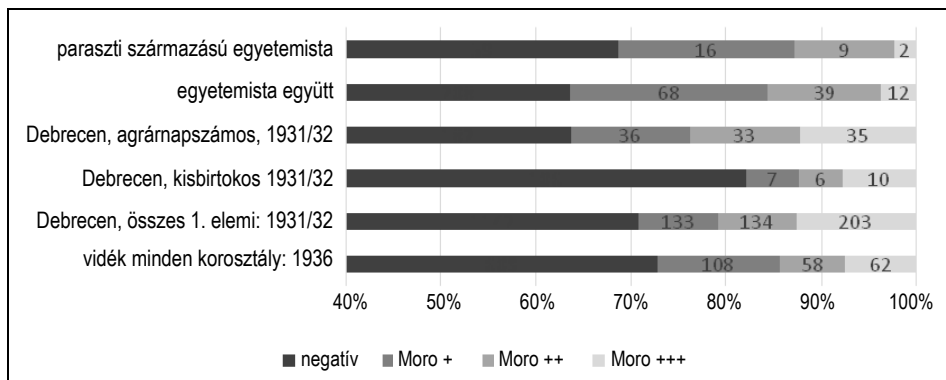
A *tápláltságot* illetően Debrecenben 829 diák esetében nem jegyezték fel semmit, 1700 diák volt közepesen táplált (66%), 463 diák volt jól, 377 gyengén, 113 mérsékelten táplált (16,6%). A vidéki parasztság arányait tekintve a rosszul tápláltak aránya hasonló, de a jól tápláltak aránya a városban magasabb, még az agrárproletárok körében is (annak ellenére, hogy a vidéki vizsgálat már a világválság után zajlott). Ami a *testalkatot* illeti, a vidéki kisbirtokosság a debreceni birtokos parasztságnál, agrárnapzámosoknál és a városi átlagnál is rosszabb értéket mutatott az aszténiasok 20% feletti arányával, ez ugyanis Debrecenben 10–13% között ingadozott a vizsgált csoportokban.

47 *Debrecen története IV.* 92.

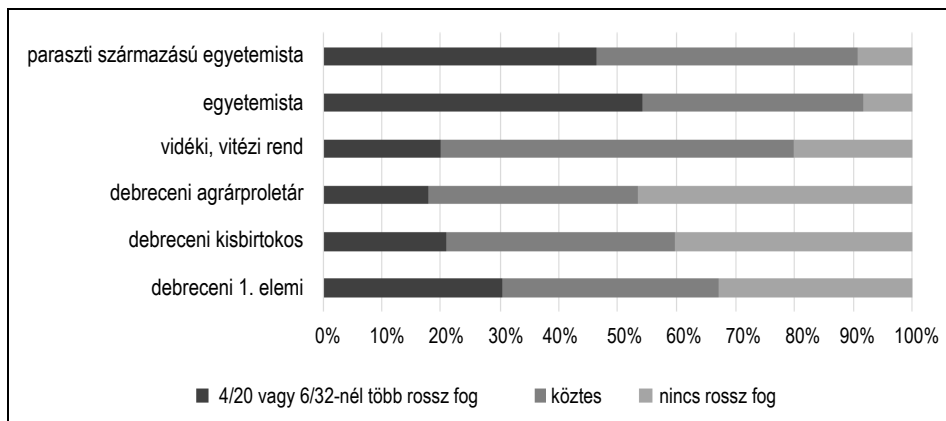

6. ábra. Testi fejlettség és tápláltságbeli különbség a debreceniek és vidéki kisbirtokosok között Neuber felvételezése alapján⁴⁸

48 A 6–8. ábra forrása NEUBER 1933, 1936, 1937.

7. ábra. A pozitív Moro-tesztek aránya a vidéki vitézi társadalomban, az egyetemisták körében, a városban és a városi parasztság körében

8. ábra. A fogazat állapota a vidéki vitézi társadalomban, az egyetemisták körében, a városban és a városi parasztság körében

1. TÁBLÁZAT

*A testalkat differenciái
a vidéki Vitézi rendből származó gyerekek és debreceni diákok körében*

	6–10 éves vidéki	Összes vizsgált vidéki	Debrecen: összes elsős	Debreceni kisbirtokos	Debreceni napszamos
normális	165	472	1566	186	265
aszténias (kórosan sovány)	50 (26%)	110 (20%)	160 (10%)	28 (13%)	31 (10%)

Forrás: NEUBER 1933 és 1937 adataiból szerkesztve

A röntgen a diákok több mint fele (2050 eset) esetében eltérést mutatott a normálistól Debrecenben, míg a vidéki parasztság esetében (minden korosztállyal számolva) ez csak 35% volt.⁴⁹ Debrecenben ennél lényegesebben kedvező értéket csak az értelmiség körében mérhetünk, a kisbirtokosoknál pedig 35%, az agrárproletároknál 40% feletti volt ez az érték, tehát a vidéki helyzet nem volt lényegesen jobb e tekintetben. Az egyetemisták esetében ez 25% volt, a paraszti származású egyetemisták között közel 30%-os.

Neuber a debreceni tanyai (agrár) tanulók körében jellemző, a belvárosiaknál jobb fogazatot („csak” 53%-nak volt rossz foga – a gyerekek rendszeres fogászati-iskola-orvosi ellátásban ekkoriban még nem részesültek –, míg a „városiak” között ez 73% volt) a több nyers tápláléknak és gyümölcsöknek tulajdonította (8. ábra).⁵⁰ Érdekes módon e kedvező helyzet a vidéki parasztságra már nem érvényes, a Vitézi rendbe tartozó parasztygyerekek több mint 80%-a rendelkezett fogproblémával, és csak 5%-uk esetében történt orvosi korrekció. Az egyetemisták esetében a problémás fogazat aránya már a 90%-ot is meghaladja (még a paraszti származásúaknál is). A debreceni paraszti származású kisiskolásokat tekintve viszont jóval kedvezőbb a helyzet, mert a kisbirtokosok közel 40%-ának, az agrárnapzámosok majdnem 50%-ának ép volt a fogazata, miközben a városi átlag alig 33% volt!

Tuberkulózis városban és vidéken

A halálozást tekintve a tbc vezetett Debrecenben, így nem meglepő központi szerepe Neuber vizsgálataiban. A Moro-teszt a két év alatt 953 diáknál volt különböző mértékben pozitív (több mint 25%, ami fertőzöttséget, nem pedig betegséget vagy fertőzőképeséget jelent). A pozitív esetek harmada súlyos reakciót mutatott (+++ vagy annál több). A hatéves vizsgálatsorozat alatt azonban ez az érték 20% körülire mérséklődött, amit Neuber részben a szűréseket követő kezelések sikerének tudhatott be. Szomorú tapasztalata volt az, hogy a Vitézi rend gyermekeinél jóval magasabb volt a fertőzési arány (27%), mint Debrecen *egészében* hat év tapasztalata alapján (7. ábra). „Ez a körülmény csak úgy magyarázható, hogy Debrecenben jobbak a közegészségügyi viszonyok, mint a falvak és a községek legtöbbszörében... A tuberculositis ama betegségek egyike, amely elsősorban függvénye a socialis helyzetnek, közegészségügyi-, lakás-, stb. viszonyoknak. Falvainkban vályogból épült szellőztelen ablakú, vizes, penészes lakások vannak, rendesen egy szobában lakik az egész család, csatornázás nincs, viszont sok a por és piszok, a táplálkozás mennyiségileg sem kielégítő, minőségileg pedig rendszerint egyoldalú, érthető tehát, hogy a tuberculositis jobban pusztít itt, mint a nagyvárosban, ahol a közművek inkább kielégíthetik a magasabb színvonalú közegészségügyi igényeket és ahol a vitézi gyermekek socialisan is jobb körülmények között élnek... Ha közelebbről betekintünk e viszonyokba, behatóbban tanulmányozzuk a szociális helyzetet, kiderül, hogy Tiszacsegén, ahol a legtöbb a tbc-és fertőzés, legszegényebbek a vitézek. Egy szoba-konyhás

49 NEUBER 1937. 22. Itt nemcsak tbc-re, hanem bármilyen egyéb betegségre, eltérésre vonatkoztatva.

50 *Debrecen története IV.* 92.

vályog lakásokban laknak. Adókedvezményben is csak a legesettebb szegények részesülnek. Esetleg adókedvezményekkel lehetne ösztöklélni a több szobás lakások építését; vályog, amit a földmives rendszerint maga vet ki, nagyobb ház építését sem drágítja meg. Költségessé az építkezést a faserkezetek (tető, ajtó, ablak) teszik. A vályog ellen elvileg nem lehet kifogást emelni, mert rendszerint jól szárad, ellenben megszüntetendő anomália a szellőztetlenség, a kis ablakok rendszere, ami annak folyománya, hogy télen fűtő anyag nincs és ami van (szalma, trágya) szintén drága. Az alföldi földmives előszeretettel húzódik meg egy szobában (ahol a kemencéje áll), akkor is, ha van több... Helytelen és egészségügyileg elítélendő eljárás ez, ami erkölcsi szempontból is visszas és káros...⁵¹

2. TÁBLÁZAT

A lakhatási körülmények különbsége Debrecen és Hajdú vármegye között 1930-ban

	Szobák száma	Szoba/ lakás	Gáz a szobákban, %	Villany a szobákban, %	WC a lakásban	Nem döngölt földpadló	Lakó/ szoba
Hajdú vm.	63 061	1,5	0	6%	1% alatt	23%	2,8
Debrecen	45 925	3	5%	30%	33%	75%	2,5

	Lakások	Fürdő- szoba	Pincelakás	Vezetékes víz van	Fürdő- szoba, %	Pincelakás, %	Vezetékes víz, %
Hajdú vm.	40 777	436	1	112	1	0	0
Debrecen	14 609	2 749	763	5 141	19	5	35

	Kút van	Nincs kút	Kút 100–500 m távol	Kút messzebb mint 500 m	Nincs kút, %	Kút 100–500 m, %	Kút messzebb mint 500 m, %
Hajdú vm.	10 320	30 454	17 960	4 805	75	59	16
Debrecen	9 401	5 208	1 922	365	36	37	7

	Árnyékszék	Árnyék- szék nincs	Ebből zárt árnyékszék	Nyitott árnyékszék	Ebből zárt vízöblítéses	Árnyékszék nincs, %	Nyitott árnyékszék, %
Hajdú vm.	32 999	7 775	223	32 739	214	19	99
Debrecen	12 452	2 157	9 348	3 104	9 308	15	25

Forrás: 1930. évi népszámlálás 1. 162–165.; 2. 176–177.; 4–5. 370–375. alapján

A falusi házakról írt kép igaz, de vajon valóban köze van a tuberkulózis nagyobb elterjedtségéhez? Még az sem magától értetődő, hogy a tanyavilágban súlyosabb legyen a tbc mortalitása, mint a városban. Dániában például 1926-ban a fővárosban magasabb volt a tbc mortalitása (8 fő 10 000 lakosra), mint a vidéki tanyákon, ahol viszont a szórás volt nagyobb (5–12 fő/10 000 lakos).⁵² A lakókörülmények Debrecenben alapvetően jobbak voltak (2. táblázat), mint a megye rurális részein, de e té-

51 NEUBER 1937. 18.

52 SZARVAS András: A meteorológiai-, lakás-, és talajviszonyok és a tbc az Alföldön. *Orvosi Hetilap* 1931. 52. 1222. (1931. december 31.)

nyezők döntő szerepének ellentmond, hogy közművesítés terén a debreceni parasztság sem állt jól (lásd később), viszont az ottani kis- és középbirtokosok (1–10 és 10–50 kh) körében mégis 20% alatti volt a tbc-fertőzöttség, ami jobb, mint a helyi köztisztviselők körében mért arány, akik pedig kedvezőbb lakóköörülményekkel bírtak, és jobb a vidéki birtokosokénál is. A kisbirtokosok esetében tapasztalható viszonylag pozitív képpel ellentétben az agrárnapszámosok körében már 30% feletti volt a tbc előfordulása az első vizsgálati években.⁵³ A kis- és középbirtokosok kedvezőbb helyzete annak köszönhető a parasztságon belül és más rétegekkel való összevetésben is, hogy a kiépítettebb belvárosban a jómódú paraszti rétegek éltek (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT

Az egyes paraszti rétegekbe tartozók száma és gyakorisága lakóhely szerint

Réteg	Belváros és belső kert (fő)	Külső kert (fő)	Erdőség és mezőség (fő)	Erdőségben, mezőségben él az adott rétegből, %	Erdőségben, mezőségben élők megoszlása, %	Belvárosban és belső kertben él az adott rétegből, %	Belvárosban és belső kertben élők megoszlása, %
50 kh felett	341	3	101	22,7	6,3	76,6	37,4
10–50 kh	416	52	767	62,1	48,0	33,7	45,6
1–10 kh	138	94	505	68,5	31,6	18,7	15,1
1 kh alatt és részesbérli	17	17	225	86,9	14,1	6,6	1,9

Forrás: 1930. évi népszámlálás 2. 176–177. alapján

A vidék és város között fennálló differenciára van még statisztikai magyarázat is: Debrecenben a tbc-fertőzöttség aránya csak az utolsó években esett le, a kezelések felismerésének szükségessége után. Addig az érték legalább olyan magas volt, mint vidéken, ahol 1936-ban éppen csak megkezdődött a felmérés, így tehát ott nem is foganatosíthattak semmilyen kezelést, ezért a különbség.

Újra vizsgálva Neuber adatait, különös tekintettel a tbc kockázati körülményeire, megállapítottuk, hogy több esetben téved (például pincelakások). Összesen két Neuber-féle tényező, az ablakméret és a lakás nedvessége mutatott szignifikáns különbséget a tuberkulózis gyakoriságát illetően.⁵⁴ (A tbc gyakoriságának városi mintázata egybevág a város talajvíztérképével.)⁵⁵ Ráadásul ezek önmagukban nem feltétlenül jártak magasabb tbc-fertőzöttséggel – akár iskolánkénti, akár társadalmi bontást, akár

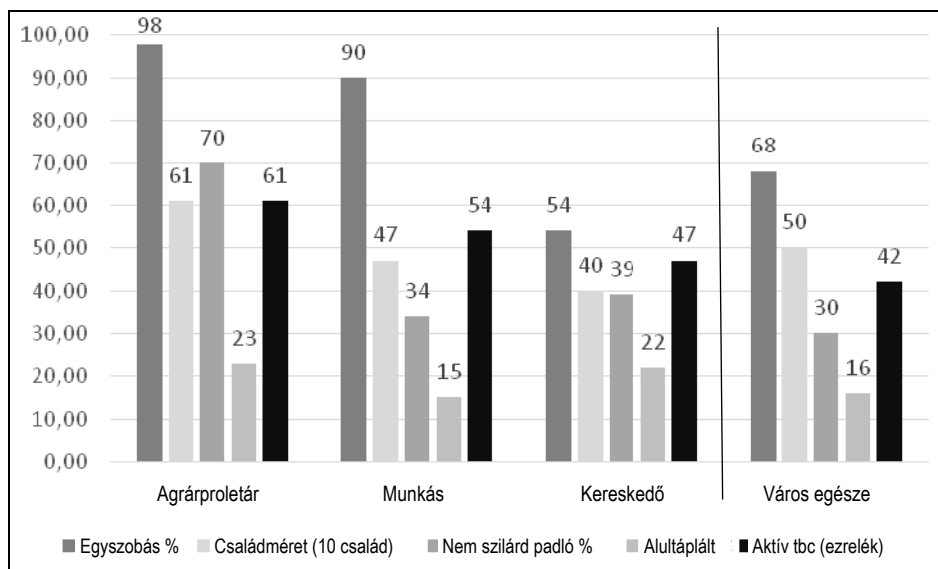
53 A paraszti származású egyetemisták körében pedig ugyanolyan volt a helyzet, mint vidéken (igaz, jobb, mint a többi egyetemista körében).

54 DEMETER Gábor – MAGYAROSI Ádám – BAGDI Róbert: Tuberkulózis, tetű és pócegödör. Iskolások higiéniai-egészségügyi állapotának és lakóköörülményeinek társadalmi-területi differenciáltsága Debrecenben és környékén a nagy gazdasági válság idején. *Korall* 2020. (kéziratban)

55 NEUBER 1933. 9. ábra. De nem vág egybe a talajtérképpel, sem a településföldrajzi övekkel, sem a társadalmi csoportok mintázatával.

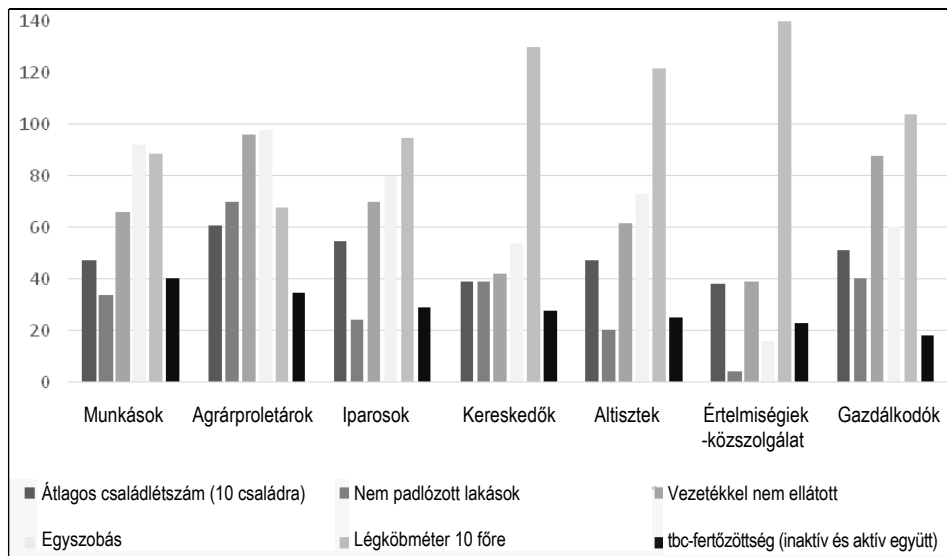
egyéb megközelítést alkalmaztunk. Igazából csak a legszélsőségesebb esetek halmozott előfordulása esetén volt kimutatható kapcsolat a tbc elterjedtségi fokával.

Timár Lajos társadalmi rétegekre lebontott kutatásai (Neuber ezt nem is vizsgálta) már inkább több kapcsolatot találtak a tbc elterjedése, a lakhatási körülmények és a társadalmi státusz között. Az agrárproletárok 98%-a egyszobás, 70%-uk földes padlózatú lakásban lakott, körükben az aktív és aktív-inaktív tbc-sek aránya egyaránt másfélszerese volt a városi átlagnak (6,1% vs. 4,2%; 41% vs. 29,5).⁵⁶ A kereskedők esetében is átlag feletti, 4,7% volt az aktív tbc-sek aránya (de itt a családméret kicsi, átlag 4 fő, az agrárproletároknál 6 fő), a munkásoknál 5,4% (és az utóbbiak 90%-a ugyanúgy egyszobás lakásban lakott, mint az agrárproletárok, de 4,7 fő átlagos létszámmal). Úgy tűnik tehát, hogy **az aktív tbc esetében a családméret, a padló minősége és a lakásméret együttesen tehető felelőssé a kialakuló kedvezőtlen helyzetért** (a korrelációs koefficiens $r=0,83$; 9. ábra). Az inaktív tbc esetében azonban már csak 0,4-es r értéket mérhetünk!

9. ábra. Összefüggés a lakhatási körülmények és az aktív tbc társadalmi rétegek közti gyakorisága között

Például annak ellenére, hogy a városi gazdálkodók szinte minden paramétere rosszabb volt a köztisztviselőkéénél, mégis kedvezőbb volt körükben a tbc abundanciája, míg a gazdálkodókhöz hasonló életkörülményekkel rendelkező iparosok és altisztek kategóriájában pedig nagyobb volt a tbc gyakorisága. Úgy tűnik, a szabad térben végzett fizikai munka és a jobb táplálkozás talán ellenállóbbá tette e réteget. Így az

10. ábra. Összefüggés a lakhatási körülmények és az aktív+inaktív tbc társadalmi rétegek szerinti gyakorisága között

itt közölt 10. ábra az egyes csoportok életszínvonalának különbségeiben mérhető differencia ábrázolására jobb példa, mint a betegségnek való kitettségük indikátora.

A nem aktív fertőzési állapot azonban nem jelentette azt, hogy később sem aktiválódhat, sőt, Neuber szerint a serdülőkori bőrbetegségek jó részének (például bőrfarkas) is ez volt az oka. Neuber debreceni és Petrányi Győző szegedi vizsgálatai arra utalnak, *hogy a fent említett körülmények nehezen körülírható lakhatási körülmények szélsőséges együttállása mellett a legfontosabb fertőzést közvetítő faktor maga az iskola.* A tbc előfordulásának gyakorisága a vidéki paraszti elitben a 0–5 éves korosztály 22%-áról és a 6–10 éves korosztály 25%-áról a 16–20 éves korosztályban már 34% fölé emelkedett, az pedig aligha valószínű, hogy életkörülményeik hirtelen romlása eredményezte ezt.⁵⁷

Ha a városi lakosság vizsgálatát a parasztságra szűkítjük a tbc kapcsán, akkor tulajdonképpen a korábban vázolt kedvezőtlen vidéki kép a várositól nem rosszabb.⁵⁸ Sőt, míg a városban az agrárproletárok és napszámra kényszerülő kisbirtokosok körében 50% feletti volt a tbc-érintettség, a vidéki (és városi) kis- és középbirtokosok gyermekei körében ez egyaránt „csak” 25%-os volt. Ugyanakkor az egyetlen mérőszám, amiben a vidék egyértelműen kedvezőbb képet sugall a várossal szemben, az

57 NEUBER 1937. 22. Az a felfogás, hogy a gümőkóros szülőknek nagyobb eséllyel lesz gümőkóros gyermeke, viszont – a genetikai és környezeti hatást tekintve egyaránt – téves, s erre már Neuber is felhívja a figyelmet.

58 A város és vidék között mérhető, korábban általánosságban a tbc kapcsán említett különbség (20% és 27%) a teljes halmazon alapult.

a testsúly és testmagasság: a 6 éves korosztályban a vitézi gyermekek testsúlya a debreceni elsős elemisekéhez képest a fiúknál 1,4 kg-mal nagyobb, testmagasságuk 4 cm-rel magasabb. *A paraszti „elit” tehát inkább ránézésre, termetre imponálóbb fajta – de életmódjában, egészségi állapotában ez már egyáltalán nem tükröződik, ami inkább a falukutatók álláspontját látszik alátámasztani még a kormányzati vizsgálatok szerint is.* Összegzőképpen: a szifilisz gyakoriságát kivéve a vidék szinte minden betegséget tekintve megelőzte a várost, korcsoporttól függetlenül (és az életkor előrehaladtával a helyzet csak romlott), mint erre az összesített 4. táblázat is utal. A dekadens várost (és Debrecen jó példa, mert a tbc mellett tifuszcikázus is tombolt itt 1932-ben) megmentő romlatlan vidékekről a vezető elitben élő (inkább vágy)kép éles ellentétben volt a valósággal.⁵⁹ A fenti tapasztalatok alapján a következőkben az életkörülményekre utaló mutatók eloszlásvizsgálatát mutatjuk be.

4. TÁBLÁZAT

*Egészségügyi problémával küszködő lakosság aránya
vidéken és Debrecenben korcsoportonként*⁶⁰

Korcsoport	5 év alatt	6 és 10 év	11 és 15 év	16 és 20 év	21 és 25 év
Város	27,2	33,3	39,6	50,5	33,3
18 vidéki falu	29,3	44,1	44,5	51,2	53,3

Forrás: NEUBER 1937.

ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

A lakhatási körülmények nemcsak az egészségi állapot indikátorai lehetnek, de a társadalmi státuszé is. 1926-ban Belgrádban például egy hivatalnokcsaládra 2,6 szoba jutott, egy kereskedőcsaládra 2,4, egy munkáscsaládra pedig 1,8.⁶¹ Debrecenben ez 1932-ben egy munkáscsaládra 1,12 (összes helyiség: 2), kereskedőknél 1,2 (2), a hivatalnokoknál pedig 2 (3,6). Ez nem jelenti azt, hogy Belgrád jobb életminőséget biztosított: 1935-ben a belgrádi kislakások 40%-a egészségtelen volt. A szobaszámmal szemben az egy főre jutó légtér alapján már Debrecen mutatott jobb helyzetet. Belgrádban 1933-ban a munkásnegyedekben 5–9 m³ légtér jutott egy emberre egy-, illetve kétszobás lakás esetén.⁶² Debrecenben az átlagos 5 fős család és 50 m³ mellett egy főre 11 m³ jutott (a mellékhelyiségek adatai ebben nincsenek benne). Szerb

59 De legalább a kormányzat is felismerte a problémát (ha nem is időben): csak 1926-ban 12 új tüdőbeteg-gondozót nyitottak meg.

60 Összesítve a vidékiek betegségeit, 145%-ot kapunk a különböző területeken, ami azt jelenti, hogy a populáció minden tagja átlagosan 1,5 problémával bírt.

61 DEMETER Gábor: *A Balkán-félsziget és az Oszmán Birodalom III.* Budapest 2016. 1004. lábjegyzet.

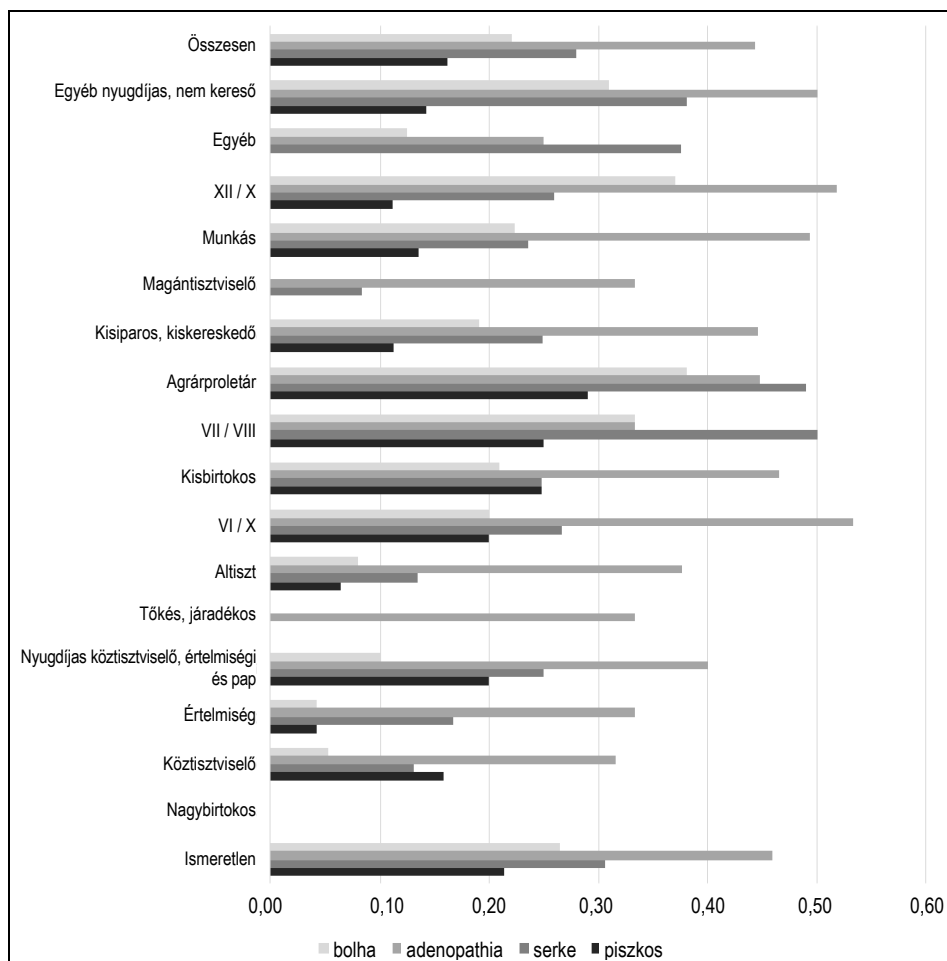
62 *Rezultati službene ankete socijalno-higijenskih prilika malih i radničkih stanova.* Beograd 1933. 417.

vidéken viszont több volt a kétszobás lakás. (Mindez arra is int, hogy körültekintően kell eljárni az indikátorok választásánál.)

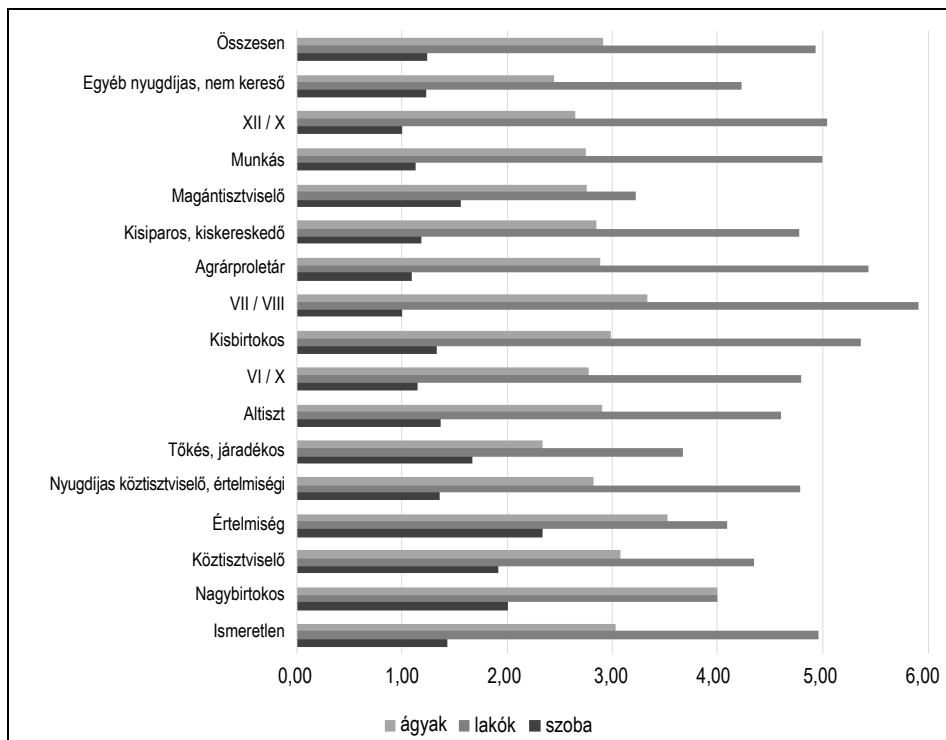
Ami a lakhatási körülményeket illeti (11–15. ábra), a városi agrárproletárok között volt a legnagyobb a családlétszám 1930–1932 között (5,5 fő felett), de a kisbirtokosok gyermekei is hasonlóan nagy családban éltek, a nagybirtokosok gyerekeinél⁶³ viszont a családlétszám (4 fő) ennél lényegesen kisebb volt – a köztisztviselő és értelmiségi családméretre hasonlított (míg a tőkések és járadékosok családmérete még ettől is kisebb, 4 fő alatti volt). Az átlagos szobaszám az agrárproletár gyerekek esetében alig haladta meg az egyet (hasonlóan a munkásokhoz és a kisiparosokhoz), a kisbirtokosok esetében minden harmadik családnak volt két szobája, a nagybirtokosok esetében viszont mindenkinek, hasonlóan a köztisztviselőkhöz, de a listavezető értelmiségi átlag alatt maradván (2,3). Az ágyak számát önálló változóként kalkulálni nem érdemes, de a hasonló családmérettel és szobaszámmal rendelkező rétegekkel való összevetésben már értelmet nyer: az agrárproletárok és kisbirtokosok esetében egy ágyra átlag két ember jutott (hasonlóan a munkásokhoz, a kisiparos-kiskereskedők esetében viszont kedvezőbb volt ez az arány), a nagybirtokosoknál mindenki külön ágyban feküdt (még az értelmiség esetében sem volt ez így).

A fenti mutatók alapján például nehéz lenne különbséget tenni a kisbirtokosok és agrárproletárok életminősége között. De ha a higiéniai viszonyokkal kombináljuk, akkor világossá válik, hogy a tetvesség és a bolhacsupés gyakorisága és a mosdatlanság a hasonló családméret és szobaszám ellenére is nagyobb az agrárproletárok körében (40, 50 és 30% vs. 20, 25, 25%). Míg a munkások (és kiskereskedők-kisiparosok) esetében a bolha és tetű hasonló elterjedtséggel bírt, mint az agrárproletároknál, a mosdatlanság már lényegesen ritkább volt körükben, miként az altisztek gyerekei körében is. (Érdemes lesz tehát a vízellátottságot is megvizsgálni körükben.) A nagybirtokosok gyerekeinél pedig ilyen eset nem fordult elő. Önmagában még a lakótér nagysága sem differenciálja igazán a rétegeket: az agrárproletárok, munkások és nyugdíjasok lakótere 50 m³ alatt volt (de 45 m³ felett), viszont az értelmiséget leszámítva a többi réteg esetében sem haladta meg a 60 m³-t. (Ez szinte megkülönböztető jegye volt e rétegnek akkoriban.) Másképpen, *a (háló) lakótér társadalmi csoportoktól függetlenül hasonló méretű volt, kis szórás jellemezte, különbség a szobaszámban és a mellékhelyiségek számában volt inkább. Így az egy főre jutó területnagyság differenciáiért tehát a családméret különbségei tehetők felelőssé elsősorban.* (A magántisztviselők családmérete például átlag 3,5 alatt volt.)

63 A halmaz statisztikailag nem releváns, mert csak 3 családot jelent az általunk vizsgált 2 évben.

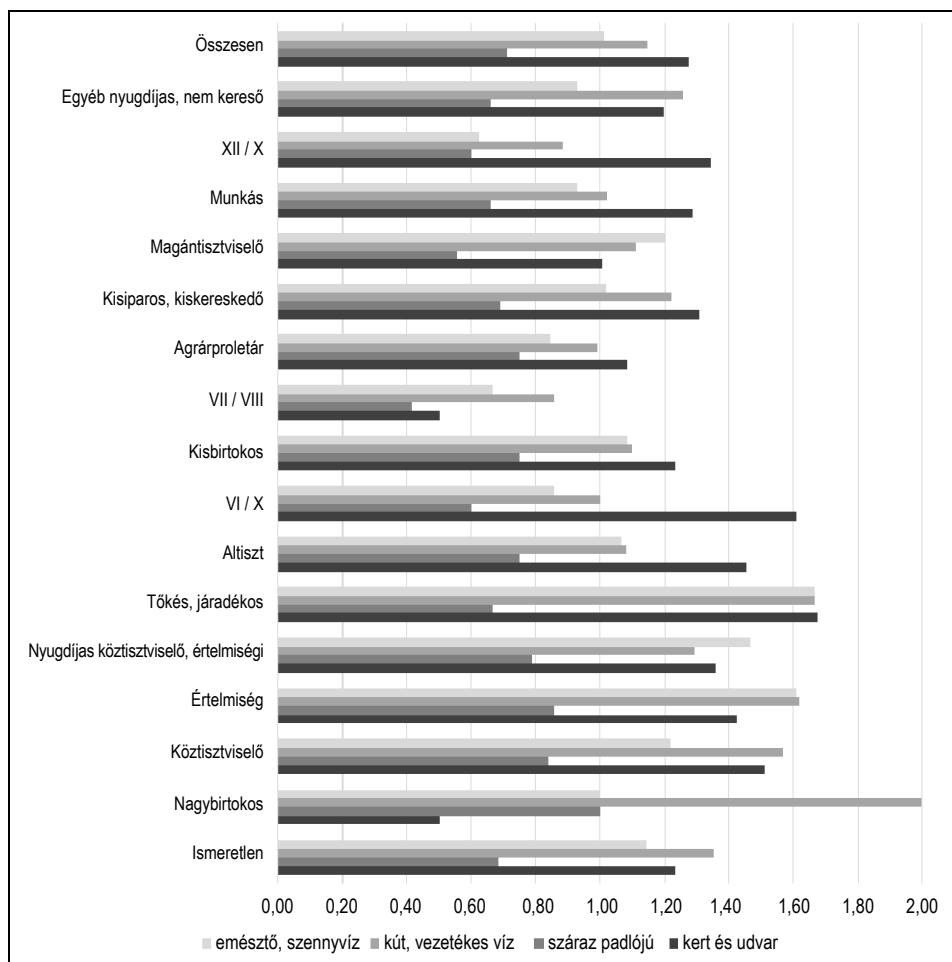

11. ábra. A higiéniás viszonyok különbségei az egyes társadalmi rétegek között a debreceni első elemis diákok körében 1931/1932-ben (1=100%)
NEUBER 1933 alapján

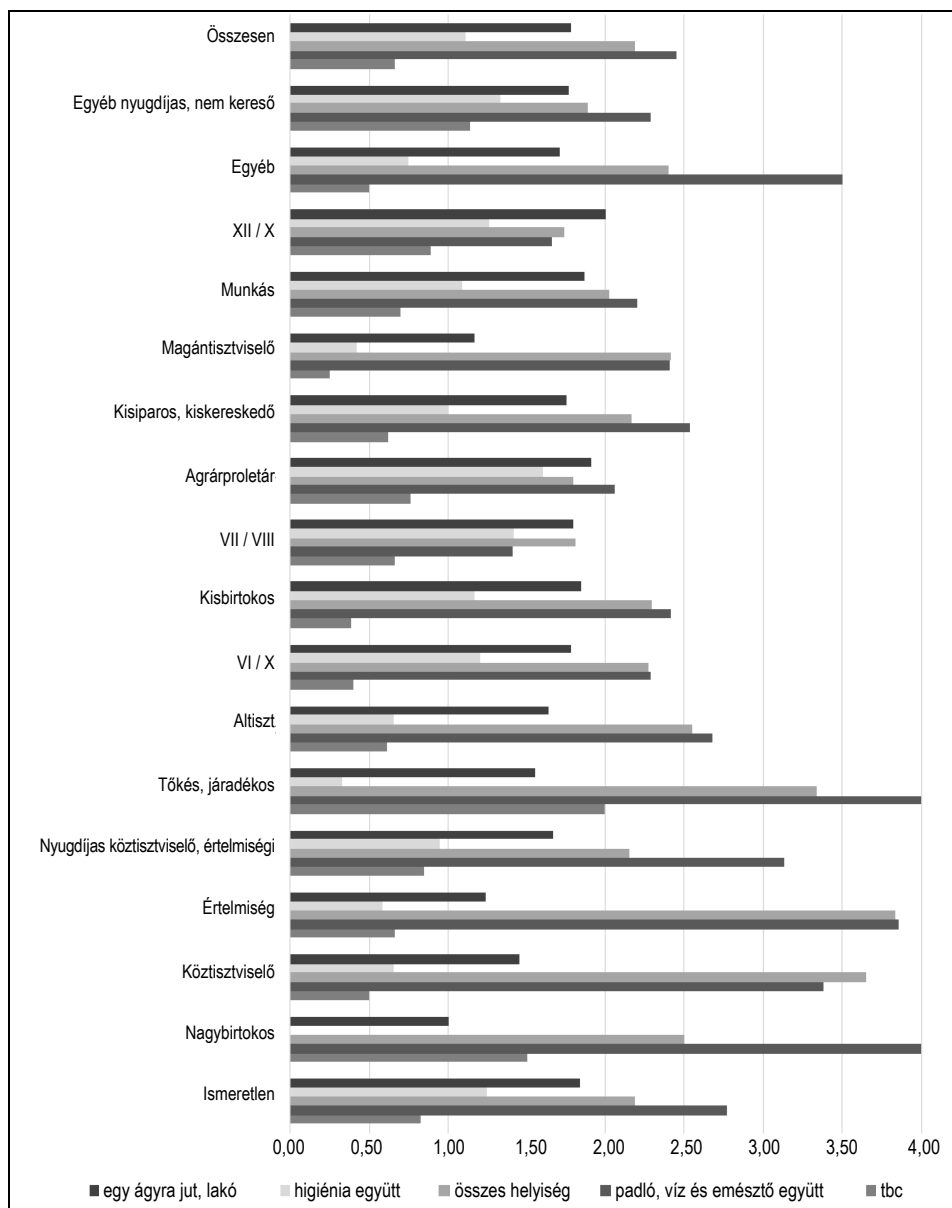

12. ábra. A lakhatási körülmények különbségei társadalmi rétegenként a debreceni első elemis diákok körében 1931/1932-ben
NEUBER 1933 alapján

A nagybirtokosoknál minden háztartásban jó volt a szennyvízkezelés/-elvezetés (bár az értelmiség és köztisztviselők esetében magasabb volt a vízőblítéses WC-k aránya – erre az 1, azaz 100% feletti értékek utalnak), sőt kúttal és vezetékes vízzel is rendelkezett minden háztartás, de a szennyvízelvezetés a többi paraszti rétegnél sem volt markánsan rosszabb (ami inkább arra utal, hogy a nagybirtokosok sem jártak ebben élen a város egészét tekintve). Az ivóvízellátásnál már megfigyelhető némi differencia a három réteg között (ezúttal a kisiparos-kiskereskedő rétegek helyzete is jobb a parasztkénál, de a munkásságé hasonlóan kedvezőtlen), de a lényegi különbség inkább a padlózat nedvességtartalmában volt; míg a nagybirtokosoknál a padlózat száraz volt minden esetben, addig a kisbirtokosoknál ez 80%, az agrárproletároknál pedig 70% alá esik (miközben a munkások, kisbirtokosok-kiskereskedők esetében ez ugyancsak ehhez hasonló). A kerttel és udvarral is rendelkező lakóházak aránya a nem földből élő rétegek esetében volt inkább kiemelkedő (értelmiség, köztisztviselők, altisztek). Azaz, minél inkább a föld adta a megélhetését egy csoportnak, annál kevésbé volt valószínű, hogy városi lakókörnyezetében ezekre hangsúlyt helyezett volna.

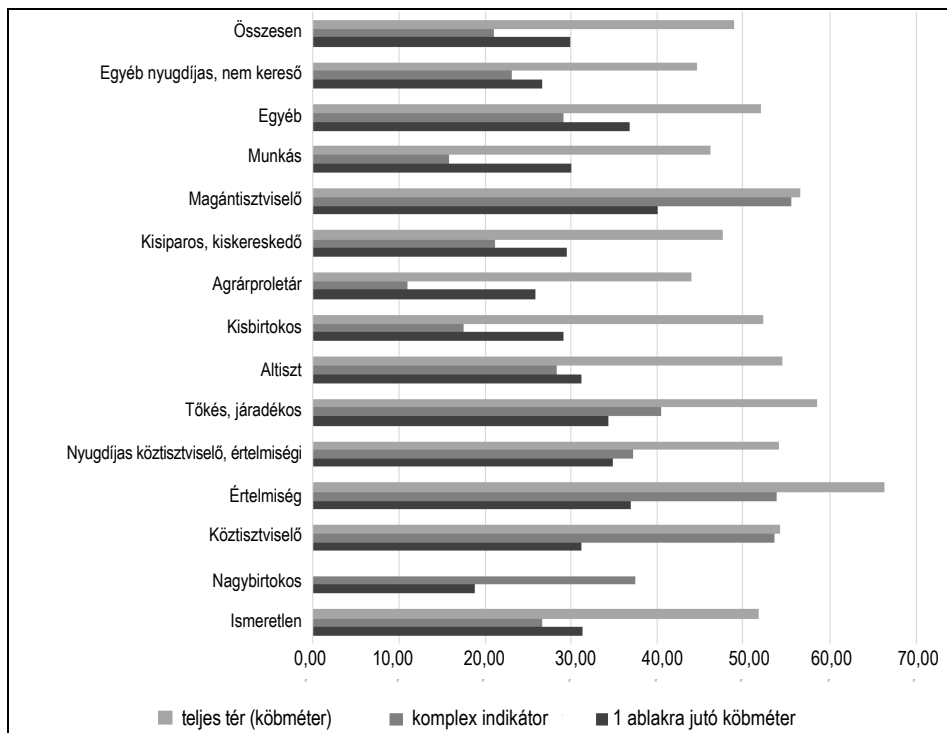

13. ábra. Az infrastruktúra társadalmi rétegek közötti különbségei a debreceni diákság körében 1931/1932-ben
 (az 1 feletti értékek annak köszönhetők, hogy az emésztő, kert és kút esetében 0-1-2 értéket vettek fel a változók, tehát az elvi maximum = 2)
 NEUBER 1933 alapján

14. ábra. A tbc gyakoriságának/súlyosságának⁶⁴ kapcsolata a higiéniai viszonyokkal, infrastruktúrával és életkörülményekkel Debrecenben 1931/1932-ben
NEUBER 1933 alapján

64 Az előfordulások mellett a Moro-tesztre adott reakció hevességét is belekalkuláltuk, ezért magasabb az érték szinte minden esetben az 50%-nál. Tehát nem egyszerűen igen-nem típusú abundancia-adatok.

15. ábra. A lakhatási körülmények differenciái a társadalmi rétegek között a debreceni első elemista diákok körében 1931/1932 (a komplex indikátor az összesített infrastruktúra, az egy főre jutó légtér és az egy ágyra jutó lélekszám kombinációjából áll össze)
NEUBER 1933 alapján

A jobb elkülönítés, a csoportképző sajátosságok megismerése, továbbá a tbc kockázati tényezőinek jobb megismerése érdekében a kétváltozós deskripció mellett megkíséreltük tipizálni a társadalmi rétegeket a városi átlagon felüli és az aluli indikátorértékek előfordulásának száma alapján, majd pedig klaszterképzéssel, végül a szóráserősségek alapján a társadalmi csoportok belső homogenitását is megvizsgáltuk. Több esetben ugyanis a közép- és alsóbb társadalmi rétegeknél az indikátorok átlagértékei között nem volt szignifikáns differencia!

A városi átlagnál magasabb és alacsonyabb indikátorértékek gyakorisága sokkal jobban elkülönítette a társadalmi rétegeket, és ez alapján a köztük lévő hierarchia is vizsgálható volt – nem mellékesen megerősítve a társadalmi klasszifikáció során általában alkalmazott kategorizálás mögött rejlő hierarchikus szemlélet realitását. A társadalmi rétegek közötti kapcsolat jellegének meghatározásához azonban először redukálni kellett a változók számát. A klaszterképzés előfeltétele, hogy a változók száma kisebb legyen az esetszámnál (és normáeloszlást mutassanak).⁶⁵ Ezt követő-

65 Először azokról az egyedi mutatóktól szabadultunk meg, melyekből összevont indikátorokat is képeztünk, így kiestek a higiénia és az infrastruktúra egyedi mutatói.

en korrelációs mátrixot készítettünk a maradék változók közötti kapcsolat feltárásához, a redukció további lehetőségeit kutatva.

Az első szűrés után a vizsgálati halmazban maradó változók között sok esetben volt erős ($r = 0,5$ felett, meghaladva a véletlen valószínűség határértékét) a korreláció. A testsúly és a magasság összefüggött a szobaszámmal, az ablakméret a komplex infrastrukturális mutatóval (noha az nem tartalmazta), a helyiségek számával, és fordított kapcsolatban állt az egy ágyra jutó lakók számával. Az egy lakóra jutó tér fordítottan viszonyult az egy ágyra jutó lakószámhoz (minél nagyobb az egy lakóra jutó tér, annál kevesebben alszanak egy ágyon). A komplex mutató értéke összefüggött a lakók higiénias viszonyaival (ezeket nem tartalmazta), és értelemszerűen az infrastrukturális mutatókkal is (ezeket tartalmazta). A higiénia az átlagos lakószám és az egy ágyra jutó lakók számának növekedésével társadalmi rétegenként romlott, az ablakméret növekedésével pedig javult. Az ágyak számának növekedésével a fogazat állapota is kedvezőbb képet mutatott, *a tbc pedig nem korrelált egyetlen változóval sem*. A lakók számának (családméretnek) növekedésével egyértelműen romlott a lakóhelyi infrastruktúra minősége (ami arra utal, hogy a korban a nagyobb család már nemcsak a jólét és a nyomor együttes indikátora, mint Sátoraljaújhelyen 1870-ben,⁶⁶ hanem egyértelműen az utóbbié).⁶⁷

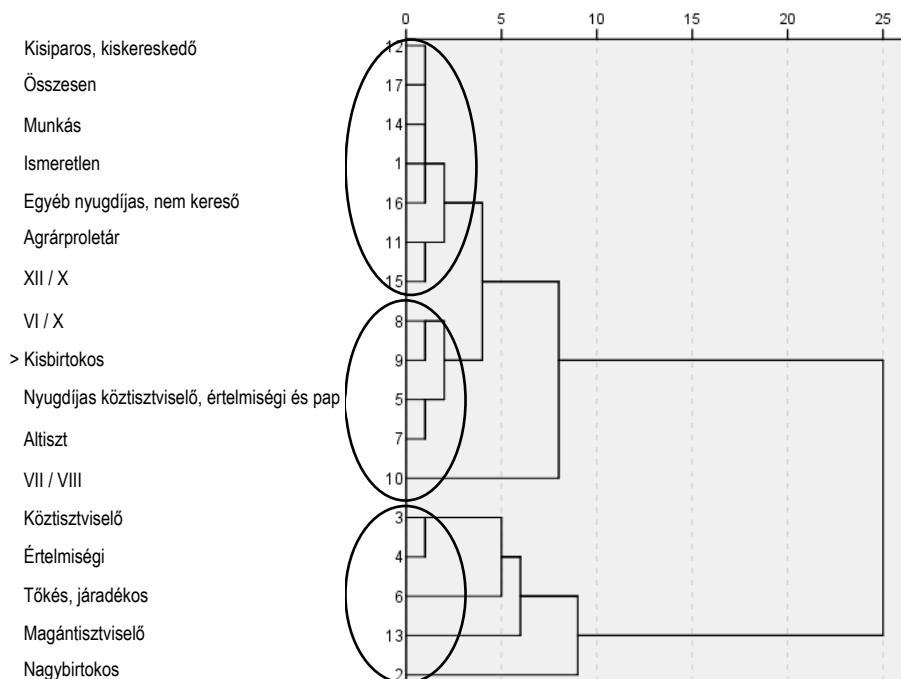
Ezek után nem meglepő, hogy a PCA mindössze 5 főkomponensbe sorolta be a változókat, s ezek közül a tbc gyakorisága egymaga alkotott egyet, ami rámutat, hogy kapcsolata a többi tényezővel nem írható le egyszerű bilaterális korrelációs kapcsolatként. Az ablakméret és a szellőztetési index (egy ablakra jutó szellőztetendő légtér), továbbá az egyesített infrastrukturális mutatók alkották a negyedik „összváltozót”. A testsúly és testmagasság együtt a harmadik főkomponenst alkotta, de a szobaszám is ide került. Az első csoportba pedig a fajlagos mutatók, a komplex komfortfokozat mutatója és az őket alkotó egyedi változók nyertek besorolást.

A független változók azonosítása után került sor a klaszteranalízisre, meghatározandó a társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyát. Az ezt illusztráló dendrogram (16. ábra) alapvetően három nagy csoportba sorolta a korábban bemutatott társadalmi rétegeket (a bizonytalan vagy kettős besorolású eseteket nem számítva). Az első csoportba tartoztak a magántisztviselők, köztisztviselők és értelmiségiek gyerekei – tehát azok a csoportok, ahol alacsony volt a (városi átlagértékhez mérten) kedvezőtlen indikátorok száma. A második csoportot a munkások, agrárproletárok, kisiparosok és kiskereskedők gyerekei alkották, de ide tartoztak a nem klasszifikált, ismeretlen esetek is. E halmaznak is volt közös tulajdonsága: magas volt a városi átlag alatti értéket mutató indikátorok száma és alacsony a kedvező mutatók száma. A harmadik csoport jellegét tekintve az előbbi kettő között helyezkedett el, itt hasonló volt a kedvező és kedvezőtlen tendenciákat reprezentáló mutatók száma. Meglepő, de ide

66 DEMETER Gábor – BAGDI Róbert: *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben*. Debrecen–Budapest 2016.

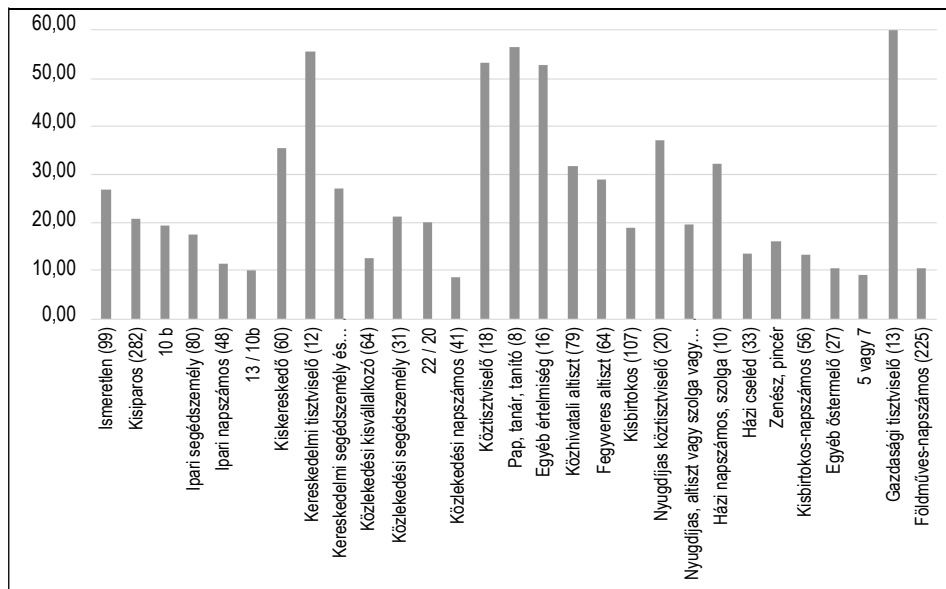
67 Ez nem evidens. Ha iskolánként csoportosítjuk az adatokat, akkor más értékek jönnek ki, ha pedig egyáltalán nem alkalmazunk csoportképzést, akkor több esetben nem mérhető erős kapcsolat a fent felsoroltakhoz képest.

tartoztak a kisbirtokosok gyerekei is az altiszteké mellett. Az agrárszférában tehát a szociális-lakhatási-egészségügyi mutatók alapján el lehetett különíteni 3 réteget is a legelső csoportba sorolandó (de elenyésző esetszáma miatt nem reprezentatív) nagybirtokossággal együtt. A klaszteranalízis során képződött csoportok tehát egyben hierarchikus, létminőségbeli differenciákra utaló csoportok is (amellett, hogy a dendrogramon egymáshoz közel lévő rétegek hasonló lakhatási sajátosságokkal rendelkeznek eltérő szektorális besorolásuk ellenére is).

16. ábra. A klaszteranalízis eredménye:
a társadalmi csoportok közötti kapcsolat erőssége Debrecenben 1931/1932-ben
(a kedvező értéket felvevő mutatók számával kombinálva
hierarchikus csoportképzésre is alkalmas osztályozás)

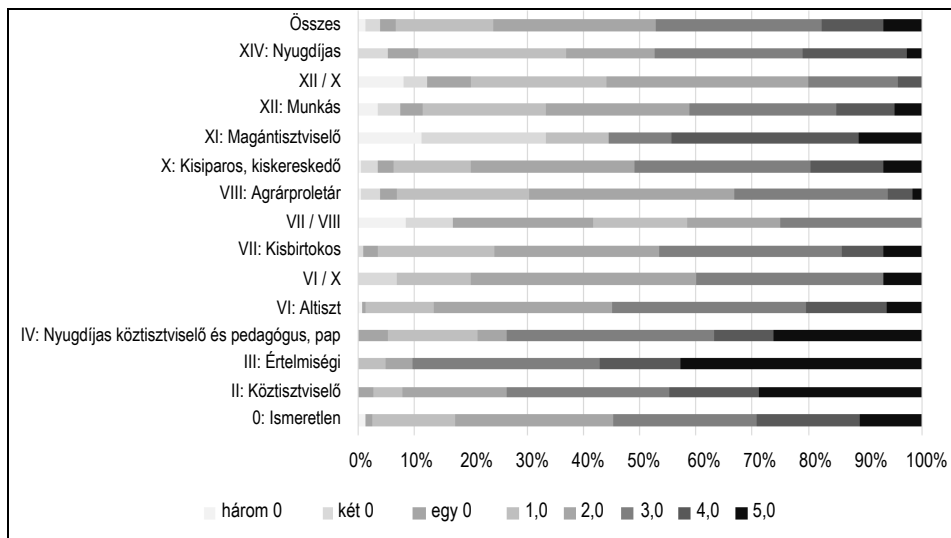
A fent elmondottak azonban nem jelentik azt, hogy az adott társadalmi réteg életminősége homogenitást mutatott. Egyrészt ez függ a társadalmi csoportképzés módszereitől is. Mi a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal által a korban használatos klasszifikációt vettük alapul, amelyet Debrecenről írt könyvében Timár Lajos is használt, de emellett létezett egy részletesebb, a foglalkozáscsoportokon belüli hierarchiával is számoló beosztás (17. ábra). Ha ez utóbbi alapján vizsgálódunk, akkor például a parasztság és a kisiparos-kiskereskedő réteg közötti csekély különbség is eltűnik, mert az utóbbi csoport egymástól adottságaiban jelentősen eltérő csoportokat foglal magában (a kiskereskedők mutatói kedvezőbbek, mint a kisiparosokéi – így az utóbbiak hasonlítanak a munkásokra és a kisparasztságra).

17. ábra. A komplex, infrastrukturális fejlettséget is tartalmazó mutató foglalkozáscsoportok szerinti differenciái Debrecenben 1931/1932-ben
NEUBER 1933 alapján (fő)

Szintén árnyalja a képet, ha az átlag helyett megvizsgáljuk a szórást, amely a belső differenciáltságot illusztrálja. Az agrárproletárok és munkások között például éppúgy voltak súlyosan elhanyagolt gyermekek, mint a nyugdíjas értelmiségiek gyerekei között, sőt az arányuk is hasonló volt. Az értelmiségiek között arányaiban ugyanannyi volt a Moro-tesztre adott legsúlyosabb reakció (8%), mint az agrárproletárok között, csak az utóbbiaknál 62% nem mutatott pozitív reakciót, az értelmiségénél 75%. A különbségek elsősorban akkor válnak nagygyá, ha halmozzuk az indikátorokat – így például az értelmiség körében a legrosszabb infrastruktúrával rendelkező lakás is eléri a közepes szintet (1 pont felett), míg az agrárproletároknál csak 70%-uk. Ugyanígy az infrastruktúra és zsúfoltság (egy főre jutó légtér és egy ágyra jutó lakos kombinációja) alapján számolt komplex mutató esetében az értelmiségiek 90%-a lakott közepesnél jobb körülmények között, míg az agrárproletároknál ez 10%, a kisbirtokosoknál alig 20% volt. De az értelmiségnél ugyanúgy volt 9–11 m³/fő (átlagos) légtérű lakás, mint a kisbirtokosoknál és agrárproletároknál (sőt, a gyakorisága is hasonló volt), csak éppen a kisbirtokosoknál az ennél kisebb kategória is markáns volt, az értelmiségnél viszont nem. Másként megfogalmazva, az egyes csoportok belső differenciáltsága miatt egyes indikátorok esetében az átmenetiség dominálta a kategóriahatárokat, nem a markáns differenciák (18. ábra). Más esetekben viszont, mint például az egy ágyra jutó lélekszám esetében éppen a markáns differenciák váltak hangsúlyossá (az értelmiségiek és köztisztviselők felénél minden lakó saját ágyban aludt: ez a munkásoknál, agrárproletároknál és kisbirtokosoknál egyaránt 10-10% alatt volt, az altiszteknél, kisiparos-kiskereskedőknél és nyugdíjasoknál pedig csak

20% felett). Így ezek a markáns eloszlású indikátorok határozzák meg a komplex mutatók értékeiben fellépő különbséget is.

18. ábra. Az összesített infrastrukturális háttér (padlózat, szennyvíz, ivóvíz) társadalmi rétegenkénti különbségei és belső differenciáltsága Debrecen egyes elemi iskoláiban 1931/1932-ben az elsős elemések adatai, NEUBER 1933 alapján

Az elsős elemések szüleinek *társadalmi megoszlását* bemutató diagram alapján egyértelműen elkülöníthető néhány társadalmi réteg iskolapreferenciája (4. ábra). Kiemelkedő volt a munkások aránya Dombostanyán, Ondódon és a MÁV Műhelytelepi elemiben, s a korban létező lokális szegregációt támasztja alá, hogy az egyik Ispótyai utcai épületben/osztályban is magas volt arányuk – különösen a másik iskolában mérthez képest, ahol viszont az agrárproletárok aránya volt közel 50%. Hasonlóképpen magas volt az agrárproletárok részesedése a városperemi köntösgáti és szikgáti iskolákban, a tanyasi fancsikai iskolában és Macson, az egyik nyilastelepi épületben/osztályban. Ezzel szemben a kisbirtokosok dominanciája volt megfigyelhető a másik ondódi iskolában (ezek egymástól messzebb is voltak, mint például az Ispótyai utcai osztályok, tehát itt nem intézményen belüli szegregációról volt szó), viszonylag népes réteg volt ez a másik égtáj periferiáján, Macson és Nagycserén is, de a kertségi Homokkertben és a belváros szívében a Dóczy utcai elemiben is, a Diószegi úti iskolában pedig szinte minden elsős ide sorolható. A kisbirtokosok aránya északon sokkal magasabb volt, mint délen, de ez sem a talajtani differenciákkal, sem a Mendöl-féle városövezetekkel nem volt párhuzamos (viszont párhuzamosságot mutat Neuber tbc-térképével). Az agrárproletárok csak a belvárosból és a speciális iskolákból (MÁV) hiányoztak, egyébként 25–50% közötti aránnyal szinte minden kertségi és tanyasi iskolában jelen voltak, tehát sem övezetek, sem égtáj, sem talaj-

minőség/területhasználat szerinti preferencia nem mutatható ki körükben. Magas volt az altisztek aránya a Dóczyban, Homokkertben és a Miklós utcán, míg például a zsidóság által felülreprezentált József Királyi Herceg iskolából és a Simonffyból e réteg teljesen hiányzott, de ugyanígy a külterületi iskolák egy részéből is, így Macsról, Ondódról, Köntösgátról vagy Pallagról, Nagycserén viszont nem volt elhanyagolható az arányuk. A Szent Anna utca egyik tagintézményében sokkal magasabb volt az altisztek gyerekeinek aránya, mint a másokban, s ugyanígy a szegregáció a görögkatolikus Vigkedvű Mihály úti iskola osztályai/épületei között is megfigyelhető volt. A Csapókertben, az Eötvös utcán, a Szent Anna egyik épületében és a Szoboszlói utcán a nyugdíjas szülők aránya volt magas. Az értelmiség a Miklós utcai, Fűvészkert utcai, Dóczy utcai és Eötvös utcai iskolában volt felülreprezentált a városi átlaghoz képest.

A vizsgálatot megfordítva látható, hogy egyes rétegek a város mely területein dúsztak fel leginkább. Az agrárproletárok jelentős része a köntösgáti vagy nyilastelepi elemi első osztályába járt, míg a napszámra kényszerülő kisbirtokosok gyermekei elsősorban a macsi, szikgáti és nyilastelepi iskolában voltak nagy számban. Az önálló kisbirtokosok gyermekei legnagyobb részben a Diószegi utcai elemiben és Ondódon tanultak. Az értelmiségen a Dóczy úti, az Eötvös utcai, a Fűvészkert, a Szent Anna utcai elemi, a Rákóczi utcai elemi és a Varga utcai elemi osztozott, a köztisztviselők gyermekei a csapókerti iskolában, Halápra, valamint a (katolikusok) a Szent Anna utcára jártak iskolába. Az altisztek gyermekei egyenletesen oszlottak el (a Mikepércsi úti elemi, Dóczy úti elemi és Szent Anna utcai elemi 15–17 fővel áll az élen), és ugyanez jellemezte a kisiparosok-kiskereskedők gyermekeinek területi mintázatát is (Csapókert, Csonka utca, Nyilastelep, Szent Anna utcai iskola). A munkások gyermekei a MÁV Műhelytelepi iskolába és a nyilastelepi elemibe jártak nagyobb számmal, igaz, e két intézmény csak 20%-át adta az összes munkásgyereknek, tehát az eloszlás az ő esetükben elég kiegyenlítettnek tekinthető.

KONKLÚZIÓ HELYETT

A kirajzolt diagramok és kartogramok alapján egyértelmű, hogy a városban 1930-ban jelentős társadalmi és földrajzi különbségek voltak mérhetők mind az egészségi állapot, mind a higiénia, mind a lakhatás területén (ami az iskolán belüli szegregációban éppúgy jelentkezik, mint az övezetek közötti differenciákban), de a tényezők közötti a viszony tisztázása nem könnyű. Egyértelmű, hogy a nagycsalád inkább a szegénység és egészségi deficit szinonimája lett, mint a jólété, szemben 1870-nel. Mivel a lakásméret növekedése és az egy főre jutó terület között korreláció állt fenn, ez arra utal, hogy a társadalmi differenciálódás előrehaladott volt (azaz a nagy lakásokban viszonylag kevesen laktak). A tanyasi és kertségi iskolák diákjainak életminősége jócskán eltért a városi átlagtól, de a vidéki földművesek helyzete is rosszabb volt a debreceni parasztságtól. Egészségügyi-higiéniai-lakhatási mutatói alapján a debreceni parasztság társadalmilag már eléggé differenciált volt, erre utal a klaszteranalízis dendrogramja. Járulékos tanulság, hogy a kor statisztikai irodalmában hasz-

nált társadalmi kategóriák nemcsak különbözőséget írnak le, hanem hierarchiát (minőségi eltérést) is tükröztek, legalábbis Neuber egészségügyi-higiéniai-lakhatási mutatói alapján bizonyosan. Ha az egyedi eseteket társadalmi kategóriákba soroljuk, akkor sokkal egyértelműbbek az összefüggések a mutatók között, mintha iskolákba sorolva korreláltatnánk őket, vagy csoportképzés nélkül a 3000 esetet vizsgálnánk egy korrelációs mátrixszal. Ez is a társadalmi differenciák jelentőségére utal. Az egészségügyi helyzet társadalmi alapon történő kategorizációját Neuber annak idején elmulasztotta. Az említett korreláció egyfelől arra utal, hogy az iskolák társadalma még kevésbé homogén, mint a társadalmi csoportoké (melyek szintén nem egyveretűek). Azaz, az iskola (a felekezeti iskolák léte ellenére) még inkább lehetővé teszi az eltérő élethelyzetek találkozását, mintsem redukálja. Másfelől a korrelációs vizsgálatok arra is rámutattak, hogy Neuber mutatói és a tbc között nem volt egyértelmű összefüggés (akár csoportosítjuk az egyedi adatokat és úgy korreláltatjuk őket, akár nem), tehát a tbc-nek való kitettség növekedéséért nem tehető egyetlen faktor felelőssé: több tényező kedvezőtlen konstellációja kellett a társadalmi viselkedésmód differenciái mellett. Erre a különböző élethelyzetből érkező diákok iskolai érintkezése (mely lehet, hogy más társadalmi és fizikai térben kisebb valószínűséggel valósul meg) komoly kockázati tényezőként rakódott.⁶⁸

GÁBOR DEMETER, ÁDÁM MAGYAROSI AND RÓBERT BAGDI

DIFFERENCES IN THE STANDARDS OF LIVING AND HEALTH CONDITIONS OF RURAL AND TOWN DWELLERS IN THE DEBRECEN DISTRICT C. 1930

ABSTRACT

The paper is based on the health survey undertaken by Ede Neuber, chief surgeon of Debrecen and later ministry commissioner, between 1930 and 1937, involving nearly 10,000 first grade secondary school pupils, 3,000 university students and 950 children of farming background, also examining their living conditions. The question posed: during the Great Depression, when the peasantry was invested with the attributes of the nation's preservers, in what kind of health and living conditions its different layers existed, how stratified it was and whether based on these findings the reality was closer to the government's ideals or the situation presented by the village research movement. During the examination of the data relating to first grade pupils in Debrecen we were looking for answers to 1) Whether the variable structure

68 De az iskolák kasztosítása, társadalmi homogenizálása, a tankerületek megszüntetése nem merül fel megoldásként.

is suitable for posing the health and hygiene questions and satisfactorily answering them (eg if selected risk factors were reliable for TBC and syphilis) ie whether there is a connection to be made between variables and the abundance of tuberculosis; 2) Were there any differences between the peasantry and other social layers in terms of health, housing etc. markers collected by Neuber; 3) Did the data show a regional pattern, ie was there a difference between the social significance of schools (conversely, based on just health and housing markers with what certainty can we identify a person as belonging to a particular social layer?); 4) Was there a significant health and housing difference between the children of Debrecen farmers, children of the agrarian proletariat, of students with a farming background, children of the Hajdú County landowners and Vitézi rend members? 5) What chances pupils with a farming background had of proceeding to tertiary education and what were their health conditions there?

— ELSZAKÍTOTT TERÜLETEK — AGRÁRIUMA

TÓTH-BARTOS ANDRÁS

ERDÉLYI MAGYAR AGRÁRIUM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI ROMÁNIÁBAN

Románia az első világháborút követően jelentősen megnövelte területét, az Osztrák–Magyar Monarchiától elcsatolt területek révén pedig gazdaságilag fejlett és nyersanyagokban gazdag tartományokat, régiókat csatolt magához. A jelentős demográfiai és erőforrás-növekedés ellenére, a korszak gazdaságát a különböző hullámvölgyek jellemezték. Amíg az ipar relatíve jól teljesített, addig a mezőgazdaságot az állam nem kezelte prioritásként, annak ellenére sem, hogy a lakosság legnagyobb részét az agrárszektor foglalkoztatta. Gazdaságpolitikai szempontból három korszakot lehet elkülöníteni: a 20-as évek java részét magába foglaló első szakaszt a háborúból való felépülés, az újonnan szerzett területek integrálása, illetve a román gazdasági érdekszféra kiterjesztése jellemezte. Olyan intézkedések születtek ekkor, mint az ország birtokszerkezetét gyökeresen átrendező földreform, az új alkotmány, a közigazgatási egyesítés vagy az egységes fizetőeszköz bevezetése. A második szakasz a liberálisokat felváltó Nemzeti Parasztpárt kormányzásával indult 1928-ban, és az országba fokozatosan begyűrűző gazdasági válság határozta meg. Ekkor elsősorban a pénzügyi stabilitásra, illetve a külföldi tőke behozatalára törekedtek, de lépéseket tettek a mezőgazdaság támogatására is. A harmadik szakaszt ismét a Nemzeti Liberális párt politikája határozta meg, ekkor ismét visszatértek a megszorításokhoz, bevezették a kötött devizaforgalmat, szigorúan ellenőrizték a külkereskedelmet (növelték az exportot, illetve csökkentették az importot), továbbá igyekeztek újfent korlátozni az idegen tőke beáramlását az országba.

Nagy Románia gazdaságát ugyanakkor döntően a gazdasági nacionalizmus jellemezte, amelynek elsődleges célja a román gazdasági pozíciók erősítése volt az idegen gazdasági érdekekkel szemben. Ez megmutatkozott a protekcionista vámpolitikában, a gazdasági önellátásra való törekvésben, a külkereskedelmi kapcsolatok csökkentésében, illetve a gazdasági honosításban egyaránt.¹ Ez utóbbit jól szemlélteti az általajkincsek nacionalizálását szavatoló 1924-es bányatörvény, vagy az 1921. évi földreform, amely a tulajdonviszonyokat az államalkotó etnikum javára tolta el az újonnan szerzett területeken.

1 MURGESCU, Bogdan: *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*. Iași 2010. 251–256.

Az erdélyi magyar gazdaságpolitikai törekvéseket a korszak első éveiben a háborút követő felépülés, illetve az új (kisebbségi) helyzethez való alkalmazkodás jellemezte, amelynek során az önszerveződésre, illetve az önálló intézményrendszer kiépítésére helyezték a hangsúlyt. Kiemelt helyet foglalt el a különböző gazdasági sérelmek tematizálása, illetve azok orvoslása országos vagy nemzetközi fórumok segítségével. A gazdasági világválságot követő években pedig egyre inkább az önálló, nemzeti alapon történő gazdaságszervezés mellett foglaltak állást, míg a harmincas évek végére már a kisebbségi gazdasági autarkiót tartották az egyetlen alternatívának.²

Jelen tanulmányban az erdélyi magyar kisebbség két világháború közötti mezőgazdasági életébe kívánunk betekintést nyújtani, abba, hogy milyen válaszokat igyekezett adni a korszak általános gazdasági, illetve a nemzetállam gazdaságpolitikai kihívásaira, valamint hogy milyen lépéseket tettek a társadalmi és gazdasági önszerveződés irányába.

A MEZŐGAZDASÁG ÁLTALÁNOS HELYZETE

Románia hagyományosan agrárállam volt, ezt a jellegét a háború után is megtartotta. Az erdélyi terület³ által az ország jelentős gazdasági erőforrásokhoz jutott. A régió nemcsak jelentős természeti kincsekkel rendelkezett, de a megnagyobbodott Románia egyik legfejlettebb tartománya is volt. Fejlettebb ipara ellenére viszont az erdélyi terület is túlnyomóan agrárjellegű volt. Az 1930-as népszámlálás adatai alapján Románia 18 milliós lakosságának 72%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 8%-a az ipari, 4%-a pedig a kereskedelmi vagy pénzügyi szektorban.⁴ A nemzeti jövedelem 1937. évi adatait vizsgálva is hasonló képet kapunk: a mezőgazdaság majdnem felét, az ipar negyedét, a kereskedelem és a hitel pedig egyötödét tette ki.⁵ Ezzel szemben Erdélyben az országoshoz képest az agrárlakosság aránya valamelyest alacsonyabb volt, az ipari lakosságé pedig valamivel az átlag fölött. Az előbbiekhöz hasonlóan Erdélyben az iparnak nagyobb volt a nemzeti jövedelemből való részesedése, a mezőgazdaságé pedig az országosnál némileg alacsonyabb. Annak ellenére, hogy az agrárnépesség minden régióban magas volt, a korabeli adatsorok arról árulkodnak, hogy az ország mezőgazdasági súlypontja a déli vidéken volt, a régió az agrárlakosság 47%-át adta, amíg az erdélyi csak 29,5%-át.

- 2 SÁRÁNDI Tamás: A szövetkezetektől a gazdasági autarkiót át a Népköztársaságig. Vita Sándor, a „népszolga”. In VITA Sándor: *Erdélyi gazdaság – erdélyi politika. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok, 1933–1944*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta SÁRÁNDI Tamás. Kolozsvár 2015. 5–24.
- 3 A trianoni békeszerződés által Magyarországtól Romániához csatolt kelet-magyarországi, erdélyi, bánsági és máramarosi területekre a továbbiakban együttesen Erdélyként fogunk utalni.
- 4 *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. București 1938–1940. (a továbbiakban: *Recensământul general 1930.*) V., XIV–XVII. táblázat.
- 5 A mezőgazdasághoz számoltuk a növénytermesztést és az állattenyésztést is. (Amennyiben ide soroljuk a bányászatot is, akkor a primer szektor a nemzeti jövedelem 54,3%-át adta.) Az iparhoz számoltuk a gyáriptart, a fakitermelést, az építkezéseket és a kisipart. A kereskedelem és a hitel kategóriába beleszámoltuk a szállítást is. Magyar Nemzeti Bank: *A Romániához csatolt területek gazdasági élete*. Budapest 1940. (a továbbiakban: Magyar Nemzeti Bank 1940.) MNL OL, Magyar Nemzeti Bank, Statisztikai és tanulmányi osztálya, Z 12, 39. csomó, 351. tétel, 58. táblázat.

Románia lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása 1930-ban⁶

	Összesen	Földművelés	Bányászat	Ipar	Kereskedelem és hitel	Egyéb
Románia	100,00%	72,34%	0,85%	8,64%	4,15%	14,02%
Erdély	100,00%	69,67%	1,46%	11,13%	3,55%	14,19%

Románia nemzeti jövedelmének megoszlása gazdasági ágazatok szerint (1937)⁷

	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem és hitel	Bányászat
Erdély	44,80%	30,75%	20,83%	3,62%
Románia	48,23%	24,80%	20,83%	6,14%

A termelés szempontjából az erdélyi régióban három típusú övezetet különítettek el: önellátók, nem önellátók és többlettermelő zónák. Az önellátó övezet, mint a Székelyföld, jellemzője, hogy a legfontosabb szükségletekhez szükséges terményeket helyben állítják elő, a természeti adottságok ellenére nagy arányban termelnek gabonát, továbbá hegyvidéken is a legelők vagy kaszálók rovására növelni kell a szántóföld arányát. Ezzel szemben a többlettermelő vidéken egy átlagos gazdaság is képes kivitelre termelni, ugyanakkor a gabonával bevetett szántók alacsony aránya következtében itt magas az ipari és takarmánynövények aránya is, lehetővé téve egy fejlettebb, szántóföldi takarmányra alapuló állattenyésztést is.⁸ Erdélyben a szántóföldek aránya az országosnál viszonylag magasabb volt, de az nagyobb arányban tartalmazott erdőségeket, illetve rét- és legelőterületeket is. A főbb termények közül az ország többi régiójához hasonlóan Erdélyben is gabonát, elsősorban búzát termesztettek leginkább, ebben az esetben is a korábbiakhoz hasonló területi variációval.

Románia mezőgazdasági területének megoszlása művelési ágak szerint⁹

	Összes terület	Szántó	Kert	Rét (kaszáló)	Szőlő	Legelő	Erdő	Terméketlen
Románia	100,00%	45,57%	0,89%	5,06%	1,25%	9,76%	21,48%	15,99%
Erdély	34,67%	32,06%	1,13%	10,11%	0,53%	12,90%	30,37%	12,92%

6 Recensământul general 1930. XIV–XVII. táblázat.

7 Magyar Nemzeti Bank 1940. 58. táblázat.

8 FARKAS Árpád: *Erdély gazdasági üzei és időszerű kérdései*. Kolozsvár 1941. 4–6.

9 Magyar Nemzeti Bank 1940. 7. táblázat.

*Románia termőterületének megoszlása
főbb terménycsoportok szerint¹⁰*

	Gabona	Mesterséges takarmány	Kapásnövény	Ipari növény	Ugar
Románia	83,83%	5,40%	3,62%	3,62%	3,52%
Erdély	75,80%	9,02%	4,51%	2,23%	8,47%

A kiterjedt legelők és kaszálók fejlett állattenyésztésre adtak volna lehetőséget, az erdélyi állattenyésztés azonban átlagosnak volt mondható, a számosállatok aránya nem sokkal haladta meg a száz hektáronkénti 20-at.¹¹ A regionális állattenyésztés aránya az országos fölött mozgott, a szarvasmarha-tenyésztés volt a jelentősebb, de a juh- és a sertésenyésztés az országos értékek alatt maradt.¹² A gépesítés terén az országos viszonyokhoz hasonlóan az erdélyi megyék sem rendelkeztek jelentős gépi erővel, mindazonáltal a gépesítés mértéke valamelyest az országos átlag fölött mozgott, de jelentősen lemaradva az európai átlagtól.¹³

Állatállomány a 30-as években¹⁴

	Ló (db)	Szarvasmarha (db)	Sertés (db)	Juh (db)	Számosállat / km ²
Románia	2 162 666	4 518 633	2 969 403	11 828 165	22,1
Erdély	488 458	1 602 872	970 579	2 780 146	19,4

Mezőgazdasági gépek megoszlása 1935-ben¹⁵

	Traktor	Cséplőgép	1 traktorra eső szántóföld (ha)	1 cséplőgépre eső kalászzal be- vetett terület (ha)
Románia	4 685	14 664	2 870	769
Erdély	2 097	6 247	1 564	398

10 Magyar Nemzeti Bank 1940. 8. táblázat.

11 FARKAS 1941. 6.

12 Magyar Nemzeti Bank 1940. 10. táblázat.

13 A harmincas években 16 európai ország átlaga alapján egy traktorra 598 hektár szántóföld jutott. (MURGESCU 2010. 242.)

14 MURGESCU 2010. 242. (A számosállatot 500 kg-os egységekben számoltuk: 1 ló = 0,8; 1 szarvasmarha = 0,8; 1 sertés = 0,114; 1 juh = 0,0714 számosállat.)

15 Magyar Nemzeti Bank 1940. 10. táblázat.

A háború elsősorban a mezőgazdaságot érintette érzékenyen. A korabeli állapotokat jól szemlélteti a gabonafélék piaci helyzetének alakulása a két világháború között. Más európai államokhoz hasonlóan a korszak első felében Romániában is jelentősen csökkent a gabonatermés, de itt ezt a korszak végére sem sikerült teljes mértékben helyrehozni. A jelenségnek több oka volt. A háborút követő első években tapasztalt visszaesést az elszenvedett anyagi károk és a jelentős munkaerőhiány okozta,¹⁶ ehhez azonban később olyan tényezők is társultak, mint az 1921-ben meghirdetett földreform (erről a későbbiekben részletesebben is szólnunk), az alacsony technikai fejlettség, vagy a megkésett, elhibázott gazdaságpolitikai döntések. A földreform következtében az országra a 3 hektár körüli törpegazdaságok lettek a jellemzők, erősen csökkentve a fejlődésképes 10–20 hektáros középbirtokok arányát. A helyzetet tovább rontotta a mezőgazdaság alacsony gépesítése vagy az elavult gazdálkodási formák széles körű alkalmazása.¹⁷

A mezőgazdaság belső válságait jelentősen felerősítette a nemzetközi gabonapiac alakulása is. A háború alatt megemelkedett az Európán kívüli országok gabonaexportja, de a 20-as évek közepére az európai államok termelékenységére is rendeződött. Ugyanakkor csökkent a fogyasztás is, amely az árak eséséhez, majd recesszióhoz vezetett. Az évtized második felében a nemzetközi gabonaárak az 1932. évi mélypontig folyamatosan csökkentek. A legtöbb állam ekkor védővámokat vezetett be, ezt pedig elsősorban a gabonaexportőr államok sínylették meg. A romániai helyzetet súlyosbította, hogy a román exporttevékenységet nem a nemzetközi piac igényei, hanem a belső kínálat szerint szabályozták. Magas terméseredmények esetén akkor is jelentős volt a gabonakivitel, amikor a nemzetközi árak alacsonyak voltak.¹⁸

Az állami gazdaságpolitika az iparra koncentrált, ami nem volt feltétlenül összhangban a gazdaság belső fejlődésével. A felgyorsult ipari fejlődés nem segítette elő az ország mezőgazdaságának fejlődését, nem járult hozzá az élelmiszeripar jelentősebb gyarapodásához, nem segítette elő a minőségi feljavulást, vagy a modernebb eszközök beszerzését sem.¹⁹ A liberális kormányok protekcionista gazdaságpolitikája is negatívan hatott: a 20-as években bevezetett vámtarifák a mezőgazdasági termelés közszükségleti cikkeinek az importárát növelte meg, ami az iparhoz képest erősen hátrányosan érintette az agráriumot. A mezőgazdasági termékeket mindemellett magas exportvámokkal is sújtották, leszorítva a belföldi árakat is.²⁰ Ennek következtében a korszak folyamán az agrárrolló végig nyitva maradt, az alacsony tőkeképeség, továbbá a világ gazdasági válság hatása oda vezetett, hogy a 30-as évek elejére a mezőgazdasági lakosság jelentősen eladósodott és fizetésképtelenné vált.

16 MURGESCU 2010. 226–227.

17 MURGESCU 2010. 229–230.

18 MURGESCU 2010. 232–234.

19 ROBERTS, Henry: *Rumania; political problems of an agrarian state*. London 1951. 70.

20 TÖRÖK Bálint: Az agrárvámok. A gabona- és állatkereskedelem akadályai. A mezőgazdasági adóügy és a földadókataszter. In *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink I.* Dicsőszentmárton 1926. 13–23.

A MEZŐGAZDASÁGI HITEL ÉS AGRÁRADÓSSÁGOK KÉRDÉSE

A területi gyarapodásokkal együtt járó gazdasági növekedés serkentően hatott a romániai pénzügyi hálózatra, elősegítve az újabb intézetek alapítását is. A pénzügyi intézetek száma 1920-ban 543 volt, ez 1925-ben már 928-ra növekedett, 1930-ban pedig 1102-re emelkedett.²¹ A hitelezések viszont elsősorban az ipart helyezték előnybe, így a területgyarapodással együtt bekebelezett 787 hitelszövetkezettel együtt sem tudták hatékonyan ellátni a megnagyobbodott mezőgazdasági hitelszükségletet.

A kisebbségi bankszféra helyzetét több tényező is nehezítette: egyrészt az előnytelen korona-lej paritás (2:1) alaptőke-csökkenéssel járt, másrészt, mivel a békeszerződés Romániát nem kötelezte az állampapírok beváltására, a szász és magyar intézeteknél nagy arányban jegyzett állam- és hadikölcsönkötvényeket veszteségként kellett elkönyvelni. A kisebbségi pénzügyi intézeteket továbbá hátrányos megkülönböztetésben részesítette a Román Nemzeti Bank (például az olcsó 6%-os jegybanki hitel hiánya), aminek következménye az volt, hogy a magyar intézetek 18–20%-os betétekből voltak kénytelenek fedezni szükségleteiket. Ilyen körülmények között a magyar intézetek 26–30%-os kamatozású kölcsönöket tudtak csak folyósítani.²² Az erdélyi magyar érdekeltségű pénzügyi intézetek közül a Kolozsvári Takarékpénztár volt az egyik legjelentősebb, amely a Bethlen-kormányzat idején jelentős magyar állami részesedést nyert. A takarékpénztár volt az Erdélybe irányított magyar kormányzati támogatások egyik csatornája is.²³ Szintén jelentős szerepet töltött be az 1922-ben alapított Erdélyi Bankszindikátus, vagy a magyar hitelszövetkezeteket is tömörítő kolozsvári székhelyű Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központja.

Az erdélyi magyar gazdák hitelezésére 1928 folyamán a Bethlen-kormány kezdeményezett földhitelakciót a pesti kormányzat garanciavállalásával, de az aránylag alacsony kamatok (12%) ellenére a lakosság részéről alig akadt jelentkező, ellenben az akció során rendezték az erdélyi magyar szövetkezetek adósságait.²⁴

A magyar gazdák hitelszükségletét lett volna hivatott kielégíteni az Erdélyi Magyar Földhitelintézet, amelynek alapítására az 1923-ban hozott magán-földhitelintézeti törvény adott lehetőséget. Az erdélyi földhitelintézet szervezése 1929-ben kezdődött meg, alaptőkéjét a nagyobb intézetek, úgymint a Bankszindikátus vagy a Kolozsvári Takarékpénztár, jegyezték volna.²⁵ Annak ellenére, hogy az intézet a romániai Országos Magyar Párt, illetve az Erdélyi Gazdasági Egyesület aktív támogatását is élvezte és megkezdődött a részvényjegyzés is, az intézetet nem sikerült létrehozni. 1931-ben Gyárfás Elemér, a Bankszindikátus elnöke bejelentette, hogy az intézet megszűnik, az addig lejegyzett részvények árát pedig visszafizetik.²⁶

21 Magyar Nemzeti Bank 1940. 74.

22 HUNYADI Attila Gábor: Nemzeti érdekeltségű gazdasági intézményhálózatok Erdélyben 1918–1948 között. *Pro Minoritate* 2015. 1. 105.

23 BÁRDI Nándor: Keleti Akció 2: az erdélyi magyar kisebbségi intézmények támogatása. *Regio* 1995. 4. 13.

24 BÁRDI 1995. 15.

25 JÓSIKA János: Az Erdélyi Magyar Földhitelintézet szervezése és működési köre. In *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink* 3. Kolozsvár 1930. 149–156.

26 *Ellenzék* 1931. október 14. 3.

A mezőgazdasági termények gyenge értékesíthetősége mellett az 1921. évi agrár-reform következtében hirtelen megnövekedett kisgazdaságok tőke- és eszközfelszereltségéről az állam sem a földreform törvényében, sem külön jogszabályban nem gondoskodott,²⁷ így azoknak saját magukat kellett felszerelniük. A korszak első éveiben nehéz volt olcsó hitelhez jutni, a nagy hitelkereslet és a tőke elégtelensége miatt általában csak a rövid lejáratú hitelek voltak elérhetőek, 25–40%-os kamat mellett. Ez utóbbi a hitelszövetkezeteknél sem volt alacsonyabb.²⁸ Mi több, az alacsony jövedelmek, a gyenge technikai felszereltség és a sok esetben külterjes gazdálkodás oda vezetett, hogy a parasztgazdák kölcsönei nem a mezőgazdasági tőke növelésére voltak elkölthetők, hanem a jövedelmük deficitjét igyekeztek pótolni még több föld vásárlásával.²⁹

A mezőgazdaság hitelezésének fellendítésére a kormányzat előbb a magán-föld-hitelintézeti rendszer bevezetésével tett sikertelen lépéseket, később a parasztpárti kormányzat egy államilag támogatott mezőgazdasági hitelintézettel igyekezett orvosolni a helyzetet, létrehozva 1929-ben a Creditul Agricol Ipotecar (Mezőgazdasági Jelzálog-hitelintézet), de az 1928-ban kibocsátott új szövetkezeti törvény is tartalmazott előírásokat a mezőgazdasági kölcsönök tekintetében.³⁰ Az agrárhitelezés fellendítésére hozott törvények azonban nem tudták hatékonyan kezelni a helyzetet, az ország romló gazdasága, illetve a mezőgazdasági árak csökkenése a gazdátársadalmat fizetéseképtelenné tette.

A kormányzat a válságot a mezőgazdasági üzemek szanálásával próbálta áthidalni, amelyre az első lépés az 1931. április 2-án hozott úgynevezett kamattörvény volt, amely a fizetéseképtelenség ellenére még mindig magas (22–24%) kamatokat szabályozta, 14%-ban maximalizálva őket. További intézkedések az agráradósságok konverziójára (vagyis hosszú lejáratú, előnyös kamatozású kölcsönökké alakítására) vonatkoztak, amelynek érdekében életre hívták a Banca Agriculturii Românești-et (Román Mezőgazdasági Bank). A bank 650 millió lejes alaptőkéjét az állam jegyezte volna, az intézet megalakítása után azonban már nem tudták előteremteni a konverzióhoz szükséges anyagi erőforrásokat, mi több, az alaptőkére szánt összegeket is másra költötték,³¹ további intézkedésként pedig 1931 decemberében felfüggesztették a kényszerárveréseket is.

A konverziós törvények sorát az 1932. április 19-i törvény indította meg, három kategóriát határozva meg. A 20 hold alatti adósok, ha mezőgazdasági ingatlanaiuk összvagyonuk legalább 30%-át tették ki, úgynevezett „jogszerinti tartozásrendezés”-ben részesültek: adósságaik 50%-kal csökkentek, a többi pedig 4%-os kamatozású harmincéves lejáratú kölcsönre alakult. A „bírói tartozásrendezés” a 20 holdon felüli birtokosokra vonatkozott, és egy progresszív rendszert írt elő, 10–50%-os csökkenéssel, attól függően, hogy mikor vette fel a kölcsönt. A tartozások legalább 60%-át kellett felajánlani a hitelezők kifizetésére. Az utolsó kategória azokra vonatkozott, akik nem vették igénybe a konverziót, ekkor az ellenük indított végrehajtást felfüg-

27 MURGESCU 2010. 236–237.

28 OBERDING József: *A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban*. Kolozsvár 1932. 3. (Erdélyi Tudományos Füzetek 49.)

29 ROBERTS 1951. 79.

30 OBERDING 1932. 10.

31 OBERDING 1932. 12.

gesztették, tartozásaikat pedig a nemzeti bank kamatlábának megfelelően három év alatt kellett törleszteni.³² Az első törvény az adóst védte, a konverziós terheket pedig szinte teljes egészében a pénzintézetekre hárította. A jogszabály az év második felében, kormányváltás következtében szenvedte el az első módosítást.

1932. október 26-án a kormányzat a konverziót kért adósok jogviszonyát 18 hónapra felfüggesztette, moratóriumot adva a gazdáknak. A halasztás mögött az húzódatott, hogy a román kormány a Nemzetek Szövetségétől kívánt kölcsönt felvenni, a külföldi hitelezők pedig a pénzintézeteket különösen megterhelő konverziós törvények módosítását kérték (a konverziót csak az agráradósságok kamataira vonatkozóan tartották elfogadhatónak), de a közben elkezdett adósságrendező folyamatot a kormány már nem tudta visszafordítani.³³ Egy újabb törvény (1933. április 14.) további moratóriumot hirdetett: ötéveset 1%-os kamattal a 20–100 hold alatti birtokosok számára, illetve kétéveset 2%-os kamattal a 100 hold fölötti birtokosoknak, majd egy évvel később újraszabályozták a konverziót. Az 1934. április 7-i törvény értelmében a falusi adósok tartozásai 50%-kal csökkentek, a fennmaradt részt hét év alatt kellett kifizetni 3%-os kamatozás mellett. A városi adósok tartozásait 20%-kal csökkentették, a fennmaradt részt tíz év alatt 2%-os kamat mellett kellett törleszteni.³⁴

A konverziós törvények sok esetben ellehetetlenítették a pénzintézetek munkáját. A törvény ugyan lehetőséget adott arra, hogy a hitelintézet elutasítsa az adósság átalakítását, de ebben az esetben az adós tízéves moratóriumot kapott, 1%-os kamat mellett. A hitelezők a jegybank kivételével nem kaptak kárpótlást, így a bankoknak saját tartalékaikból kellett fedezni a veszteségeket, vagy a törvény előírásainak megfelelően kiegyezhettek a betéteseikkel. A nagyobb, jelentős tőkével és tartalékkal rendelkező bankoknak ez sikerült is, a kisebbek viszont a terheket részben vagy egészben a hitelezőikre hárították, bizalmi válságot idézve elő. Azok az intézetek, amelyek nem bírták meg a konverziós terheket, kénytelenek voltak bezárni. A romániai pénzintézetek száma az 1930. évi 1102-ről 1936-ban 823-ra, 1938-ban pedig 523-ra csökkent.³⁵ Az intézkedések különösen érzékenyen érintették az Erdélyben kiterjedt hálózattal rendelkező hitelszövetkezeteket is, hiszen itt a betétesek sok esetben megegyeztek az adóssal is. A konverziós adósságok kérdése továbbá negatív hatást gyakorolt az ingatlanpiacra is, megnehezítette az ingatlanelidegenítést is.

Az erdélyi pénzintézetek közül a szász intézetek voltak a legellenállóbbak a válságra, a románok közül az Albina szintén nagyobb nehézségek nélkül vészelte át a válságos időszakot. A legnagyobb erdélyi magyar intézet, a Kolozsvári Takarékpénztár Rt. jelentős magyar állami támogatással és a hitelezőivel való kiegyezés segítségével viselte a konverziós terheket. Az Erdélyi Bankszindikátus kötelékébe tartozó 98 intézet közül 64 kötött egyezséget, de egy részük ennek ellenére sem tudott fennmaradni, így a Bankszindikátus taglétszáma 1938-ra 45-öt számlált.³⁶

32 DEMETER Béla – VENCZEL József: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt*. Kolozsvár 1940. 6–7.

33 OBERDING 1932. 17.

34 DEMETER–VENCZEL 1940. 7.

35 Magyar Nemzeti Bank 1940. 74–75.

36 Magyar Nemzeti Bank 1940. 83.

AZ 1921. ÉVI FÖLDREFORM

Az 1921. évi földreform a korszak egyik legnagyobb konfliktusforrása volt, intézkedései megosztották a román társadalmat is, ugyanakkor jelentősen hozzájárult az agrártársadalmat sújtó válságok kialakulásához is. Mindemellett a gazdasági nacionalizmus jegyében több olyan intézkedést is tartalmazott, amelyeket az újonnan szerzett területeken kifejezetten a nemzeti kisebbségek ellen irányítottak.

Habár az agárreformot országosan elindító törvényt 1921 nyarán hirdették ki, a nagyszebeni Kormányzótanács már 1919-ben foganatosított birtokrendezési szabályokat. Az elsőik között volt az Ókirályságban alkalmazott, úgynevezett kényszerbérleti rendszer kiterjesztése, amely kisebb-nagyobb változtatásokkal a 20-as évek elején is érvényben maradt. Legelőször a Marghiloman-kormány idején (1918. március 5/6. – október 24.) alkalmazták, előírásai értelmében a kisajátítás alá kerülő nagybirtokokat „önkéntesen vagy kényszerrel” az igényjogosultak számára bérbe kellett adni. A törvény indoklásában a földművelésügyi miniszter a rendszert egy átmeneti állapotként jellemezte, amely mintegy „főpróbaként” felkészíti a regáti gazdátársadalmat a birtokreform végleges intézkedéseire.³⁷ A rendelkezésekkel ugyanakkor a frontról hazatérő katonák vagy hozzátartozóik számára kívántak gyors jutalmat nyújtani, Erdélyben ez leginkább a román lakosságra vonatkozott. A jogszabály értelmében a bérletre jogosultak voltak a háborúban részt vett gazdálkodók (azok özvegyei vagy árvái), olyan földnélküliek, akik rendelkeztek a föld megműveléséhez szükséges felszereléssel, a Kormányzótanács által mozgósítottak családjai, továbbá igényelhetett bérletet minden olyan falusi földműves, aki termelési eszközzel rendelkezett. A rendelet bevezetését követően, rövidesen 154 ezer kataszteri holdat (több mint 88 ezer ha) helyeztek kényszerbérlet alá, ez az érték 1921-ig 1,3 millió hold (801 ezer ha) fölé emelkedett.³⁸

Az új rendszer alkalmazásának az egyik indoka a mezőgazdasági termelés folytonosságának a biztosítása lett volna, de az intézkedések épp az ellenkező hatást váltották ki. Egyes számítások szerint felére csökkentette a mezőgazdasági termelékenységet, 800 millió lejes kárt okozva az ágazatnak.³⁹ Mindemellett rengeteg visszaélésre is lehetőséget adott, több helyen (például a háromszéki Mikóújfaluban, Árapatakon vagy Bölönben) önkényes birtokfoglalásokra került sor. A legtöbb rendellenesség viszont a kifizetések terén történt. A bérbe vett birtokért elvileg 1,5–2 mázsa búza értékét kellett fizetni, ez körülbelül 300–400 lejnek felel meg, de a kifizetés általában akadozott, illetve sok esetben csak 40–60 lejes bérleti díjakat határoztak meg a helyi hatóságok.⁴⁰

Egy második birtokpolitikai reformelem a Kormányzótanács által kihirdetett 3911/1919. számú rendelet (1919. szeptember 10.) volt, amely az erdélyi területeken sza-

37 GAROFLID, Constantin: Regimul agrar în România. In *Enciclopedia României*. 1. București 1938. 577–585.

38 VENCZEL József: Az erdélyi román földbirtokreform. In *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve, 1940–1941*. Kolozsvár 1942. 354.

39 BERENCZEY KOVÁTS Lajos: A román földosztás tanulságai. *Mezőgazdasági Közlöny* 1938. 11. 3.

40 SZÁSZ Ferenc: Az agrárreformmal kapcsolatban még megoldandó kérdések. In *Gazdasági sérelmeink és kívánásaink I*. Dicsőszentmárton 1926. 40–41.

bályozta a kisajátítás és a juttatások folyamatát. A rendelet az 1921-ben kihirdetett törvénybe, változtatásokkal ugyan, de legnagyobbbrészt bekerült. Az eltérések közül, hogy csak néhányat említsünk: a rendelet a későbbi törvénnyel ellentétben kisajátításkor valamivel enyhébb kategóriákat szabott meg, fontos azonban megjegyezni, hogy a rendeletben nem, de törvényben kisajátítás alá helyezték a közbirtokosságokat is. A juttatások terén a rendelet viszont szűkszavú volt. A pénzügyi lebonyolítást egy újonnan alakított (az Albina Takarékpénztár érdekeltségébe tartozó), erdélyi illetőségű Agrárbankra (Banca Agrară) bízta volna, a törvény viszont egy központi (bukaresti) pénztár (Casa Centrală a Împroprietărilor) kezelésébe helyezte. Mindemellett megemlítendő az is, hogy az erdélyi magyarokra is igen sérelmes előírást, miszerint az idegen állampolgárok vagy az idegen állampolgárságra optálók birtokai is teljes kisajátítás alá helyezendők, már az 1919. évi rendelet is tartalmazta. A későbbi jogszabályban ezt a „tartósan távollévők” kategóriájára cserélték, a végrehajtási utasításokban használt meghatározással később kiszélesítették a hatáskört.⁴¹

Az 1921. évben a román törvényhozás a rendeletekhez hasonlóan négy agrárreformtörvényt hozott, egyet a Regát, egyet Besszarábia területére, illetve külön Bukovina, illetve Erdély számára, aminek elsődleges oka a tartományok közti gazdasági és természetrajzi különbségekben keresendő, az egyes régiók különböző birtokszerkezete, és az ehhez kapcsolódó másfajta törvénykezés és szokásjog is alátámasztotta a külön szabályozást.⁴² Ez viszont lehetőséget adott arra is, hogy az intézkedések sorozatát a regionális érdekekhez is igazítsák.

A törvény deklarált célja az aránytalan birtokmegoszlás következtében fennálló szociális feszültségek feloldása volt – a kisbirtokok növelése és a nagybirtok felszámolása által. Ennek ellenére Erdélyben az intézkedések révén ez egy erős nemzeti-ségpolitikai éllel is kiegészült. A nagybirtokok újraosztása egyértelműen a föld nélküli vagy alacsonyabb birtokkategóriákba tartozóknak kedvezett, ahol a románok többségben voltak, a jogszabály azonban egy sor olyan intézkedést is tartalmazott, amely károsan érintette az erdélyi nemzeti kisebbségeket.

Jelentős különbségek mutatkoztak továbbá az erdélyi és az ország más részeiben alkalmazott törvények előírásaiban is. Így például az Ókirállyal ellentétben, Erdélyben nem volt meghatározva az összes kisajátítandó terület maximuma; a mértékegységnek a kataszteri holdat használták, máshol hektárban mérték a földet, viszont a kisajátítási és juttatási kategóriák mérete országosan egységes volt; az Ókirállyal ellentétben az erdők eleinte nem estek kisajátítás alá; Erdélyben a román közbirtokosságokat felmentették a kisajátítási eljárás alól. Mindemellett a törvényt végrehajtó intézmények, bizottságok számára széles körű jogokat biztosítottak.

41 Lásd a 3911/1919 sz. rendelet 2. §, 1/a pontját, az erdélyi földreform törvényének 6. §, c pontját, továbbá az 1921. november 4-én és 1922. július 22-én kiadott végrehajtási utasításokat.

42 Jó példa erre, hogy amíg Erdélyben használták a telekkönyvi rendszert, addig Romániában nem. Besszarábiában és Ó-Romániában a telekkönyveket csak 1933-tól kezdődően alkalmazták, az egységes telekkönyvi törvényt viszont csak 1938-ban vezetik be a 115. sz. törvény által, amelyet osztrák mintára készítettek el. (A kérdésre vonatkozóan lásd bővebben: DEMÉNY Pál: *Telekkönyvi jog*. Bukarest 1993. 8–17.)

A törvény előírásai teljes kisajátítás alá helyeztek minden olyan birtokot, amely valamely jogi személy tulajdonában volt, és külön rendelkeztek a *közérdeket* (egyházak, szerzetesrendek, alapítványok stb.), illetve a *magánérdeket* (mint például a vállalatok, bankok stb.) szolgáló jogi személyekről. Amíg az előbbinél a falun lévő birtokaira és városi külterkeire teljes kisajátítás, addig az utóbbinál ez csak a mezőgazdasági területeket érintette.⁴³ Mindemellett az Agrárbizottság döntése alapján azokat az ingatlanokat is kisajátították, amelyek az 1917-ben hozott birtokforgalmat korlátozó magyar rendelkezések alapján kerültek elidegenítésre.

A különböző intézkedések különösen érzékenyen érintették a magyar tulajdonban lévő korlátozott forgalmú birtokokat: a történeti egyházak földbirtokainak 84,5%-át sajátították ki, de jelentős veszteségeket szenvedtek a közbirtokosságok, továbbá az olyan társadalmi egyesületek, mint az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, amely mezőgazdasági iskolát tartott fenn.⁴⁴

Az 1921. évi földreform során Nagy Románia területén mintegy 6 millió hektár területet sajátítottak ki, amelyből az erdélyi területre megközelítőleg 2,7–3 millió hektárnyi (4,7–5,2 millió kataszteri hold) terület jutott, pontos, megyei bontásban készült összesítések azonban nem állnak rendelkezésre; a két világháború között készült elemzések és hivatalos kimutatások jelentős eltéréseket mutatnak.⁴⁵ Az erdélyi viszonyokat viszont jól tükrözi Venczel József 1942-ben megjelent monumentális munkája,⁴⁶ amely egy, a magyar kormányzat által kért adatgyűjtés alapján készült el. A magyar állam a második bécsi döntést követően rendelte el az erdélyi román földreform intézkedéseinek vizsgálatát, s ennek során az Erdélyi Földreform Tanulmányi Bizottsága több mint ezer település adatait térképezte fel. Az adatok, habár nem foglalják magukba a Magyarországtól elcsatolt terület teljes egészét, visszatükrözik az erdélyi román földreform általános tendenciáit.

*Kisajátított területek regionális megoszlása
Constantin Garoflid adatai alapján⁴⁷*

	Ókirályság	Erdély	Bukovina	Besszarábia
Kisajátított terület (ha)	1 663 809,03	2 776 401,43	75 976,35	1 491 920,24

A Venczelék által vizsgált észak-erdélyi területen 1 223 485 kataszteri hold (703 993 ha) ingatlan került kisajátításra. A kisajátítások nemzetiségi megoszlása szerint, a birtokszerkezetből adódóan is, a legnagyobb veszteségeket a magyar tulajdonosok szenvedték, ezek legnagyobb része Szatmár, Bihar, illetve Maros megye területére esett.

43 Lásd a törvény 6. és 7. §-ait.

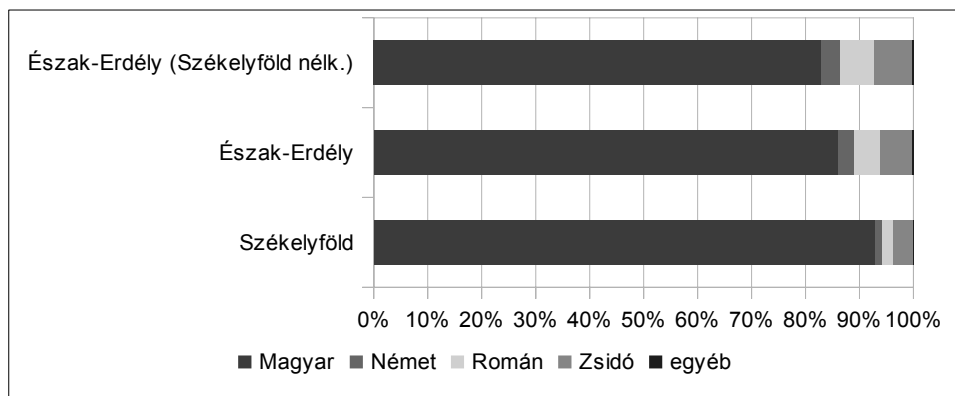
44 OBERDING József: Az agrárreform és az agrárreformmal kapcsolatban megoldásra váró kérdések. In *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink* 3. Kolozsvár 1930. 378–383.

45 A problémáról, több korabeli forrást felhasználva Venczel József készített kimerítő elemzést (VENCZEL 1942. 356–360., vö. ROBERTS 1951. VIII–XIX.)

46 VENCZEL 1942.

47 A statisztikai kimutatásokban előforduló jelentős eltérésekre való tekintettel a táblázatot csak az arányok személtetésére, példaként közöljük. Forrás: GAROFLID 1938. 584.

A művelési ágakat tekintve a mezőgazdasági területek után a kisajátítások az erdősegeket érintették, leginkább a székelyföldi megyék esetében, ahol ez megközelítőleg a kisajátított területek felét tette ki.

*A kisajátított terület megoszlása a tulajdonos nemzetisége szerint*⁴⁸

*Az 1921. évi földreform által kisajátított terület
művelési ágak szerinti megoszlása*⁴⁹

	Szántó	Mezőgazdasági	Legelő	Erdő	Egyéb
Észak-Erdély (Székelyföld nélkül)	28,69%	35,88%	25,53%	35,48%	3,11%
Székelyföld	8,80%	14,10%	37,72%	46,53%	1,66%

A kisajátított székelyföldi erdőterületeknek további jelentőségük is volt. Észak-Erdély területén összesen 443 567,5 kataszteri hold (255 228,7 ha) korlátolt forgalmú ingatlant sajátítottak ki, amely legnagyobb részben (32,1%) közbirtokossági vagy egyházi (31,9%), valamivel kevesebb mértékben községi (20,4%) tulajdonban volt.⁵⁰ Székelyföldön a 19. század végén a korlátlan forgalmú birtokok több mint 70%-át az erdőterületek adták ki, általában közbirtokossági formában. A székelyföldi kisajátítások ezeket érintették a leginkább.

A juttatásokat nézve érdekes megjegyezni, hogy székelyföldi viszonylatban, az etnikai összetételből fakadóan is, (Maros-Torda megyén kívül) a magyar nemzetiségűek száma mindenhol felülreprezentált, ugyanakkor a juttatások megoszlását jobban szemügyre véve azt látjuk, hogy az igényjogosult természetes személyeknél a politikai községek jóval nagyobb mértékben részesültek a földreformos ingatlanokból. A közbirtokossági ingatlanokkal szemben a községi birtokok teljes egészében a település közigazgatásának a kezelésében voltak, és nem az ott lakók közvetlen irá-

48 VENCZEL 1942. 399.

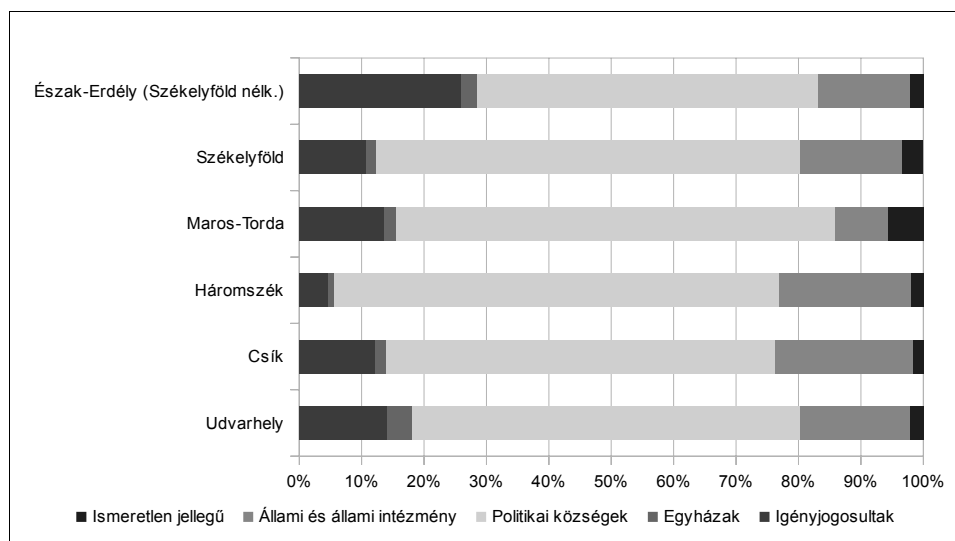
49 VENCZEL 1942. 395.

50 VENCZEL 1942. 400.

nyítása alatt, az onnan származó jövedelem is a települést mint jogi személyt illette meg, ugyanakkor a községi földeket a település lakói sem vehették feltétlenül díjmentesen használatba. Az adatok azt sugallják, hogy az etnikailag homogén Székelyföldön a birtokátrendezést az közigazgatási kezelt vagyon vagy állami tulajdon felé tolták el, a többségében románok lakta vagy etnikailag vegyes vidéken az egyéni juttatások kerültek előtérbe.

A juttatottak nemzetiségi megoszlása Venczel József adatai alapján⁵¹

	Magyar	Német	Román	Egyéb	Ismeretlen	Állam és állami intézmény	Egyéb
<i>Udvarhely</i>	73,40%	0,01%	6,12%	0,36%	2,22%	17,55%	0,35%
<i>Csik</i>	39,71%	0,00%	34,56%	0,05%	3,45%	21,87%	0,35%
<i>Háromszék</i>	60,68%	0,01%	15,12%	0,18%	2,06%	21,00%	0,96%
<i>Maros-Torda</i>	23,82%	1,83%	58,41%	0,62%	6,35%	8,30%	0,67%
Székelyföld	40,74%	0,70%	37,16%	0,31%	4,12%	16,33%	0,64%
Észak-Erdély (Székelyföld nélkül)	18,66%	0,90%	59,39%	2,58%	3,53%	14,67%	1,36%

A juttatottak kategóriájának megoszlása Venczel József adatai alapján⁵²

51 VENCZEL 1942. 405.

A kisajátított ingatlanok ugyanakkor nem kerültek automatikusan szétosztásra az igényjogosultak között. A birtokok egy részét az állam saját kezelésében tartotta és úgynevezett rezervákat, állami tartalékföldeket hozott létre. A rezervaföldek (országosan) megyéenként a kisajátított birtokok területének mintegy 10%-át tették ki, ezek létesítésével azonban erdélyi területen jóval bőkezűbben bánt a román állam, különösen, hogy itt a tartalékföldek maximuma sem volt meghatározva. Az ilyen jellegű ingatlanokat telepítésekre használták,⁵³ bérbe adták, de sokszor előfordult az is, hogy paragon maradtak.⁵⁴

AGÁRREFORMOS SÉRELMEK ÉS ÖNSZERVEZŐDÉS

Az erdélyi földreformos intézkedések során a birtok- és tulajdonosi szerkezetből adódó hátrányokon túl, a jogszabály néhány, kisebbségekre nézve igen sérelmes, diszkriminatív intézkedést is tartalmazott. A 20-as, 30-as években, az erdélyi magyarság agrárgazdasági tevékenysége egyrészt e sérelmek orvoslása és tematizálása,⁵⁵ másrészt a mezőgazdaság új alapokon való átszervezése felé irányult.

Az egyik diszkriminatív intézkedés a már említett közbirtokosságokkal szembeni eljárás volt. A valamikori magyar állományú határőrezredek vagyonaiból létrehozott közbirtokosságokat a törvény már szövegében diszkriminálóan kezelte: amíg a Csíki Magánjavakat kisajátítás alá helyezte, addig a hasonló jogállású (román tulajdonban lévő) naszódi közalap birtokaival a jogszabály kivételt tett (24. §, c), ugyanakkor a karánsebesi szintén román tulajdonú vagyonszövetség birtokait sem helyezték eljárás alá. A Csíki Magánjavak a székely határőrezred különböző vagyonalapjaiból jött létre. A javakat az osztrák állam az 1848–49-es szabadságharc leverése után államosította, de a kiegyezés után visszaállították a régi tulajdonviszonyokat. Az 1921. évi földreform értelmében a Magánjavakat eleinte csak részlegesen sajátították ki, de 1923-ban az Agrárbizottság döntése alapján az egészet elkobozták, arra hivatkozva, hogy 1869-ben csak haszonélvezeti jogot kapott a csíki közönség, a tulajdoni jog pedig a kincstárat illeti meg. A helyiek a döntést megfellebbezték, arra hivatkozva, hogy a döntéssel az Agrárbizottság jelentősen túllépte hatáskörét, bírói jogkörrel ruházva fel magát. Mivel országon belüli fórumokon nem sikerült előmozdítani a Magánjavak kérdését, az

52 VENCZEL 1942. 403.

53 A telepítésre vonatkozó első rendelkezést a földreform törvényében (annak 15. fejezetében) részletezték, amelyet az 1930-ban, 1936-ban és 1940-ben hozott törvények egészítettek ki. A román telepítési politika erdélyi célpontja a román–magyar határ menti sáv volt, ahová 1939-ig 748 helységben körülbelül 39 000 kataszteri hold területet osztottak ki 4900 román telepes család számára Temes-Torontál, Szatmár, Szilágy, Arad, Bihar és Krassó-Szörény megyében. (NASTA, Andrei: *Problema colonizării*. București 1925.)

54 ȘANDRU, Dumitru: *Reforma agrară din 1921 în România*. București 1975. 160–165.

55 Gondolunk itt elsősorban a *Magyar Kisebbség*, illetve az *Erdélyi Gazda* számaiban megjelent tanulmányokra és közlésekre, de a sérelmekről, visszaélésekről a napilapok is többször cikkeztek. Nyomtatásban közzéttek az Országos Magyar Párt közgazdasági osztálya gyűlésein elhangzott vitákat, de több összefoglaló és elemzés született magyarországi szakemberek tollából is, magyar és idegen nyelven egyaránt.

ügyet a Nemzetek Szövetsége elé vitték. Itt azonban a tulajdonviszonyok tisztázása helyett azt javasolták, hogy a román állam állítsa vissza a vagyonszövetség régi igazgatóságát.⁵⁶ A tisztázatlan helyzet miatt a Magánjavak ügye a korszakban végig napirenden maradt, sőt problémák forrásává vált a második bécsi döntés után is.

A közbirtokosságok helyzetét nem csak a kisajátítások nehezítették. A Maros megyei úgynevezett Ósmaroszéki havasbirtokot a többi székelyföldi közbirtokossággal szemben nem helyezték kisajátítás alá. A vagyonalap telekkönyvileg ugyan 127 maroszéki település közösségének a tulajdonában maradt, de állami erdőként kezelték őket.⁵⁷ A községek 1922-ben kísérletet tettek arra, hogy jogi úton közösségi kezelésbe helyezték a birtokegyüttest, ez viszont azzal a következménnyel fenyegetett, hogy elindítják ellene a kisajátítási folyamatot is. Az 1930-as évek folyamán a közösség csak felülvizsgálati és ellenőrzési jogot kapott, amelyet a kezelők sok esetben nem vettek figyelembe, így a közösségi tulajdonjog ellenére a megye (mint jogi személy, élén a kormány által kinevezett prefektussal) maradt a haszonélvező.⁵⁸

A román berendezkedés alatt jelentősen csökkent a közbirtokosságok vagyongazdálkodási önkormányzati jogköre is. Az 1912. évi román erdőtörvény 1920. évi kiterjesztése által az illetékes erdőkerületi felügyelet mellett a helyi járásbíró is fegyelmi hatósági jogkört kapott. 1935-ben a szövetkezeti törvény állami felügyeletet létesített a közbirtokossági vagyongazdálkodás fölött, 1938-ban pedig a 2269. számú rendelet törvény a közbirtokosságok, vagyonszövetségek, földjavító társulatok vagyongazdálkodási felügyeletét a román Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe helyezte. A közigazgatási intézmények hatáskörének a kiterjesztése oda vezetett, hogy a járásbíró fegyelmi úton eltávolíthatta a közbirtokosság igazgatóságát, vagy költségvetési tételeket törölhetett és újakat vetethetett fel.⁵⁹ Így például az egyik Csík megyei közbirtokosságnál felfüggesztették az igazgatóságot, mert az állami iskola céljára nem volt hajlandó pénzt adományozni, egy másik esetében 300 ezer lej támogatást kellett község-házépítés céljára fordítani, a csikmadarasi közbirtokosság költségvetésébe pedig olyan tételeket kellett bevenni, amelyek az államot terhelték volna: csendőrségi laktanya, a községi jegyző költöztetésének költségei, pénzügyi segély a politikai község számára.

További sérelmes rendelkezés volt a magyar állami telepések birtokainak a kisajátítása is. Az 1890-as évektől kezdődően megindult telepítési akció keretében a magyar kormányzat nagyobb birtokegységeket vásárolt fel, majd a korabeli forgalmi árak megfelelően átlagosan 16–24 holdas parcellában részesítette a telepés családokat. Legnagyobb részben a Bánságban, Erdélyben és a Bácskában folytatták ezt a tevékenységet, 1903-ig mintegy 451 telephelyet létesítve. A román földreform során a telepés birtokokat legtöbb 7 holdra csökkentették, egyes helyeken úgy, hogy ennek csak a fele volt szántóföld, a fennmaradó részt a községi legelőkbe való részesedéssel pótolták.⁶⁰

56 VENCZEL 1942. 441–443., vö. GARDA Dezső: *A székely közbirtokosság*. II. köt. Csíkszereda 2002.

57 KÁDÁR Zsombor: *Székelyföldi erdészeti- és faipartörténeti jegyzetek*. Budapest 1993. 8.

58 KÁDÁR 1993. 80.

59 CSIBY Andor: *A székely közbirtokossági vagyonok eredete, történelmi fejlődése az ősfoglalástól napjainkig*. Gyergyószentmiklós 1939. 24–27.

60 SULYOK István: Az erdélyi magyar telepések. In *Erdélyi magyar évkönyv 1918–1929*. Kolozsvár 1930. 228–234.

Teljes kisajátítás alá helyezték továbbá a tartósan távol lévők, illetve a magyar állampolgárságra optálók földbirtokait is. Ez utóbbi a trianoni békeszerződés előírásaival is ellentétes volt, az ügy súlyosságát pedig tovább növelte az a tény is, hogy az 1930-as években negyedmillió romániai magyarnak még mindig rendezetlen volt az állampolgársága. Úgy a telepesek, mint az optánsok ügyében az érintettek a magyar állam támogatásával a Nemzetek Szövetségétől kértek orvoslást, de kevés sikerrel.

Egy további sérelem volt a kisajátított ingatlanok árának a meghatározása is. A kisajátítási árakat a törvény az 1913. évi forgalmi értékekben határozta meg, 1:1 korona-lej átszámítási kulccsal. Magyar részről ezt igen sérelmesnek tartották, mivel az 1913. évi lejnek az 1921. évi csak 8,31%-át érte, de az értékeket nem valorizálták, így a kisajátítást szenvedő tulajdonos ingatlana értékének csak 1,6%-át kapta meg.⁶¹ Az ármegállapításakor (50. §) gyakorlatilag bármit figyelembe lehetett venni. Ennek következtében az egyes árak nemcsak regionálisan, hanem faluról falura, sőt településen belül is jelentős eltéréseket mutattak. Ugyanakkor a kisajátítási árakat úgy határozták meg, hogy azok jóval az ingatlan piaci értéke alatt legyenek. A juttatottnak tíz éven belül ki kellett fizetnie az ingatlan árát, de a kártalanítást nem készpénzben, hanem úgynevezett kisajátítási-kötvényekben fizették, ötvenéves amortizáció mellett.⁶² A gondokkal küszködő román gazdaság és a lej fokozatos árfolyamcsökkenése következtében a kötvények is értéküket veszítették, az 1923. évi értékeket, rövid időre, csak a 20-as, illetve a 30-as évek végén haladták meg.⁶³

A földreformos sérelmek tematizálása és orvoslása mellett az erdélyi magyar gazdasági önszerveződés is hangsúlyt kapott. Erre annál is inkább szükség volt, mivel a román gazdaságpolitika diszkriminatív intézkedésein túl, az állami agrárpolitika sem működött hatékonyan. A mezőgazdaság támogatására hozott törvények vagy esetlegesen voltak, nem szavazták meg, vagy kormányváltáskor eltörölték őket. Így például a mezőgazdasági gépek importját támogató 1924. évi jogszabály, amely jelentős potenciált rejtett magában az agrárgazdaság előmozdítására, ellenkezett a liberális kormányok protekcionista gazdaságpolitikájával; a törvényt törölték úgy, hogy a megrendelések már folyamatban voltak, jelentős károkat okozva az államnak az ebből adódó károk megtérítésével.⁶⁴ A mezőgazdasági kamarák 1924. évi megszervezése szintén jó eszköz lett volna az ország agrárgazdaságának a fejlesztésére, egy egységes terv nélkül azonban ezek működése legtöbbször rapszodikus jellegű volt, sok esetben pedig a helyi korrupció melegágyává váltak. Mindemelllett a törvény a vezetőségét úgy határozta meg, hogy annak nagy része nem agrárszakemberekből állt, hanem a helyi közigazgatás delegáltjaiból verbuválódott össze. Ez utóbbi azzal is járt, hogy az erdélyi magyarság a legtöbb helyen kiszorult a kamarák vezetéséből.⁶⁵

61 VENCZEL 1942. 446.

62 ȘANDRU 1975. 217–219.

63 VENCZEL 1942. 455.

64 GAROFLID, Constantin – CORNĂȚEANU, Nicolaie: Politica agricolă. In *Enciclopedia României*. III. București 1938. 145–161.

65 ABRUDBÁNYAI Ede: A mezőgazdasági kamarák eddigi működéséről szerzett tapasztalataink s azok küszöbön álló újjáavasztására való felkészülés. In *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink* 2. Kolozsvár 1929. 119–133.

A 20-as évek folyamán a gazdatársadalom megszervezésére több próbálkozás is történt. Ennek egyik példája a Földműves Szövetség szervezése volt, amely Székelyudvarhelyről indult el 1920–1921-ben, Gál Imre méhészeti felügyelő szervezőmunkája következtében. A szövetség 1921-ben már 5000 főt számlát, tevékenysége magába foglalta a vetőmagok, mezőgazdasági gépek beszerzésének megszervezését, ingatlanvásárlást mezőgazdasági iskola részére vagy Népművelő Iroda működtetését. Mindemellett memorandumokat is intéztek a kormány felé földreformos sérelmek ügyében. A szövetség pénzügyi nehézségek miatt szűnt meg, fenntartásához nem volt elegendő a tagdíj, rendszeres támogatásban pedig nem részesültek. Mindemellett Gál Imre a sorozatos hatósági zaklatás miatt repatriált Magyarországra.⁶⁶

Az erdélyi magyar politikai képviseletet ellátó romániai Országos Magyar Párt gazdasági gyűlésein a gazdatársadalom szervezését többször is feldolgozták, a politikai tevékenység főcsapása azonban a földreformos sérelmek orvoslására és a kisebbségi jogok biztosítására való törekvés volt. A már Romániában, kisebbségi közegeben szocializálódott erdélyi fiatalok azonban már inkább a gazdaságilag önálló kisebbségi társadalom megteremtésében látták az alternatívát. A gazdatársadalom tekintetében elsődleges problémának a szétaprózódottságot tartották; az egy-egy megyében hatékonyan működő mezőgazdasági egyletek, gazdakörök mögül hiányzott az egységes, regionális vezetés, amelyet az Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE, később Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület – EMGE) láthatott volna el.

Az EGE-t 1936-tól kezdve, Szász Pál vezetése alatt (Venczel József és Vita Sándor közreműködésével) helyezték új alapokra. Az átszervezés lényeges részét képezte, hogy az EGE társadalmi bázisát a nagy- és középbirtokosokról a kisbirtokosokra helyezték át. Ugyanakkor az addigra kiépült szövetkezeti hálózatot is mozgósították: úgy a Hangya Szövetkezetek, mint a Szövetség Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központjának tagjai beléptek az EGE-be.⁶⁷ Az átszervezés következtében az EGE a 40-es évek elejére az egyik legnagyobb tömegbázisú szervezetté nőtte ki magát, amelynek vezetése összefonódott az erdélyi magyar politikai és gazdasági élittel is. Az egyesület gazdaköri taglétszáma az 1936. évi 537-ről 18 522-re (a szervezett gazdákkal együtt 45 330-ra) növekedett 1940-ig.

*EMGE gazdakörök és tagok 1936 és 1940-ben*⁶⁸

EMGE gazdakörök, 1936	205
EMGE gazdakörök 1940	575
Gazdaköri tagok 1940	26 808

66 BÁRDI 1995. 19–20.

67 HUNYADI Attila: Nemzetgazdasági önszerveződési modellek Erdélyben. In *Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében*. Szerk. BÁRDI Nándor – SIMON Attila. Somorja 2006. 209–210.

68 DEMETER–VENCZEL 1940. 26.

Fő tevékenységük a mezőgazdasági termelés növelése és korszerűsítése felé irányult: nemesítettvetőmag-akciókat szerveztek, igyekeztek frissíteni az állatállományt, de forgalmaztak műtrágyát és mezőgazdasági gépeket is. 1939-ig több mint 5 millió lej értékben osztottak ki vetőmagokat, illetve 1,8 millió lej értékben tenyészállatokat. A vetőmagok 12%-a, míg a tenyészállatok 47%-a esett a székelyföldi megyékre. A modern gazdasági ismeretek terjesztése érdekében tanfolyamokat szerveztek, jelentős szakkönyvkiadási programot működtettek, gazdaköri könyvtárakat tartottak fenn, illetve folyóiratot szerkesztettek, az *Erdélyi Gazdát*, ez utóbbi megszűnése előtt 70 000 példányban jelent meg.⁶⁹

Az EMGE munkája nem csak a gazdatársadalom szervezésére és képzésére irányult. Az egyesület a 20-as évek folyamán folyamatosan figyelte, elemezte a régió mezőgazdasági helyzetét, figyelme ekkor inkább a földreformmal kapcsolatos ügyekre irányult: sérelmek gyűjtése, memorandumok, illetve a birtokösszetételre gyakorolt közvetlen hatás felmérése. Ez utóbbi azonban sikertelennek bizonyult, egyrészt a gazdák érdektelensége, másrészt az eljárások elhúzódása következtében fennálló bizonytalanság miatt.⁷⁰ Az egyesület a harmincas évek folyamán egyre több figyelmet fordított az egyéni gazdaságok vizsgálatára is. 1938-ban indították meg a magángazdaságok kérdőíves vizsgálatát, amelyben elsősorban üzemtani vizsgálatoknak vetették alá őket. Olyan elemeket mértek, mint a tőkeerő, a gépesítés mértéke, a munkaerő alakulása, illetve a birtokszerkezet, ahol az egyik legsúlyosabb problémának a tagosítás hiányát tartották.⁷¹ A családi birtokokat, üzemeket vizsgálva – annak ellenére, hogy a birtok mérete nem egyenlő az üzem nagyságával – erdélyi viszonylatokban a birtokméret szerint vizsgálták az üzemnagyságot. A családi üzem optimális fenntartásához (a munkaerőt és felszerelést figyelembe véve) a birtokméretet 15–22 hold nagyságban határozták meg, legelő-, gabona-, illetve váltógazdálkodási típusoktól függően.⁷² Az erdélyi birtoknagyság viszont ennél kisebb volt. Ennek ellenére, Venczel József úgy tartotta, hogy a régió esetében nem mérvadó birtokreformról beszélni, a román agrártörvény is csak nemzetiségi szempontból tolta el az arányokat, nem változtatva az addig fennálló törpe- és kisbirtokosok helyzetén. A problémát leginkább az agrárnépsűrűség méretében, annak tehermentesítésében látta.

*

69 Az EMGE tevékenységén túl az erdélyi magyar mezőgazdasági szakirodalom terén jelentős szerep jutott a Minerva rt. kiadványának, a *Gazdatudománynak*, továbbá az olyan lapoknak, mint a *Mezőgazdasági Szemle*, a *Falvak Népe* vagy az *Erdélyi Barázda*. (A kérdésről lásd bővebben: CSEKE Péter: A magyar nyelvű mezőgazdasági irodalom Romániában. *Agrártörténeti Szemle* 1991. 1–4. 256–265.)

70 NAGY Endre: Az erdélyi mezőgazdasági organizációknak kiépítése. In *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink I.* Dicsőszentmárton 1926. 56.

71 FARKAS Árpád – BÍRÓ György: *Üzemi lapok Erdélyben*. Kolozsvár 1944. 3–16. (Üzemtani közlemények 1).

72 FARKAS Árpád: *Életképes üzemnagyság a magyar mezőgazdaságban*. Budapest 1944.

A trianoni békeszerződést követően a román állam gazdaságpolitikája háttérbe szorította a mezőgazdaságot, az ágazat a békeszerződést követően a területi gyarapodás által nyújtott gazdasági előnyök ellenére sem tudott felépülni a háború által okozott károkból. Az elavult gazdálkodási módszerek, a felszerelés hiánya, a birtokszerkezetben történő változások, a gabona- és pénzügyi válságok, illetve a csekély kormányzati támogatás oda vezetett, hogy a romániai mezőgazdaság a 30-as években sem érte el a háború előtti teljesítményét. A kisebbségi keretek közé szorult magyarságnak a mezőgazdaság általános problémái mellett az állam kirekesztő gazdaságpolitikájával is szembe kellett néznie. Széles körű állami támogatást az erdélyi magyar agrárium csak a második bécsi döntést követően kapott Észak-Erdélyben 1940–1944 között. A második világháború után az újabb földreformot és több kollektivizálási hullámot követően az 1960-as évek végéig – a kommunista vezetés nehéziparra koncentráló gazdaságpolitikája következtében – a mezőgazdasági ágazat továbbra is a háttérbe szorult.

ANDRÁS TÓTH-BARTOS

TRANSYLVANIAN HUNGARIAN AGRICULTURE AND RURAL SOCIETY IN INTERWAR ROMANIA

ABSTRACT

Following the Treaty of Trianon the economic policy of the Romanian state pushed agriculture into the background, which, despite territorial gains, could not fully recover from the war damage. Out of date farming methods, the lack of equipment, the changes in the structure of landownership, grain and financial crises and meagre state support led to low yields and general insolvency.

Hungarians now living within the confines of a minority status had to face, apart from the general structural problems of agriculture, the economic displacement policies of the state. This paper aims to provide an insight into the agricultural life of the Hungarian minority in Transylvania in the interwar period, more exactly into the responses it endeavoured to give to the economic challenges of the era and the economic policy challenges of the nation state, as well as its steps taken towards social and economic self-organisation.

GAUČÍK ISTVÁN

FOLYTONOSSÁG, ÚJRAKEZDÉS, PROSPERITÁS?¹

Csehszlovákia agrártörténete kisebbségi magyar szempontból

Talán nem túlzás, ha megállapítjuk, hogy az első Csehszlovák Köztársaság gazdaság- és azon belül agrártörténete számos értékes, de mégiscsak egy-egy részterületre fókuszáló tanulmány ellenére nagy hiányossága a magyar történetírásnak. A magyar történészeket ugyanakkor máig foglalkoztatja e nemzetiségi szempontból mozaikál- lam fordultatos története, mely számos előremutató demokratikus jogot ültetett át a gyakorlatba, a másik oldalon azonban, nemzetállamként, az államalkotó cseh és szlovák többség hatalmi helyzetét megőrzendő a nem szláv közösségek nemzetiségi jogait, így a magyarokét is korlátozta.²

Csehszlovákia politikai és gazdasági felépítménye szinte „igéző fényként” jele- nik meg, még ma is. Ipara, annak nemzetközi versenyképessége, a szövetkezeti rend- szer strukturáltsága és sikeressége, a tőkeerős nagybankok szinte a „cseh szorgalom és szívósság” jelképeivé váltak. Csehszlovákia létrejötté a cseh közösségi érzelem, öntudat és nemzeti gondolat fontos állomása, és egy új minőségű cseh és szlovák nemzeti történelemszemléletet is kialakított (a korabeli magyar szerzők ellenben ezt olyan 19. századi illuzionizmusnak, romantikus hevületnek tekintették, mely a 20. századi cseh nacionalizmust erősítette).³

A szlovák nemzet társadalmi modernizációja és közösségi identitásának egysége- sülése, az ellentmondások ellenére is (csehszlovákizmus eszméje, gazdasági sérelmek) ebben a húsz évben fejeződött be, és így a szlovákok az állami gazdaság egyik aktív alakítói és egyben működtetői lettek.⁴

- 1 A tanulmány a következő kutatási programok keretén belül készült: Szlovák Tudományos Akadé- mia Történettudományi Intézete (Historický ústav Slovenskej akadémie vied) APVV-17-0399. Z monarchie do republiky. Proces tranzície spoločnosti na Slovensku v európskom kontexte (A mo- narchiából a köztársaságba. A szlovákiai társadalom átalakulása európai kontextusban a 19. század végétől 1945-ig), Lendület-Trianon 100 Kutatócsoport.
- 2 SZARKA László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlo- vákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Pozsony 2016. 112–115.
- 3 KROUTVOR, Josef: *Potíže s dějinami. Eseje*. Praha 1990. 13. A magyarral számos közös vonást fel- mutató cseh heroikus magatartás és illuzionizmus esszéisztikus kifejtésére lásd GOGOLÁK Lajos: *Csehszlovákia*. Budapest 1935. 7., 19.
- 4 KOVÁČ, Dušan: Rok 1918 – kontinuita a diskontinuita v slovenskom národnom programe. In *Kľú- čové problémy moderných slovenských dejín 1848–1992*. Szerk. BYSTRICKÝ, Valerián – KOVÁČ, Dušan – PEŠEK, Jan. Bratislava 2012. 145.

A határon túli magyar közösségszerveződés és intézményépítés szempontjából pedig ez a korszak a (cseh)szlovákiai magyarság formálódásának, specifikus identitáskeresésének első, meghatározó szakasza, egyben komoly, máig ható – kicsit még mindig elfelejtett, kellőképpen nem értékelt – élményvilága. Bár a szlovákiai magyar értelmiség körében az 1930-as évek vége felé tért nyert a „kisebbségi gazdasági öncélúság” eléggé nyersen kidolgozott eszméje, tehát egy etnikai alapon szerveződő gazdasági corpus separatum délibábjá, továbbra is a szlovákiai gazdasági lehetőségek pragmatikus kihasználása, az állami gazdasági alrendszerekben, markánsabban a szövetkezeti mozgalomban és a kisiparban való intézményi szintű képviselő és részesedés maradt az alapelv és a gyakorlat.⁵

TÉMAMEGJELÖLÉS, KÉRDÉSEK, CÉLOK

E szomszédos állam, „hosszú nyúlvány”⁶ vagy elnyújtott kifliforma, amelynek esetében a korabeli magyar szerzők mindig hangsúlyozták anorganikus összetételét, természetesen befolyásolta Magyarország politikai-gazdasági mozgásterét és lehetőségeit a két világháború között, elsősorban külpolitikai téren, még annak ellenére is, hogy Csehszlovákiát a magyar kormányzat és a közvélemény a legellenségesebb szomszédállamnak tekintette.⁷ Ennek ellenére reálpolitikai szinten, főleg az 1920-as évek első felében, akár megegyezésekre is lehetett jutni nem politikai jellegű, de a két ország gazdasági-pénzügyi kapcsolatait mégiscsak rendező kérdésekben (régi koronakövetelések és kötelezettségek, pénzintézetek és biztosítók tőkéi, adóügyek, biztosítások), melyeknek konszolidáló hatása körülbelül 1929–1930-ig kitapintható.⁸

Máig hiányzik az egykori felvidéki területeken lezajló csehszlovák gazdaságszervezés politikai, gazdasági és szociális mozgatórugóinak, lefolyásának, esetleges sikereinek vagy éppen sikertelenségeinek a vizsgálata. Máig nincs egyértelmű válasz: hogyan zajlott le a gazdasági – azon belül a mezőgazdasági – integráció az új feltételrendszerben, tehát egy új államkeretben? Húsz év mérlege hogyan állítható fel? Modernizáció, stagnálás vagy visszafejlődés zajlott le a szlovákiai és kárpátaljai területeken? Ugyanakkor nem ismerjük az 1918 utáni új irányú, nyugat-keleti gazdasági interakciónak a milyenségét sem.

További kérdések is felmerülnek: Mi volt a folytonosság az 1918 előtti struktúrákkal? Miben volt az újrakezdés egy új alapozású, más töltetű és irányú gazdaság-, illetve agrárpolitika hatósugarában? Nincsenek megválaszolva a birtokhatékonyság

5 GAUČIK István: *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése 1918–1938*. Pozsony 2008. 377–378.

6 GOGOLÁK 1935. 5.

7 ABLONCZY Balázs: A csehszlovák minta (A masaryki demokrácia és szimpatizánsai a két világháború közötti Magyarországon). *Válasz* 2008. 2. 66.

8 GAUČIK István: A nosztrifikáció és a pénzügyi kérdések rendezése a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások tükrében (1920–1930). In *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez*. Szerk. JOBBÁGY István. Komárom 2004. 49–65. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), K 69, 631. csomó, Törvényjavaslat a Csehszlovák Köztársasággal 1927. május hó 31-én kötött kereskedelmi szerződés becikkelyezéséről.

kérdései sem: Hogyan működött tovább a nagybirtok 1918 után? Mennyire volt képes prosperálni vagy elbukott a kisbirtokkal szemben?

Konkréten tehát adósak vagyunk Szlovákia és Kárpátalja agráriumának a történeti vizsgálatával. Hiányoznak a régiószintű mélyfűrésok. E területek gazdasági potenciáljának, fejlődőképességének vagy éppen lemaradásának a vizsgálata továbbra is kutatói kihívásként tornyosul előttünk.

Az 1990-es évektől kibontakozó, majd a 2000-es évek első felében reneszánszát élő, ma már talán háttérbe szoruló magyar kisebbségtörténeti kutatások nem éppen gazdaságtörténeti kontextusba helyezték a masaryki állam gazdaságszervezését és azon belül az agrártörténetét. Egy másfajta „erőtérbe” kerültek, a kisebbségtudományéba, nem utolsósorban a szlovákiai magyar kisebbség gazdasági és szociális sérelmeinek lajstromba vevése és a nemzetállami eszme tarthatatlanságára való rámutatás végett. Ennek eklatáns példája az első csehszlovák földreform- és telepítéspolitika előtérbe kerülése, nem csekély utalásokkal az 1945 utáni földreformra és elkobzásokra, melyek máig a szlovák és a magyar közéleti diskurzusokban központi szerepet játszanak.

Pedig Jócsik Lajos felismerése visszavezethet egy realisabb múltvizsgálathoz és a csehszlovák gazdasági keret újragondolásához, mely nem csak a lajstromba szedésről, a kallódás és pusztulás stációiról szól: „Kisebbségi helyzetünkben óvakodtunk attól, hogy sérelmeink számontartásában merüljön ki minden erőnk. Élnünk kellett az adott helyzetben, s a magunk munkájával felkutatni a lehetőségeket.”⁹ Sajnos bizonyos fokig feledésbe merült a lehetőségek és koncepciók feltérképezése, még ha történtek is elvetélt kísérletek erre. Egy a déli, határ menti régiókat a csehszlovák gazdasági rendszeren és a szlovákiai gazdaság realitásain belül értelmező, a gazdasági önszerveződés kontúrjait is felvillantó szellemi-értelmisségi hagyományra gondolok, főleg Machnyik Andor, részben Hantos László, Tarján Ödön vagy éppen Jócsik Lajos két világháború közti munkásságára.

Ez a tanulmány nem mindegyik előzőekben felvetett problémára tud választ adni, hiszen szűkebb mezsgyén halad. Az első Csehszlovák Köztársaság gazdaságszervezésének dilemmáit, a magyar agrárlakosság összetételét és a földreform-politikát veszem górcső alá, mégpedig a legfontosabb tendenciák felvázolásával. Ezután a szántóföldi növénytermesztés és állattenyésztés fejlődésének szentelek figyelmet, melyet a (végül is befejezetlen) gazdasági integráció problémakörében értelmezek.¹⁰

9 JÓCSIK Lajos: A magyarság a cseh földreformban. *Magyar Szemle* 1940. 38. 31.

10 Már csak területi korlátoknál fogva sem foglalkozhatok a mezőgazdasági iparral és a szövetkezeti mozgalommal. A mezőgazdasági ipar kortárs elemzésére lásd VILIKOVSKÝ, Václav: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu, od nejstarších dob až do vypuknutí světové krise hospodářské*. Praha 1936. A csehszlovákiai szövetkezeti rendszer és a kisebbségi magyar szövetkezetek fejlődéséhez lásd GAUČÍK István: Az elfelejtett hagyomány. A csehszlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom (1918–1938). In *Acta Academia Agriensis, Sectio Historiae, Nova Series* Tom. 38. Szerk. PETERCSÁK Tivadar. Eger 2011. 181–194.; GAUČÍK István: A kisebbségi magyar szövetkezeti központok kérdése a két világháború közötti Csehszlovákiában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2017. 3. 119–130.

ADOTTSÁGOK ÉS ELLENTMONDÁSOK

Az első Csehszlovák Köztársaság a felbomlott Monarchia gazdasági potenciáljának körülbelül 70%-át örökölte; az utódállamok között a legfejlettebbnek tekinthetjük. A cseh országrészek már a 20. század kezdetén a nyugat-európai gazdaságfejlődés jegyeit mutatták. Csehország a Habsburg Birodalom gazdasági motorjának számított.¹¹ Ez az országrész a háború előtt, az egy főre jutó nemzeti jövedelmet tekintve, az osztrák tartományok mögött a második helyet foglalta el. Ezen a területen az össz-birodalmi nemzeti jövedelem 42,8%-a keletkezett, emellett az ipar az agrárszférában dolgozó munkaerő jelentős hányadát, a növekvő termelékenység következtében képes volt felszívni. Az ún. történelmi tartományokban több fontos iparágazatot találhatunk (kőszén- és barnaszénbányászat, vas-, illetve vegyipar), amelyek döntő hányaddal, 60–75%-os aránnyal kerültek az új utódállamhoz. Olyan fontos, régi hagyományra visszatekintő termelési ágazatok összpontosultak területén, mint az üveg- és porcelángyártás, a cukorgyártás, a kohászat vagy a textilipar. Ezenkívül a csehországi mezőgazdaságot európai szinten jelentős intenzifikáció és versenyképesség jellemezte.¹²

A masaryki köztársaság a kettős Monarchia felbomlását követő gazdasági dezintegrációból fokozatosan lábalt ki. A Habsburg Birodalom a cseh ipari termékek számára nagy felvevőpiacot jelentett, de 1918-at követően az ipari termelés beszűkült lehetőségek között keresett kitorési utakat.¹³ Főképpen az 1924–1929 közötti gazdasági konjunktúra hozott komoly gazdasági sikereket. Ezt nem utolsósorban az iparilag fejlett cseh-morva-sziléziai területek ipari kapacitásai és egy céltudatos gazdaságpolitika alapozta meg.¹⁴

A volt felvidéki területek öröklött ipari kapacitása azonban a cseh- és morvaországi, illetve a sziléziai területekkel összehasonlítva kevésnek bizonyult. Az 1918 utáni szlovákiai régió a magyar ipari kapacitás 8,5%-ával rendelkezett és 1913-ban, a bányászatot kivéve, az összmagyarországi termelésnek mintegy 18,6%-át állította elő. Magyarország legfejlettebb területének tekinthetjük, mely a 19. század utolsó két évtizedétől az iparfejlesztés súlypontja volt.¹⁵ A mai Szlovákia területe több iparágban domináns szerepet játszott. A papírgyártásból 53,7%-kal, a textiliparból 33,7%-kal, és 20% fölött részesedett a vasgyártásból, vassfeldolgozó-iparból, a faiparból és a bőr-

11 BEREND T. Iván: *Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*. Budapest 2003. 133.

12 KOSTA, Jiří: Die tschechoslowakische Wirtschaft im ersten Jahrzehnt nach der Staatsgründung. In *Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und der Ostmitteleuropa. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 24. bis 26. november 1989*. Szerk. LEMBERG, Hans – HEUMOS, Peter. München 1989. 63–66.

13 TEICHOVÁ, Alice: *Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918–1980*. Wien–Köln–Graz 1988. 19.

14 LACINA, Vlastislav: *Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929)*. Praha 2000. 14.

15 KARDOS Béla – ARTNER L. László: A Felvidék ipari népességének alakulása a háború előtt és után. *Magyar Statisztikai Szemle* 1935. 10. 865.

feldolgozásból¹⁶ Szlovákia részesülése Magyarország nemzeti jövedelméből mintegy 16,3%-ra becsülhető.¹⁷

Az agrárjellegű Szlovákia államfordulat utáni gazdasági problémáinak gyökerét a Monarchia egységes gazdaságának és munkaerőpiacának szétesésében, munkamegosztási rendszerének felbomlásában jelölhetjük meg. Szlovákia gazdasága adminisztratív-mesterséges úton jött létre. Ez önmagában hordozta hosszú távon a gazdaságfejlődés problémáit: a létrejött gazdasági szervezet sérülékeny volt, mind nemzetközi szinten, mind belföldön.¹⁸

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI LAKOSSÁG

Az 1918-as impériumváltással Csehszlovákiában a magyarság városi központjai és azok vidéki vonzáskörzetei a protekcionista gazdaságpolitika következtében mindjobban veszítettek gazdasági jelentőségükből. Trianon előtti déli irányultságú piaci összeköttetések megszakadtak. A határközeliség egyben periférikus jelleget konzerválta, csekély növekedési lehetőségekkel. A mátyusföldi régió és Csallóköz Pozsony gazdasági hinterlandját képezte. Az egykori koronázóváros, Szlovákia ipari központja és „közigazgatási bástyája” lett; Kassát is új közigazgatási szerepe tette jelentőssé. A földrajzilag hátrányosan elnyúló déli határsáv erősen rurális és kisipari háttérű kisvárosai húsz év alatt hátrányba kerültek nemcsak a csehországi, hanem némely szlovákiai régióval szemben is. Csak a kedvezőbb közlekedési útvonalak mentén elhelyezkedő városok válhattak a helyi innovatív vállalkozások útján fejlődőképpé (Galánta és Érsekújvár vidékének specializálódása a zöldségtermesztésre; a galántai Hanza Szövetkezeti Áruközpont tevékenysége).¹⁹

A sajátosság vagy éppen kedvezőtlen településszerkezet nagymértékben befolyásolta a magyar kisebbségnek az egyes foglalkoztatási ágakban való elhelyezkedését, azt aszimmetrikussá és egyoldalúvá tette, mely természetesen kistérségi szinteken eltérően jelentkezett, de néhol markánsabb jegyeket mutathatott fel (főleg Dél-Szlovákia egyes járásaiban játszott az agrárlakosság döntő szerepet).

Országos viszonylatban a magyarság döntően agrárnépességgként jelent meg, miközben gazdasági pozíciói csökkenő tendenciát mutattak a kereskedelmi-pénzügyi életben, közlekedésben, az állami közszolgáltatásban (közigazgatás, hadsereg) és a szabad foglalkozásokban. A foglalkozási statisztikákat vizsgálva szembeötlő a magyarok gazdasági-szociális státuszvesztése a többi nemzetiséggel szemben: a magyar agrárnépesség aránya jóval meghaladta a csehekét, szlovákokét (a statisztikákban csehszlovákokként kimutatva) és a németekét, akik közül éppen az iparban elhelyezkedők alkottak meghatározó csoportokat.

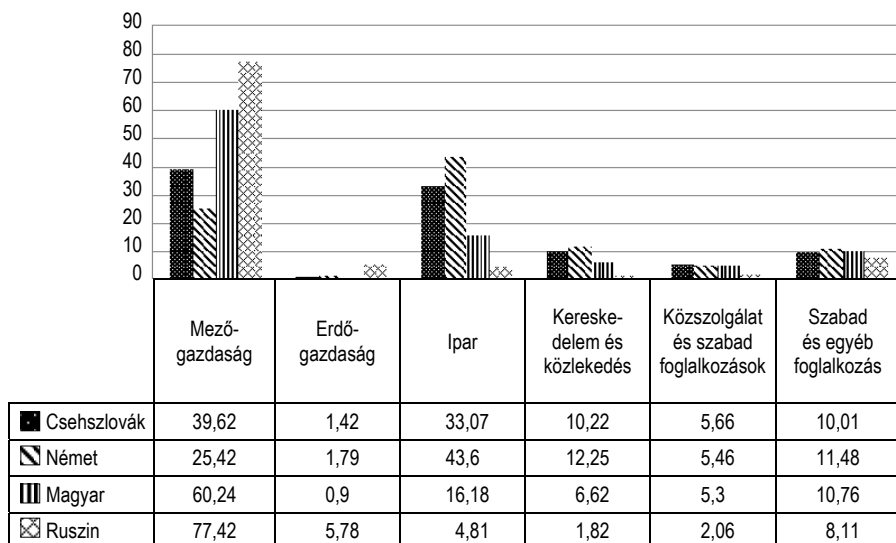
16 FALTUS, Jozef – PRŮCHA, Václav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava 1969. 9–18., 291–308.

17 FRÍČ, Milan: *Neutešený hospodársky vývoj na Slovensku a Podkarpatskej Rusi*. Bratislava 1932. 6.

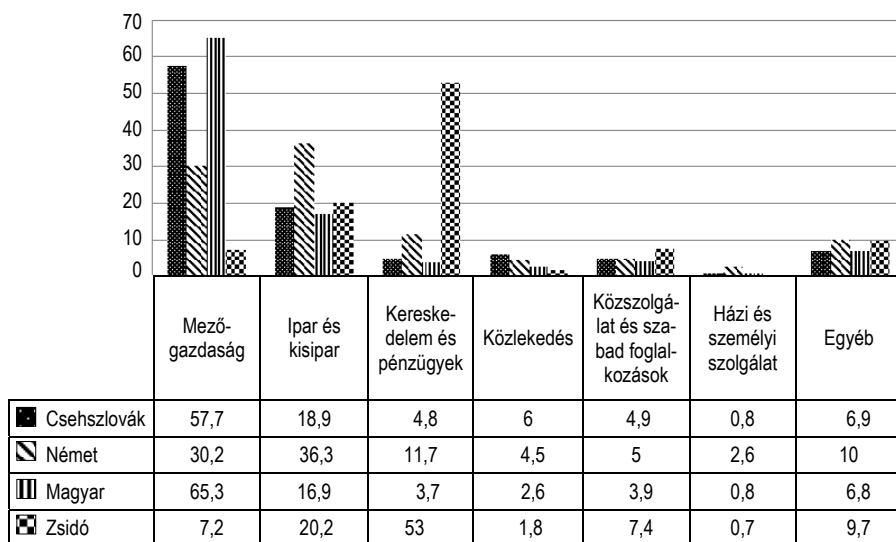
18 FABRICIUS, Miroslav: *Vývoj názorov na postavenie Slovenska v predmnichovskej republike*. Bratislava 1990. 65.

19 HANTOS László: Szlovákiai magyar gazdasági centrumok. *Nemzeti Kultúra* 1938. 1. 79–81.

A csehszlovákiai nemzetiségek foglalkozási ágak szerinti megoszlása 1921-ben²⁰

A szlovákiai nemzetiségek foglalkozási ágak szerinti megoszlása 1930-ban²¹

20 GAUČÍK 2008. 332. Ebben a kötetben közöltem Machnyik Andor alapvető fontosságú, három részben megjelent tanulmányát, melyre majd többször hivatkozom. MACHNYIK Andor: Adatok a csehszlovákiai magyarok területi mezőgazdasági statisztikájához. *Magyar Kisebbség* 1931. 3. 109–118. Uo. 1931. 4. 151–156. Uo. 1931. 5. 193–199.

21 *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvatelstva. Část 3.* Praha 1935. 14.

A magyar agrárnépesség 1930-as magas aránya (65,3%) az országos átlagot (34,6%) jóval meghaladta. Kedvezőtlen maradt szociális rétegzettsége is.

Az 1921-es népszámlálás szerint 449 092 magyar élt a mezőgazdaságból. 40,07%-uk (179 977 személy) dolgozott a mezőgazdaságban és 59,92%-uk (269 115 személy) volt az, akit a mezőgazdasági vállalkozások tartottak el. A majd 180 ezer magyar nemzetiségű mezőgazdasági kereső 33,14%-a volt önálló földműves (közép- és kisbirtokosok, bérlők), 22,62%-a volt családi kisegítő, az alkalmazott munkaerő pedig 44,23%-ot tett ki. Ez utóbbi csoport differenciált volt: döntő többségét napszámosok (27,87%), cselédek és mezőgazdasági munkások alkották (15,79%). A gazdasági tisztviselők és gyakornokok vékony réteget képeztek (0,56%).²²

Hantos László számításai szerint Szlovákia termőterületének 35,7%-a esett a magyar etnikai szállásterületre. A földreform magyarellenességét adatokkal támasztotta alá. Eszerint az ország magyarlakta területéből (939 007 hektár) 34,72%-ot (325 852 hektárt) foglaltak le, amelyből a magyaroknak 20,63% jutott. A veszteség 269 781 hektárt tett ki, amelyet a magyar etnikai terület egységének megbontására létrehozott cseh, morva és szlovák telepek kaptak. Ennek súlyos anyagi és társadalmi következményei voltak.²³

A szociális igazságtételként hangoztatott, de nacionalista irányvonalat követő és egy nemzeti középbirtokos réteget kialakítani hivatott csehszlovák földreform- és telepítéspolitikája, mely az etnikai magyar területeket célozta meg, nemhogy megoldotta volna a felosztott nagybirtokok egykori alkalmazottainak a megélhetését, hanem éppen súlyosbította. Körülbelül 35 ezer magyar személy maradt föld és így egzisztencia nélkül. A földreformon belüli egyéb, a dél-szlovákiai mezőgazdasági iparon belüli kiutalásoknak is kárvallottja lett a magyar közép- és kisbirtokosság, hiszen azok döntően cseh, morva és szlovák kezekbe kerültek.²⁴

22 GAUČÍK 2008. 332.

23 HANTOS László: *A csehszlovákiai magyarság gazdasági helyzete az első Csehszlovák Köztársaság idején (1918–1938)*. Kézirat, MNL OL, XIX-L-1-K-30d.

24 SIMON Attila: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*. Somorja 2008. 61–62. Ami az egyik oldalon veszteség, a másik oldalon talán nyereség volt. A cseh gazdaságtörténet-írásban a földreform, a nemzeti célokat nem tagadva és kicsit általánosítva, mint modernizációs eszköz jelenik meg, mely elősegítette, főleg a csehországi, kevésbé a szlovákiai agrártermelés növekedését és nyereségességét, illetve az üzemkategóriák közti különbségeket is kiegyenlítette. Vlastislav Lacina a gazdasági konjunktúra első éveinek (1920–1925) a növekvő terméshozamaival érvel, miközben ez az állami védővámokhoz és dotációkhoz is köthető lehet, nem éppen a kezdetén lévő földreformhoz. Szociális következményei pedig nem nagyon lehettek elfogadhatóak, hiszen 1922–1930 között Szlovákiából 83 ezer személy volt kénytelen mezőgazdasági szezonmunkát vállalni Csehországban, vagy külföldön, főleg Ausztriában és Németországban; a kivándorlás régi tengerentúli célországai is megmaradtak (Egyesült Államok, Kanada). Mohay Tamás kutatásai szerint Csehszlovákiából 1922–1931 között 285 ezren vándoroltak ki, akik közül körülbelül 53 ezren indultak európai országokba és 35 ezren választották Franciaországot. A szlovákiai magyarok közül sokan, konkrétan Ipoly mentiek, Franciaországban kerestek szezonális munkákat, éppen azért, mert az 1918 előtti déli munkalehetőségek a Dunántúl és az Alföld irányába az államhatár miatt megszűntek. Vö. Lacina 2000. 135. MOHAY Tamás: „Franciások”. Szlovákiai magyar vendégmunkások franciaországi falvakban a két világháború között. In *Népi kultúra – népi társadalom. Társadalomnéprajzi tanulmányok*. Szerk. SZILÁGYI Miklós. Budapest 1998. 173–190.

Bár a nagy gazdasági világválságnak az agrárszektorba való begyűrűzése ébresztette rá a szlovákiai magyar politikát és szakértelmiséget a mezőgazdaság strukturális problémáira, sérülékenységére, miközben meglepődtek a magyarlakta vidékek inkább extenzív, mint intenzív termelési módján és a válság által kiváltott hitelszűke következtében burjánzó gazdaadósságok volumenén, a magyar parasztság érdekvédelmének a megszervezése az annyira hangoztatott és idealizált szövetkezeti téren is késett, illetve meg sem valósult.²⁵

A NÖVÉNYTERMESZTÉS: RABLÓGAZDÁLKODÁS VAGY AZ ÖRÖKLÖTT AKADÁLYOK TOVÁBBÉLÉSE?

Jócsik Lajos fogalmazta meg azt az egyébként eléggé sarkított véleményét, hogy a csehszlovák agrárpolitika valójában „kétarcú” volt: a magyar parasztság ebben az új gazdasági keretben, főleg a termékeny csallóközi régióban megőrizte hagyományos szemtermelő gazdálkodási formáit, sőt ezekkel próbált többtermelésre ráállni, de súlyos problémát okozott neki, hogy a szálas takarmány termesztése nem volt megfelelő, ami trágyahiányhoz és így terméscsökkenéshez vezetett. A másik oldalon azonban, kistérségi viszonylatban az intenzív jellegű zöldség- és gyümölcstermesztésre sikerült szakosodni (Galánta és Érsekújvár környéke). Eszerint tehát létezett egy konzervatív termelési mód, mely azonban komoly agrártechnikai, illetve szemléletbeli gondokkal küszködött, és megjelent a specializálódás igénye is.²⁶

Először is vizsgáljuk meg a cseh-morva-sziléziai országrészek és Szlovákia eltérő fejlődési pályáját, valamint az agrárszektor Csehszlovákián belüli integrációjának a kérdéskörét, és azokon belül értelmezzük Jócsik téziseit.

A 20. század kezdetén Csehország növénytermesztésének fejlődésére kedvezően hatott az agrárszektor kapitalizálódása, a technikai fejlődés, a gazdálkodási technikák elterjedése, nemkülönben a Monarchia mezőgazdasági védővámjai és hatalmas piaca.²⁷ A cseh termények (búza, árpa, rozs), miután az 1880-as évektől mind nagyobb szántóterületek kerültek intenzív művelés alá, nemcsak Bécs ellátásának egy részét biztosították, hanem az alsó-ausztriai piacokon is kedveltek voltak. A többkul-túrájú cseh növénytermesztés egyik markáns jegye volt, hogy szorosan ráfonódott a mezőgazdasági iparra. Néhány területen szakosodás valósult meg, például a hagyományos répatermesztő területek cukorrépa- és komlótermesztésre álltak át. A minőségi gazdálkodásra való törekvést támogatta a mezőgazdasági iskolák hálózata, az érdekvédelem kiépített intézményei (az ún. zemědělské rady, mezőgazdasági tanácsok az 1890-es évektől etnikai törésvonal mentén működtek, csehek és németek voltak), valamint a strukturált mezőgazdasági szövetkezeti rendszer. Számos termény,

25 TÖRKÖLY József: *Mentsük meg Szlovenszkót*. Rimaszombat 1930. HANTOS László: A gazdasági kérdés. In *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Szerk. BORSODY István. Somorja 2002. 86–87.

26 JÓCSIK Lajos: A felvidéki magyarság gazdasági élete a kisebbségi sorsban. In *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyve. Felvidéki irodalmi emlékkönyv*. Budapest 1940. 60.

27 PURŠ, Jaroslav: Die Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft der böhmischen Länder in der Zeit von 1849 bis 1879. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1963. 3. 65–74.

főleg a cukorrépa került kivitelre. A 19. század végétől az észak- és közép-csehországi cukor kétharmadát exportálták Európa számos országába, a morvaországi eljuttott Alsó-Ausztriába és Magyarországra is.²⁸

Az első világháború súlyosan érintette ezt az ágazatot, melyet a Monarchia államvezetése a hadigazdaság szolgálatába állított. A hozamok a termésterületek csökkenése miatt visszaestek, súlyos volt a munkaerőhiány, a mezőgazdasági géppark elhasználódott, a húzóállat-állomány és a műtrágyamennyiség elégtelen volt; mind jellemzőbbé vált az önellátás, a közellátási nehézségek azonban sokasodtak.²⁹

A háború befejeztével a csehszlovák államkeretben a gazdasági problémák nem szűntek, nem szűnhettek meg egyik napról a másikra. A hadigazdaság örökségeként a kötött gazdaságirányítás bizonyos elemei egészen 1921-ig fennmaradtak, ugyanakkor nagy történeti fejlődési különbség állt fenn Csehország és Szlovákia, illetve Szlovákia és Kárpátalja között.³⁰

František Lom számításai szerint a szlovákiai mezőgazdasági termelés intenzitása körülbelül fél évszázaddal volt elmaradva a csehországitól.³¹ A mezőgazdasági üzembirtok termelékenysége terén is nagy különbség állapítható meg: becslések szerint egy tízhektáros szlovákiai birtok négyhektáros csehországinak felelt meg.³² Az 1920-as évek első fele tehát a gazdaság regenerálódásáról, piackeresésről és kiéleltettebb gazdasági versenyről, valamint a csehországi és szlovákiai agrárszektorok (vontatott és lassú) integrálásáról szólt. Az egységesülésben természetesen Csehország játszott meghatározó szerepet, mely másfélszer nagyobb kiterjedésű volt, mint Szlovákia, és lakossága több mint háromszorosan haladta meg a szlovákiai lakosság számát.³³ A cseh területek gazdasági dominanciáját jól példázza, hogy 90–92% arányban részesedtek a köztársaság ipari termeléséből és 75%-kal a mezőgazdasági termelésből. Csehszlovákia azonban ennek ellenére, éppen a keleti országrészek erősen agrárjellege miatt csak 1930 körül vált ipari-agrár állammá.³⁴

28 LACINA, Vlastislav: *Hospodářství českých zemí 1880–1914*. Praha 1990. 52–53., 60.

29 Regionális, pilseni látószögre ŘEHÁČEK, Karel: *Život venkovského obyvatelstva v okolí Plzně v době Velké války*. In *Venkov, rolník a válka v českých zemích a na Slovensku v moderní době*. Szerk. BALCAROVÁ, Jitka – KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří. Praha 2017. 71–84.

30 Ez nem volt egyedi eset. Az utódállamok közül Lengyelország és Jugoszlávia is az eltérő fejlettségű területek gazdasági integrációjának a nehézségeivel szembesült. Vö. PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest 2003. 234., 269., 301., 399.

31 Idézi LACINA, Vlastislav: *Krise československého zemědělství 1928–1934*. Praha 1974. 7.

32 PÁTEK, Jaroslav: *Československé zemědělství meziválečného období*. In *Úvahy a stati o agrární modernizaci v českých zemích: In memoriam hospodářského historika Jaroslava Pátka*. Szerk. BALCAROVÁ, Jitka – KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří. Praha 2015. 120–121. A cseh gazdaságtörténet-írás az egyes ágazatokban harminc és hetven év közöttre becslíti a szlovákiai gazdaság lemaradását vagy alulfejlettségét a csehországgal szemben. Vö. PRŮCHA, Václav: *Equalization of the Economic Levels between Slovakia and the Czech Lands in the Years 1918–1989*. In *Challenges of Economic History. Essays in Honour of Iván T. Berend*. Szerk. BUZA János – CSATÓ Tamás – GYIMESI Sándor. Budapest 1996. 209.

33 *Statistická příručka Republiky Československé. II. díl*. Praha 1925. 360.

34 LACINA 2000. 44. PÁTEK 2015. 120. Szlovákia lakosságának 60,6%-a, Kárpátaljáé 67,7%-a dolgozott a mezőgazdaságban. A cseh országrészekben már az első világháború előtt a lakosság többsége, 39,9% az iparban dolgozott. A mezőgazdaságban az arányuk 34,4% volt.

A cseh országrészek – ha leszámítjuk a háború utáni válságéveket – az új állam születésekor nem csak az előzőekben jelzett területeken voltak előnyben. Csehszlovákia ipari háttere (nagyvárosi gépipari központok, bányavidékek) fontos, közeli fogyasztói piacot jelentettek a nyugat- és közép-csehországi termelőknek, és Prágának mint fővárosnak a dominanciája is segítette őket a külföldre irányuló kivitelben. Érdekesebb, hogy az 1920-as években a szlovákiai termelőkhez hasonló helyzetbe jutott Dél-Morvaország mezőgazdasági lakossága is. A tej-, gyümölcs- és zöldségtermelésre szakosodott régió, melynek korábban Bécs és az osztrák, részben a nyugat-magyarországi területek alkották a piacát, az új határ következtében válságba jutott, hiszen a szűkebb belföldi piacon élesebb versenyhelyzetbe került és a termelők szállítási költségei is megnövekedtek. Az észak-morvaországi termelőknek továbbra is a földrajzilag közeli ostravai szénmedence ipari-bányászati központjai jelentették a felvevőpiacot, de már a Lengyelországhoz került sziléziai területek nélkül.³⁵

A háború előtt és alatt prosperáló délnyugat-szlovákiai nagybirtokok elveszítették déli piacukat, a hitel megdrágult és az 1919-es csehszlovák–magyar háború jelentős károkat okozott (megrongálódott gazdasági épületek, rekvirálások, munkaerőkiesés, a gazdasági tisztviselők egy részének eltávozása Magyarországra). A magyar nagybirtokosok ezeken kívül az új állam közlekedés- és tarifapolitikájával, valamint a földreform negatív hatásaival is szembesültek.³⁶

A gazdasági konszolidáció, az államilag kötött gazdaságsszabályozás lazulása, a csehszlovák korona stabilitása lassan meghozta gyümölcseit és a délnyugat-szlovákiai búza megtalálta új piaci lehetőségeit a közelebbi Morvaországban és Sziléziában. Csehországban azonban nem tudott megbirkózni a helyi és az olcsóbb amerikai búzával, melyet a hamburgi kikötőből az Elba folyó olcsó vízi útján keresztül szállítottak be az országba. A búzatermesztésre szakosodott délnyugat-szlovákiai termelők számára kedvezőek voltak az 1925-ben és 1926-ban bevezetett gabonavámok, melyekkel a magyarországi behozatalt csökkentették, így mindjobban növekedett a déli magyar nagybirtok búzatermelésének jelentősége. Az agrárválság előestéjén, 1929–1930-ban ugyan átlagosan 34 890 tonna búzát szállítottak Csehországba, de a morva-sziléziai területekre irányuló szállítás mennyisége sokkal nagyobb volt (átlagosan 139 795 tonna). A másik sikertermény az árpa és a maláta volt, melyeket külföldre is exportáltak. A déli régió gyümölcs- és zöldségtermelése is ekkor állt fejlődési pályára. Nemcsak belföldön volt keresett, hanem külföldre is eljutott.³⁷

Csehszlovákia termőterülete négy mezőgazdasági termelési körzetre oszlott: 1. cukorrépa-termelő körzetre, 2. gabonatermelő körzetre, 3. gabona- és burgonyatermelő körzetre, 4. takarmánytermelő körzetre. Csehország, Morvaország és Szlovákia mind a

35 LACINA 1974. 6–8.

36 Slovenský národný archív, Rod Pálfi – červenokamenská línia, 239. doboz, inv. č. 2452, A Pálffy család szeniorátusi hitbizománya jogigazgatójának jelentése és zárszámadása az 1921. évről. A Pálffy család stratégiáira lásd a szerzőtől „*Aká je to správa majetku?*” *Finančné problémy rodu Pálffy po prvej svetovej vojne*. In *Familia Pálffy. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej dňa 25. septembra 2019 v SNM múzeu Bojnice*. Szerk. MALEČKOVÁ, Katarína. Bojnice 2020, s. 29–38.

37 LACINA 1974. 8–9. LACINA 2000. 136. *Prágai Magyar Hírlap* 1926. 120. 1.

négy körzettel, míg Szilézia és Kárpátalja csak takarmány- és gabonatermelő körzettel rendelkezett.

A magyar többségű járásokra esett a szlovákiai gabonatermelő területek 14,07%-a (711 059 hektár), a cukorrépa-termelők 7,10%-a (180 301 hektár), a gabona- és burgonyatermelők 1,82%-a (47 647 hektár).³⁸ Ezek az adatok is jelzik ennek az elnyúló határ menti régióknak és a magyar mezőgazdasági lakosságnak a közigazgatási jelentőségét.

*A magyarlakta régiók földművelésre használt területe művelési áganként (hektárban)*³⁹

Termelési körzet	Szántó-föld	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Összes földművelésre használt terület
Cukorrépa-termelő körzet	131 568	1 676	892	9 604	7 370	151 110
Gabonatermelő körzet	372 087	6 910	3 742	71 328	84 385	538 452
Gabona- és burgonya-termelő körzet	7 667	409	–	6 618	4 464	19 158
Összesen	511 322	8 995	4 634	87 550	96 219	708 720

Vadkerty Katalin adatai szerint Szlovákiában, a déli járásokban, illetve a magyar etnikai terület nagyobbik részén termesztették a búza 64,77%-át, a rozs 10%-át, az árpa 46,13%-át, a zab 28,58%-át, a kukorica 73,77%-át, a burgonya 30,06%-át és a cukorrépa 46,62%-át.⁴⁰

Magyar vonatkozásban a legkörültekintőbben, a magyar parasztság társadalmi-gazdasági talpra állítása érdekében Machnyik Andor mutatott rá a racionális gazdálkodás hiányosságaira a déli területeken, melyeket feljebb Jócsik Lajos csak érintőlegesen jelzett.

Machnyik hangsúlyozta a szántóföldi gazdálkodás „okszerű” kihasználásának a fontosságát Dél-Szlovákiában. Azonosította a szerkezeti és gazdaságszervezési problémákat, rámutatott a kedvezőtlen rét- és legelőviszonyokra, melyek hátráltatták a növénytermesztés intenzívebbé válását, főleg a takarmánynövények termesztését. Ez az állattartás teljesítőképességét visszavetette és az istállótrágya mennyiségének a csökkenéséhez vezetett.⁴¹ Ezek a folyamatok konzerválták a régió lemaradását a cseh országrészekkel szemben. Az aránylag nagy kiterjedésű rétek és legelők alacsonyabb terméseket nyújtottak, aminek az okai az agrárszakemberek előtt ismertek voltak: az időjárás viszontagságai, az aszályok és árvizek csökkentették ezek jövedelmezőség-

38 GAUČÍK 2008. 334.

39 GAUČÍK 2008. 335.

40 VADKERTY Katalin: A Csehszlovák Köztársaság gazdaságtörténete. In TÓTH László et al.: *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony 1993. 192–193.

41 A takarmányhiányra és az istállózási szokásokra kitér Vadkerty Katalin is. VADKERTY 1993. 202.

gét. A jelentősebb állami szerepvállalás, így a belvízlevezetés és öntözőrendszerek tervszerű kiépítése vált mind sürgetőbbé.⁴²

Szlovákia és Kárpátalja a csehszlovák területekkel szemben nagy értékesítési nehézségekkel küzdött, hiszen egy beszűkült hazai piac állt rendelkezésre. A szlovákiai, tehát nem csak a magyar nemzetiségű termelők, a korszakban végig alacsonyabb árakon értékesítették a mezőgazdasági terményeket és az állati termékeket. A kárpátaljaiak tőlük még kedvezőtlenebb árakon. A szlovákiai termelők például 73–75 kg búzáért 6,3 csehszlovák koronával, 68–72 kg rozsért 2 koronával, a komlóért 27,7 koronával kevesebbet kaptak, mint a csehszlovákok. Emögött a szlovákiai és kárpátaljai termelők nehezebb termelési körülményei, a magasabb termelési, szállítási költségek és a birtokok alacsonyabb jövedelmezősége álltak. Ezek fékeztek az intenzifikálási folyamatot és a tőkeképződést.⁴³

AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS: A SÜLLYEDÉS STÁCIÓI?

Csehszlovákiában a mezőgazdasági termelés alapját – más államokhoz hasonlóan – a növénytermesztés mellett az állattenyésztés alkotta.

Számos negatív jelenség befolyásolta az állattartás, főleg a szarvasmarha- és lóállomány 1918 utáni talpra állását, illetve regenerálódását: a világháború pusztító kárai, a hadigazdaság gúzsba kötő intézkedései, a rekvirálások, a csehszlovák–magyar katonai konfliktus 1919-ben és az országrészek mezőgazdaságainak eltérő fejlettségi szintje. Ami érvényes volt nagyobb léptékben, mintha jellemző lett volna alacsonyabb szinten. Az állattartás országos adatai, a visszaszorulása vagy éppen a lassúbb fejlődése, mintha a déli régiókban is leképeződtek volna. A piacra való termelés szempontjából ugyanis, legalábbis a konjunkturális időszakban, 1926–1930 között, a növénytermesztés és az állattenyésztés közti arány 55:45 volt, az előző javára. Ennek két fontos összetevője volt: a növénytermesztés mind intenzívebbé válása (főleg a cseh országrészekben a műtrágyázás, gépesítés, villamosítás szélesebb körű elterjedése, a szántóföldi területek és a munkaórák megnövekedése), illetve a termények előnyösebb árszintje az állati jellegű termékekkel szemben.⁴⁴

Bár Vadkerty Katalin kutatásai országos tendenciákat jeleznek, és mintha délen az 1920-as évek végén pozitív eredményeket is kimutatna a Csehszlovákia irányuló szarvasmarha-szállításokról, a déli területek állapotával és fejlődési akadályával,

42 GAUČÍK 2008. 336–337. Nem lehet azt állítani, hogy a csehszlovák állam nem tett lépéseket az ármentesítés és a vízszabályozás terén. Jelentős állami beruházások, technikai-műszaki fejlesztések történtek a Duna, Kis-Duna, Vág alsó folyása, Zsitva és Bodrog folyók mentén (szivattyúállomások, dízelmotorok, töltéskarbantartás, vízelvezető csatornák). Összesen hét ármentesítéssel foglalkozó szövetkezet működött a magyarlakta területeken, a dél- és kelet-szlovákiai régióban. Mellettük kisebb területre kiterjedően talajjavítással foglalkozó, magyar birtokosok tulajdonában lévő szövetkezetek is léteztek. Tevékenységük mindmáig nincs kellőképpen értékelve. Uo. 45.

43 GAUČÍK 2008. 343.; REICH, Edvard: *Základy organizace zemědělství Československé republiky. Se zvl. zřetelom k stanovení hlavních zásad zvelebovacího programu, k budoucímu vývoji zemědělství v ČSR a k otázce, zda si konkurují v zemědělské výrobě naše země západní s východními*. Praha 1934. 112.

44 LACINA 1974. 21.

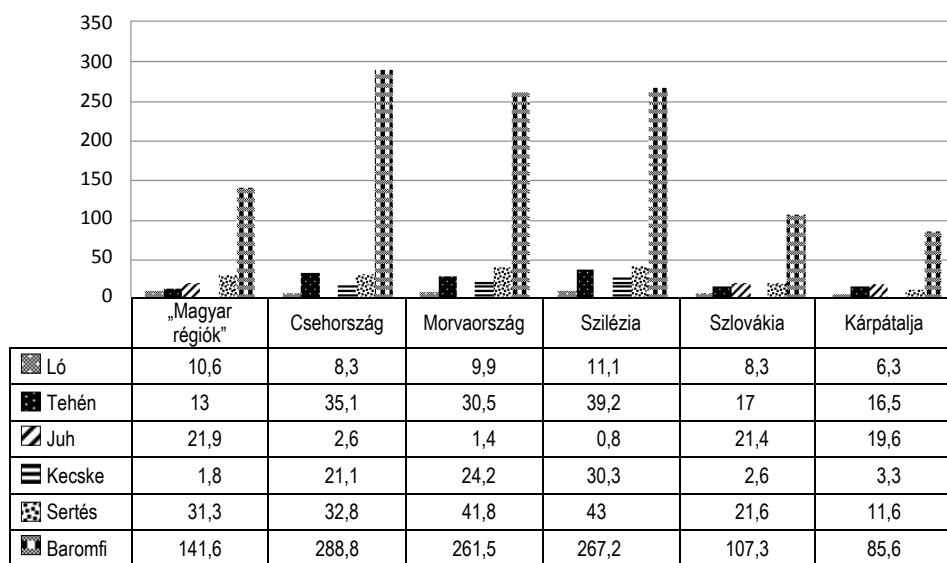
így Bécs piacának elvesztésével, melyen a magyarországi és stájerországi konkurencia jelent meg, valamint a cseh országrészek piacának eltérő igényeivel a vágómarhafajtákkal és a sertésekkel kapcsolatban azonban nem foglalkozik.⁴⁵

Rendelkezésünkre áll viszont Machnyik Andor fontos látlelete, haszonállat-statisztikai elemzése, amely eddig elkerülte a kutatók figyelmét.⁴⁶

A déli régió állatállománya, a lakosság számának gyarapodása szempontjából, az 1895-ös magyarországi adatokhoz képest jelentősen visszaesett. A lovak száma 9%-kal, a szarvasmarháké 15%-kal, a tehénké 20%-kal, a juhoké 56%-kal és a baromfiaké 14%-kal csökkent. Csupán a sertéseké maradt változatlan, illetve a kecskeállomány meredeken felívelt, 147%-kal. Csehország 1892-es állatstatisztikájának tükrében az 1920-as évek néhol mérsékeltebb, de mégis pozitív szaldót mutattak: a lovaknál 9%, szarvasmarhánál 1%, sertéseknél 80%, kecskéknél 44% a növekedés.

Ezek a területeken az állattartás gazdasági potenciálját, az összlakosság tekintetében a lovak, sertések, juhok és baromfiak alkották, melyek a belföldi piacokra kerülhettek. Ezek lehetnek volna a gazdasági talpra állás bázisai, de ha a növénytermesztés állapotát, a talajerő emelése szempontjából (trágyatermelés) szem előtt tartjuk és a földművelésre használt területre vetítjük ezt az állatállományt, más helyzet rajzolódik ki. A régió csak a juhok tekintetében állt első helyen, a többi haszonállat számában riasztó a csökkenés.

*Az állatállomány megoszlása
a földművelésre használt csehszlovákiai területeken (100 ha-on)⁴⁷*

45 VADKERTY 1993. 202–203. A csehországi igényekre vö. LACINA 1974. 9–10.

46 GAUČÍK 2008. 345–351. A továbbiakban Machnyik Andor tanulmányára támaszkodom.

47 GAUČÍK 2008. 350.

Machnyik Andor szavai a mindjobban mélyülő agrárválság és a társadalmi feszültségek fokozódása idején vészjóslóak voltak, de a későbbiekben sem történt rendszerszintű elmozdulás, a magyarok lakta területek állattenyésztésének modernizációja, felzárkóztatása kevés eredményt hozott: „Nekünk különben sem a szintén mezőgazdaságilag alacsony fokon álló szlovenszkói és ruszinszkói átlagok elérésére vagy talán lesüllyesztésére kell indulnunk, hanem mindig a jobban gazdálkodó és kitűnően megszervezett országaink után kell igazodnunk. Ha mi nem ezen fölfelé haladó irányt fogjuk választani, úgy azon említett kicsiny szlovenszkói és ruszinszkói termelési túlsúlyt hamarosan elveszítjük, mely után már csak további süllyedés jöhet.”⁴⁸

ZÁRSZÓ ÉS KUTATÁSI KIHÍVÁSOK

Fontos hangsúlyozni, hogy a cseh-morva-sziléziai országrészek a szlovákiai mezőgazdasági termékek számára elsődrendű felvevőpiacot jelentettek. Szlovákia azonban fejletlenebb agrárszektora miatt mégsem válhatott a köztársaság „éléskamrájává”, és nem is volt képes a mezőgazdasági önellátást biztosítani, egyszerűen a cseh ipar és mezőgazdaság kapacitásai szempontjából túl szűk piacnak bizonyult. Bizonyos értelemben így a csehszlovák gazdaság két-, illetve ha Kárpátaljára gondolunk, háromvágányúsága 1938-ig fennmaradt.⁴⁹

A magyar történettudomány máig adós egy hosszú távú Csehszlovákia-kutatói koncepcióval. A cseh és szlovák agrártörténeti levéltári iratanyagok Prágában és Pozsonyban a magyar kutatók számára máig őrzik titkaikat. A két világháború közötti szlovákiai magyar sajtó mezőgazdasági cikkeinek kutatása, a kisebbségi magyar reflexiók, a vélt és valós sérelmek hátterének felderítése is fájó pontnak látszik. Kellő távolságtartással és forráskritikával kezelendő az első bécsi döntés utáni perspektíva, mely a csehszlovák gazdasági rendszer működésképtelenségére kívánt rámutatni, és egy új geopolitikai helyzetben Csehszlovákia 1938-as megszűnését, felbomlását törvényszerűnek, történelmi igazságtételnek és elégtételnek látta, illetve láttatta.⁵⁰

A csehszlovák gazdaság- és agrárpolitika elemzésénél új színfoltként jelenhetnek meg a magyar külkereskedelmi diplomácia háttéranyagai, melyek gazdaságstatisztikákra, sajtóra, intern adatokra, konzuli és követségi beszámolókra, szakértői anyagokra, nemkülönben szlovákiai informátorokra alapozva elemezték és értelmezték a csehszlovák gazdaság fejlődési vonalait. Egyébként ezekből, főleg az 1930-as években inkább egy folyamatos válságtünetekkel küszködő Csehszlovákia bontakozik ki, miközben magyar térfélen annak gazdasági és pénzügyi összeomlásában bíznak.⁵¹

48 GAUČÍK 2008. 349.

49 Vlastislav Lacina, kicsit bizonytalanul, másképp vélekedik. Szerinte az egységesülés az 1920-as évek végére megvalósult. LACINA 1974. 11., 14.

50 JÓCSIK Lajos: *A Közép-Dunamedence közigazgatása*. Budapest 1944. 288–303.; POLYÁNSZKY Zoltán: A felvidéki magyarság gazdasági helyzete. In *A visszatért Felvidék adattára*. Szerk. CSATÁR István – ÖLVEDI János. Budapest 1939. 156–161.

51 MNL OL, K 69, 632. csomó, 211/pol.1931.

Tény, hogy Csehszlovákia Magyarország külkereskedelmében, legalábbis a nagy gazdasági válság begyűrűzéséig és a csehszlovák agrárvámok bevezetéséig, 1931-ig jelentős szerepet játszott. A magyar külkereskedelemben körülbelül 20%-os részesedése volt Csehszlovákiának, ezzel a második legfontosabb kereskedelmi partnernek számított (a magyar búzakivitel, nyersanyag és félkész termékek jelentős hányada került kivitelre ebbe az országba).⁵² Magyarország „élénk” kereskedelmi kapcsolatban állt Csehszlovákiával, hiszen annak földrajzi közelsége, a vasúti és vízi szállítás egyszerűsége is felértékelte számára. 1929-ben a Csehszlovákiába irányuló magyar kivitel 98%-át mezőgazdasági termék alkotta, közte meghatározó szerepet, 61%-ot játszottak a gabonafélék és a liszt. A magyar búzakivitel Ausztria utáni második legfontosabb piaca volt az északi szomszédállam.⁵³ Mágocsy-Dietz Sándor, a prágai magyar külképviselet külkereskedelmi megbízottja szerint a gazdasági egymásrautaltság egyértelmű volt, és a budapesti kormányzatok hosszú távú célja kellett hogy legyen az agrárkivitel volumenének növelése: „Magyarország részére kereskedelmi összeköttetései között a Csehszlovákiával való összeköttetése igen fontos, de nem kevésbé fontos Csehszlovákia részére Magyarországgal való összeköttetése. A két államnak összeköttetése mindkét részről majdnem egyformán és olyannyira fontos, hogy az egyik állam éppen úgy nem nélkülözheti a másikkal való kapcsolatát, mint ahogy a másik nem nélkülözheti azt. Az egymásrautaltságnak és egymás kiegészítésének akadémikus példája a két állam között fennálló viszony.”⁵⁴

Nem elhanyagolható szempont tehát, hogy Prága gazdaság- és agrárpolitikája változó intenzitással, de hatott a budapesti kormányzatok külkereskedelmi és kereskedelempolitikai stratégiáira a szélesebb közép-európai régióban.⁵⁵ Ugyanezen gazdaságpolitika pedig belföldi vonatkozásaiban megszabta a csehszlovákiai magyarok gazdasági önszerveződésének a kereteit és lehetőségeit és a magyar agrárvállalkozók mozgásterét.

52 FUCSEK László: Csehszlovákia és a dunai államok gazdasági közeledése. *Magyar Katonai Szemle* 1932. 4. 169.

53 MÁGOCZY-DIETZ Sándor: Csehszlovákiába irányuló mezőgazdasági kivitelünk jelentősége. In *Budapesti Szemle* 1929. 619. 348–350.

54 Uo. 361. Vö. még MÁGOCZY-DIETZ Sándor: Csehszlovákia agrárbevitelére 1933. évben, különös tekintettel Magyarország bevitelére. *Nemzeti Kultúra* 1934. 2. 226–240.

55 SZUHAY Miklós – BEREND T. Iván: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest 1975. 210.

ISTVÁN GAUČÍK

CONTINUITY, RESTART, PROSPERITY?**The agricultural history of Czechoslovakia
from the Hungarian minority viewpoint****ABSTRACT**

This paper is devoted to the agricultural history of the first Czechoslovakian Republic in the interwar period, from the perspective of its Hungarian minority. On the national level Hungarians were mainly considered an agricultural population, which justifies this perspective of research. The author pays attention to the differences of agricultural development between the Bohemian-Moravian-Silesian territories and Slovakia. The root of the economic problems Slovakia faced after Czechoslovakian statehood is described as the collapse of the unified economy and labour market of the Habsburg Empire and the disintegration of its system for the division of labour. The agriculture of Slovakia, which was an artificial creation, carried within itself its long-term economic development issues. An important factor is the examination of the social and employment structure of the Hungarian agricultural population, as well as the goals and consequences of Czechoslovakian land reform policies. The author investigates, based on the data collected by the forgotten Hungarian minority agricultural expert Andor Mahnyik, the tendencies of the development of field crop production and animal husbandry as well as the problems of economic integration.

MOLNÁR TIBOR

A JUGOSZLÁV AGRÁRREFORM A BÁCSKÁBAN (1919–1941)

1918. november 3-án Padovában fegyverszüneti egyezményt írtak alá, amelynek értelmében az osztrák-magyar csapatok az 1914-ben érvényes határok mögé vonultak vissza. November 5-én a szerb hadsereg vezérkari főnöke, Živojin Mišić tábornagy parancsot adott csapatainak, hogy nyomuljanak előre Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Dalmácia és Dél-Magyarország területére: a cél minél nagyobb területet birtokbavétele, megszállása volt. A szerb csapatok november 9-én bevonultak Újvidékre. A magyar kormány képviselői tárgyalásokba kezdtek a déli irányból előrenyomuló antant csapatok főparancsnokával, aminek eredményeként 1918. november 13-án aláírták az ún. belgrádi katonai konvenciót. A fegyverszüneti egyezmény kijelölte a szövetségesek által megszállt terület határait, amelyen a magyar közigazgatás elvben tovább működhetett. A magyar kormány gyakorlatilag kész tények elé volt állítva, hiszen a szerb csapatok ezen a napon már megérkeztek Szabadkára, másnap pedig Pécsre – ezzel Magyarország déli részének megszállása befejeződött.¹

A megszállt területek zömének végleges elcsatolását, illetve az impériumváltást a Délvidéken az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés szentesítette.

A Szerb Királyság – amelyhez az újvidéki Nagy Népszkupstina döntése alapján 1918. november 25-én csatlakozott a Bácska, a Bánát és Baranya/Drávaszög, valamint 1918. november 29-én Montenegró is – és a Szlovén-Horvát-Szerb Állam – amelyhez Horvátország és Szalvónia mellett Bosznia-Hercegovina, Isztria, Dalmácia és a szlovén tartományok tartoztak – egyesülésével 1918. december 1-jén a Karađorđević-dinasztia uralma alatt – a trónon az agg I. Péter ült – megalakult minden délszlávok „évszázados álmaként” a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság.

Az új állam már 1919 elején – mielőtt még a terület államjogi helyzetét tisztázó döntések megszülettek volna – hozzálátott a háború alatt beígért agrárreform végrehajtásához, amely elsősorban a Magyarországtól megszerzett területeket érintette.

A valóban uralkodó Karađorđević Sándor régensherceg 1919. január 6-i kiáltványában az agrárkérdés igazságos rendezését, a jobbágyság – amely az új állam egyes vidékein még jelen volt! – teljes megszüntetését, valamint a nagybirtokok „karcsúsítását” jelentette be.

1 MOLNÁR Tibor: *A bácskai Tisza mente I. világháborús hősi halottai*. Zenta 2015.

1919. február végén már nyilvánosságra is hozták az agrárreformot előkészítő rendelkezéseket. Az agrárreform, amelynek modelljét a szerbiai kisparaszti birtokstruktúra képezte, az ország mezőgazdasági struktúrájának egységesítését célozta meg.² Ennek során nem vették figyelembe a különböző területek eltérő gazdasági és kulturális fejlettségét, és a hagyományokat sem.

Az agrárreform sürgős megkezdését indokolta a háború során még inkább elszegényedett kisparasztság és a föld nélküli agrárproletariátus elégedetlensége, valamint hogy a leszerelt katonák is mind erősebben követelték beígért jussukat. A feszültséget fokozta az Oroszországból visszatérő hadifoglyok által terjesztett bolsevik ideológia és propaganda is. Ennek következtében egyes vidékeken – különösen az Osztrák–Magyar Monarchia egykori területein – forradalmi közhangulat alakult ki, amit a hatóságok nehezen kezeltek. „Biztonsági szelepként” a délszláv hatóságok a reform sürgős beindításával igyekeztek rövid időn belül csökkenteni a felgyülemlett szociális feszültséget és elégedetlenséget.

Az agrárreformnak erősen nacionalista, nemzetépítő célja is volt, hiszen – noha kifejezetten kisebbségellenes rendelkezései nem voltak – elsősorban a délszlávok földhöz juttatását preferálta. A délszláv állam az agrárreformban való részvételt állampolgársági jogviszonyhoz kötötte: akinek nem volt rendezett státusa, az nem részesülhetett belőle. A nemzeti kisebbségek így hátrányos helyzetbe kerültek, ugyanis a délszláv állammal 1919. május 10-én megkötött kisebbségvédelmi szerződés magában foglalta az optálás jogát. Ez azt jelentette, hogy az utódállamok területére került, immár nemzeti kisebbséggé vált lakosok egyénileg dönthették el, hogy az új állam állampolgárságát veszik-e fel, vagy megtartják a korábbi. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság esetében az optálás befejeződésének első határideje 1922. január 26. volt, de ezt később többször is meghosszabbították, egészen 1926. július 26-ig. A délszláv állam állampolgárságát véglegesen az 1928-as törvény rendezte.

Az állampolgársági státus rendezetlensége, illetve az optálási jog fennállására hivatkozva az elcsatolt Délvidéken élő magyarság számára a délszláv állam hatóságai – a politikai jogok mellett – a gazdasági jogokat is megvonták vagy jelentősen korlátozták.

A Bácskában a birtokviszonyok kettősséget mutattak: domináltak a nagybirtokok, illetve nagyszámú föld nélküli agrárproletariátus létezett, amelynek zömét magyar nemzetiségűek alkották.

Az első elképzelések szerint az agrárreform a 200 kataszteri holdnál nagyobb birtokokat érintette volna. Később – a helyi sajátosságoktól függően – a 100–500 kataszteri hold területű birtokokat is kisajátíthatták. Végül a 300 hold szántónál, illetve az 500 hold egyéb földterületnél nagyobb birtokokat vonták a reform hatálya alá.

Ennek alapján a Bácskában 410 nagybirtokból került kisajátításra föld, aminek 42,55%-át városi/községi tulajdon, 39,86%-át magántulajdon, 8,3%-át pedig egyházi tulajdon képezte.³

2 A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 137–138.

3 A. SAJTI 2004. 138.

Az agrárreformba összesen 76 bácskai várost és községet vontak be. A városok és néhány – zömében magyarok lakta – község esetében a földreform a következőképpen alakult:⁴

Város/község	A város/község tulajdonában lévő földterület (kh – négyszögöl)	Az agrárreform hatálya alá vont földterület (kh – négyszögöl)	Tulajdonban maradt földterület (kh – négyszögöl)
Szabadka	33 042 – 1 173	15 363 – 946	17 679 – 227
Zombor	4 224 – 1 437	1 879 – 1 295	2 345 – 142
Újvidék	5 193 – 1 019	1 141	4 052 – 1 019
Zenta	12 001 – 979	7 819 – 1 547	4 181 – 1 032
Magyarkanizsa	13 912 – 1 372	5 740 – 1 414	8 171 – 1 558
Ada	23 334 – 113	1 518 – 931	815 – 782
Mohol	4 812 – 57	2 740 – 1 137	2 071 – 520
Óbecse	4 940 – 819	2 365 – 1 172	2 574 – 1 247
Péterréve	4 621 – 99	2 628 – 791	1 992 – 908
Topolya	39 – 425	146 – 797	251 – 1 228
Csúrog	8 217 – 686	6 423 – 464	1 794 – 222

A Bácskában 84 magánszemély nagybirtoknak minősülő földterületét vonták az agrárreform hatálya alá. A legnagyobbak a következők voltak:⁵

Tulajdonos	Tulajdonban lévő földterület (kh – négyszögöl)	Az agrárreform hatálya alá vont földterület (kh – négyszögöl)	Tulajdonban maradt földterület (kh – négyszögöl)
Kotek Rudolf ifj.	20 982 – 118	13 955 – 48	7 027 – 70
Szécsényi Mária	10 439 – 1 480	9 712 – 1 548	726 – 1 532
Dunderski Gedeon	7 010 – 405	2 838 – 606	4 171 – 1 399
Dunderski Đoko	4 507 – 405	464 – 1 513	4 042 – 492
Kárász Miklós	3 479 – 410	2 697 – 1 060	781 – 950
Lelbach Péter	3 653 – 552	3 250 – 1 252	402 – 900
Geier Henrik	2 504 – 318	1 826 – 1 459	677 – 459
Redl Lajos	3 993 – 756	2 303 – 682	1 690 – 74
Fernbach Anna	3 269 – 728	2 400 – 728	869
Fernbach Péter	3 231 – 122	2 421 – 1 492	809 – 230

A Kalocsai Érsekségnek a Jugoszláviához került Bácskában lévő 15 296 kataszteri holdjának 94%-át, vagyis 14 388 holdat vontak az agrárreform hatálya alá!⁶

4 GAČEŠA, L. Nikola: *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941*. Novi Sad 1968. 244–248.

5 GAČEŠA 1968. 242–244.

6 GAČEŠA 1968. 248.

1919 júliusában rendeletet hoztak, amely megtiltotta a nagybirtokok elidegenítését és megterhelését. Ebben az évben a Bácskában 264 nagybirtokot vontak be az földreformba, amelyekhez összesen 366 683 kataszteri hold és 86 négyszögöl tartozott.⁷

Az agrárreform a Bácskában időrendileg és módszertanilag három szakaszra tagozódott:

1. szakasz: 1919-től 1924-ig,
2. szakasz: 1924-től 1931-ig és
3. szakasz: 1931-től 1941-ig.

Az első szakaszban a nagybirtokokból kisajátított földet csak az 1919/1920-as gazdasági évre adták bérbe. Ezt követően 1920–1924 között négy évre.

A második szakaszban évente újították a bérleti szerződéseket. Az első és a második szakasz összesen tizenkét évig tartott. A hosszú provizórium bizonytalanságban tartotta a földigénylőket, sorsuk nagyban függött az ingatag belpolitikai helyzet alakulásától.

Ez nagyjából megoldódott azzal, hogy I. Sándor király 1929. január 6-án diktatúrát vezetett be.

Ennek is köszönhető, hogy hozzáláthattak a földreform megoldásának a harmadik, véglegesnek vélt szakasszal, amely a nagybirtokokon végrehajtott agrárreform felszámolására vonatkozó törvény⁸ 1931-es elfogadásával kezdődött. A törvény értelmében a Bácskában nagybirtoknak az 521 kataszteri hold megművelhető, illetve a 869 hold egyéb földterületnél nagyobb birtokok minősültek.⁹ A végrehajtás azonban elhúzódott, és 1941 áprilisáig – amikor Jugoszlávia a náci Németország támadása folytán belekeveredett a II. világháborúba – teljesen be sem fejeződött.

A törvény értelmében a nagybirtokosok számára 100-tól 521 kataszteri hold nagyságú, ún. „szűkebb” földmaximumot biztosítottak. Az ún. „bővebb” földmaximum nem haladhatta meg a 348 kataszteri hold terjedelmet. A mintagazdasággal rendelkező nagybirtokok egyedi elbírálás alá estek. A legnagyobb bácskai „super-maximum” – amely 3482 kataszteri hold és 734 négyszögöl területet foglalt magába – Đoka Dundjerski szerb nemzetiségű nagybirtokos tulajdonában volt.¹⁰

Az agrárreform keretében megvalósult a délszláv lakosság – dobrovoljacok,¹¹ telepesek, optánsok – betelepítése/kolonizációja a Bácskába. A telepítésnek a szociális mozzanat mellett nacionalista-nemzetépítő célja is volt, amely a nemzetiségi/etnikai arányok megváltoztatására, a szlávság – és ezzel együtt a hatalmon lévő elit – számára kedvezőbbé tételére irányult.

7 GAČEŠA 1968. 278.

8 *Zakon o likvidaciji agrarne reformena velikim posedima od 19. juna 1931. god. sa izmenama i dopunama od 5. decembra 1931. god. i 24. juna 1933. godine. Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije. Argarna reforma, knjiga III.* Beograd 1933.

9 GAČEŠA 1968. 278.

10 GAČEŠA 1968. 279.

11 Dobrovoljac = önkéntes. Az első világháború során a szerb hadsereg kötelékébe lépő és abban harcoló katonák, akiknek zöme az Osztrák–Magyar Monarchia – Bosznia, Dalmácia, Horvátország – területéről származott. Egy részük a Monarchia katonájaként esett hadifogságba és állt át, de érkeztek önkéntesek az Amerikai Egyesült Államokba még a háború előtt kivándorolt szerbek soraiból is.

Az agrárreform megkezdése előtt a Bácskában 57 631 fő föld nélküli agrárproletárt tartottak nyilván, akik közül a legtöbben magyar nemzetiségűek voltak. 10 kataszteri holdig terjedő birtokkal 28 297 kisparaszt rendelkezett: közülük is legtöbben magyarok voltak, akiket létszám szerint a szerb nemzetiségűek követtek.¹²

A Bácska kolonizációját két agrárhivatal végezte: az egyik Szabadkán, a másik Újvidéken székelte. 1923. augusztus 26-ig a szabadkai hivatalt megszüntették, feladatait az újvidéki vette át.

A telepesek zömét a dobrovoljácok képezték. Ők két csoportra oszlottak: akik harcoltak a háborúban, azoknak 8 kataszteri hold 1100 négyszögöl, akik nem harcoltak, azoknak pedig 5 kataszteri hold járt.

Az optánsok földhöz juttatása a következőképpen alakult: a két főből álló családnak 3, a három-öt főből állónak 5, az öt főnél népesebb családnak pedig családtagonként egy-egy kataszteri hold járt, ami összesen nem haladhatta meg a 8 holdat.¹³

A Bácskában a kolonizáció során 64 új települést hoztak létre, gyakran közvetlenül a már létező települések mellett, vagy azok keretében.

A földhöz juttatottak egy része – mivel nem rendelkezett szerszámokkal, eszközökkel a föld megműveléséhez, de legtöbbjüknek tapasztalata sem volt a síkvidéki földművelésben/mezőgazdaságban – bérbe adta a kapott földet helyi földnélkülieknek. Ők maguk pedig – mivel szláv származásuk alapján nemzethűségi szempontból „megbízhatónak” számítottak a kisebbségek lakta vidéken – állami hivatalt vállaltak. Lehetőségeik – főleg alacsony iskolai végzettségük miatt – korlátozottak voltak. De mezőőről a postáson, kézbesítőn, hivatalszolgán keresztül a vasutasig vagy csendőrig a hatóságok készségesen alkalmazták őket.

De voltak olyan dobrovoljácok is, akik csak átvették a nekik juttatott földet, de nem telepedtek le az új területen. Ők is kiadták bérbe a kapott földet, ezt követően általában évente csak egyszer – ősszel, a betakarítást követően az árenda felvételekor – utaztak vissza. A hatóságok – noha nem támogatták ezt, mert érdekükben állt, hogy a „meghódított” területeken minél több délszláv lakos legyen – szemet hunytak az ilyen gyakorlat felett.

A hivatalos adatok szerint a jugoszláv agrárreform során – 1939-cel bezárólag – a Bácskában 52 615 agrárérdekelt összesen 192 462 kataszteri hold és 973 négyszögöl földhöz jutott. A bácskai nagybirtokosoknak összesen 169 468 kataszteri hold és 317 négyszögöl területű földjük maradt meg. Másként szólva a rendelkezésre álló földterület 53,18%-a került kiosztásra, míg a nagybirtokosoknak megmaradt 46,82%-a. Ennek alapján megállapítható, hogy a földreform felemás eredménnyel járt, és az agrárkérdést a Bácskában nem sikerült maradéktalanul megoldani.¹⁴

Ugyanez elmondható a délszlávoknak az „új területekre” való telepítéséről is, amelynek során – noha ez a szempont alapvető fontosságúnak minősült – nem sikerült lényegesen megváltoztatni az ott élő lakosság körében fennálló nemzetiségi arányokat. Az 1931-es népszámlálási adatok szerint a Bácskának 780 735 lakosa volt, az agrár-

12 GAČEŠA 1968. 278.

13 GAČEŠA 1968. 278.

14 GAČEŠA 1968. 280.

reformot és telepítést koordináló állami testület 1939-es adatai szerint a Bácskába betelepítettek lélekszáma 29 465 főt tett ki.¹⁵

A jugoszláv hatóságok tisztában voltak azzal, hogy sem a földosztás, sem a telepítés nem érte el a kitűzött célokat. Ezért tervbe vették a kolonizáció újabb fázisát – amely arra volt hivatott, hogy az „északi végeken” megszilárdítsa a délszlávok, első-sorban a szerbek etnikai és gazdasági pozícióit. A második világháború kirobbanása és Jugoszlávia szétesése azonban keresztülhúzta számításaikat.

Más adatok szerint a Bácskába 6175 vagy 6912 dobrovoljác családot telepítettek be, akik összesen 53 465 kataszteri hold földhöz jutottak.¹⁶ 1941-es visszacsatolását követően a magyar hatóságok 24 921 olyan személyt utasítottak és telepítettek ki a Bácskából, akik 1918-at követően települtek be és nem voltak jogosultak magyar állampolgárságra.¹⁷

A jugoszláv éra végén, 1940-ben rendelet született, amelynek értelmében az agrár-reform során a Bácskában kisajátított nagybirtokok tulajdonosait kárpótlás illette meg összesen 441,2 millió dinár¹⁸ összegben, amely a következőképpen oszlott meg:¹⁹

Tulajdonos	Kártérítés (millió dinár)
Magántulajdonosok	166 312
Városok/községek	196 477
Egyház	59 097
Állami birtokok	14 019
Alapítványok	2 655
Úrbéri birtokok	2 637
Összesen	441 200

Ennek alapján 1 kataszteri hold kisajátított föld után 2 292,39 dinár járt.

A dobrovoljácoknak juttatott föld utáni kárpótlását – 94 457 millió dinár összegben – az állam vállalta magára. A maradék 346 742 milliót a többi földhöz jutottnak kellett hús év alatt részletekben kifizetni.²⁰ A második világháború kirobbanása azonban elsöpörte a kárpótlást is.

A visszacsatolást követően városonként/községenként pontos kimutatások készültek a jugoszláv agrárreform során földhöz jutottakról, valamint az ingatlanok sorsáról. A Zentán összeállított – „Mindazokról, akik a jugoszláv földreform során földhöz jutottak” című – statisztikai lap 789 tételt tartalmaz.²¹

A kitelepített jugoszláv telepesek helyébe 1941 nyarán magyarok érkeztek a Bácskába: 3279 bukovinai székely család (13 200 fő) összesen 35 ezer kataszteri holdhoz

15 GAČEŠA 1968. 280–281.

16 A. SAJTI 2004. 187.

17 A. SAJTI 2004. 190.

18 A jugoszláv dinár árfolyama: 1919-ben 1 USA-dollár 20, 1940-ben pedig 55 jugoszláv dinárt ért.

19 GAČEŠA 1968. 260.

20 GAČEŠA 1968. 261.

21 Történelmi Levéltár, Zenta. F. 071 Zenta város, Zenta (1919–1941). Agrárreform 1920–1941. Doboz: Jablan-könyv és hozzákapcsolódó iratok.

jutott.²² Ők nem sokáig maradhattak, hiszen 1944 októberében – a szovjet Vörös Hadsereg és a jugoszláv partizánok megjelenésekor a vidéken – menekülésre kényszerültek.

A második világháború lezárását követően – a Délvidéken, amely ismételtelen a délszláv állam határai közé került – az új jugoszláv kommunista hatalom újabb, lényegesen radikálisabb agrárreformba fogott.

TIBOR MOLNÁR

THE YUGOSLAV AGRARIAN REFORM IN THE BAČKA (1919–1941)

ABSTRACT

In late 1918 Serbian troops occupied the southern areas of Hungary, and the new national borders were finalised by the Treaty of Trianon. The authorities of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes already started to implement an agrarian reform in 1919 in order to quell the mounting social tension. The agrarian reform covered the lands owned by towns and villages, private properties but also the great estates of foundations and the churches as well. As a result of the reform it was primarily the Dobrovoljac (volunteer) and Southern Slav settlers who acquired land, while the Hungarians were generally ignored. One of the main goals of the reform was the planting of Southern Slav settlers in the newly conquered territories in order to change the ethnic makeup of the population there.

A law to eliminate the effects of the agrarian reform on the great estates was passed in 1931. The aims of the Yugoslav agrarian reform could not have been fully realised, and the outbreak of World War II made its continuation impossible. Hungarian authorities in 1941 expelled Southern Slav settlers from the Bačka. After World War II the new Communist Yugoslav state implemented a land reform using more radical methods.

KÖZLEMÉNYEK

SALAMON KONRÁD

FÖLDREFORM ÉS TRIANON

Földreformra akkor van szükség, ha a földbirtokok megoszlásának alapelveit és arányait a társadalom jelentős része igazságtalannak tartja. Mivel Magyarországon a Dózsa-féle parasztfelkelés kegyetlen elfojtása és a jobbágyság rögöz kötése után a feudális nagybirtokrendszer fokozatos lebontása lehetetlenné vált, a kérdés rendezése a reformkorra maradt. Az 1848-ban megalkotott jobbágyszabadítási törvényt azonban a szabadságharc leverése utáni Habsburg-önkényuralom megnyirbálta, és egyharmadnyival kevesebb földet adott paraszti tulajdonba, mint amennyit 1848-ban a Batthyány-kormány erre szánt. A földhiány tehát a jobbágyszabadítás pillanatától akadályozta a parasztság polgárosodását, de az érintett mezőgazdasági népesség eleinte munkához jutott a nagy méretű vasútépítéseknel és folyószabályozásoknál. Ezek végeztével viszont megkezdődött az ún. feleslegessé vált munkaerő kivándorlata, Amerikába küldése.

A Trianonhoz vezető út egyik fontos szakasza volt, hogy a megélhetés nélkül maradt magyar falusi népességet nem újabb paraszti birtokok létesítésével juttatták családi gazdaságokhoz, mindenekelőtt a tömbmagyarság peremén, a vegyes lakosságú területeken, ahol telepés falvak létrehozásával akár egymillió magyar családot lehetett volna letelepíteni, jelentősen megnövelve a magyar népesség arányát. Ehelyett kezdetét vette a kényszerű kivándorlás, amelynek során mintegy félmillió fiatal magyar, zömmel férfi hagyta el véglegesen hazáját. Mindez népességcserével is járt. Az erdélyi földbirtokosok a Kárpátokon túlról hoztak be olcsóbb bérű románokat a kivándorlásra kényszerült magyarok helyére.

A mezőgazdasági népesség körében tapasztalható elégedetlenség a 19. század végén aratósztrájkokhoz, majd agrárszocialista szervezkedésekhez vezetett, amelyek közül az első jelentősebb tevékenység Szántó Kovács János (1891) nevéhez köthető, aki a szocialista elképzelésekhez igazodva „közösségi földtulajdon” kialakításában látta a megoldást. 1897-ben viszont megalakult az első földosztást követelő párt, Várkonyi István *Független Szocialista Pártja*. Őt követte 1906-ban Áchim L. András „parasztpártja”, a *Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt*, majd 1909-ben Nagyatádi Szabó István „kisgazda” pártja, a *48-as és Függetlenségi Országos Gazdapárt*. Ezeknek központi követelése a földosztás volt, valamint a választójog kiterjesztése. E kérdések fontosságát mutatta, hogy 1915-ben Rakovszky István, a Katolikus Néppárt képviselője javasolta a parlamentben: alkossanak törvényt a hősök, azaz a harctéri szolgálatot teljesített, húszévesnél idősebb férfiak választójogáról. 1916-ban pedig Prohászka Ottokár székesfehérvári katolikus püspök tett javaslatot a hősök földhöz juttatásáról. Tisza István miniszterelnök mindkét kezdeményezést visszautasította.

Az őszirózsás forradalmat követően 1918. október 31-én hivatalba lépő Károlyi-kormány egy nagyon alapos földreformtörvényt dolgozott ki, amelynek végrehajtásához 1919 februárjában hozzá is kezdtek. Ennek értelmében – kártalanítás mellett – ki kellett sajátítani a nagybirtokok 500 kataszteri hold feletti részét, amelyet földnélkülieknek és szegényparasztnak

akartak kiosztani. Ugyanakkor az így létrejött családi parasztgazdaságokat nyugati mintájú szövetkezetek hálózatába akarták illeszteni. Károlynak a kápolnai földosztáson elmondott beszéde szerint: „A többtermelés a szövetkeztől függ és ezért szövetkezeti alapon való együttműködésre hívom fel az ország kisbirtokosait. Termelő, beszerzési és értékesítő szövetkezeteket kell alakítani.”¹ Az újonnan kialakult parasztgazdaságok beindulásának, működésének megszervezésére – Nagyatádi Szabó István vezetésével – létrehozták a Népgazdasági Minisztériumot; a feladatra felkészített megyei, gazdasági szakértői hálózatokkal.

1919 elején annak is kiemelkedő jelentősége volt, hogy a földhöz juttatott, földet váró parasztságot nagyobb sikerrel lehetett volna megszervezni arra a fegyveres ellenállásra, amelyet Károlyi Mihály két közeli munkatársa, Drozdy Győző és Kobek Kornél szerveztek meg Balassagyarmattól Pozsonyig, Károlyi tudtával és hallgatólagos támogatásával. A felkelők Budapestről kaptak négy vagon fegyvert és lőszert. S mindennek a márciusban és áprilisban kibontakozó földosztással együtt fontos szerepe lehetett volna a nemzetiségi viszonyok és fennhatóságok egyértelművé tételében. Az 1919. március 21-i kommunista államcsíny azonban csírájában fojtotta el az ígéretesen induló kezdeményezést, majd a győztes ellenforradalom egy negyedszázadra ismét levette a napirendről az érdemi földreform megvalósítását.

Ez utóbbi kapcsán ne feledkezzünk meg arról, hogy az őszirózsás forradalom győzelmének idején a nagybirtokosok jelentős része egyetértett a földreform megvalósításával. Mágnessok egy csoportja a *Pesti Hírlap* 1918. november 2-i számában tette közzé, hogy a „birtokreform minél gyorsabb gyakorlati megvalósítása” érdekében önként megajánlják a „maguk készségét”. Szmezsányi Lajos egri érsek ugyane lap november 6-i száma szerint kijelentette, hogy „az érsekség és a káptalan birtokait hajlandó a népkormány rendelkezésére bocsátani holdanként ezer koronáért, azzal a kéréssel, hogy a birtokokat kis parcellákban osszák ki a földművesek között”. Tormay Cécile pedig a kommun elől bujdosva, 1919 májusának elején azon elmélkedett, hogy a magyar paraszt vajon miért fordult szembe a magyar úrral? Majd arra jutott, hogy e fájdalmas ellentétek ellenére ki kell nyújtani a kezünket a paraszt felé is, „mert az ő vétke a mi vétünkéből termett. Urak, magyar urak, ki hallgatódzott közületek, mi sajog a zséllérkunyókban, ki kutatta, mit ír az országút porába a kivándorlók lába nyoma? Idegen fajú bérlőknek kiadott tizezer holdakon tengődve földre sóvárog a testvér magyar paraszt. Urak, magyar urak, miért nem jutottak ők az eszetekbe?”²

Az ellenforradalmi Magyarország 1920. június 4-én aláírta a trianoni békediktátumot, s nemcsak egy demokráciahiányos politikai berendezkedést teremtett, de – mert az uraknak ismételtlen nem jutott eszközbe a földre sóvárgó magyar paraszt – érintetlenül hagyták az önmgát túlélt nagybirtokrendszert is. Ennek következtében Magyarországon nem jöhetett létre az a kisparaszti réteg, amely Európa egyik legjobb mezőgazdasági adottságú országában a társadalom meghatározó elemeként lehetett volna a magyar jövő egyik legfontosabb alakítója. Ahogy például Lengyelországban történt. A Pilsudski-féle vezetés 1920-ban egy nagyarányú, radikális földreformba kezdett, amelynek eredményeként az 1950-es évek elejére úgy meggyökeresedtek a paraszti családi gazdaságok, hogy a kommunisták képtelenek voltak a „kolhozosítást” megcsinálni. S ez alapozta meg mindenekelőtt az öntudatos, hagyományaira büszke és szabad lengyel társadalmat.

A paraszt ugyanis nemcsak a gazdaságához ragaszkodik, hanem a hagyományaihoz, a szabadságához és a szülőföldjéhez is. A haza védelmét tehát egyéni érdekének is tekinti. Ezért számítani lehet rá mind a háborús vereséget követő területi elcsatolások elleni fellépésekben, mind a megcsönkített ország újraelapozásában és talpra állításában. S egy demokratikus Ma-

1 KÁROLYI Mihály: A földosztás ünnepe. *Budapesti Hírlap* 1919. febr. 25. Kötetben: KÁROLYI Mihály: *Az új Magyarországért*. Budapest 1968. 290.

2 TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv*. Budapest 2003. 380.

gyarország az elcsatolt területek magyarsága számára is sokkal vonzóbb és erőt adóbb példa, mint a restaurációs ellenforradalmi rendszer.

A földosztásnak és a haza védelmének összekapcsolására elsőként Jászi Oszkár hívta fel a figyelmet. 1918 végén ugyanis a magyar haderő újjászervezésére tett erőfeszítések eredménytelenek maradtak, mert a frontokról hazaözlő, kimerült és kiéhezett katonák mindenekelőtt a családjaikhoz akartak visszatérni. Ezért javasolta Jászi – Károlyi Mihály teljes egyetértésével –, hogy a tervezett földosztást össze kell kapcsolni a hadseregszervezéssel. Azaz a két év katonai szolgálatot vállalók kapjanak 10 kataszteri hold földet, így kapcsolva össze a földéhséget a haza védelmével. A Károlyi-kormány legerősebb pártjának, az MSZDP-nek a vezetői – kivéve Garami Ernőt és néhány társát – azonban Jászi javaslatát határozottan elutasították, és a kormánykoalícióból való kilépéssel fenyegetőztek, így azt nem lehetett megvalósítani. A szociáldemokraták döntő többsége azért ellenezte a földosztást, mert az új magántulajdonosi réteget hoz létre, miközben nekik a magántulajdon megszüntetése a céljuk. Tehát az eszme itt is diadalt aratott a józan ész fölött, s a szocialisták egy platformra kerültek a földosztást ellenző ellenforradalmi csoportokkal.

A földreformnak és a hadseregszervezésnek az összekapcsolása sikeressé tehetné volna annak a nyolc magyar hadosztálynak a gyors létrehozását, amelyről a Károlyi vezette küldöttség 1918. november 7-i belgrádi tárgyalásán állapodtak meg. Egy bármekkora haderő ugyanis eleve lassíthatja a magyar területek elrendelt kiürítését, ezzel is erősítve a fentebb említett népi ellenállás kibontakozását. De mindenekelőtt a belső rend fenntartásában várt rá jelentős feladat.

Egy érdemi földreform megvalósítása a trianoni békediktátum után is sorsfordító jelentőséggel bírt. Ha a nyomorgó kis- és törpebirtokosokat, mezőgazdasági cselédeket, alkalmi munkákból tengődőket földhöz juttatják, a magyar társadalom életminősége látványosan megemelkedik. Gondoljunk Kovács Imre 1936-ban írt megállapítására: a Duna völgyében „gazdasági vezető szerepet kell betöltenie a magyarságnak. Éppen ezért [...] növelni kell [...] a kisbirtokot, mert a parasztságnak a legnélkülözhetetlenebb terméke nem a gabona és a hús, hanem az ember. A hárommillió koldus visszaállítása az emberi méltóságba mindennél fontosabb.”³ Mert a nincstelen, szegény földművesek tömegeinek kistulajdonosokká válása megnöveli a felelősségteljesen gondolkodó hazafiak számát. Ráadásul a szülőföldjéhez és vallásához ragaszkodó kisbirtokos falusi népesség gyermekvállaló is, ezzel biztosítva a városok új munkaerővel való utánpótlását. (Az „egykézés” a két világháború közt terjedt el, épp a földhiány miatt.) S e városba települő fiatalok nem a cselédek, vagy a későbbi, téveszékkel megaláztatott parasztok menekülő gyermekei, akik szégyellik falusi múltjukat és azt minél előbb le akarják vetni, hanem az életüket önállóan irányító parasztgazdák leszármazottjai, akik továbbviszik szüleik eszményeit, tulajdonságait. Ez azért nagyon fontos, mert a paraszt – Jászi Oszkár 1919-ben írt szavaival – individuális, akiben „egy mély, nagy egyetemes világtörténelmi eszme van működőben [...] a szabadság, az individualizmus, az ösztönösség, a kontinuitás szelleme, s a merő észak kultúrával szemben egy öntudatlan panteizmus kultusza”.⁴ E megállapítást értelmezve azt se feledjük, hogy a paraszt – a gyári munkással ellentétben – minden szempontból önálló, mert munkája során maga dönti el, hogy az elvégzendő feladatok közül, az időjárási viszonyokra való tekintettel is, mikor és melyik munkafolyamatot kell végrehajtania. Továbbá a hetente vagy havonta fizetettekkel szemben a parasztnak egy évre kell előre terveznie, aminek következtében eleve nem lehet aának életét választania, mert aki ezt teszi: tönkremegy. Nem véletlen, hogy az individuális magyar lélek a családi gazdasá-

3 Kovács Imre *breviárium*. Szerk. SZABÓ A. Ferenc. Budapest 2010. 7. (A „Társadalom és honvédelem” melléklete.)

4 JÁSZI Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága...* Budapest 1989. 46.

gokban találta meg igazán kibontakozásának legjobb lehetőségét. Ezek kialakulásának az akadályozása, a földreform elsikkasztása, majd a parasztgazdaságok felszámolása nemzetellenes bűn volt.

S még egy fontos szempont. A családi művelésben lévő kisbirtokokon lehet a leggazdaságosabban megvalósítani a kertgazdálkodást, a minőségi zöldség- és gyümölcsstermelést. Magyarország éghajlata és termőtalaja ugyanis kiváló minőségű, páratlan ízű és zamatú gyümölcs és zöldség termesztését teszi lehetővé. Ezt a földet tehát kár csak gabonatermesztésre használni. Annál is inkább, mert az egységni területen megtermelt zöldség vagy gyümölcs háromszor-négyszer akkora érték, mint az ugyanekkora területen termett gabona. E kérdéskörre már a népi falukutató mozgalomban is felhívták a figyelmet, s a népiek agrárközgazdász, Adorján János dolgozta ki a mezőgazdaság külső, illetve belső üzemműködésének elméletét, miszerint a teljesen gépesíthető gabonatermesztés a külső, nagy táblákon gazdálkodó üzemműködés kell kialakítani. A belső, csak részben gépesíthető, sok emberi munkát igénylő üzemműködést pedig a családi művelésben lévő kertgazdaságok jelentik.

Kovács Imre 1936-ban megjelent *A földreform útja* című tanulmányában – egy német agrárközgazdász, Max Sering *Agrárátalakulás az Oroszországon kívüli Kelet-Európában* című, 1930-ban megjelent német nyelvű könyve alapján – a következő áttekintést adta: A Balti államoktól a Balkánig húzódó kelet-közép-európai területsávban, ahol évszázadok feudális szemlélete megmerevítette a bitokviszonyokat, megakadályozva az egészséges fejlődést, az első világháború után az arra alkalmas földterületeket a következő arányokban osztották fel: Lettország 56%, Észtország 48%, Litvánia 15%, Csehszlovákia 29%, Románia 20%, Jugoszlávia 8% és Magyarország 8%.⁵ (Ne feledjük, hogy Lengyelországban és a balti államokban a felosztott föld jelentős része német földbirtokosoké volt, Csehszlovákiában, Romániában pedig a magyar birtokosok földjét osztották. Ez az adott országban könnyebbé tette a földszétosztását, ugyanakkor Magyarországon sem lett volna lehetetlen, hogy a magyar földbirtokok egy részét a magyar nép kapja meg. Ahogy ezt pár évvel korábban maguk a földbirtokosok is így gondolták.

Magyarországon tehát a két világháború között sem kezdődhetett meg a feudális eredetű nagybirtok érdemi csökkentése és a mezőgazdasági népesség polgárosodása. Ennek következtében lehetetlenné vált a Trianon utáni Magyarország korszerűsítése is. Pedig e vert helyzetben ez lehetett volna a legjobb megoldás. A korszerűsítés azonban eleve korszerű politikai berendezkedést követel és jelent. Ennek a lehetőségei és feltételei azonban távol álltak a Horthy-korszaktól. Ez azért is tragikus, mert a megcsonkított Magyarország igazi felemelkedését csak egy nagyarányú földreform alapozhatta volna meg, megteremtve azt a talapzatot, amelyen valósággá válhat Németh László 1935-ben megfogalmazott álma: a kis nép „joga az élet-hez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni. [...] A kis nép vagy nemesség tud lenni a népek közt, vagy lökik, amíg elkallódik.”⁶ Ráadásul a „kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiséget a nagy nemzetekre ráparancsolniok”.⁷ Történelmünk, mint tudjuk, nem így alakult.

5 KOVÁCS Imre: *Tanulmányok 1935–1947*. Szerk. SZABÓ A. Ferenc. Budapest 2003. 112.

6 NÉMETH László: *A minőség forradalma* I. Budapest 1992. 658.

7 NÉMETH 1992. 35.

KONRÁD SALAMON

LAND REFORM AND TRIANON**ABSTRACT**

An important stage in the road towards Trianon was that destitute rural families had not acquired family farms by the creation of more peasant properties, especially in the peripheries of regions with dominant Hungarian populations, ie areas with mixed populations, where, with the creation of planted villages, almost a million Hungarian families could have settled, thereby increasing the ratio of ethnic Hungarians. Instead the emigration of destitute rural people was organised, during which almost half a million young Hungarians, predominantly male, left the country. Emigration however also resulted in population change. Transylvanian landowners brought in Romanians with lower wages from beyond the Carpathians as a replacement for Hungarians.

The discontent that had become general in the agrarian population resulted in the late 19th century in harvest strikes and later in agrarian-socialist movements. The first party to demand land reform was formed in 1897, followed by two such parties in 1906 and 1909. Their main programme points were the demand for land and electoral reforms.

The first land reform act was passed by the Károlyi government on 31 October 1918 following the Michaelmas Daisy Revolution, and it was put in practice starting in February 1919. According to the law, the part of great estates above 500 cadastral yokes were to be expropriated with compensation, and be given to landless peasants and the agrarian proletariat. The newly created family farms were to be included in a network of Western-style cooperatives.

In early 1919 it was significant that the peasantry that was either already allotted land or was expecting it, could have been organised with greater success to launch an armed resistance of the type that was arranged by two close associates of Mihály Károlyi, Győző Drozdy and Kornél Kobek, in the area between Balassagyarmat and Pozsony, with Károlyi's knowledge and tacit support. The insurrection acquired four train wagons of weapons and ammunition from Budapest. This, together with the land re-allotment expected to be in full swing by the spring, could have had a major role in making the question of ethnic conditions and local authorities equivocal. The communist coup on 21 March 1919 however nipped the promising project in the bud and the victorious counter-revolution made any meaningful land reform impossible for the next quarter of a century. After these unsuccessful attempts neighbouring countries could annex two-thirds of the area of the Kingdom of Hungary with a third of ethnic Hungarians with ease.

A substantial land reform could have turned the tide even after the Treaty of Trianon. If destitute dwarf and small landowners, farm labourers and day labourers had been allotted some land, the living standards of the Hungarian population could have improved spectacularly. The transformation of the masses of an indigent rural

population into small property owners could have increased the number of responsible patriots, as small landowners feel a connection to their home and religion which would have resulted in more childbirths, contributing to the supply of workforce in the towns.

And there is another important angle. The most economical way to undertake horticulture, with quality fruit and vegetable production, is on small family-owned farms. The climate and soil of Hungary makes it possible to grow high quality, incomparably flavoursome fruit and vegetables. To use such a soil only for growing field crops is a waste, especially as the value of fruit or vegetables grown on the same unit of land is three or four times higher than that of cereals. Attention had already been drawn to this issue by the village research movement and the rural writers, and their agricultural economist János Adorján elaborated the theory of the inner and outer economic circles of agriculture, according to which field crop production, which can be completely mechanised, should be restricted to the outer circle on large plots. The inner, partly mechanised and labour intensive circle should be devoted to horticulture undertaken on family farms.

To summarise, there was no possibility in Hungary for the substantial decrease in large estates of a feudal origin or the middle-class development of the agrarian population even between the world wars. This made it impossible to modernise post-Trianon Hungary as well, which would have been the best strategy for the defeated country.

FAZEKAS CSABA

ADALÉKOK A FALU SZEREPÉNEK MEGÍTÉLÉSÉHEZ A TRIANON UTÁNI MAGYAR POLITIKAI GONDOLKODÁSBAN

„Aligha volt a 20. századnak még egy eseménye, mely olyan szerteágazó és mély hatást gyakorolt a magyar társadalom életére és a közgondolkodásra, mint a trianoni béke. Nemzedékek sorának nézeteit, a legkülönbözőbb áramlatokhoz tartozó politikai pártok, társadalmi egyesületek programjait befolyásolta” – írja összefoglaló tömörséggel Vonyó József,¹ s ez a megállapítás igaz a rendszert átfogó eszmerendszer egészére is.² A trianoni békekötés köztudottan nemcsak az első világháborúban vesztes Magyarország új demarkációs vonalait jelölte ki, hanem alapvető szerepet töltött be az új határok között létrejövő sajátos politikai rendszer jellegeinek, és az ahhoz kapcsolódó ideológiának a kialakításában. Az államfő után Horthy-rendszernek nevezett sajátos berendezkedés jellegéről számos vita folyik,³ leginkább konszenzus a tekintélyuralmi vagy autoriter jellemzők meghatározó szerepe körül alakult ki. A rendszerjellemző elemek között kétségtelen, hogy a Horthy-korszakban beszélhetünk sajátos ideológiáról, amelyet már egykorú is „keresztény-nemzeti” eszmerendszernek neveztek, és a szókapcsolat meghatározó módon tartozik hozzá a két világháború közötti negyedszázad leírásához. Az alábbiakban a trianoni béke által meghatározott „keresztény-nemzeti” eszmerendszer egyetlen eleméhez, a falu, a vidék és a parasztság ezen ideológiában elfoglalt helyéhez kívánunk néhány adalékot nyújtani a Horthy-rendszer első időszakából, a teljességre való törekvés igénye nélkül, különös tekintettel az ideológia formálásában meghatározó Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök (1858–1927) munkásságából.

A „KERESZTÉNY-NEMZETI” IDEOLÓGIÁRÓL ÁLTALÁBAN

A Horthy-korszakot meghatározó eszmerendszer elvi alapjai már 1919 őszén kialakultak, és bár egykorú is használtak egyéb kifejezéseket (az 1918–1919-es események tagadásaként az „ellenforradalmi” jelzőt, vagy a Nemzeti Hadsereg létrejöttével összefüggő „szegedi gondolatot” és másokat), tartalmában a magyar nemzeti eszme, illetve a kereszténység egyaránt vallási politikai tartalmának kifejezése mindig meghatározó maradt. Számos alapos tanulmány

- 1 VONYÓ József: A Magyar Hiszekegy születése. *História* 2002. 1. 18–19. Idézi: SZABÓ Ildikó: Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle* 2006. 1. 201–248., 241–242.
- 2 A vonatkozó szakirodalomból a témával átfogó igényességgel foglalkozó tanulmánykötet: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest 1998.
- 3 Lásd például: ROMSICS Ignác: A Horthy-rendszer jellegéről. Elitizmus, tekintélyelv, konzervativizmus. *Rubicon* 1997. 1. Online: rubicon.hu – 2020. szeptember; ROMSICS Ignác: A Horthy-rendszer jellege. Historiográfiai áttekintés. *Korunk* 2012. 11. 3–12. A vonatkozó monográfiák közül: PÜSKI Levente: *A Horthy-rendszer, 1919–1945*. Budapest 2006.

foglalkozik a „keresztény-nemzeti” gondolattal, megnyilvánulási formáival és elágazásaival, s ugyan konkrétan a témáról átfogó monográfia még nem készült, a vonatkozó elemzések alapján az eszmerendszer tartalma jól összefoglalható.⁴ Egykorúan nem foglalták kanonikus, „zárt rendszerbe”,⁵ már csak azért sem, mert így lényegi tartalma könnyen megragadható volt szélesebb tömegek és konkrét politikai programalkotások számára egyaránt, és tény, hogy a gyakori használat következtében a fogalmak „egyre inkább közhelyszerűen használt jelszavakká degradálódtak”.⁶

Alapvetésében meghatározó volt az a meggyőződés, melyben a dualizmus időszaka egy hanyatlási, bomlási folyamatnak tűnt, s e folyamatot beteljesítette a háborús vereség, továbbá a Károlyi Mihály vezette köztársaság és a Tanácsköztársaság időszaka, majd a Trianonban bekövetkezett országvesztés sokkoló hatása. A hanyatlás és a bomlás ebben a dimenzióban a kereszténységtől való elfordulás, illetve a nemzethez való ragaszkodás ellaposodásának következményeként tűnt fel, így a talpra állás és kilábalás alternatíváját az úgymond mindezt kiváltó, előidéző liberalizmussal szemben határozták meg. A „keresztény-nemzeti” gondolat alapja így az antiliberalizmus lett, melynek tartalmát nem egyszerűen a politikai kereszténység és a nacionalizmus adta, hanem ennek közvetlen, szerves kapcsolattá váló eszmei átlényegítése. A Horthy-rendszer születésének időszakát új, a 19. századi liberális felfogástól gyökeresen eltérő nemzetfogalom kikristályosodásával is jellemezhetjük. Míg a korábbi időszakot egy alapvetően és általánosságban befogadó, a nemzetet anyanyelvi és kulturális közösségként értelmező attitűd jellemezte, a „keresztény-nemzeti” ideológiában a magyarság szellemi tartalmát az elkötelezett keresztény vallásosság testesítette meg. Egyszerűen szólva: a jó magyar egyben jó keresztény is, és fordítva, vagyis az eszme képviselői nem elsősorban annak meghatározására törekedtek, hogy ki számít a nemzet fejlődését szolgáló magyarnak, hanem arra, hogy ki nem az, vagy ki jelent potenciális veszélyt a nemzet közös céljaira, anyanyelvi hovatarozástól függetlenül. A liberális egyházpolitikai reformokkal jellemzett korábbi időszak helyébe az állam és az egyház (pontosabban a keresztény egyházak, még pontosabban: elsősorban a római katolikus egyház) szoros együttműködését, kimondva-kimondatlanul megvalósított összefonódásának politikai programját tették. A keresztény társadalmi tanítások nemcsak program-elemek hangoztatása révén valósult meg, hanem a „történelmi” egyházak valóban beépültek az új politikai rendszerbe, ezáltal a mindenkori gyakorlatban is hitelesítették a „keresztény-nemzeti” ideológia által képviselt elveket.⁷

A „keresztény-nemzeti” eszme tartalmát nemcsak az antiliberalizmusra épülő konzervatív nemzetfelfogással és kereszténységgel jellemezhetjük, hanem államközpontúsággal (a „rend” megteremtésének és biztosításának állandóan hangoztatott igényével), továbbá a baloldali töltetű munkásmozgalom (a bolsevizmus mellett a szociáldemokrácia) elutasításával is. Lényegi vonás még az – esetenként eltérő tónusú – antiszemitizmus is, tekintettel arra, hogy a zsidóságot a magyarságtól „idegen”, integrációra képtelen, valamint a liberális korszakban bekövetkezett „bomlasztásért” elsősorban felelős fájnak tekintették. A „keresztény-nemzeti” ideo-

4 Rövidebb, a témával foglalkozó áttekintések: GERGELY Jenő: A „keresztény-nemzeti” ideológia, 1919–1944. In *Egy letűnt korszakról*. Szerk. SÁNTA Ilona. Budapest 1987. 71–92.; SIPOS Péter: A „kurzus” és a keresztény-nemzeti ideológia kialakulása. *Eszmélet* 1990. 6. 109–111. Újabb: PÜSKI 2006. különösen 41–43.; TURBUCZ Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk* 2017. 1. 228–254., különösen 241–242.

5 GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923*. Budapest 1977. 270.

6 PÜSKI 2006. 43.

7 Lásd erről például: SZABÓ Ildikó: Az egyházak közreműködése a nemzeti identitás formálásában a Horthy-korszakban. *Iskolakultúra* 2010. 2. 33–52., illetve: SPANNENBERGER Norbert: A politikai katolicizmus. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest 2009. 186–213.

lógia elemeinek összeforrásában és kikristályosodásában döntő szerepe volt a trianoni béke által okozott sokkhatásnak, elsősorban a nyugati típusú modernizációban való csalódás kollektív érzésének.⁸

A FALU KÉPE A HORTHY-RENDSZER SZÜLETÉSÉT MEGHATÁROZÓ MŰVEKBEN

A korszakkal foglalkozó irodalom lényegében egységesnek tekinthető abban, hogy a „keresztény-nemzeti” ideológia kialakulásában és elterjedésében három, különböző műfajú és indíttatású könyvnek óriási szerepe volt: Szabó Dezső 1919 tavaszán megjelent regénye (*Az elsodort falu*) mellett a jezsuita Bangha Béla *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, valamint a történész és történetpolitikai gondolkodó, Szekfü Gyula *Három nemzedék* című műveinek.⁹

Általánosságban elmondhatjuk, hogy már a 19. század első fele óta elterjedt és divatos volt az a nézet (különösen a szépirodalom népi vagy népies alkotásaiban), mely a paraszti életformában, a faluban mint tradicionális településformában és a vidéki életben valamiféle idillt, romlatlanságot, ősi és ideális társadalmi viszonyokat, erkölcsi állapotokat és együttélési formákat vélt felfedezni. A falusi élet tisztaságába vetett romantikus meggyőződésnek jóval régebbiek gyökerei, a Trianon környéki szellemi és politikai útkeresés során azonban ezek elemi erővel jutottak újra kifejezésre, és lettek a hanyatlásméleteket megalapozó antiliberalis és idegenellenes (antiszemita) panelek forrásai.

A fentebb, általánosságban említett ideológiai konstrukciónak kifejezetten a falu és a parasztság értelmezésére vonatkozó részeit emeljük ki. Szabó Dezső regényéből persze nem is nagyon „emelhető” ki, hiszen az egész mű a magyar falu hanyatlástörténetének, az „idegen” (zsidó mellett elsősorban német) befolyás alatti felmorzsolódásának megrázó erejű leírása.¹⁰ Az 1919–1920-as szellemi alapvetésekben ennek hangsúlyozása párosul az ideális paraszti világ megromlásának víziójával, mely különösen Szabó Dezső művében jelentkezik erőteljesen. A 19. század második felében felerősödő urbanizációt (hasonlóan a később említésre kerülő szerzőkhöz), a város és a falu antagonisztikus ellentétbe kerülésének jelenségét értelmezte, előbbi a magyar néplélektől „idegen”, utóbbi az egészséges magyar lelket színönimájaként jelent meg. Szabó Dezső még nem a trianoni béke ismeretében, „csupán” az azt megelőző összeomlás nyomasztó élményei alatt fogalmazta meg azt a markáns véleményét, hogy a parasztság az „ősi magyar lélek letéteményese”, amelyet megrontottak az „urak” és az értelmiségiek, s így lelkiiségében összezavarodva kiszolgáltatott prédája lett az „idegenek” (zsidók és németek) által képviselt szellemiségnek.¹¹ Saját korában a magyar nemzet sorskérdését két faj (a magyar és a zsidó) élet-halál harcaként azonosította (ez később is alap gondolata volt a „keresztény-nemzeti” gondolatkör megszólaltatóinak).¹² A magyarság felemelkedését az ősi, paraszti életformához és az „idegen” (városi, zsidó) befolyástól mentes állapothoz való visszatérésként határozta meg. Egyfajta politikai hitvallásként és programalkotásként ezt így adta *Az elsodort falu* egyik hősének szájába: „A parasztság építem be magam, mint egy bevehetetlen várba. Mert a parasztságban van a magyarság, az egyetlen mene-

8 Lásd erről és a „keresztény-nemzeti” ideológia definíciószerű összegzésének kísérletére: SZABÓ Ildikó: *Nemzet és szocializáció*. Budapest 2009. 77–80., 83–86. A kultúra-felfogások és értelmezések közül közelítve: AGÁRDI Péter: *Nemzeti értékviták és kultúra-felfogások, 1847–2014*. Budapest 2015. 39–44.

9 Az idézettek kivételével lásd még erről: MIKLÓS Péter: Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez. *Egyháztörténeti Szemle* 2007. 2. 205–212.

10 SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu. Regény egy kötetben*. Debrecen 1989.

11 Lásd erről például: GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest 2012. 56–57.

12 GYURGYÁK 2012. 60.

dék, az egyetlen jövő. Az arisztokrácia és ez a középosztály akár ma jobblétre szenderülhetne. Akkor kezdenénk mindent alulról.”¹³ Szabó Dezső szerint bár sok megpróbáltatás érte a magyar parasztságot, csak ez a társadalmi réteg és csak a falu őrizte meg romlatlanul a nemzetet fenntartó és eltető jellegzetességeket, sőt a magyarság csak a parasztságban élheti meg nemzeti identitását, a politika pedig csak erre a társadalmi rétegre építhet mindenki mással szemben.¹⁴

A méltán „sajtóapostolnak” is nevezett Bangha Béla S. J. munkája nem a szépirodalom, hanem a politikai kereszténység publicisztikai eszközeivel próbálta értelmezni a Trianonhoz vezető összeomlás történetét, mint maga írta, rá akart mutatni „a helyes útra, a keresztény politika és szociálpolitika szükségességére”.¹⁵ Az „ellenforradalom egyik legfontosabb szellemi alapvetésének” számító művében¹⁶ többször foglalkozott a falu és a parasztság értelmezésével. Szabóhoz hasonlóan ő is fontosnak tartotta a parasztság „idegen” befolyásoktól való megóvását, adminisztratív eszközökkel való megvédését. („A falu lehetőleg ne is lásson zsidót; ez volna a legjobb.”¹⁷) *A falu népe* címmel önálló fejezetet szentelt könyvében a kérdésnek, és a parasztsággal kapcsolatos definíciója pontosan megfelel a „keresztény-nemzeti” ideológia alapvetésének: „[a falu népe] az országnak ma is legnagyobb számú s népi és erkölcsi erőiben nagyrészt még romlatlan rétege s nemzeti megújulásunknak kiapadhatatlannak tartott ősforrása”, s bár az idegen ideológiák (a liberalizmus és a szociáldemokrácia) főleg a városi társadalom, a munkásság, illetve az értelmiség rendszerei, a rombolást készek kiterjeszteni a falura is.¹⁸ Bár a falu alapvetően még romlatlan és a bolsevizmus is inkább a paraszti ellenállást fokozta – vélte Bangha –, a tulajdonviszonyok erőszakos megváltoztatására való készség a parasztság lelkének leépülése folytán valós fenyegetésnek tűnt számára. Ezért első számú feladatnak a falusi nép felvilágosítását, erkölcsi nevelését tekintette, vagyis azt, hogy a falut nem szabad magára hagyni a keresztény-nemzeti újjáépítés folyamatában. Vagyis Bangha nemcsak „a magyar földműves lelkében rejtőző megbecsülhetetlen kincseket és ősi jó tulajdonságokat” látott a parasztságban, hanem potenciális veszélyforrást is, ha nem végzik el a szellemi felvilágosító (helyreállító) munkát a köreikben. A földéhség, a meggazdagodási vágy és az úrgyűlölet rossz utakra vezetheti a magyarság felemelkedésének letéteményesét, vagyis a parasztságot – figyelmeztetett. Bangha a parasztság megnyerése érdekében szükségesnek tartotta a földreformot, de legalább olyan fontosnak azt is, hogy a parasztság elégedjen meg annak majdani mértékével, ne váljon a „destrukció apostolainak” áldozatává, ne lépjen fel túlzott követelésekkel. „Erkölcsi szempontok bevonása nélkül nyugalmat s egyensúlyt teremteni a faluban sem lehet” – szögezte le, és fontosnak vélte, hogy ne csak az ipari munkásságot védjék a marxizmus mételeyétől, hanem a parasztságot is óvják meg az „osztálygögg” és „diktatúravágy” veszélyétől.¹⁹ Vagyis Bangha nemcsak idilli állapotokat, hanem potenciális veszélyeket is látott az – „idegenek” és a „zsidószocializmushoz” hasonló eszmék által még mindig befolyásolható – faluban, s ennek elkerülésére leginkább az ősi erkölcsiség megerősí-

13 SZABÓ 1989. 525.

14 A felfogását jellemző irodalomból lásd még: Szabó Dezső *enciklopédia*. Összeáll. SZÖCS Zoltán. Budapest 2011. 239–241.

15 Bangha Béla naplójegyzete, 1919. május 20. MOLNÁR Antal – SZABÓ Ferenc SJ: *Bangha Béla SJ emlékezete*. Budapest 2010. 240.

16 MOLNÁR–SZABÓ 2010. 76.; BANGHA Béla S. J.: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Budapest 1920. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <https://mek.oszk.hu/05300/05387/> (megtekintve: 2020. június). Bangha politikai nézeteire a Horthy-rendszer első időszakában: GÁRDONYI Máté: A keresztény kurzus programja Bangha Bélánál. *Studia Wesprimiensia* 2007. 1–2. 25–36. Bangha művének a radikális jobboldalra gyakorolt hatása: GYURGYÁK 2012. 76–78.

17 BANGHA 1920.

18 BANGHA 1920.

19 BANGHA 1920.

tését, vagyis az egyház és a vallásosság falusi értékeinek biztosítását tartotta célravezetőnek. A falu anyagi és erkölcsi felemelésének egyszerre kell megvalósulni – szögezte le: „Aki földműves és gazdanépünket, általában a falut megőrizni s megmenteni akarja, ne az osztálygőgőt és osztályérdekhajszát szítsa benne, hanem gazdasági érdekeinek védelme mellett gondoljon a falu ősi, tradicionális kincseinek: a hithűségnek, tiszta erkölcsnek, önzetlen hazaszeretetnek és társadalmi együttérzésnek ápolására is, s ezeket a mindennél drágább nemzeti kincseket ne rendelje alá pillanatnyi politikai érdekeknek.”²⁰ Hangsúlyos elemek mind ebben a művében, mind későbbi megnyilatkozásaiban a falusi „agitáció” szorgalmazása, vagyis az, hogy ezen ősi magyar erkölcsösséggel rendelkező, de gazdasági érdekei miatt könnyen befolyásolható és radikalizálható parasztságot folyamatosan tájékoztassák a helyes társadalmi magatartásról, valódi érdekeiről, s a felvilágosító munkában a keresztény egyházak papjainak szentelt kulcsszerepet.²¹

A történést Szekfű Gyula művét²² a Horthy-rendszer konzervatív ideológiai alapvetéseként is szokták jellemezni, melynek magyar „hanyatlástörténeti” keretében többször is foglalkozott a faluval és a parasztsággal. Szekfű is úgy vélekedett, hogy a parasztság a „magyarság ősi medencéje”, amelyből a nemzet fel tud frissülni,²³ és nála is megjelenik a falu mint a romlatlan, egészséges közösség leírása, szembeállítva a romlott, egészségtelen városokkal, amelyek a falura is bomlasztó hatást gyakorolnak.²⁴ Míg a közép- és kora újkorban a zsidók falun laktak, a hanyatlás egyik elindítója volt a városokba költözésük – fejtegette,²⁵ s a magyar középosztály, illetve politikai elit bűneként rótta fel, hogy nem figyelt fel a veszélyre, így „a magyar parasztság megmaradt naiv politikátlanságban és összefüggéseket ignoráló önzésben”.²⁶ A magyar agrárnépesség kreativitásának és teremtő erejének megnyilvánulásait látta a sikeres mezőgazdasági termékekben (alföldi gyümölcsök, szegedi paprika stb.), és a „keresztény-nemzeti” ideológia képviselőihez hasonlóan ebben a társadalmi rétegben látta meg a felemelkedés zálogát – ugyanakkor azt diagnosztizálta, hogy e folyamat még nem indult el, és ebben segíteni kell a falusi népet: „A magyar talajon szétvetett lábakkal álló öntudatos paraszt még nem ideális nemzeti egyéniség, még nem feltétlenül értelmes tényezője a nemzeti közösségnek, de mindenképp olyan, miből lehet az.”²⁷ Ahhoz, hogy az lehessen, vélte Szekfű, két fontos dologról kell gondoskodni: a földreformról, valamint a parasztság művelődésének megszervezéséről, ami nagyjából megfelelt mindannak, amit Bangha Béla a felvilágosító agitációval kapcsolatosan írt.²⁸ A letűnt, liberális korszak bűneként rótta fel, hogy a földművelő nép kivándorlásra kényszerült kilátástalan helyzetében, továbbá „halhatatlan lelke csak véletlenségből nemesedett”. Ráadásul – vélekedett – a paraszti művelődés „incidentális” jellegű volt, vidékre a városi kultúra egészségtelen hatású sajtótermékei jutottak el, „agrárszervezetek helyett budapesti kapitalista vállalatok” terjesztettek olyan lapokat, melyek „nem a magyar földből kinőtt ideákat, hanem Budapest levegőjét terjesztették el a gyermeki könnyedséggel befogadó parasztok közt”. „A magyar paraszt hazáját vérrrel és a béke kézi munkájával, de nem gondolatlansággal és akarattal szolgálja, még mindig magával tehetetlen óriásgyermek, készen befogadni mindent, mi egészséges önzésével ellentétben nin-

20 BANGHA 1920.

21 Lásd erről még: KLESTENITZ Tibor: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége*. Budapest 2020. 221–222.

22 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest 1920.

23 GYURGYÁK 2012. 62–63.

24 Például: „A nagy parasztvárosok lakói konzervatív tömeget alkottak, mely magára hagyva terméketlenül sziklaként zárkózott volna a liberalizmus idesodort magjai elől.” SZEKFŰ 1920. 72.

25 SZEKFŰ 1920. 216–217.

26 SZEKFŰ 1920. 284.

27 SZEKFŰ 1920. 285.

28 Lásd erről például: Ifj. BERTÉNYI Iván: Szekfű Gyula. In ROMSICS (szerk.) 1998. 51–69., 52.

csen. A korszak vége felé Budapest kultúrája már a falusi házakba is megérkezett” – zárta lesújtó történelmi eszmefuttatását Szekfű Gyula.²⁹

A kor közszereplői, publicistái szintén gyakran foglalkoztak ilyen értelemben a parasztsággal, helyzetükön javítani akartak a kormányzatot támogató konzervatívok (jellemző erre a Nagyatádi Szabó-féle földbirtoktörvény parlamenti vitája 1920 szeptemberében³⁰), de markánsan megjelent a fajvédők programjában, Bajcsy-Zsilinszky Endre és mások publicisztikájában³¹ stb.

PROHÁSZKA OTTOKÁR FELFOGÁSA A MAGYAR FALURÓL ÉS A PARASZTSÁGRÓL

A „keresztény-nemzeti” ideológia legnagyobb hatású ideológusa és propagálója Prohászka Ottokár volt,³² aki nem egyetlen nagy hatású, mintegy „kurzuskezdeményező” művet alkotott, hanem számos közszereplésében fejtegette a Trianonnal betetőzött összeomlásról, valamint az abból kivezető „keresztény-nemzeti feltámadásról” kialakított elméleteit.

Prohászka már közéleti pályafutása korábbi szakaszaiban, 1919 előtt is élénk érdeklődéssel fordult a parasztság felé. Élete végén is emlegette, hogy Gárdonyi Géza *Az én falum* című 1898-as elbeszélése, az idealizált népi élet egyik legjobban megformált megörökítése milyen nagy hatással volt rá.³³ Prohászka politikai publicisztikájában már az 1890-es években ostorozta a magyar parasztok zsidók általi „kizsákmányolását”, az elszegényedő, alkoholizmusba menekülő falusiakon „élősködő” idegeneket.³⁴ (Prohászka kapitalizmuskritikája kezdettől fogva erősen antiszemita beállítottságú volt. A magyar közéletet a magyar és a zsidó „fajok” harcaként látta, ezért elkötelezett volt a zsidóság jogainak korlátozása iránt, és „zsidón” egyaránt értette az izraelitákat, valamint a kereszténységre veszélyesnek tartott „szellemiség” képviselőit.) Radikális hangvételű beszédei és publicisztikái mellett 1916-ban még egy kidolgozott földreformtervvel is jelentkezett, ami örökbérlet formájában oldotta volna meg az agrárnépesség egyes csoportjainak földhöz juttatását.³⁵ A háború utolsó szakaszában „hungarizmusnak” elnevezett politikai programot is hirdetett, mely előrevetítette a keresztény magyar és a zsidó „fajok” megkülönböztetését, az utóbbinak tulajdonított nemzeti veszélyek megfogalmazását, de ebben nagy szerepet szánt a parasztság felemelkedésének is. A falusi keresztény

29 SZEKFI 1920. 285–286.

30 Például: *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója*. V. köt. Budapest 1920. 539–561.

31 GYURGYÁK 2012. 139., 144.

32 Lásd erről fentiek mellett például: EGRESI Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények, 1919–1939*. Budapest 2008. 27–31. Prohászka személyével, egyházi és közéleti tevékenységével – itt fel nem idézhető, könyvtárnyi – irodalom foglalkozik, rendelkezésünkre áll részletes életrajza is: SZABÓ Ferenc SJ: *Prohászka Ottokár élete és műve*. Budapest 2007.

33 *Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927 (Cikkek, interjúk, beszédek)*. Sajtó alá rend. FAZEKAS Csaba. Miskolc 2019. (a továbbiakban: VPOK 2019.) 350.

34 Lásd például: A keresztény szövetkezetekről. *Alkotmány* 1899. november 10. Kötetben: PROHÁSZKA Ottokár: *Íránytű*. Szerk. SCHÜTZ Antal. Budapest 1929. 44–50. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XXII.) (A továbbiakban: POÖM XXII. 1929.)

35 *Agrártörékvések és birtokpolitika. A Magyar Gazdaszövetség 1916. ápr. 13-iki közgyűlésének naplója. Darányi Ignác elnök Károlyi-émlékbeszédével és Prohászka Ottokár igazgató-választmányi tag birtokreform-javaslatával*. Budapest 1916.; POÖM XXII. 164–172. A témáról lásd: BALOGH Margit: Örökbérlet vagy verki? – Prohászka Ottokár örökbérlet-javaslat. In *Prohászka ébresztése II*. Szerk. SZABÓ Ferenc SJ. Budapest 1996. 69–79. Prohászka további cikkeiben is foglalkozott a témával, lásd: POÖM XXII. 1929. 172–184. Birtokreform-koncepcióját egyébként Prohászka 1919 után is fenntartotta és újabb elemekkel egészítette ki: PROHÁSZKA Ottokár: Rokkantügy és földreform. *Fejérmegyei Napló* 1920. április 8. (Kötetben: POÖM XXII. 1929. 241–243.)

magyar lakosság megszervezését sürgette, továbbá a „fajegészségügy rendezését”, vagyis a vidéki lakosság egészségügyi ellátórendszerének megszervezését, de a földbirtokreformot is, hangsúlyozva: „A falvak népét földhöz kell juttatni. A magyarság ősi erejével ragaszkodik a földhöz, s ha megveti rajta a lábát, semmiféle veszedelem nem fogja kimozdítani. A hungarizmusnak is a földben van a gyökere.”³⁶

Prohászkanak ezek a – falusi magyarság megszervezésével, felvilágosításával, mozgósításával kapcsolatos gondolatai – találkoztak a Tanácsköztársaság bukása után alakuló (Friedrich István, majd Huszár Károly által vezetett) kormányok elképzeléseivel. A háborús vereségbe torkolló dualizmus korában, valamint az 1918–1919-es eseményekben sokan (Prohászkaéhoz hasonlóan) nemcsak a liberalizmus és a magyar néplélek, a kereszténység és a zsidóság szembe fordulását vélték felfedezni, hanem a város és a vidék konfliktusát is. A Nemzeti Hadsereg még be sem vonult Budapestre, amikor például a dunántúli központi kormánybiztosság már arról is intézkedett, hogy a helyi hatóságok segítsék elő a „város és vidék közti ellentét enyhítését” szolgáló keresztény propaganda-előadások, népgyűlések megszervezését.³⁷

Prohászka is részt vett azon a december 18-i székesfehérvári gyűlésen, melyet Pallavicini György kormánybiztos hívott össze abból a célból, hogy a Dunántúl férfilakossága, különösen a fiatalok rendszeres testedzésben és katonai szolgálatra felkészítő foglalkozásokon vegyenek részt, abból a célból, hogy „kialakuljon a falun is az egészséges közszellem, felébredjen a falusi földműves elemben a társulási hajlam, s így kiaknázza ez a réteg is az egyesülésben rejlő erőt, megkapja a szellemi fejlődéshez szükséges eszközöket”.³⁸ A részletesebb indoklásból már kitűnik a keresztény-nemzeti ideológia falufogalmának néhány meghatározó eleme: a forradalmakat és az összeomlást követő, az állam által koordinált keresztény-magyar restauráció a most még szervezetlen falusi lakosságra épül, amelynek azonban nem szabad megengedni, hogy a (fő)várost meghatározó bomlasztó, zsidóság által terjesztett ideológia befolyása alá kerüljön. A falvakban élő magyarság megszervezésének gondolata így kapcsolódott össze az antiszemitizmussal, vagyis a városi szellemiséggel azonosított „destruktív” eszmékkel, a liberalizmussal és a szociáldemokráciával. („Az ország túlnyomó többségét tevő falusi lakosság a városokból, a vidéki városok pedig Budapestről kapták az irányítást nemcsak a kulturális kérdésekben, hanem a politikai és gazdasági életben is. Ez nemcsak azzal a veszéllyel járt, hogy a nép széles rétegeiben gyökérrel nem bír, az ország valódi szükségleteit nem ismerő áramlatok kerülhettek felszínre, hanem azt a vészterhes következményt is maga után vont, hogy a központi elhelyezkedése, szervezőképessége révén annyira erős idegen faj lett hazánk igazi urává.”) Prohászka maga is részt a rendezvényen, határozottan támogatta mind a parasztság „felébresztését”, vagyis a szervezkedést, mind pedig annak eszmei alátámasztását. „A felébresztés csak úgy sikerülhet, hogy ha felkutatjuk azokat a tényezőket, melyek a néplélekben már benne vannak, más szóval nem lehet ez valami idegen import, hanem csakis a meglévőnek a kifejlesztése” – mondta, hozzátéve, hogy a vidéki magyarságban természetből fogva rendelkezésre áll a „nemzeti irány”, „csak ki kell fejleszteni”, méghozzá határozottan és erőlesen, mert „a magyar népnek erőre van szüksége, a foghatót kedveli”.³⁹ Felszólalása-

36 *Alkotmány* 1918. szeptember 24. Lásd erről: FAZEKAS Csaba: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise. *Múltunk* 2015. 2. 3–34., 12–15.

37 Kormánybiztosi utasítás, 1919. október 18. Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL FML) VI. 1. (= Dunántúli Központi Kormánybiztosság) 22/1919/eln.

38 MNL FML IV.401. (= Fejér vármegye és Székesfehérvár törvényhatósági jogú város főispánjának iratai) a) (= Bizalmas iratok) 31. dob. 33. t. (= Dunántúli Központi Kormánybiztos).

39 Örgöf Pallavicini György öexcellenciája összehívott, férfilakosság tömörítését célzó mozgalom megalakítását tárgyaló, Székesfehérvárott a vármegyeház kistermében 1919. évi december hó 18-án délelőtt 11 órakor megtartott gyűlés jegyzőkönyve. MNL FML IV.401. a) 31. dob. 33. t.

nak gondolatait naplójegyzetében is megörökítette, melyben mindehhez hozzátette, hogy a testedző klubok mellett nagyon fontosnak tartotta a hazafias felvilágosító rendezvények megtartását is. Mindennek pedig elő kell készíteni a falusi népoktatás átfogó (értelemszerűen keresztény szellemű, mozgósító hatású) átalakítását, amitől a püspök azt várta, hogy egy új generáció megalapozását szolgálja: „Mást nem lehet, míg a közoktatást a falun meg nem fogjuk elevenjén, s 16 évig nem tartjuk valamiképp nevelés alatt az ifjúságot! Keressük azt, ami a népet megéri, a lelkét megszólaltatja: legyen az lant, ha csak egy húr is.”⁴⁰

Prohászka a rendszer első időszakában élénken foglalkoztatta a falu kérdése, nemcsak közszereplései, de magánhasználatra szánt feljegyzései is erről tanúskodnak. 1920 decemberében például a magyar falut egyszerre nevezte „az igazi Balkán és Turán”-nak, s mintegy önmaga számára is kiadta a jelszót: „Emelni a falut s megtartani erkölcsét!” A letűnt, tragédiába torkolló korszak és saját jelene közötti különbséget pedig így ragadta meg: „Eddig Budapestet emelték – a zsidók, a falut pedig zsebelték!” Ugy vélte, a falu felvirágoztatása a legsürgesebb feladat, mert csak így vélte elképzelhetőnek a (felülről korábban „a zsidó” által irányított) középosztály és a parasztság közötti elszigetelődés nemzeti veszélyét.⁴¹

Bár, mint említettem, Prohászka nem írt olyan átfogó jellegű „alapl művet”, mint Bangha Béla vagy Szekfű Gyula, a zsidókérdéssel foglalkozott egy angolul (később más idegen nyelveken is kiadott), de nem elsősorban a magyar nagyközönségnek szóló munkájában. Ebben a radikális keresztény-nemzeti ideológiára jellemző érveléssel kapcsolta össze a magyar falu pusztulását, illetve azt a korban általa is gyakran hangoztatott antiszemita toposzt, miszerint a Galiciából beáramló zsidók a parasztságot pénzügyi praktikákkal kiforgatták a vagyonából.⁴²

Ugyanezt megismételte a *Das Neue Reich*ben németül megjelent kétrészes cikkében,⁴³ ahol azt fejtegette, hogy az összeomlás bizonyosan nem következik be, ha a magyar politikai elit hamarabb végrehajtja a földreformot. A nemzeti tragédiát – sok kortársához hasonlóan – Prohászka is a középosztály gyengeségében, illetve idegenségében látta (utóbbi Prohászkanál egyértelműen zsidót jelentett), „az életerős keresztény középosztály megteremtésének” első feltételét így fogalmazta meg: „az erőteljes, a földreform talaján felvirágzó paraszti rend, amelyből az életrevaló elemek felemelkedése lehetségessé válik”. Egy erős, parasztságra épülő középosztályban látta a háború végén összeomló magyar társadalom felemelkedésének zálogát. Magyarország két legfontosabb, az újabb nemzeti katasztrófát elhárító politikai feladatnak a zsidókérdés és a földreform megoldását nevezte. A magyar keresztény és az azzal szerinte össze nem egyeztethető zsidó szellemiség összebékíthetetlenségére, az asszimiláció lehetetlenségére később is gyakran élt azzal a hasonlattal, hogy a magyar és a zsidó együttélése a szemében olyan, „mint ahogy idegen a falutól az a beduin vagy tarnopoli karaván, amely sátrat rak a faluvégen”.⁴⁴ (A falu itt az ideális magyar közállapotok szimbóluma, nem véletlen, hogy a püspök ezzel a fordulattal élt.) Hasonlót fejtegetett később, 1920 tavaszán a Tanácsköztársasághoz vezető utakat elemző tanulmányában, amelyben szintén az összeomlás-

40 PROHÁSZKA Ottokár: *Napló*. III. köt. 1919–1927. Szerk. FELSÖVÁLYI Ákos. Székesfehérvár, 2013. (Prohászka Ottokár jubileumi sorozat, 8.) Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár: ppek.hu 800. sz. – 2020. szeptember. (a továbbiakban: Prohászka-napló, 2013.) 1919. december 18.

41 Prohászka-napló, 2013. 1920. december 11.

42 A Hágában 1920-ban megjelent *Jewish Question in Hungary* című pamflet magyar fordítását lásd: BARLAY Ö. Szabolcs: *Hitvédelem és hazaszeretet, avagy antiszemita volt-e Prohászka?* Székesfehérvár 2003. (Írások Prohászkaról, 2.) Az említett, parasztságra vonatkozó rész: 67.

43 *Magyarország sorsa és a Zsidókérdés Magyarországon* címmel magyarul lásd: VPOK 2019. 46–52., 60–63.

44 *Új Nemzedék* 1919. december 9. (Kötetben: VPOK 2019. 64–65.)

hoz vezető egyik állomásnak a földbirtokviszonyok átalakításának elmaradását, ezáltal a társadalmi mobilitás lehetetlenné válását állapította meg.⁴⁵

A „keresztény-nemzeti” ideológia formálódásának 1919 végi – 1920 eleji hónapjaiban gyakran hangot adott e véleményének, többször kibontva, hogy földreformen nem egyszerűen a parasztság földhöz juttatását érti, hanem egy komplex gazdasági és kulturális reformot, vagyis a falusi iskoláztatás teljes körű megszervezését, az agrárnépesség gyermekeinek korszerű gazdasági ismeretekkel való felvértezését, továbbá az együttműködés, a szövetkezet megteremtésének lehetőségét.⁴⁶ Egy 1919. novemberi interjújában erről így beszélt: „A föld! A föld és megint a föld, amely drága magyar népünk minden erejét adja és ezért kell ezt a földet a magyar nép kezébe ’adni, hogy ő szántsa, ő vesse és ő arassa. Nem a népbolonditók és nem a szobatudósok birtokreformjaira gondolok, hanem egy olyan becsületes birtokrendezésre, amely a földet a paraszt tulajdonába adja, de egyszerre meg is teremti ezeknek a kis birtokoknak együttműködését is. Parcellázással és szövetkezettel, s egy komolyan átgondolt, a magyar természettel számoló földreformmal a nép, becsületes gazdasági nevelése mellett egy emberöltő alatt gazdag és boldog Magyarországot teremthetünk.”⁴⁷ „Egyszerre kell emelnünk a nép gazdasági és szellemi színvonalát. Ezért épp oly fontos az iskola átalakítása, mint maga a földreform” – szögezte le más alkalommal.⁴⁸ Amikor 1920 januárjában Székesfehérvár képviselőjeként bekerült az első nemzetgyűlésbe, több alkalommal hirdetett politikai programot, amelyben a komplex földreform mint nemzeti és társadalmi alapvetés fontosságát hangoztatta. (Például: „A szociális program magában foglalja a földreformot is. Magyarország agrárállam és erőteljes népe minden államiság ideálja. De erőteljes a nép csak úgy lesz, ha földhöz jut. De természetes az is, hogy a földnek nem szabad parlagnak maradnia kezében, hanem a modern technika színvonalán álló termelési eszközzé kell válnia.”⁴⁹)

Prohászka szemében a falusi életforma még a tragikusan leromlott állapotában is az egyetlen, nemzeti kibontakozást lehetővé tevő tényező volt, egyik nagy hatású cikkében így írt erről: „Ilyen meg nem fertőzött, bár elfojtott s létében veszélyeztetett, de még ki nem pusztult élet-elem van még sok a magyar népben. Ezt a lelket megőrizte Magyarország agrárius jellege; ezt megővta a pusztta, a tanya, a falu; ezt ápoltta a keresztény család és templom, ez a két szentély, melyet még el nem árasztott a vándor mocsár. A keresztény népben [...] megvan még a hit, mely a lelki halált legyőzi, megvan az az erkölcs, mely isteni benyúlások által lesz erős. A keresztény öntudatnak megvan még az a tüze, mely a néplélekből kiégeti a mótelyt, s mely a társadalmi szervezetekből is ki fogja vetni a mérget.”⁵⁰ Egyik 1921. júniusi kampány-

45 PROHÁSZKA Ottokár: A marxizmus csödjé a tények világánál. In *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története*. Szerk. HUSZÁR Károly. Budapest 1920. 212–219. (Kötetben: VPOK 2019. 97–104.)

46 Megjegyzem, ezeket a törekvéseket nemcsak Prohászka hangoztatta, a Fejér megyében 1919 novemberében tartott nagygyűlés már indítványozta, hogy kerüljön sor – a kisbirtoktestek osztatlanságát garantáló – birtokreformra, valamint a falusi népoktatás „gyökeres újjátására”, mely „a kisgazdasztályban a gazdasági szaktudást a legszélesebb alapon modern színvonalra emelje”. A gyűlésen Prohászka is jelen volt, támogatta a kezdeményezéseket. *Köztelek* 1920. január 17. 40–41.

47 *8 Órai Újság* 1919. november 29. A falusi szövetkezetek szervezését és a közös gazdálkodás gazdasági, illetve erkölcsi szempontból is fontos szempontjait később is gyakran hangoztatta, lásd például: PROHÁSZKA Ottokár: A mezőgazdasági szövetkezetek egyik földadata. *Hangya* 1926. április 4. (Kötetben: POÖM XXII. 1929.) 337–339.

48 *Testvér. Székesfehérvári Újság* 1919. november 30. (Kötetben: VPOK 2019. 52–53.)

49 *Nemzeti Újság* 1920. január 4. (Kötetben: VPOK 2019. 70–72.)

50 PROHÁSZKA Ottokár: Keresztény nemzeti föltámadás. *Nemzeti Újság* 1920. április 4. (Kötetben: POÖM XXII. 1929. 238–241.)

beszédében a falun élő magyar keresztény népet és a nemzeti érzést nevezte annak a két „erő-tartaléknak”, mely képes felemelni a Trianonban szétszakított magyarságot.⁵¹

Hogy mit is jelentett a falu Prohászka Ottokár „keresztény-nemzeti” felfogásában, legjobban talán a „Falu” Szövetséggel való 1920–1921-es kapcsolatán keresztül tanulmányozhatjuk. A püspök ugyan szinte minden ekkoriban indult, a kurzus jelszavait hangoztató egyesülettel kapcsolatba került (többnek lett vezetője, tagja, pártolója),⁵² eszméihez a falukérdésben leginkább a Falu Országos Földműves Szövetség néven 1920 májusában alakult szervezet állt.⁵³ A társadalmi egyesület célja anyagi és kulturális fejlesztésekkel a minél inkább élhető falvak megteremtését tekintette, mely kiterjedt az egészségügyi ellátórendszer javítására, erkölcsnevelésre, a szórakozási lehetőségek (sajtótermékek, mozik stb.) biztosítására, számos előadást, kiállítást, propagandaeseményt szervezett, külön szakosztályai is működtek, a közművelődési szakosztálynak Prohászka volt az elnöke. A Falu Szövetség 1921-es alapszabályai leszögezték, hogy céljuk a falvak „erkölcsi, anyagi és kulturális jólétének gondozása és emelése, a hagyományok, ősi szokások ápolása, megőrzése”, amelyet 1926-ban még azzal is nyomtatékosítottak, hogy mindezt a „vallás erkölcsi alapelvei alapján” kívánják megvalósítani, „a nemzetfenntartásra hivatott nép lelkében ébren tartani a nemzeti öntudatot, hogy feladatának betöltésére alkalmas legyen”.⁵⁴ Mindezt hatékony állami támogatással is tették, a Belügyminisztérium például 1920. december 4-én körrendeletben szólította fel a hatóságokat a szövetség céljainak támogatására, szervezőmunkájuk elősegítésére, például a „keresztény-nemzeti” szemléletű sajtótermékek terjesztésére stb.⁵⁵ Jellemző továbbá Rakovszky Iván belügyminiszter főispánokhoz intézett 1925-ös leiratának megfogalmazása: „A falu gazdatársadalmának egy-egyes tömörítése a mind jobban felburjánzó hazafiatlan és nemzetietlen törekvésekkel szemben az állami konszolidáció egyik legfontosabb eszköze. Ezért van különös jelentősége annak a sajtónak, amely a nemzeti erőket szétforgácsoló törekvésekkel a gazdatársadalom szervezett erejét állítja szembe, s a tekintélyek lerombolása helyett a hatóságok és a nép között megértő harmóniát igyekszik teremteni.” Ezért felszólított az *Új Barázda* és a *Vasárnap* című kisgazda lapok terjesztésének elősegítésére, a Falu Szövetség közreműködésének igénybevételére a vármegyék területén található községek irányába.⁵⁶

Visszatérve Prohászka, a püspök 1920 karácsonyán a Falu Szövetség lapjába írt cikkében foglalta össze a faluval kapcsolatos gondolatait.⁵⁷ Leszögezte, hogy olyan élhető falvakat szeretne Magyarországon, amelyek nem irigykednek a városokra, különösen pedig Budapestre. „Falut akarunk, mely tiszta, lakályos, egészséges, s ha nem is aszfaltos, de ne vendégmarasztalóan sáros legyen. Falut akarunk, melynek népében a magyar érzés, a nemzeti öntudat,

51 VPOK 2019. 146–149.

52 Például az Agricola Export-Import Rt. esetében: *Köztelek* 1920. március 6. 173–174. stb.

53 *Köztelek* 1920. május 29. 402–404. Az alakuló közgyűlésen a püspök is megjelent, bár a szervezetbe csak pár héttel később lépett be hivatalosan. *Köztelek* 1920. július 10. 513.

54 MNL FML IV.401. b) Általános iratok. 73. dob. 150. t. (= Faluszövetség) Lásd még: MARSCHALL Ferenc: *A falu gondozása. Jelentés a Falu Országos Szövetség 1920–21. évi működéséről*. Budapest 1921. Lásd még erről: HÁMORI Péter: Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története. *Aetas* 2004. 1. 49–73.

55 Nagy Pál Fejér megyei főispánhoz intézett levél 1921. április 16-án, illetve mellékelt a belügyminiszteri leirat: MNL FML IV.401. b) Általános iratok. 73. dob. 150. t. (= Faluszövetség).

56 MNL FML IV.401. a) 14. dob. 61. t. (= Sajtóügyek) Mayer János földművelésügyi miniszter 1925. szeptember 23-i levele is tartalmazta mindezt a „kisgazda társadalomban” nyugtalanságot előidézni akaró „negatív sajtó” támadásainak kivédésével kapcsolatosan. Uo.

57 PROHÁSZKA Ottokár: Tündér és karácsonyi angyal a faluban. *A Falu* 1920. december 20. (Kötetben: VPOK 2019. 137–139.)

a kereszténység s a tiszta erkölcs lakozzék, s mi, kik ilyen falut akarunk, tudjuk azt is, hogy az elmaradt, mai faluban is mérhetlen jó, nagy tisztesség, becsületesség, szorgalom s munkaszeretet lakik” – írta. A zsidóságnak ezúttal is odaszúrt egyet, amikor összehasonlította a boldogsággal megtölthető „szalmazsúpos vagy palatetős falusi házakat” „a fővárosnak galíciaiakkal telt palotáival”. A karácsonyi angyal által hirdetett „jó akarat” Prohászka számára 1920-ban az „új Magyarországot teremteni akaró és tudó lelket” jelentette, pedig szomorúan konstatálta, hogy kortársait „a békekötés szomorú magyarjaiként” kellett aposztrofálnia. A falu kérdését így közvetlen összefüggésbe hozta a trianoni béke revíziójával, mondván, nemzedékének szeme előtt „a régi Magyarország újraalkotásának célja lebeg, melyért élnünk-halunk kell”. A 19. század eszményének tekintette a nagyvárosok építését, az urbanizáció folyamatának azonban súlyos hibájaként róta fel a falvak elhanyagolását. E folyamat megfordítását, a falvak rendbetételét alapvető nemzeti célként határozta meg: „Mert a falu a magyar nép hazája, a nemzeti erő forrása, a magyar szellem és sajátosság otthona. Ezekben a nádfeleles, zsindeles és palatetős házakban él a nemzeti lélek, itt beszélnek s imádkoznak s itt értenek és éreznek magyarul, itt fonnak és szőnek, itt hímeznek és faragnak magyarul.” Prohászka arról győzködte olvasóit, hogy nem szabad csüggedni „Csonka-Magyarország sorsa miatt”, és meg volt arról győződve, hogy „megmenti majd a falu Magyarországot”.

1921. december 7-én a Falu Szövetség Közművelődési Szakosztályában tartott beszédében megismételte ezeket a gondolatait, de nagyobb hangsúlyt fektetett a faluprogram kulturális, művelődési vonatkozásaira.⁵⁸ Megdöbentőnek nevezte, hogy a „falvakból álló” Magyarország épp a falvai iránt bizonyult a korábbi időszakban érzéketlennek. Így folytatta: „A falu a magyar jövőnek a legszilárdabb alapja, mert mi lesz belőlünk, ha a falu ott marad, ahol van, vagy ha fel nem segítjük a kultúra útjaira és irányára, a keresztény kultúra irányába.” Prohászka óvott a paraszti élettel kapcsolatos üres romantikától, és a bajokat reálisan felmérő szemléletet sürgetett. Kulturális intézmények, programok kellenek a falusi népnek, hogy öntudatos, egészséges és ne unatkozó nép lakja a községeket – mondta.

Prohászka Ottokár 1922 tavaszán nem vállalt újabb mandátumot a nemzetgyűlésben, igyekezett a napi politika formálásából kilépni, melyben egyébként nem is volt túlzottan sikeres. (1920. július – 1921. február között az egységes kormánypárt elnökeként sem.) Közéleti aktivitását azonban megőrizte és gyakran formált véleményt aktuális politikai kérdésekben, így a falu vonatkozásában is. A radikálisan antiszemita Ébredő Magyarok Egyesületében például egy ízben arról beszélt, hogy a falu és a város közötti ellentétek kiélézése a magyarságot megosztani szándékozó erők (itt éppen kimondatlanul: a zsidók) érdeke, ezért a „néplelket” továbbra is elkötelezetten kell felvilágosítani, a különböző lakóhelyen élő különböző társadalmi csoportokat pedig a keresztény-nemzeti eszme alapján rábírní az együttműködésre.⁵⁹

1922–1923-ban több interjúban is kifejtette, hogy semmi módosítanivalót nem tart szükségesnek a korábban meghirdetett falupolitikai elveiből: a vidéki népoktatás megszervezésének és színvonalának emeléséről, a falu és a város közötti ellentéteket potenciálisan kiélező gazdasági és erkölcsi problémák (a „pénzszomj”) kiküszöböléséről beszélt, és óvatosan bár, de hangot adott a Nagyatádi Szabó-féle földreformmal kapcsolatos elégedetlenségének.⁶⁰ (Bár a kormány jobboldali radikális ellenzékével gyakran szimpatizált, a bethleni konszolidációt nagyon is tompított formában illetve kritikával, inkább arra ügyelt, hogy a „keresztény-nemzeti” ideológia valamennyi árnyalata benne lássa az útmutató személyiséget.) Szóba hoz-

58 *A Falu* 1921. december 19. 263. p. (Kötetben: VPOK 2019. 169–170.)

59 POÖM XXII. 1929. 286–291. A beszéd pontos dátumának tisztázására: FAZEKAS CSABA: Prohászka Ottokár és az Ébredő Magyarok Egyesülete. In *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Szerk. GECSÉNYI Lajos – FAZEKAS Csaba. Budapest 2019. 140–163., 151.

60 *Szózat* 1922. augusztus 31.; *A Nép* 1923. március 18. (Kötetben: VPOK 2019. 185–190., 213–217.)

ta a paraszti élet egyik leglátványosabb válságjelenségét, az „egyke” kérdését is, s kijelentette: „Meg vagyok győződve, hogy amint népességünk fogyása a keresztény erkölcsiségünk meggyengüléséből származott, úgy lehet bizonyos szociális közbenyúlásokkal siettetni az egyke megtorpanását, az igazán gyökeres egykeorvoslat azonban az isteni törvények, a moralitás helyreállításától függ.” Vagyis Prohászka minden tekintetben komolyan gondolta, hogy a nemzeti felemelkedés csak a falusi magyarság hitvalló keresztény életmódjával valósítható meg.⁶¹

Meglepő nyíltsággal fogalmazta meg más alkalommal, hogy szerinte „ha valaki a falu lelkéhez megfelelő eszközökkel és kitartóan férkőzik, akkor a falu ideálisabban nemzeti a városnál”, és elégedetten konstataulta, hogy tapasztalatai szerint vidéken egyre több fiatal és szülei kerülnek bele „az igazán lelkes, keresztény nemzeti érzésnek áramlásába”. Óvott az anyagiasságtól, és úgy ítélte meg, hogy a kitartó falusi szervezés előbb-utóbb megteremti a politikai rendszerrel azonosuló, keresztény erkölcsiségen alapuló vidéki magyarság elkötelezett tömegeit.⁶² Máskor viszont ugyanazon az alapon épp pesszimizmusának adott hangot („rémséges állapotok vannak falun”), amikor úgy vélte, hogy az irány továbbra is a „keresztény-nemzeti feltámadás”, de a sok befektetett energia ellenére nem történt meg mindenütt az áttörés, a földreform ellenére a parasztság nem tudott még élni a kapott lehetőségekkel, s ezért a falvakban élő papokat és tanítókat szólította fel erőfeszítéseik fokozására.⁶³

A falut, mint a városnál „ideálisabban nemzeti” jellegű lakóhelyet, úgy közelítette meg, hogy a vidékről városba költöző, az iparban munkát vállaló ember törvényszerűen elszakad azoktól a keretektől, melyek között „háziassan, erkölcsösen s vallásosan élhetett”, s megkeresett jövedelmének elköltésében már nem kötik lelki természetű korlátok. Prohászka úgy vélte, a városban lényegében nincs meg az a szellemi megtartó erő, ami a falunak sajátja, s értelmezésében a falu nem más, mint a tradicionális vallásosság, valamint a nemzeti elkötelezettség természetes, életető közege: „Sőt, ahogy kiszakad falujából, úgy eltávolodik a templomtól s az egyházának felfogásától is, vallási tekintetben nulla, aki hivatását, a munkát is csak rabszolgaságnak nézi; nemzeti tekintetben gyökerét veszített egzisztencia, akinek semmi köze ahhoz, ami a nagy összességet érdekli, családi tekintetben is nihilista, kinek már semmit sem mond az atya tekintélye, az anya szeretete s a gyermek kegyelele, ezekből lesz az a tehetetlen, önmagán segíteni nem tudó tömeg, mely mint óriási daganat s mint üszkösödő fekély ékteleníti el s veszélyezteti a társadalom testét.”⁶⁴

*

A „keresztény-nemzeti” ideológia a Bethlen István-féle konszolidáció nyomán jelentősen megváltozott, mozgósító ereje is csökkent, talán azzal is összefüggésben, hogy a társadalmi szervezetek által is fölkarolt, politikai közszereplők által hangoztatott programok láthatóan kevésbé érték el céljukat: a magyar vidék általános felemelkedése összességében illúzió maradt, az agrárnépesség életviszonyai nem javultak.⁶⁵ Az 1930-as években pedig a népi gondolat, a falu és a parasztság értelmezése alapvetően új dimenziókat is kapott.⁶⁶

61 Az egyke ügyére lásd még: Prohászka-napló 2013. 1921. április 15.

62 *A Nép* 1922. október 15. (Kötetben: VPOK 2019. 194–198.)

63 *Nemzetnevelés* 1924. november 1. 237–238. (Kötetben: VPOK 2019. 287–290.)

64 PROHÁSZKA Ottokár: A szociális munka, mint szervezet. *Keresztény Nő* 1923. október 20. (Kötetben: VPOK 2019. 242–244.)

65 Lásd erről például: UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest 2012. 119.

66 Lásd erről például: TURBUCZ 2017. 242.

CSABA FAZEKAS

**CONTRIBUTIONS TO THE ASSESSMENT
OF THE ROLE OF VILLAGES IN THE POLITICAL
THOUGHT OF POST-TRIANON HUNGARY**

ABSTRACT

The focus of this paper is the so-called “Christian-Nationalist” ideology which, following the 1920 Treaty of Trianon, had a defining role in the Hungarian political system in the interwar period. The starting point of the ideology, which was professed both by contemporary governing parties and the radical right opposition, was antiliberalism. According to this, Hungary losing World War I and undergoing revolutions in 1918 and 1919 were stages in a trend of decline, for which they held 19th century liberalism as ultimately responsible. The Christian-Nationalist ideology also advocated the close cooperation of the state and Christian churches, the definition of Hungarians as a “race” and anti-Semitism. The aim of this ideological system was the explanation of the tragedy stemming from the partition of the country as a result of the Treaty of Trianon as well as the treaty’s repeal and the preparation for territorial revanche.

The paper shows how representatives of this ideology viewed in the first period of the Christian-Nationalist concept, in the 1920s, the villages, the peasantry and rural life in general. The writer Dezső Szabó dedicated a disturbing novel to the “village swept away” that is the Hungarian rural population thrown into crisis due to the “foreigners”. The Jesuit Béla Bangha and the historian Gyula Szekfű also were of the opinion in their influential works published in the 1920s that the essence of the Hungarian identity was maintained by peasant culture and the villages, as opposed to the “foreign” (ie Jewish) towns and especially Budapest, the symbol of depravity. The final section of the paper presents the thoughts of the most influential character of the Christian-Nationalist ideology, the bishop Ottokár Prohászka, concerning rural life. According to Prohászka, “the village is the home of the Hungarian people, the fountain of national power, the keeper of the Hungarian spirit and character”, but at the same time he urged the improvement of the health, social and educational conditions of the Hungarian village, also a land reform and the organization and inclusion of the peasantry into the middle class.

BÓDY ZSOMBOR

HATALMI VISZONYOK A MEZŐGAZDASÁG ÉRDEKKÉPVISELETEIBEN TRIANON UTÁN

Az 1920-as kiskgazda frakció és a mezőgazdasági kamarák elitjének társadalmi arculatáról

Egy brit szakértő, aki a közép-európai agrártársadalmak első világháború utáni változásaival foglalkozott, a következőképpen jellemezte e régió társadalmi és politikai átstrukturálódását: „The emergence of the peasant as an active factor in the political and social life of Europe was perhaps the most telling and certainly the least expected effect of the First World War [...] it is the class of large landowners that has vanished from the continent [...] the expropriation of large estates everywhere put ownership and production mainly into peasant hands.”¹ Ez a megállapítás érvényes lehet általánosan – miközben ahány ország, annyi variáció –, ám Magyarország esetében maximum félig igaz. Az első világháború előtti időszakhoz képest a parasztság valóban megjelent a politikai életben – gondoljunk csak a Kiskgazdapárt parlamenti erővé válására 1920-ban – a nagybirtok súlya azonban ismeretes módon érdemben nem változott. Maga az is kérdés azonban, hogy a parasztság megjelenése a politikai életben mit jelentett pontosan. Mennyire tudtak az agrártársadalom alsóbb rétegei, a birtokos parasztság, vagy akár a szegényebb csoportok a helyi, vagy esetleg az országos politikai életben önálló szereplőként mozogni, vagy ha erre nem volt lehetőségük, akkor érdekeiket mennyiben voltak kénytelenek az elitek az első világháború utáni időszakban, már csak az agrártársadalmi tömegek nehézkedési ereje miatt is bizonyos mértékig mégis figyelembe venni?

Az agrártársadalom szerkezeti jellemzői és viszonya a társadalom más, nem agráriumhoz kötött csoportjaihoz – Barrington Moore ismert tézisei szerint – kulcsjelentőségű volt a társadalmak 19. századot követő demokratizálódásának, illetve az autoriter politikai rendszereknek a 20. század első felében megfigyelhető sikere szempontjából, s a fasiszta típusú mozgalmak lehetőségeit is meghatározta.² Ezzel szemben Heinz Gollwitzer – éppen Barrington Moore téziseire válaszul – gyűjteményes kötetében a demokratikus agrárpártok jelentőségét hangsúlyozta, miközben nem hagyta figyelmen kívül, hogy agrárdemokrácia, populizmus és agrárius autoritarizmus (például Dollfussé) határai gyakran elmosódtak.³

- 1 MITRANY, David: *Marx Against the Peasant: A Study in Social Dogmatism*. London 1951, idézi BRASSLEY, Paul: Land reform and reallocation in interwar Europe. In *Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective*. Hgg. CONGOST, Rosa – SANTOS, Rui. Turnhout 2010. 145–164., itt 159. (Rural history in Europe 5).
- 2 MOORE, Barrington: *Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie: die Rolle der Grundbesitzer und Bauern bei der Entstehung der modernen Welt*. Frankfurt/M. 1987. Barrington Moore tézisei szerint az alávetett viszonyok között élő parasztság léte és az autoriter irányba nyitott politikai kultúrája Németországtól Japánig talajt biztosított a modernítésra sajátosan reagáló szélsőjobboldali politikai törekvéseknek.
- 3 GOLLWITZER, Heinz: Europäische Bauerndemokratie im 20. Jahrhundert. In *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*. Hrsg. GOLLWITZER, Heinz. Stuttgart – New York 1977. 1–82.

Az alapvető munkák óta tanulmányok sora foglalkozott a vidéki társadalom politikai mobilizálódásával, azaz az országos szintű pártpolitikai és gazdasági érdekküzdelmekbe való bekapcsolódásának folyamataival. Ebből a célból vizsgálták vidéki politikai mozgalmak, pártok, egyesületek, szövetkezetek, kamarák szerveződését, helyi autonómiák belső politikai kultúráját, illetve e szervezetek összetett viszonyát a városi világhoz és a központi hatalomhoz. Ezekben a kutatásokban a vidéki társadalmat egyre inkább aktív, kezdeményező erőnek látják, amely nem egyszerűen – determinált módon – reagál az ipari-városi világból, illetve a kormányzati hatalomtól érkező kihívásokra, kezdeményezésekre, hanem a vidéki modernitás kibontakozásaként sajátos szervezeti formákat fejleszt ki, saját célkitűzéseket követ, amelyek a városi mentalitástól eltérő értékrendekre és magatartásmintákra épülnek, de a maguk módján nagyon is modernnek és a korábbi korszakok világához képest újak.⁴

Az agrártársadalom problémái, a vidéki társadalom szervezete és politikai kultúrája Magyarországon is meghatározónak tűnik az első világháború végének eseményeiben éppúgy, mint 1920 után az új, sajátosan magyar, „sem nem demokrácia, sem nem diktatúra” politikai rendszer konszolidációja szempontjából.⁵ Számos vélekedés szerint az agrárlobbi hatása a magyar politikában meghatározó volt a konszolidáció után is a kormánypárt működésén belül.⁶

Jelen rövid írásban a Trianon utáni magyar mezőgazdaság politikai és gazdasági érdekképviselőinek jellemzőit szeretném a fenti kérdések fényében bemutatni. Egyrészt az 1920-as Kisgazdapárt összetételére vonatkozó adatokkal világítanám meg ennek a pártnak, pontosabban nemzetgyűlési frakciójának jellegét abból a célból, hogy bemutassam, milyen társadalmi csoportok és milyen súllyal voltak a frakcióban reprezentálva. Másrészt az 1920-as törvénnyel létrehozott mezőgazdasági kamarák vezetőinek és tisztségviselőinek rövid áttekintésével azt próbálom majd megint csak megvilágítani, hogy ebben a háború és Trianon következményeit a mezőgazdaságban kezelni hivatott szervezetben a vidéki társadalom különböző csoportjai milyen súllyal, mozgástérrel rendelkeztek.

Általánosan elterjedt az a kép, hogy a 20. század első felében a magyar agrár-érdekképviselőket egészében mindenütt a nagybirtok dominanciája jellemezte, s még a kisbirtokosokat tömöríteni igyekvő szervezetek is nagybirtokos ellenőrzés alatt álltak lényegi tevékenységüket illetően. Vári András az első világháború előtti időszakra nézve részben kétségbe vonta, de mindenképpen árnyalta ezt a képet, amikor rámutatott arra, hogy a legkülönbözőbb agrárius mozgalmakban a nagybirtokosok mellett fontos, és részben önálló szerepet játszott a kibontakozó agrárértelmiség, a gazdatisztek, másrészt pedig, hogy az első világháború előtti szövetkezeti mozgalom helyi szintű szervezetei, kiegészülve más kapcsolódó egyesületekkel, előis-

- 4 GUDERMANN, Rira: Neuere Forschungen zur Agrargeschichte. *Archiv für Sozialgeschichte* 2001. 432–449.; LANGTHALER, Ernst: Gerahmte Landbilder: Agrargeschichtsschreibung in Österreich in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In *Agrargeschichte schreiben. Traditionen und Innovationen im internationalen Vergleich*. Hg. BRUCKMÜLLER, Ernst – LANGTHALER, Ernst – REDL, Josef. Innsbruck, Wien, München, Bozen. 2004. 30–62.; MÜLLER, Uwe – KUBŰ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří – LORENZ, Torsten: Agrarismus und Agrarreliten im östlichen Mitteleuropa. Forschungsstand, Kontextualisierung, Thesen. In *Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa*. Hg. MÜLLER, Uwe – KUBŰ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří – LORENZ, Torsten. Berlin–Praha 2013. 15–116.
- 5 SIPOS József: *A pártok és a földreform 1918–19-ben*. Budapest 2009.; HATOS Pál: *Elátkozott köztársaság*. Budapest 2018.
- 6 BARTA Róbert: Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. VALUCH Tibor. Budapest 1995. 400–406.; SIPOS Péter – STIER Miklós – VIDA István: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőinek összetételében 1931–1939. *Századok* 1967. 3–4. 602–620.; ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában*. Debrecen 1998. 105–106. HIRATA Takesi: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Valóság* 1993. 11. 54–66.

kolát jelentettek a jobb módú paraszti birtokosoknak a közéleti részvétel szempontjából, ami a későbbiekben lehetőséget biztosíthatott a paraszti jelenlétre a helyi szintű és esetleg az országos politikában, illetve mezőgazdasági érdekszervezetekben.⁷ Kérdés, hogy mire voltak képesek a paraszti bázisú politikai erők a trianoni időszakban, amikor a képlékeny viszonyok között volt lehetőségük meglehetősen önállóan mozogni.

Ennek a kérdésnek a megvilágításához az 1920-ban megválasztott kiskgazdapárti frakció összetételét szeretném közelebbről megvizsgálni. Az 1920-as választások után a Kiskgazdapárt elvileg a Nemzetgyűlés legnagyobb frakcióját tudta megalakítani. Kérdés, hogy mennyiben jelentette ez a frakció a parasztság szervezett, többé-kevésbé önálló belépését az országos politikába. 1918 előtt ismeretes módon csupán három-négy kiskgazda képviselő volt jelen az országgyűlésben, az új kiskgazda frakció azonban távolról sem csupán birtokos parasztokból állt, több, önállóan mozgó és eltérő társadalmi karakterű csoport volt benne megtalálható.⁸

1920 és 1922 között meglehetősen nagy fluktuáció volt a különböző pártok képviselői között, ezért a kiskgazda frakció létszámának megállapítása nem is egyszerű kérdés. 108 képviselőt azonosítottam, akik folyamatosan vagy hosszabb időszakon át a párthoz tartoztak. Eből a 108-ból megkíséreltem a ténylegesen birtokos paraszt képviselőket kiválasztani. Ennek meghatározásában a saját kisbirtok művelését tekintettem alapvető kritériumnak, és a magasabb iskolai végzettség hiányát. Ez utóbbi azért volt szükséges, mert előfordultak középiskolai végzettséggel vagy akár diplomával rendelkező, valójában középosztályinak minősíthető személyek, akik paraszti gazdaság méretű birtokkal rendelkeztek, de azt nyilván nem valóban paraszti családi gazdaság formájában művelték. Olyan gazdasági tevékenységeket azonban, amelyeket a birtokos gazdák saját gazdaságuk művelése mellett esetleg folytattak – fuvarozás, terménykereskedelem – nem tekintettem kizáró oknak.

E kritériumok alapján 32 képviselőt minősíthetünk a 108 főből birtokos parasztnak. Ehhez képest 33 jogi végzettségű kiskgazdapárti képviselő volt, többségükben vidéki ügyvédek. Ezenkívül nyolc, szolgálatból kivált katonatiszt, nem számítva természetesen a nagyszámú tartalékos tisztet. Őt református pap erősítette a kiskgazda frakciót – és a párt kálvinista jellegéről formált képnek megfelelően egyetlen katolikus sem –, továbbá három olyan képviselő akadt, akinek pályáján a nagybirtokon teljesített gazdatiszti szolgálat volt a meghatározó. Továbbá két arisztokrata, és orvosok, tanárok, mérnökök foglaltak még helyet a frakcióban. A Kiskgazdapárt képviselőinek kevesebb mint 30%-a tartozott tehát valójában a szorosabb értelemben vett paraszti csoporthoz. Más szóval a kiskgazda frakció több mint kétharmada nem birtokos parasztokból állt, s a vidéki szavazók egyáltalán nem csak gazdálkodó parasztokat küldtek a Nemzetgyűlésbe.

Ha a 32 paraszti képviselő életútját közelebbről megvizsgáljuk, látható, hogy soraikban valóban szinte kivétel nélkül a jómódú birtokos parasztgazdákkal találkozhatunk, akik a maguk községének vezetésében, illetve a szövetkezeti mozgalomban, egyesületekben akár több vezető pozíciót is betöltöttek. Valóban megjelent tehát az országos politikában a birtokos parasztság rétege, de még abban a pártban is, amely formálisan az ő képviselőjükként határozta meg magát, a frakció kevesebb, mint harmadát alkotta ez a csoport. Egy további tény is jelzi, hogy paraszti társadalmi pozícióból indulva nehezebb volt a belépés a politika világába. A Kiskgazdapárt igazi birtokos paraszti képviselőinek átlagéletkora 49 év volt, amikor képviselővé váltak, míg a frakció nem paraszti tagjainak átlagéletkora ennél öt évvel alacsonyabb volt, azaz csupán 44 év. Mindössze két paraszti képviselő volt fiatalabb 40 évesnél 1920-ban, míg

7 VÁRI, András: Agrarians, Peasant Party and Rural Co-operatives in Hungary 1886–1922. In *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960*. Hrsg. SCHULTZ, Helga – HARRE, Angela. Wiesbaden 2010. 179–193.

8 *Nemzetgyűlési almanach*. Szerk. VIDOR Gyula. Budapest é. n.

a nem paraszti képviselők 44%-a járt még a harmincas éveiben. Ez a markáns különbség az 1920-as kiscgazda frakció paraszti és nem paraszti képviselői között jelzi, hogy a paraszti státusból mennyivel nehezebb volt képviselővé válni. A parasztnak hosszabb helyi közéleti karrierre volt szükségük ahhoz, hogy képviselővé váljanak, s a középosztályi szereplőkhöz képest hiányzó társadalmi presztízst az életkor és tapasztaltság tekintélyével kompenzálni tudják. Jómódú, ötvenhez közelítő, tapasztaltnak számító parasztembereknek volt esélyük a közéletbe való sikeres belépésre. Középosztályi képviselőjelölteknek ezzel szemben nem volt szükségük – egy eléggé patriarchális értékrendű társadalomban – az életkorból fakadó presztízssre, mert más erőforrások is rendelkezésükre állhattak a társadalmi elismerés kivívásában. Ezzel szemben fiatal parasztemberek, még ha a falusi társadalmon belül vagyonosabbnak számítottak is, nem jöhettek szóba komolyan képviselőjelöltként. A paraszti képviselőcsoport körösszetételéből következtet, hogy ez a kör egyáltalán nem volt forradalmi hajlamú, s még csak konfliktusvállaló sem nagyon.⁹

A paraszti csoport aránya a frakción és a nemzetgyűlésen belül, illetve a csoport társadalmi karaktere mintegy előrevetítette, hogy a Nagyatádi Szabó István körül gyülekező birtokos paraszti képviselők politikai céljaikat csak igen szerény mértékben tudják majd elérni. A föld-reformtörvénnyel kapcsolatban – amint az jól ismert – lényegében nem sikerült a birtokos paraszti réteg megerősítését célzó politikai törekvéseiket keresztülvinni. Sőt, Nagyatádi az ellenfele által kidolgozott, az ő eredeti koncepciójától lényegesen eltérő, a nagybirtokoknak kedvező Rubinek-féle javaslatot volt kénytelen miniszterként benyújtani és védelmezni.¹⁰

A birtokos paraszti képviselőcsoportnak ez a politikai kudarca annál is inkább meglepő, mert a parlamenti vitában szinte egyhangú volt az arisztokrácia, illetve a nagybirtok szapulása történeti, morális, gazdasági és társadalmi érvekkel. Katolikus pap keresztényszocialista képviselő hozta föl, hogy birtokaikat árulásért kapták a Habsburgoktól, sokan háborogtak, hogy most is 14-ével aratnak a nagybirtokok, azaz a munkásoknak a termény 14-ed része jut csak, ami sértette az erkölcsös gazdálkodásról való elképzeléseket. Vádolták őket abszintizmussal, tehát a birtokuktól való távolmaradással, a birtokukon termelt javaknak Bécsben, Budapesten való felelőtlen elherdálásával, közéleti dilettánskodással, a falu népének elhanyagolásával, sőt a tönkrement kisbirtokok olcsó felvásárlásával is. A nagybirtokokat egyesek a transzatlanti hajózásságok ügynökeinek minősítették, mert kivándorlásra kényszerítették a falu népét. Felhozták, hogy a kisbirtok nem egy termelési ágban termelékenyebb, s ami hátránya van, azt szövetkezetek útján leküzdheti. Hangsúlyozták, hogy a nagybirtok semmi ellenálló képességet nem mutatott a bolsevizmussal szemben, míg a kisbirtok megdönthetetlen erő volt a kommunisták számára.¹¹ A kisbirtok sokkal több embert tart el, tehát végső soron demográfiailag, azaz katonai szempontból is a nemzet gerince, vallotta nem egy képviselő. Maga Nagyatádi az ősiségre hivatkozott annak bizonyításául, hogy a nagybirtok sosem volt szintisza magántulajdon, és az államnak joga van a nemzet és a társadalom magasabb érdekében a tulajdonviszonyokat átalakítani. Ilyen érvekkel természetesen egy radikális földreformot lehetett volna megalapozni. Ehelyett – mint ismert – az egész közép- és kelet-európai régió legmérsékeltabb földreformja született meg. Ez – módszertani szempontból – egyrészt óvatosságra inthet a történeti változások kizárólagosan diszkurzív megközelítésével szemben,

9 Kulturális szempontból Benigna von Krusenstjern az első Kiscgazdapártot kifejezetten konzervatív erőnek értékeli. KRUSENSTJERN, Benigna von: *Die ungarische Kleinlandwirte-Partei. 1909–1922/1929*. München 1981.

10 GUNST Péter: Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból. In *Agrártörténet – agrárpolitika*. Szerk. BÚZA János. Budapest 2006. 245–258.

11 *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. IV. kötet. Budapest 1920. 75., 120–125. ülés.

hiszen a történeket ez esetben inkább elfedte a nyilvános diskurzus, semmint kifejezte, vagy pláne megszabta volna.¹² A nemzetgyűlés megnyilatkozó képviselői úgy beszéltek, mintha egy radikális társadalomreformot kívánnának keresztülvinni a falvakban, s talán valóban meg is szavaztak volna sokkal radikálisabb földreformot, ha kaptak volna ilyen javaslatokat a kormánytól.¹³

A földreformtörvény tényleges előkészítése során egészen más szempontok vezették a munkát, mint a nemzetgyűlési tárgyalások hozzászólásait.¹⁴ Még inkább így volt ez a mezőgazdasági kamarákról szóló törvény előkészítése során. Ezek felállításáról 1920-ban a földreformtörvénnyel párhuzamosan született törvény. A nemzetgyűlési megnyilatkozások alapján itt is arra következtethetnénk, hogy egy demokratikus szerveztű kamara született. Ám miközben a kamarai törvény és a földreformtörvény kapcsán a nemzetgyűlésben dörögtek a nagybirtokeltes, a birtokos parasztságot, sőt a mezőgazdasági munkásságot felemelni akaró szónoklatok, addig a kamarai törvény előkészítőinek legfőbb gondja az volt, hogy a kisbirtokosoknak és mezőgazdasági munkásoknak minél kevesebb érvényesülési teret hagyjanak a kamarán belül.

A kamarai törvénytervezet kötelezővé tette az agrárszektorban foglalkoztatottak számára a kamarai tagságot, és kategóriákba osztotta őket. Az eredeti javaslat szövege, amelyet a Földművelésügyi Minisztérium apparátusa Buza Barna miniszterségének időszakából örökölt, a mezőgazdasággal foglalkozókat négy csoportba osztotta volna.¹⁵ Az elsőbe a munkások és cselédek tartoztak volna, a másodikba a 10 holdig terjedő földdel rendelkező kisgazdák, a harmadik határa 20 holdnál húzódott volna, a negyediket pedig az e feletti birtokokkal rendelkezők alkották volna. E beosztás ellen Bernáth Istvántól, a Gazdaszövetség vezetőjétől kezdve sokan tiltakoztak, a belügyminisztérium pedig mintegy rendvédelmi szempontból helytelenítette, mert a községi mezőgazdasági bizottságokban, amelyek a kamarai szervezet legalsó szintjét képezték, a munkások és cselédek – véleményük szerint – így könnyen „majorizálhatnák” a tulajdonképpeni földbirtokosokat. A belügy szerint ugyanis a négy csoport közül az elsőbe eleve a munkások és cselédek alkották, a másodikban, amelynek 10 hold a határa, sok helyen szintén többségben lehetnek azok, akik, vagy akiknek családtagjaik szintén munkabérből élnek. De még a harmadik csoportban sem biztos az „államfenntartó konzervatív irány” többsége – írták –, ha figyelembe vesszük „a 10 holdon felüli kisgazdáknak a forradalom és a kommun alatt tanúsított magatartását, amit falun mindenki megfigyelhetett. Ezeket ugyanis az »urak« birtokainak felosztása [kommunizálása] meglehetősen hidegen hagyta, sőt sokan azt helyeselték, vagy éppen kívánták is.” Azok a bizottságok, amelyekben ezek az elemek többségbe kerülhetnek, „tömegesen határozhatnak el a földosztást, vagy a termelést lehetetlenné tevő munkabérvajaslataikkal tervszerűen zavarhatnak a gazdák és munkások közötti jó viszonyt; esetleg válságos időben az államfelforgató elemek kész szervezetűül szolgálhatnak”.¹⁶

12 Persze mindez az 1920-as első nemzetgyűlés korlátozott súlyára is utal a politikai rendszer egészen belül.

13 BÓDY, Zsombor: Ungarn als Sonderfall des mitteleuropäischen Agrarismus in der Zwischenkriegszeit. In *Bauerngesellschaften auf dem Weg...* 105–119.

14 BÓDY Zsombor: Gyár és földbirtok a nagy háborúban és az összeomlásban. *Századok* 2018. 6. 1261–1292. GUNST 2006.

15 A minisztériumi apparátus – amely személyi állományában részben kontinuum volt a politikai rendszerváltásokon át – a meglévő anyagokkal dolgozott. Az ipari szociálpolitika terén is lehet példát találni arra, hogy a minisztériumi apparátus a még a háború idején kidolgozott szövegtervezeteket a sűrűn váltakozó és teljesen különböző kormányok idején ismételtelen átdolgozva újra felhasználta.

16 A Belügyminisztérium 1920. III. 31-én kelt álláspontja összefoglalja a kérdéssről tartott értekezlet eredményeit. MNL OL, K 148 BM elnöki iratok. 693 cs. 19. t. Hasonlóan a falusi szovjetek rémképét idézte a kamarák kapcsán CZETTLER Jenő: A birtokreform. *Új Magyar Szemle* 1920. Nr. 2. 136–145.

Nincs itt helyem részletezni a kamarai törvény megszületésének fordulót, a lényeg az, hogy minden lépésben úgy alakult a szöveg, hogy az egyre kevesebb teret hagyott munkások, cselédek és kigazdák érvényesülésének a kamarákban, noha a tagság rájuk nézve is kötelező maradt. A kamarai törvényt előkészítő értekezleten meglepő nyíltsággal beszéltek a hatalmi kérdésekről, amint a földreformtörvényt előkészítő értekezleten is egyértelmű volt, hogy a legfőbb orientáló szempont nem gazdasági vagy társadalompolitikai, hanem hatalmi.¹⁷ A földreform arra irányult, hogy a birtokosok minél csekélyebb áldozatok árán konszolidálják helyzetüket, pozíciójukat, tekintélyüket a vidéken, a kamara létrehozása pedig arra, hogy úgy teremtsenek érdekképviselőt a mezőgazdaságnak, hogy abban a vidéki társadalomnak a közép- és nagybirtokos rétegei juthassanak érdemben szóhoz, kiegészülve esetleg szakképzett, középosztályi figurákkal, s a szervezet nyújtotta lehetőségeket arra is használhassák, hogy igazodásra kényszerítsék a vidéki társadalom alsóbb csoportjait. Ezért végül a kamarát kúriák szerint szervezték meg oly módon, hogy mindegyik kúriának – taglétszámától függetlenül – azonos súlya volt, határait pedig úgy állapították meg, hogy azzal a nagyobb birtokosok fölényét intézményesen biztosítsák. Ezt még kiegészítette a hivatalból a kamarai testületekbe bekerülők sora, akikkel együtt a kamarai intézmény minden szintjén biztosítva volt, hogy a mezőgazdasági munkások és kisbirtokosok kisebbségben legyenek.

A földreformtörvény és a kamarai törvény összekapcsolódó előkészítése során a közreműködő aktorok politikai tevékenysége tehát elsősorban arra irányult, hogy az esetleges önálló paraszti kezdeményezéseknek ne nyíljon tér, illetve hogy kezdeményező szerepe csak a nem paraszti birtokosoknak, illetve a hatóságoknak lehessen. Szinte csak második helyen szerepel e szempont mögött a földreformba bevont területek nagyságának korlátozása.¹⁸ A földjuttatás lehetősége a nincstelenelek a helyi viszonyok között nyilván alkalmazkodásra készítette – a cél éppen a politikai semlegesítés, pacifikálás volt –, s vagyontalanságukhoz képest a házhely – a belső telek, ahogy némelyek a vitákban a korban elvileg anakronisztikusnak számító szóval jelölték – valóban nagy előrelépést jelentett. A juttatás nagyságának mértékéül a földreformtörvény tényleges előkészítése során a kecsketartást tekintették. A takarmányozás miatt bonyolultabb marhatartás helyett a juttatásban részesülőeknek akkora telket szántak, amin kecske tartható. Ezt hangsúlyozta a törvény-előkészítésben részt vevő Csernoch bíboros hercegprímás is, aki ezzel kapcsolatban az elterjedt megállapítást idézte, miszerint a kecske a szegények tehene.¹⁹

A központi hatalom e két összekapcsolódó törvénnyel – a mezőgazdasági kamarák delegálták a földbirtokrendező bíróságok „civil” tagjait – tehát megteremtette azokat a mechanizmusokat, kereteket, amelyek lehetővé tették, hogy az agrártársadalom viszonyait a Trianon után konszolidálódó politikai rendszernek megfelelően stabilizálják. Egyúttal létrejöttek a kamara révén olyan új intézmények is, amelyeknek menedzselniük kellett az mezőgazdaság alkalmazkodását a trianoni béke után előállott új gazdasági viszonyokhoz, a nemzetközi pia-

17 NAGY József: *Földbirtokpolitika Magyarországon a két világháború között*. Eger 2003. és GUNST 2006. A hatalmi szempontokról, bár nem mindig, még nyíltabban beszéltek az OMGE lapjában. Itt olyan megnyilatkozások is megjelentek, amelyek szerint a földreformot egyszerűen az tette szükségessé, hogy a vidéken túl sokat agitáltak a földkérdésről, hogy a jelenlegi igényeket valamilyen földreform nélkül már nem lehet leszerelni. *Köztelek* 1920. 17. sz. április 24. 304. Máskor a *Köztelek*ben megjelentek a szociális feszültségek szempontjait megértőbben kezelő állásfoglalások is. *Köztelek* 1920. 24. sz. június 12. 443–444. Gazdasági szempontból azonban minden, a *Köztelek*ben megjelenő állásfoglalás károsnak tartotta a földreformot.

18 NAGY 2003; BÓDY 2010; GUNST 2006.

19 MNL OL, K 148 BM elnöki iratok. 693 cs. 19. t. A törvényelőkészítő értekezlet ülésének jegyzőkönyve.

cok magyar szempontból kedvezőtlen változásaihoz, és mindenekelőtt a Habsburg Birodalom nyugati felének mint felvevőpiacnak az elvesztéséhez. A mezőgazdasági kamarák tevékenysége tartalmi szempontból sajnálatosan elhanyagolt eddig a kutatásban, pedig sokoldalú tevékenységet fejtenek ki a kormányzati agrárpolitika befolyásolásán kívül e politika helyi végrehajtóiként is funkcionálva.²⁰

Itt most szeretném röviden bemutatni a mezőgazdasági kamarák vezetésében pozícióval rendelkezők körének társadalmi összetételét, amely következtetni enged arra, hogy az agrártársadalom milyen rétegeinek szempontjai érvényesülhettek ennek az intézménynek a működésében. Ebből a célból összegyűjtöttem az Országos Mezőgazdasági Kamara valamennyi tagjának és a regionális kamarák elnökeinek, alelnökeinek és elnökségi tagjainak az adatait az 1936-os évből.²¹ A mezőgazdaság hivatalos érdekképviseletében elitpozíciót betöltő 163 személy²² közül 18 volt arisztokrata – ide számítva Albrecht főherceget is –, ami 11%-ot jelent, s egy további, pontosan nehezen megbecsülhető, de az előbbinél bizonyosan nagyobb kör pedig nemesi származású volt. Az arisztokrataknál számosabban voltak a doktori címmel rendelkezők – 23 fő, 14% –, tehát a biztosan egyetemet végzetek, többségük nyilván jogász. (Nem látszik viszont ebből a más típusú felsőfokú végzettséggel – például mezőgazdasági akadémiaival – rendelkezők száma.) Tíz fő tartozott a vitézi rendhez, amit általánosságban a rendszerhez való lojalitás jeleként értékelhetünk. A mezőgazdasági kamarai szervezetben elitpozíciót betöltők között számosan foglaltak el pozíciót a politikai elitben is. Tizenkét személy volt parlamenti képviselő, nyolc pedig a felsőház tagja. E két utóbbi csoportban természetesen több arisztokrata és doktori címmel rendelkező is megjelent.

Megvizsgálva az egyes regionális kamarákat, a következő képet kapjuk. Az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamarában az elnökök mindig arisztokraták voltak, az alapítástól 1936-ig két gróf és egy báró követték egymást. 1936-ban a négy alelnök közül kettő nagybirtokos volt, kettő pedig elvileg kisbirtokos. Utóbbi kettő közül azonban az egyik egy elemi iskolai igazgató volt, a másik pedig egy 100 holdas gazdasággal rendelkező felsőházi tag. A kép akkor is kevésbé változik, ha a vezető pozíciót betöltők körén túl itt a választott kamarai tagokat is bevonjuk a vizsgálódásba. E körben tizenkét vitézt találunk, többségüket a kamara kisbirtokos és mezőgazdasági munkás kúriájának választottjaként. Tehát éppen az agrárnépesség alsóbb csoportjait reprezentálták olyan személyek a kamarai szervezetben, akik politikailag vélhetőleg megbízhatónak számítottak. Megtalálható volt továbbá a kamara választott tagjai között még a három nagy keresztény felekezet négy papja, valamint az igazi kisbirtokosok sorában Nagy Ferenc, az 1946–1947-es miniszterelnök.

A Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara elnöke 1936-ban szintén egy gróf volt – egy korábbi miniszterelnök fia, Khuen-Héderváry Károly –, a hat alelnök közül az egyik gróf Esterházy Mór korábbi miniszterelnök, s mellette még három másik nemesi származású alelnök tevé-

20 PINTÉR Ilona: A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara 1922–1946. In *Bács-Kiskun megye múltjából III.* Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét 1981. 431–474.

21 1936 praktikus okokból adódott, mert a forrásokból erre az évre valamennyi kamarai vezető testület tagjai azonosíthatóak voltak. De talán előnyös is egy olyan év, amikor a kamarai rendszer már túl volt a szervezés időszakán, amikor működése már bejáratódott. Az Országos Kamara tagjait a regionális kamarák delegálták, így ezek nyilván a helyi kamarák elitjéhez tartoztak, ezért itt mindenkit bevontam a vizsgálatba. A regionális kamarák esetében viszont csak a vezetőségi tagokat. Itt a kamara különböző kúriái által megválasztott valamennyi tag adatait már nagy számuk miatt is nehéz lett volna összegyűjteni, de elégségesnek is tűnt csupán a vezető pozícióba kerülteket, azaz a regionális kamarák elitjét vizsgálni. *Országos Mezőgazdasági Címtár* 1–5. köt. Budapest 1936.

22 Egyes személyek több funkcióban is felbukkantak, hiszen szabályszerű volt, hogy a regionális kamarák vezetésében szerepet játszóak az országos kamarának is tagjai voltak.

kenykedett. Az összesen húsz, valamilyen vezető pozíciót betöltő személy között felbukkan Albrecht főherceg, rajta kívül még egy arisztokrata, s kis- és nagybirtokosok mellett egy katolikus pap, valamint Győr polgármestere.

A Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara elnöke nemesi származású volt, aki egyúttal a közigazgatásban is magas pozíciót töltött be, politikailag is jól beágyazott volt, ráadásul a kormányzó feleségének távoli rokona (Lukács Béla főispán). Az alelnökök között akadt egy gróf, és egy nemesi származású udvari tanácsos címet viselő személy. A kamarai vezetés húsz tagja között itt is találunk két további arisztokratát, három fő- vagy alispánt, egy papot, több nagybirtokost, és természetesen kisbirtokosokat is, köztük pedig ismét csak vitézeket.

A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara elnöke 1936-ban egy nagybirtokos volt, mellette pedig kivételesen két tiszteletbeli elnök is állt, egy báró, a másik pedig Kállay Miklós volt földművelésügyi miniszter és jövedőbeli miniszterelnök. Az egy kisbirtokos alelnök mellett itt is három másik nagybirtokos, illetve nagybirtokon jószágkormányzó alelnök állt. A vezetésben – mint általában – kisbirtokosok mellett három arisztokrata, közigazgatási vezetők stb. vettek részt.

A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara vezetésében mindössze egy arisztokratát találunk, s mellette nemesi származású nagybirtokosokat, a tiszteletbeli elnök vitéz Purgly Emil a kormányzó feleségének családjából, korábbi mezőgazdasági miniszter. Az elnök 1936-ban kivételképpen kisbirtokosnak minősült, ám egy szolgálaton kívüli katonatisztról van szó, aki korábban honvédelmi államtitkár volt. Az alelnökök között egy gróf mellett szerepelt egy nyugdíjas közigazgatási tisztviselő, Kecskemét polgármestere – gazdálkodó minőségben –, és egy kiscgazda, illetve egy mezőgazdasági munkás is.

A kamarák vezetőinek e felsorolásából is egyértelmű, hogy a mezőgazdaság fejlesztésére, a gazdák üzleti lehetőségeinek erősítésére hivatott szervezetben a nagy- és középbirtok dominálhatott. Ugyanakkor mégis a kamarai szervezet minden szintjén megtalálhatóak voltak kisbirtokosok, sőt mezőgazdasági munkások, ami következett a kamarák felépítését megszabó törvényből, amely előírta, hogy valamennyi kúriának minden szervezeti szinten kell, hogy legyen képviselte. Kérdés, hogy a kisbirtokos parasztok és mezőgazdasági munkások milyen tényleges mozgástérrel rendelkeztek az arisztokraták, (esetleg nemesi származású) közép- és nagybirtokosok, közigazgatási tisztviselők mellett. E kérdést megvilágítandó a következőkben megvizsgáljuk egy kicsit közelebből az egyik kamara működését.

A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara vezetésében a mezőgazdasági munkások három típusa különíthető el. Vannak jelentéktelen, a kamara többi vezetőjéhez lojális emberek, akikről feltételezhető, hogy a háttérben lebonyolított előzetes szelekció nyomán kerültek pozíciójukba. Ritkán szóltak hozzá a napirendhez, s ha megtették, általában a kamara többi vezetőjének szavait ismételték, sokszor nyilvánvalóan ügyetlenül. Önálló javaslatokkal sohasem éltek, és sohasem ütköztek a kamarai vezetés többi tagjával.²³

A második típust épp ellenkezőleg, a lázadó „örök elégedetlenkedők” alkotják. Voltak mezőgazdasági munkás tagok a kamarában, akik a munkáskérdésekről gyakran szenvedélyesen beszéltek, s akár egy földreform szükségességéről szóló éles szavakkal irritálták a kamarai vezetés többi tagjait, vagy pedig több munkaalkalmat és igazságosabb bért követeltek. A kamara szűkebb vezetése kereste a lehetőségét, hogy hogyan szabadulhatna meg az ilyen emberektől.²⁴

A fejbőlintőzások és a lázadók között létezett azonban harmadik út is. Voltak, akik a kamara vezetésén belül a kisbirtokosok vagy a mezőgazdasági munkások érdekeit taktikusan képviselték, éles ütközés nélkül, ám mégis céltudatosan. Takács Ferenc, aki a szociáldemok-

23 MNL BKML IX. 234. a. 1., 2. d.

24 MNL BKML IX. 234. a. 2. d.

rata párt hódmezővásárhelyi parlamenti képviselője volt, nyilván egész más súllyal tudta képviselni a munkások érdekeit, mint az országos politikai háttérrel nem rendelkező és a közéleti fellépésben tapasztalatlan „lázongók”. Van azonban példa arra is, hogy csupán helyben, az egy országos pártba való beágyazottság által nyújtott erőforrások nélkül is egy mezőgazdasági munkás úgy tudott tartósan pozíciót kivívni magának a kamarai szervezetben, hogy – a fennálló kereteket természetesen nem megkérdőjelezve, de – önállóan eljárva, kitartóan lépett fel a munkások érdekében. A csanádpalotai Asztalos János el tudta érni, hogy a kamarán belül munkásügyi bizottság alakuljon, amelynek elnöke lett, majd pedig a kamara egyik alelnökévé emelkedett. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara delegálta őt az Országos Kamarába is, amelynek az 1930-as évek végére szintén alelnöke lett. A mezőgazdasági munkás alelnök – hiszen továbbra is ez volt a foglalkozása, tisztségei nem jártak tiszteletdíjjal, csak költségtérítéssel – nem egyszerűen a kamara legitimációját szolgálta, s nem egyszerűen az agrártársadalom látszólagos egységét, illetve a kamarai vagy akár általában a politikai rendszernek a társadalom alsóbb rétegei felé való nyitottságát kellett megjelenítenie. Pontosabban, ha eredetileg ez volt is a cél, Asztalos képes volt szerepeit tartalommal megtölteni. A leveleit – melyekben például napirendi javaslatokat tett általa alelnökölt ülésekre – a korszak tipikus elsőgenerációs falusi írástudóinak helyesírásával, központozás nélkül író Asztalos kitartóan aktív volt olyan ügyekben, mint például a legkisebb falusi házak házadó alóli mentesítésének kivívása, vagy hogy a mezőgazdasági munkások nyugdíjtörvényének elfogadása után azok az özvegyek is kapjanak – méltányosságból – szerény özvegyi nyugdíjat, akiknek férje a törvény hatályba lépte előtt hunyt el. Mindkét kérdésben, nyilván nem egyedül, de sikert is ért el. Helyben olyan alkalmi ügyekben is képviselte a munkásérdekeket, mint hogy a munkások tízfuszoltásának mi lenne a munkaidő-beosztás szempontjából az alkalmas időpontja. Asztalos pozícióit úgy tudta megtölteni tartalommal, hogy közben teljesen alkalmazkodott – vagy talán maga is eleve csak ezt a nyelvet beszélte – a hivatalos diskurzushoz a mezőgazdasági népesség valamennyi csoportjának közös érdekeiről, általában pedig a „munkások” és „gazdák” közös nemzeti hivatásáról.²⁵ Asztalos, bár talán képességei kivételesek voltak, de nem az egyetlen mezőgazdasági munkás volt, aki a kamarai szervezet révén elitpozíciókhoz jutott. Mészáros István mezőgazdasági munkás a Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamarából jutott be az országgyűlés felsőházába. Működésük azt mutatja, hogy – legalábbis az 1930-as évek második felében – éppen a hivatalos diskurzusok okos kihasználásával a kamarán belül lehetett érvelni a mezőgazdasági munkások különböző reális részérdekei mellett, természetesen akkor, ha valaki elfogadta az általános politikai játékszabályokat.²⁶

Nem csak mezőgazdasági munkások soraiból találhatunk példákat arra, hogy a kamarai szervezet által biztosított pozíciókat az agrártársadalom alsóbb rétegeiből érkezők ki tudták használni érdekeik védelmében. S. Bálint György makói gazda, aki mindössze hat osztályt végzett, ugyancsak alelnöke volt kamarájának, amely őt a felsőházba is delegálta. Sámik József szintén csak elemi iskolai végzettséggel rendelkező 100 holdas gazda a Somogy vármegyei mezőgazdasági bizottság elnöke lett, s kamarája szintén bejuttatta a felsőházba. Plósz

25 A földreform hangoztatása láthatólag olyan tabu volt, amely azokat, akik beszéltek róla, mintegy diszkvalifikálta a kamarán belül. A hivatalos kamarai diskurzus magja a mezőgazdasági érdekek – gazdákat és munkásokat átfogó – egysége volt. Ezt országos léptékben éppúgy, mint helyben, gyakran hangoztatták. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara lapjában is ez volt a vezérszólam az 1920-as években. De a kamara vezetés belső ülésein is szükségesnek látták az „úri” résztvevők, hogy a hivatalos diskurzusokhoz nem teljesen alkalmazkodó munkás vagy kiscgazda megszólalók megnyilatkozásait azonnal helyreigazítsák a gazdák és munkások érdekközösségének és a mezőgazdaság nemzeti hivatásának gondolata jegyében. MNL BKML. IX. 234. b. 2. d.

26 MNL BKML. IX. 234. b. 2. d.

István kisbirtokos a Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara vezetésében vett részt, és többször országgyűlési képviselővé választották. A példák még szaporíthatóak lennének, de már ez is jelzi talán, hogy a kamarai szervezet lehetőséget kínált az agrártársadalom alsóbb rétegeiből is tehetséges embereknek a közeleti karrierépítésre, s hogy az elitek által kidolgozott hivatalos diskurzusok mezőgazdasági munkások vagy kisbirtokosok által alkalmazva e csoportok bizonyos érdekeinek legitimálására is alkalmasak voltak.

Összegezve elmondhatjuk, hogy Trianon után közvetlenül valóban megjelentek paraszti csoportok a magyar politikai erőterben. Erejük azonban korlátozott volt, s önálló mozgásterük csak átmenetileg állt fenn. A földreformtörvénnyel és a mezőgazdasági kamarákkal a birtokos csoportok – de nemcsak a nagy-, hanem a középbirtokosok is, kiegészülve más középosztálybeli szereplőkkel – olyan intézményi, hatalmi rendet alakítottak ki, amely nem hagyott teret a vidéki társadalom alsóbb csoportjai esetleges kezdeményezéseinek nemcsak országos, hanem regionális szinten sem. Ez jelentősen hozzájárult az új politikai rendszer vidéki társadalomban való megszilárdításához. A felállított kamarai intézményrendszer azonban idővel mégis keretétül szolgált a vidéki társadalom alsóbb rétegeinek érdekképviseléséhez is. Olyan személyek tudták a kisbirtokosokat és a mezőgazdasági munkásokat képviselni, akik alkalmazkodtak a kamarai intézményrendszer adottságaihoz és az uralkodó diskurzushoz. Őket a vidéki társadalom felsőbb csoportjainak képviselői, akiket saját nemzeti diskurzusuk mintegy foglyul ejtett, szintén elfogadták legitim szereplőknek a kamarai intézményeken belül, s így tér nyílt számukra az alsóbb társadalmi csoportok érdekeinek korlátozott képviselésére. Valószínűleg, ahogy kezdetben a felsőbb csoportok hatalmának megszilárdítása biztosította az új politikai rendszer erejét a mezőgazdaságban, idővel éppen az alsóbb rétegek érdekeinek némi figyelembevétele tette rugalmassá, és ezáltal stabilá vidéken a politikai rendszert.

ZSOMBOR BÓDY

POWER RELATIONSHIPS IN THE AGRICULTURAL ADVOCACIES IN THE POST-TRIANON ERA

The social image of the 1920 Smallholders party and the elite of the chambers of agriculture

ABSTRACT

The paper examines the question to which extent various layers of rural society could participate within an organised framework in nationwide political activities after World War I. The importance of the question is underlined by a view of international academic literature that claims that the characteristics of the political culture of rural societies and their ways of organisation were an important factor in determining whether their countries had developed in a democratic, autocratic or even dictatorial direction in this period. The paper identifies two particular spheres in which the question can be answered. On the one hand it analyses the makeup of the

parliamentary faction of the Smallholders Party, elected in 1920. It proves that even in the party that viewed itself as the representative of rural society and more directly of the peasantry, barely a third came from an actual farming background. This section of rural society therefore could not appear as an independent political player even at such a time when conditions, such as the collapse of the old regime and the introduction of general male suffrage, were favourable. The other empirical question relates to the elite of the farming advocacies created in 1920. Examining the elite of the network of federations and chambers, whose main task was to adapt agriculture to the changing postwar conditions and help stabilise the new political system in the provinces, leads to the conclusion that the chambers were dominated by middle and large landowners with some agrarian intellectuals. The agrarian-political discourse, working within the confines of such a network, made it impossible for smallholders or agricultural labourers represented in the rural advocacies to make their own political initiatives. The large numbers of people in the lower layers of rural society had been unable to gain their own political representation and remained in a subordinate position. Later however some farm labourers or smallholders could reach more senior positions within the chambers and by adapting to the dominant discourse on the national interests of agriculture they were able to safeguard the interests of their own class with some limited success.

STRAUSZ PÉTER

AGRÁR-ÉRDEKKÉPVISELET A MINDENNAPOKBAN

A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara tevékenysége a két világháború között

Az agrárium két világháború közötti érdekképviseletének fontos szereplői voltak az I. világháború után nem sokkal létrehozott mezőgazdasági kamarák. Közülük is kiemelkedett a Kecskemét székhellyel megalakult Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara (DTMK), mely központi fekvésének, illetve aktív operatív vezetésének köszönhetően hamarosan az egyik legeredményesebb törvényes agrár-érdekképviselet lett. Jelen tanulmány e szervezet 1920–1944 közötti működését kívánja röviden bemutatni, kitérve érdekképviseleti munkájának lehetséges fórumaira és legfontosabb irányaira, de szót ejtve a kamarai tagság érdekében a mindennapokban kifejtett erőfeszítéseiről és kezdeményezéseiről is.

A MEZŐGAZDASÁG TÖRVÉNYES ÉRDEKKÉPVISELETI RENDSZERE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A DTMK tevékenységének bemutatása előtt szükségesnek tűnik röviden ismertetni a mezőgazdasági kamarák 1920–1944 közötti szisztémáját, mivel e szervezeteknek a kifejezetten felépítésük és működésük tárgyában kiadott jogszabályok adta keretek között kellett dolgozniuk, ezek szabták meg érdekképviseleti tevékenységük és a tagság érdekében kifejtett munkájuk mozgásterét.

Sokak régi vágya és több évtizedes törekvése vált valóra 1920-ban, amikor végre törvény született a mezőgazdaság érdekképviseletéről, hiszen az agrárium gazdasági és szerkezeti gondjai már a 19. század utolsó negyedétől fogva egyre erőteljesebben jelentkeztek Magyarországon. Előbb az agrárius–iparosító ellentét, majd a századfordulón markánsan megjelenő agrárszocializmus vetett éles fényt a mezőgazdaság problémáira, melyek között a földkérdés megoldatlansága mellett az egyik legfontosabb egy hathatósan működő érdekérvényesítő szerv hiánya volt. A kamarák 1921–1922-es megalakulásáig ugyanis az agrárium érdekképviseletét kizárólag szabadtársulási alapon létrejött szervezetek látták el. Ilyenek voltak például a különböző helyi érdekeltségű gazdasági egyesületek, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (a Széchenyi István kezdeményezésére már 1835-ben létrehozott Magyar Gazdasági Egyesület), a Károlyi Sándor közreműködésével megszületett Magyar Gazdaszövetség és a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége is.¹

1 A szabadtársulási alapon létrejött érdekképviseletekre kissé részletesebben lásd: ÚJLAKY Zoltánné: A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara kialakulása és főbb jellemzői a két világháború között. *Levéltári Szemle* 1978. 3. 597–598.

A mezőgazdaság érdekképviseléséről szóló 1920. évi XVIII. törvény öt lépcsőből álló érdekképviselési rendszert hozott létre: a községekben megválasztott mezőgazdasági bizottságok tagjaiból jelölték ki a járási bizottságok tagjait, akik a városokban felállított – s a járásiakkal körülbelül ugyanazon jogosítványokkal rendelkező – bizottságokban működőkkel együtt választották meg az adott vármegyében szerveződő mezőgazdasági bizottság tagjait. A vármegyei és törvényhatósági jogú városi szervezetek delegálták tagjaikat az öt kerületi mezőgazdasági kamarába, melyek előterjesztéseit az Országos Mezőgazdasági Kamara (OMK) közvetítette a Földművelésügyi Minisztérium felé.²

Egy kerületi mezőgazdasági kamara rendes, pót- és kültagokból állt. A rendes tagok részben választás, részben pedig hivatali tisztjuk alapján voltak tagjai az érdekképviselési szervnek. A törvény megfogalmazása szerint „a mezőgazdasági kamarák feladata egyfelől az, hogy a mezőgazdaság fejlesztése körül segítségére legyenek a kormányzatnak és a földművelésügyi igazgatásnak, másfelől pedig, hogy az ország közgazdaságában és társadalmában előmozdítsák és képviseljék a mezőgazdaság, a birtokosok és mezőgazdasági munkások egyetemes érdekeit”.³ Kötelességük volt ezért figyelemmel kísérni, tanulmányozni és feltárni területükön mindazokat a jelenségeket, amelyek a helyi mezőgazdasági termeléssel és az ott élő agrár lakosság helyzetével összefüggtek. Emellett feladatuk volt az is, hogy megfigyeléseik alapján megjelöljék illetékességi területükön a birtokmegosztás és a gazdálkodás legtermelékenyebb és az érintett rétegek számára legkedvezőbb módozatait. Figyelemmel kellett kísérniük az ipar, a kereskedelem, a közlekedés, a pénzügyi és vámpolitika alakulását és annak helyi határait. Az így szerzett tapasztalatok birtokában pedig különböző társadalmi, közigazgatási, kormányzati és törvényhozási intézkedéseket javasolhattak, illetve a termelés helyes szervezésére, valamint a gazdálkodás eredményességének emelésére saját intézményeket is létesíthettek.

Az Országos Mezőgazdasági Kamarába minden kerületi kamara tagjai közül 15 rendes és 10 póttagot választott. Az országos szerv feladata volt a kerületi kamarák felügyelete, valamint az, hogy „országos szempontból tárgyalva a magyar mezőgazdaságot érintő kérdéseket, a kormányzatnak a mezőgazdaság irányításában segédkezet nyújtson”.⁴

A mezőgazdasági kamarák területi beosztását a 37.250/1921. F. M. számú rendelet szabályozta. Eszerint az ország területén öt kerületi érdekképviselőt jött létre Kecskemét, Debrecen, Miskolc, Győr és Kaposvár központtal.⁵ Ez a beosztás később a felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki területek visszatértével módosult: az Észak-Dunántúli Mezőgazdasági Kamara egyes területeiből, illetve a visszatért Nyugat-Felvidék vármegyéiből létrejött a Kiskisalföldi Mezőgazdasági Kamara, 1940-ben pedig felállították a kárpátaljai agrár-érdekképviselőt is.⁶ Észak-Erdély visszatérte után azonban az addig ott működő („román”) érdekképviselési rendszert felszámolták s nem került sor a magyar kamarai struktúra kiépítésére sem.⁷ Az ottani agrárium érdekképviselését a régió gazdátársadalmának egészét reprezentáló Erdélyi Ma-

2 1920. évi XVIII. tc. A mezőgazdasági érdekképviselésről. 1. §. *Corpus Juris Hungarici*. CD-ROM változat. Szerk. POMOGYI László. A Függelékét összeállította: BÓDINÉ BELIZNAY Kinga. H. n. é. n. (a továbbiakban: *Corpus Juris Hungarici*).

3 1920. évi XVIII. tc. A mezőgazdasági érdekképviselésről. 34. §. *Corpus Juris Hungarici*.

4 1920. évi XVIII. tc. A mezőgazdasági érdekképviselésről. 53. §. *Corpus Juris Hungarici*.

5 Lásd a m. kir. földművelésügyi miniszter 1921. évi 37.250. sz. rendeletét a mezőgazdasági kamarák székhelyének és működési területének megállapításáról. *Magyarországi Rendeletek Tára – 1921*. Budapest 1922. 769.

6 A Kárpátaljai Mezőgazdasági Kamara 1940. december 14-én alakult meg Ungváron, elnöke Plotényi Vilmos lett. Lásd: Fórum Kisebbségkutató Intézet honlapja: http://www.foruminst.sk/index.php?&Mid=&Lev=&Ind=0&P=publ/nostratempora/7/nostratempora7,4_3 (megtekintve: 2006. december 3.).

7 1940. évi 8.400 ME. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára – 1940*. Budapest 1941.

gyar Gazdasági Egyesület látta el. Az egyesület működésével kapcsolatos költségeket a földművelésügyi miniszter által megállapított költség-előirányzat keretében Észak-Erdély területén beszedett mezőgazdasági érdekképviselési illetékekből fedezték.⁸

Az oly régóta várt 1920. évi XVIII. törvénycikk számos gyermekbetegséggel küzdött. A mezőgazdasági bizottságok működését például nem sikerült valódi tartalommal megtölteni, mivel a törvény szerint nem rendelkeztek sem önálló anyagi forrásokkal, sem fizetett alkalmazotti gárdával. Ezért sosem tudtak a helyi gazdasági élet számottevő résztvevőivé válni, egy 1941-es beszámoló szerint sokszor saját maguk is pusztá szócseplésként értékelték munkájukat.⁹

Az is komoly problémát jelentett, hogy a törvény csupán igen nagy vonalakban vázolta a kamarai struktúra feladatait. Ezt a törvényjavaslat indoklása azzal magyarázta, hogy minden további részletezés csak korlátozná az érdekképviselések tevékenységét, hiszen hatáskörük összes, a mezőgazdaságot, illetve a mezőgazdasági munkásságot érintő ügyre kiterjed.¹⁰ A mindennapi ügyintézésben azonban a hatáskörök nem elhatárolt volta sok feszültséget generált, már csak azért is, mert a kamarai szervezet mellett tovább éltek az önkéntes társuláson alapuló érdekképviselések is.

A fenti okok miatt az első évek aránylag kevés látványos eredményt hoztak: a kamarák főleg saját működésük feltételeit igyekeztek kialakítani. A kezdetektől fogva mindvégig fontos, sőt meghatározó szerepük volt a kerületi szervezetek igazgatóinak, akik a hivatalnoki kar közvetlen főnökei voltak. Mivel a kamara közgyűlésének inkább formális szerepe volt¹¹ és az elnökök sem végeztek valódi irányító munkát (inkább csak képviselték az intézményeket a kívüljár felé),¹² igen sok múlott az igazgatók személyén. (Ezzel valószínűleg a törvény megalkotói is tisztában voltak, ezért határozták meg olyan pontosan az igazgatói poszt betöltésének szakmai követelményeit.)

Mindezek ellenére a mezőgazdasági kamarák létrehozása fontos lépésnek számított a hazai agrárium tekintetében. Ettől kezdve ugyanis ez a szektor is rendelkezett úgynevezett törvényes érdekképviseléssel: olyan, a mezőgazdaságban működők egészét reprezentáló szervezettel, melyet az államhatalom ruházott fel különböző jogosítványokkal. Ez pedig – legalább is a kamarai gondolat hívei szerint – több lehetőséget biztosított az agrárium érdekeinek, szempontjainak megjelenítésére.

8 SIMON Zsuzsanna: Erdély köz- és szakigazgatása a második bécsi döntés után. *Regio* 1995. 4.

9 PINTÉR Ilona: Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara. In *Bács-Kiskun megye múltjából III. – A kapitalizmus kora*. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét 1981. 467.

10 Lásd erről bővebben: RUBINEK Gyula: *Indokolás a mezőgazdasági érdekképviselétről szóló törvényjavaslat*hoz. Kecskemét 1925. 77–79. (A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara kiadványai 2.)

11 Erre jellemző, hogy a Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara választmánya által előterjesztett határozati javaslatokat mindig elfogadta. Lásd: PINTÉR 1981. 438.

12 Az érdemi munkát sokszor az is akadályozta, hogy az elnökök vagy más fontos tisztséget is betöltöttek, vagy messze laktak a kamara székhelyétől. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamarának fennállása alatt három elnöke volt: Purgly Emil tomapusztai birtokos (később földművelési miniszter), Szentjóbó-Staub Elemér csömöri és Máriássy Mihály gombai nagybirtokos. Mindhárman kevés energiát tudtak fordítani anyagi díjazással egyébként nem is járó tisztségükre, ezért a kamara lelke Gesztelyi Nagy László kamarai igazgató volt. Erre bővebben lásd: PINTÉR 1981. 444.

A DTMK ÉRDEKKÉPVISELETI TEVÉKENYSÉGÉNEK FÓRUMAI ÉS HATÁRAI

A mezőgazdasági kamarák törvényes érdekképviselési jellegéből fakadt, hogy hivatalból tagokat delegálhattak bizonyos döntéshozó testületekbe. Az országos szerv a parlament 1920-as évek második felétől felállított felsőházába küldhetett delegáltakat, a kerületi kamarák pedig alacsonyabb szinteken artikulálhatták érdekeiket és véleményüket hivatalból kiküldött tagjaik révén.

Az általunk vizsgált DTMK a főváros törvényhatósági bizottságában képviseltethette magát. Budapest vezető testületének szervezetét az általunk vizsgált korszakban 1924-ben szabályozták először. Eszerint az államfő a belügyminiszter által hozzá felterjesztett személyi összetételben 21 olyan képviselőt nevezett ki három évre a törvényhatósági bizottságba, akit különböző szervezetek ajánlottak. Ennek alapján a Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara 1924 és 1930 között két képviselőt küldhetett a testületbe.¹³ Ezzel szemben 1929-től kezdődően a vármegyék és törvényhatósági jogú városok legfőbb döntéshozó testületébe nem a mezőgazdasági kamarák, hanem az adott (városi, vármegyei) mezőgazdasági bizottságok voltak jogosultak képviselőket delegálni.¹⁴

Emellett a mezőgazdasági kamarák – mivel sokszor szerény anyagi lehetőségekkel rendelkeztek – más szervezetekkel együtt különböző kiállításokat, szakmai vásárokat vagy tenyészállat-szemléket szerveztek,¹⁵ amelyeken a mögöttes, félig informális megbeszélések alkalmával a megjelenő kamarai elnökök kamatoztathatták hatalmas kapcsolati tőkéjüket.

Nem szabad ugyanis lebecsülni a személyes kapcsolatok nagy erejét egy-egy kérdés kijárárásában, elintézésében. A mezőgazdasági kamarák vezetése pedig igen jó helyzetben volt e tekintetben, hiszen a kerületi elnökök – akik ingyen látták el főleg reprezentatív jellegű feladataikat – szinte kizárólag a nagybirtokos arisztokrácia tagjai közül kerültek ki. A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara elnöki posztját pedig egy ideig Purgly Emil töltötte be, aki később szintén földművelésügyi miniszter lett.¹⁶ Ezek a személyek kiterjedt rokonsági és ismeretségi körüknek köszönhetően rengeteget tudtak tenni szervezeteik érdekében, bár természetesen ezekről az informális csatornákról – mivel a közbenjárás legtöbbször szóban, fehér asztalnál vagy valamilyen társadalmi esemény alkalmával történt – igen keveset tudni, hiszen nagyon gyérek az ezekre utaló írásos források. Munkájuk eredményességét azonban csökkentette az a tény, hogy egyes időszakokban komoly ellentétek voltak az Országos Mezőgazdasági Kamara és a kerületi szervek között, így sokszor hiányzott az egységes fellépés.

Ugyanis bár a vidéki szervek és az Országos Mezőgazdasági Kamara közötti viszony általában jónak volt mondható, 1937-ben azonban az elhúzódo országos kamarai választások miatt sokáig Máté Imre országos igazgató vitte az OMK ügyeit, és ő központosítani igyekezett az egész szervezetet. Emiatt eléggé elmérgesedett a viszony a kerületi kamarákkal, az országos igazgatóság egy alkalommal még fegyelmi eljárást is kezdeményezett a Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamarával szemben. Az emiatti vihar csupán Máté távozása után csillapult,

13 *A székesfőváros törvényhatósági bizottságának újjászervezéséről* szóló 1924. évi XXVI. törvény-cikk. 13. §. *Corpus Juris Hungarici*.

14 *A közigazgatás rendezéséről* szóló 1929. évi XXX. törvény-cikk. 4. §. Az egyes törvényhatóságok döntéshozó testületébe delegálandó különböző érdekképviselési tagok létszámát a törvény C) melléklete tartalmazta. *Corpus Juris Hungarici*.

15 ERDEI Ferenc – PATAKY Ernő: Termelői szervezetek a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésében II. *Agrártörténeti Szemle* 1959. 1–4. 177.

16 A mezőgazdasági kamarák vezetőire vonatkozóan lásd: PINTÉR 1981. 444., illetve ÚJLAKYŇÉ 1978. 599.

bár állandó maradt a panasz, miszerint sokszor maga az OMK szítja a kerületek közötti ellentéteket.¹⁷ A belső érdekellentétek pedig természetesen nem tettek jót a kifelé irányuló intézményes kapcsolatoknak sem.

A mezőgazdasági kamarák azon törekvése sikertelennek bizonyult, hogy szervezeti reformjuk véghezvitelére rábírák a kormányzatot. Ők olyan változtatásokat akartak, melyek eredményeképp minden mezőgazdasági érdekképviselőt beolvadt volna a kamarába. Úgy érezték, hogy ezzel hatékonyabban működhetne az intézmény, és sok terhet venne le a minisztérium válláról. Az elgondolás szerint a mezőgazdasági kamarához tartozott volna a gazdálkodás felügyelete, a telkesítés, a vízelvezetés, a növénytermesztés és állattenyésztés irányítása, egy beszerző és értékesítő hálózat megteremtése, bizonyos birtokpolitikai ügyek intézése éppúgy, mint a közmunkák feletti rendelkezés és a közigazgatási bizottságok gazdasági albizottságának mezőgazdaságot érintő hatáskörének átvétele. Ezek az elgondolások azonban nem nyerték el a földművelési minisztérium tetszését, így a tervezet csupán tervezet maradt.¹⁸

Az agráriumot képviselő szervezetek egyesítésének gondolata azonban nemcsak a kamarák részéről fogalmazódott meg. 1933-ban az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, az OMGE hivatalos lapja, a tekintélyes *Köztelek* hasábjain napvilágot látott egy cikk, amelynek szerzője szerint a mezőgazdasági kamaráknak a jövőben az agrárium egészét összefogó országos gazdaszövetség alárendelt, körzeti szerveiként kellene működniük. Ez a kamarák beolvasztását és függetlenségük megszüntetését jelentette volna. A mezőgazdasági törvényes érdekképviselők természetesen igen ingerülten reagáltak erre a felvetésre. Kovács Jenő, a DTMK közgyűlési tagja a kamara decemberi közgyűlésén a következőképp fogalmazott: „Nem, uraim, eme terv, eme merénylet ellen nekünk a leghatározottabban tiltakoznunk kell, belügyeinkbe ilyen beavatkozást vissza kell utasítanunk s valamennyiünknek arra kell törekednünk, hogy autonómiánk nemcsak hogy megóvassék, de a legmesszemenőleg kiépíttessék.”¹⁹ A tervezet végül is nem valósult meg és maradt az addigi érdekképviselési struktúra.

Láthatjuk tehát, hogy az érdekérvényesítő képességnek az egyéb szervezetekkel szemben is voltak határai: a kamarák sok eredményt és részeredményt értek ugyan működésük során, azt azonban sosem tudták kiharcolni, hogy saját területükön ők legyenek a kizárólagos érdekképviselési intézmény. A mezőgazdasági autonómaszervezeteknek többek között az Országos Magyar Gazdasági Egyesülettel, a Magyar Gazdaszövetséggel, illetve a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségével kellett megosztaniuk a szakma képviselését.

Az agrárlobbi – és idetartoztak a mezőgazdasági kamarák küldöttei is – sokat panaszkodott arra, hogy a kormányzat sokkal inkább respektálja az ipar, mint a mezőgazdaság érdekeit. Annyi bizonyos, hogy az ipari lobbival sokkal eredményesebben működött náluk, de ez nemcsak a kereskedelmi és iparkamarák érdeme volt, hiszen a törvényhozás mindkét házában és a kabinetben is mindig jelen voltak a gyáripár igen fajsúlyos képviselői, akiknek megvoltak az eszközeik akarattuk végigviteléhez. A két érdekcsoport közötti erőviszonyokat jól jelzi talán az is, hogy míg az ipar fejlesztéséről már 1931-ben törvény született, addig az agrárlobbi csupán tizenegy évvel később, 1942-ben volt képes kiharcolni ugyanezt saját területével kapcsolatban.

Az agrárium részéről 1933-tól kezdődően volt érezhető az egyre növekvő igény arra, hogy törvény szülessen a mezőgazdaság fejlesztéséről. A mintát az *ipar fejlesztéséről* szóló

17 A központosító törekvésekre és a fegyelmi eljárásra lásd: PINTÉR 1981. 468., az ellentétek szítására PINTÉR 1981. 469.

18 A többi érdekképviselő kamarába történő „beolvasztásának” igényére lásd: PINTÉR 1981. 455. és ÚJLAKYŰ 1978. 599.

19 A DTMK 1933. december 11-i közgyűlésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BKM L) IX. 234. a. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.

1931. évi XXI. törvénycikk jelentette volna, az ezt támogató kezdeményezések azonban sokáig visszhang nélkül maradtak. Végül nyolcéves küzdelem után 1941-ben a kerületi kamarák elé került véleményezésre a fenti témájú törvénytervezet, de egyáltalán nem váltotta be az érdekképviseltek hozzá fűzött reményeit. A DTMK egyenesen így írt a tervezetről az Országos Mezőgazdasági Kamarához küldött levelében: „A fejlesztés, amit a javaslat elének tár, nem mondható valami nagynak. Annál több benne a megkötöttség és kötelezettség, amely terhét a mezőgazdaságnak.”²⁰ A törvényjavaslat ugyanis a kamarai felterjesztések tartalmát figyelmen kívül hagyva nem foglalkozott a talajjavítással, a mezőgazdasági munkások rossz helyzetével és a tanyákkal, nagyon kis szerepet szánt a kamaráknak, elvetette azok decentralizációt célzó javaslatait. Végül csupán annyit sikerült elérni, hogy a *mezőgazdaság fejlesztéséről* szóló 1942. évi XVI. törvénycikk végleges szövegébe nagy vonalakban belekerüljön a talajjavítás, a mintagazdaságok és a szakoktatás ügye is.²¹ Így nem csoda, hogy a mezőgazdasági kamarák igen elégedetlenek voltak a megszületett törvénycikk tartalmával.²²

A TAGSÁG SZOLGÁLATA A MINDENNAPOKBAN

A külső környezet – elsődlegesen a kormányzat, a szakigazgatás, illetve a többi agrárszervezet – felé irányuló klasszikus érdekképviselési munka mellett a mezőgazdasági kamarák közül a DTMK volt talán a legaktívabb a szervezet tagsága, a gazdálkodók, s bizonyos tekintetben az egész vidéki társadalom mindennapi helyzetének előmozdítása érdekében tett erőfeszítések terén. Ezzel előfutára is volt annak a „szolgáltató kamarai” attitűdnek a megjelenítésében, melyet a rendszerváltás után újjáéledt kamarák is csupán az 1990-es évek második felétől tűztek ki kiemelt célul maguk elé.

A mezőgazdasági kamarák esetében igen fontos feladat volt a tagság sajtón keresztül történő informálása, hiszen a több vármegyét magába foglaló kerületi rendszer révén az egyes érdekképviseltek tagsága kiterjedt területen elszórva élt, őket pedig valahogyan el kellett a kamarának érnie. A DTMK a *Magyar Róna* című közlőnyt indította útjára, amely havonta kétszer jelent meg 16 oldalnyi terjedelemben.²³ Szerkesztőjének, a közgazdász-jogász végzettségű Gesztelyi Nagy László kamarai igazgatónak köszönhetően az agrár-érdekképviseltek közlönyei közül talán ez számított a legszínvonalasabbnak. A kitűnő szervezőkészséggel, nagy munkabírással és jó írói vénával rendelkező Gesztelyi Nagy erőfeszítéseinek eredményeképp a DTMK önálló munkákból álló kiadványsorozatot is indított. Ebben a magyar mezőgazdaság és vidéki népesség aktuális problémáinak feltárása mellett idegen országok hasznos tapasztalatainak ismertetésére is sor került. A kamara ugyanis – néha más agrárszervezetekkel együtt – külföldi tanulmányutakat is támogatott, és sorozatában lehetővé tette az ott látottak szélesebb közönséggel való megismertetését. Ez a tevékenység nem csupán a publikáló és az olvasó szempontjából bizonyult hasznosnak, a kamara ugyanis igyekezett át is venni a jónak ítélt kezdeményezéseket. Ilyen kiadványban közölt beszámoló alapján jött létre például német mintára a DTMK mintagyümölcsöse, illetve kórdiagnosztikai intézete.²⁴

20 Közli: PINTÉR 1981. 457.

21 A *mezőgazdaság fejlesztéséről* szóló 1942. évi XVI. törvénycikk. 4–6. §. *Corpus Juris Hungarici*.

22 PINTÉR 1981. 457.

23 PINTÉR Ilona: A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara a gazdasági tömegoktatásért. In *Bács-Kiskun megye múltjából V. – Oktatás-nevelés*. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét 1983. 426.

24 A német kamarák mintagyümölcsöseivel, illetve kórdiagnosztikai intézeteivel kapcsolatban lásd VAJA Béla: *A németországi mezőgazdasági kamarák*. Kecskemét 1926. 18–23.; 27. (A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara kiadványai 3.)

A mezőgazdasági érdekképviselői szervek közül talán a Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara volt a legaktívabb az oktatás fejlesztése terén: Kecskeméten 1929 elején kertmunkásképző iskolát állított fel mintagyümölcsösükben. A szervezet 6080 pengőből építette fel az épületet,²⁵ 5864 pengőt adott az intézmény felszerelésére és különböző beruházásokra; a fenntartásra, illetve az első évre jelentkezett tíz tanuló ellátására pedig 8123 pengőt különített el.²⁶ Az iskolába 17 és 24 év közötti fiatalok jelentkezhettek. A két éves képzés ideje alatt a tanulók ingyenes szállást, ellátást, sőt némi kis zsebpénzt is kaptak, amiért cserébe ők tartották rendben a mintagazdaságot. Az intézménybe fennállása alatt mindig nagy volt a túljelentkezés, évente 20–40 főt vettek fel.²⁷ Az iskola Magyarországon egyedülálló kezdeményezésnek számított, az itt végzetek nagyon könnyen el tudtak helyezkedni, igen keresettek voltak a különböző uradalmaknál.²⁸ A kamarai kezdeményezés sikerét és a DTMK személyes érdemét is bizonyította, hogy a kertmunkásképző iskolai hálózat kiépítése 1939-re a kormányprogram részévé vált.²⁹ Móricz Zsigmond, „a magyar fajta írója”³⁰ – aki mindvégig igen jó kapcsolatot tartott fenn a DTMK-val – lelkes támogatója volt az iskolának: 1934-ben „Zsiga bátyám” [Gesztelyi Nagy László] meghívottként ott volt a kertmunkásképző év végi vizsgáján is.³¹ A Velich István kertészeti főfelügyelő által vezetett és sok anyagi áldozatot igénylő,³² de 1938-tól nyereségesen működő mintagyümölcsös egyébként a DTMK-nak nemcsak anyagi, hanem erkölcsi hasznot is hozott: termékei és tevékenysége 1933-ban nagy sikert aratott a budapesti kiállításon, ezért az Országos Magyar Kertészeti Egyesület arany oklevelet adott a kamarának.³³

Mindemellett a DTMK hozta létre 1925-ben az országban az első téli gazdasági iskolát, ezen túl pedig a szervezet részt vett a népfőiskolai mozgalomban is: az ő támogatásával jött létre 1932-ben a Pilisi Népfőiskola. Gesztelyi Nagy László kamarai igazgató mindvégig lelkes támogatója volt eme intézménynek.³⁴ Mindezen felül az általunk vizsgált korszakban szá-

- 25 A DTMK 1929. május 9-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.
- 26 A DTMK számvevő bizottságának 1930. május 3-i jelentése. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.
- 27 A kertmunkásképző iskolára vonatkozóan lásd: PINTÉR 1981. 452–454. és PINTÉR 1983. 429–432.
- 28 A DTMK 1935. november 10-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.
- 29 Gesztelyi Nagy László kamarai igazgató felszólalása. A DTMK 1939. november 18-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.
- 30 A DTMK igazgatóválasztmánya 1940. január 13-i ülésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 3. d. DTMK Igazgatóválasztmányi jegyzőkönyvek, 1939–1944.
- 31 MNL BKmL IX. 234. c. A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. 1922–1937.
- 32 A mintagyümölcsös fejlesztésére szánt keretet a kamara 1927-ben 1301 pengővel túl is lépte. A DTMK 1928. június 26-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.
- 33 A DTMK elnöki tanácsa 1933. október 18-i ülésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 2. d. DTMK Elnöki tanácsülés, 1933–1945.
- 34 PINTÉR 1983. 424.

mos szakelőadásra, szaktanfolyamra, illetve gyakorlati bemutatóra került sor a DTMK szervezésében.³⁵

Az oktatással párhuzamosan a kamara figyelmet szentelt olyan, az agráriumot érintő kérdéseknek is, amik egyre égetőbbé váltak. A DTMK kongresszussorozatát rendezett a tanya-kérdésről: 1927-ben Szentesen, 1933-ban Szegeden, 1936-ban pedig Kiskundorozmán került sor ilyen témájú konferenciára, szintén Gesztelyi Nagy László szervezésében.³⁶ Az 1927-es tanyakongresszuson részt vett Mayer János földművelésügyi miniszter és 38 országgyűlési képviselő. A rendezvény – amelyet levélben Lord Rothermere is üdvözölt – elnöke Staub Elemér kamarai alelnök volt.³⁷

Maga az érdekképviselő is támogatta az agráriummal kapcsolatos tudományos eredményeket. A mezőgazdaság érdekében működőknek a DTMK minden esztendőben díszoklevelet és tíz kötet értékű gazdasági témájú könyvet adományozott, valamint kijárta, hogy évente tíz kiválóan dolgozó gazdasági cseléd és munkás kitüntetést és munkáltatójától pénzjutalmat kapjon.³⁸ 1940-ben a szervezet köztisztelőnek örvendő igazgatója ötvenesztendőssé lett, ennek alkalmából pedig a kamara létrehozta a 15 ezer pengős „Gesztelyi Nagy László Alföld-fejlesztési Alapítványt”. Az újonnan felállított alapból olyan pályamunkát vagy tevékenységet kellett támogatni, mely hatással volt az Alföld ügyének előmozdítására.³⁹ Emellett a szociálisan rászorultakról sem feledkeztek meg: Horthy Miklós húszéves kormányzói jubileuma alkalmából a DTMK 25 ezer pengős alapítványt hozott létre az I. kúriabeli szegény megrokkant tagok és a mezőgazdasági munkások gyógykezelésére. A vezetés úgy rendelkezett, hogy e munkásjóléti alap 12 500 pengőjéből építsenek négy munkásotthont a pihenésre szorulóknak számára.⁴⁰ A DTMK anyagi háttere ekkor már lehetővé tett ilyen volumenű kiadásokat: a kamarának 1944-ben 825 ezer pengős vagyona⁴¹ volt, nyugdíjalapja pedig még 1926-ban 214 ezer, 1941-ben már 520 ezer pengővel gazdálkodhatott.⁴²

A DTMK több alkalommal kiállt a Duna–Tisza-csatorna létrehozásának gondolata mellett,⁴³ kórdiagnosztikai intézete pedig a német Versuchsring alapján szervezte meg Komárom

35 A DTMK 1940. április 28-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.

36 PINTÉR 1981. 451.

37 A DTMK 1927. december 15-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.

38 A DTMK 1928. június 26-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.

39 A DTMK 1940. december 7-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.

40 A DTMK 1940. április 28-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.

41 A DTMK elnöki tanácsa 1945. október 8-i ülésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 2. d. DTMK Elnöki tanácsülés, 1933–1945.

42 ERDEI–PATAKY 1957. 177.

43 A DTMK 1933. december 11-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. 1. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.

megyében a talajjavítási és növénytermesztési kísérleti körzeteket.⁴⁴ Emellett a szervezet igyekezett koordinálni és támogatni a gazdálkodók szerveződését is: üzletrészt szerzett a Gazdák Biztosító Szövetségében,⁴⁵ a húszas években alapított hitelszövetkezetének pedig 1944-re már 927 tagja lett. Ez az intézmény fennállása alatt 22 millió pengőnyi támogatást osztott szét.⁴⁶

Hiába volt azonban e kiterjedt munka és minden eredmény: 1945 után a DTMK sem kerülhetett el a többi mezőgazdasági kamara sorsát. A koalíciós kormány ebbe az irányba már nem sokkal a világháborút követően megtette az első lépést: 1945. július 14-én kibocsátotta a 4.660/1945. M. E. számú rendeletet, amely kimondta, hogy a földművelésügyi miniszter felüggesztheti a kamarák önkormányzatát, és azok élére miniszteri biztost nevezhet ki, ha az érdekképviselői szerveket működésükben rendkívüli körülmények zavarják, vagy tevékenységük ellentétben áll a közérdekkel. A rendelet végrehajtására vonatkozó utasítás azonban végül nem jelent meg, így tulajdonképpen a következő esztendőben kiadott 24.070/1946. M. E. számú rendelettel számolták fel e szervezeteket. Ez a rendelkezés ugyanis az agrárium érdekeinek képviselőjére a mezőgazdasági kamarák helyére és azok székhelyein földművelésügyi tanácsokat, Budapesten pedig az Országos Földművelésügyi Tanácsot állította fel. A kamarák önkormányzata és önálló működése ezzel megszűnt, a kamarai hivatalok azonban változatlan összetételben és szervezeti formában 1949-ig tovább folytatták tevékenységüket. Akkor azonban a földművelésügyi tanácsokkal együtt felszámolták őket.⁴⁷

PÉTER STRAUZ

EVERYDAY AGRICULTURAL ADVOCACY

The activities of the Chamber of Agriculture between the Danube and Tisza between the two world wars

ABSTRACT

Already in the late 19th century a need has been growing for the establishment of a general agricultural advocacy organisation, and therefore the dream of many interested parties was realised when in 1920 the network of chambers of agriculture was formed. The chambers took up an important role in developing the agricultural sector, helped the modernisation of farming with several independent initiatives and promoted the interests of the farming population within the range of economic policies. Among the district chambers the Chamber of Agriculture between the Danube

44 ERDEI-PATAKY 1957. 177.

45 A DTMK 1929. május 9-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL BKmL IX. 234. a. A Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara iratai. Általános iratok. I. d. DTMK közgyűlési jegyzőkönyvek, 1922–1944.

46 PINTÉR 1981. 452–453.

47 *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. I–III. kötet. Szerk. GERGELY Jenő. Budapest 2005. II. köt. 1219. és PINTÉR 1981. 461–462.

and Tisza (DTMK) was conspicuous by its active role, which, due to its central location and its active leadership, had become one of the most successful legal agricultural advocacy groups. This paper gives a short history of the working of this organisation between 1920–1944, with mentions of the possible venues of its advocacy work and its most important directions, but also its everyday efforts and initiatives undertaken to represent the interests of its membership. Apart from its advocacy work the DTMK started vocational training courses, model farms and training institutions as well as other projects and thus significantly contributed to the improvement of the everyday conditions of its members, farmers and rural society in general. Consequently, the dissolution of the chamber in 1946 was a serious blow to agriculture and farming society.

KRÓNIKA

ROMÁNY PÁL (1929–2019)

1929. november 17-én, 6 kh szántófölddel rendelkező vasutas apa ötödik gyermekeként látta meg a napvilágot. Az elemi iskolát szülőfalujában, Szajolon végezte. Középfokú tanulmányait Szolnokon, a m. kir. polgári fiúiskolában (1940–1944), valamint a helyi kereskedelmi középiskolában (1944–1948) folytatta, ahol 1948-ban tett érettségi vizsgát. Már 1947-től bekapcsolódott a népi kollégiumi mozgalomba, és 1949-ben, elsőéves egyetemi hallgatóként a Magyar Agrártudományi Egyetem Agrárpolitikai Tanszékén Nagy Imre tanszékvezetőnek volt a demonstrátora. 1952-ben agrármérnöki diplomát szerzett, s ezt követően a mezőgazdaság adminisztratív igazgatásában, később a termelés irányításában is kipróbálta magát. Diplomája megszerzése után az Állami Gazdaságok és Erdők Minisztérium előadójaként dolgozott. 1954-től, igen fiatalon, a Mezőcsát határában lévő Keselyűhalmi Állami Gazdaság igazgatója lett. 1956 nyarától a Pest-Nógrád Megyei Állami Gazdaságok Igazgatóságának helyettes vezetőjévé (1956–1958) nevezték ki. A forradalom leverése után a Hényelpusztai és a Pásztói Állami Gazdaság miniszteri biztosa (1957), majd a Borsod-Heves Megyei Állami Gazdaságok Igazgatósága termelésének irányítását bízták rá (1958–1960).

1961-től útja a mezőgazdaság irányításának egyre magasabb fokaira vezetett. Kezdetben az MSZMP KB Államgazdasági, majd Gazdaságpolitikai Osztályának előadója, főelőadója (1961–1967), később osztályvezető-helyettese volt (1967–1970). A pártközpont államgazdasági osztályán dolgozva szerepet vállalt a mezőgazdasági reform előkészítésében. Részt vett a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium (MÉM), valamint a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának (TOT) megszervezésében. A KB Szövetkezetpolitikai Munkaközösségének Fehér Lajos elnöksége idején titkára, majd később elnöke volt. 1970-től 1973-ig az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottság első titkári posztját töltötte be. 1973-tól megbízták az MSZMP KB Területi Gazdaságfejlesztési Osztályának vezetésével. 1975. július 4-től – eljutván a szakmai adminisztráció csúcsára – 1980. június 27-ig mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszterként vezette a széles feladatkörrel megbízott tárcát. Mindent megtett a 60-as évek óta formálódó „magyar agrármodell” megteremtése, majd kiteljesítése érdekében. Ehhez kapcsolódóan folytatódott a hazai mezőgazdaság helyzetének stabilizálása, termelési színvonalának emelése. Kitaró érdekvérvényesítésének köszönhetően nőtt a termelőszövetkezetek mozgástere, beleértve kereskedelmi, termelői tevékenységük kiszélesítését (üzletek, melléküzemek), az üzemi önállóság keretének tágítását, a termelőeszközök beszerzését és birtoklását (traktorok, munkagépek, tehergépkocsik), s az ezekkel való szabad rendelkezés lehetőségét. Folytatta és hatékonyabbá tette a háztáji kisüzemek szervezetében meglévő és addig kihasználatlan termelői kapacitás integrálását az uralkodó nagyüzemi struktúrába. Felismerte az agrártudományok alkalmazásának gyakorlati jelentőségét. Jó személyes kapcsolatot épített ki a diszciplína hazai, nemzetközileg is elismert tudományos szereplőivel, támogatta tudományos ambícióikat csakúgy, mint az egyes kutatóintézetek és az agrár-felsőoktatás műhelyei-

nek fejlesztését. Harcolt a termelőszövetkezetek minél nagyobb gazdasági önállóságának megszerzéséért. Kezdeményezően lépett fel az ágazat nemzetközi integrációjának kiépítése érdekében. Új szintre emelte a gazdasági kapcsolatokat az USA-val (két agrárminiszter is járt Magyarországon), a legerősebb mezőgazdasággal rendelkező nyugat-európai országokkal (Franciaország, Németország, Dánia). Teljes termelési rendszerek átvétele, (kukoricatermesztés, KITE), korszerű tartási technológiák meghonosítása (baromfitenyésztés, Bábolna), világszínvonalú mezőgazdasági gépek beszerzése (John Deere, Claas) e folyamat egy-egy állomását jelentették. Ezt a szemléletet követve kezdődött el a honi élelmiszer- és feldolgozóipar (tej-, hús-, dohány- és növényolajipar) új piaci kihívásoknak is megfelelni képes átalakítása. A nemzetközi agrárdiplomáciában elért sikerének egyik bizonyítéka, hogy 1979-től, a FAO közgyűlésén tett javaslata nyomán október 16. lett a világszervezet Élelmezési Világnapja.

Mint azt az eddigiekben is láthattuk, Romány Pál élete szorosan kötődött az MSZMP-hez, hiszen 1970-től a párt 1989-ben történő megszűnéséig tagja volt a KB-nak és a KB mellett működő szakmai tanácsadó testületnek. Az iránta megnyilvánuló kétségbevonhatatlan bizalom bizonyítéka, hogy miniszteri felmentését követően 1980-tól 1987-ig – immár másodjára – a Bács-Kiskun Megyei Bizottság első titkári posztját töltötte be. Kinevezésének visszavonását követően – 1989-ben történő nyugdíjba vonulásáig – a Politikai Főiskola rektori tisztességét látta el.

A politikai közéleti tevékenységet vállaló személyek között kivételes erénnyel rendelkezett, életútját végigkísérte a tudomány és művelőinek tisztelete. Jó érzékkel ismerte fel az egymást követő politikai kurzusok gazdasági, társadalmi kihívásait, s az azok megoldására adandó válaszokhoz saját gyakorlati és elméleti tapasztalatainak felhasználása mellett megtalálta az adott téma legkitűnőbb hazai szakembereit, akikkel együttműködve maradandó alkotások születtek. Már pályája első szakaszában megjelentek az agrártermelés bővítésének lehetőségeit, valamint az agrárium és a társadalom kölcsönhatását tárgyaló írásai (*Üzemszervezés az állami gazdaságokban*. Budapest 1959; *A mezőgazdasági termelés tervszerű fejlesztésének néhány kérdése. Társadalmi Szemle* 1961. 11.; *Mezőgazdaságunk és a gazdasági verseny. Társadalmi Szemle* 1963. 5.; *Mezőgazdasági üzemekben Skandináviától Itáliáig*. Budapest 1963 [szerkesztőként]; *Szövetkezetpolitikai kérdések*. Budapest 1970 [társzszerkesztőként]). Céljai megvalósítása érdekében tudatosan élt a politika és a tudomány adta lehetőségekkel, ezért védhette meg pályája delén, 1969-ben, „Az alacsony gazdasági színvonalú mezőgazdasági területek ökonómiai problémái” című kandidátusi értekezését. A disszertációban a mezőgazdasághoz kapcsolható ipari-kereskedelmi tevékenység lehetőségeit tárta fel.

Miniszteri székétől 1980-ban megválva, érdeklődése egyre inkább a társadalom és ezen belül is az agrártársadalom történetének kérdéseire fordult. Tudományos tevékenységének leltárát elkészítve vitán felül áll, hogy a hazai tudományos közéletben a legnagyobb visszhangot és elismerést *A tanyarendszer ma* címen, 1973-ban kiadott önálló kötete váltotta ki, melyet a tanyakérdésnek a 20. század második felében megoldásra váró dilemmái tették aktuálissá. A munkában felfedezhetjük a Romány Pálra jellemző erőnyekket: felhasználja a téma legfontosabb társadalomtudományi szakirodalmát, majd primer tapasztalatai alapján ennek segítségével tipizálja a különböző tanyatípusokat és tesz konkrét ajánlásokat gazdasági hasznuk kiaknázására, javasolva beillesztésüket a hazai gazdaság és társadalom meglévő struktúrájába. Legfontosabb megállapításaira rangos külföldi szakemberek is felfigyeltek (F. J. Bango, C. N. Hann), és műveikben gyakran idézték e kötet szerzőjét.

Ha kutatói és publikációs tevékenységéről és annak minőségéről beszélünk, nehéz az egyértelmű állásfoglalás. Miközben rendszeresen publikál agrártémájú szaklapokban (például: *Gazdálkodás*), igen gyakran megjelennek írásai többek között a *Társadalmi Szemlében*, a *Históriában*, sőt néhányszor az *Agrártörténeti Szemlében* is. Tudományos életművét megko-

ronázva, az MTA Agrártudományok Osztályán „Agrárpolitika és agrártársadalom Magyarországon (1957–1997)” című doktori értekezésével az MTA doktora címet is megszerezte. Akkor pedig miért ez a habozás, mi okozza teljesítményének minősítésekor a bizonytalankodást? Az talán nem képezi vita tárgyát, amikor kijelentjük: az agrártudomány egyetlen diszciplínájában sem ért el kimagasló eredményt. Ez az állítás viszont nem feltétlenül állja meg a helyét, ha a társadalomtudományok területén tett próbálkozásait vesszük szemügyre. Írásait jól ismerő, elismert szakemberek állítása szerint a szigorúan vett akadémiai tudományosság legtöbb jegyét magán viselő teljesítményt a fentebb említett, *A tanyarendszer ma* című önálló kötetével érte el. Az agrárpolitikáról, a földkérdésről, a hazai agrárium neves személyiségeiről (Áchim L. András, Erdei Ferenc, Matolcsy Mátyás stb.) írott tanulmányai, esszéi, bár magas szakmai színvonalat képviseltek, de nem minden esetben tartalmazták a történelemtudomány teljes eszköztárát. Bár igen széles szakirodalmi tájékozottságról tett tanúbizonyságot, írásaiban az esetek többségében nem használt lábjegyzeteket, szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a releváns levéltári és egyéb, nyomtatott forrásokat, továbbá az egykorú sajtóanyagra történő hivatkozása sem minden esetben kielégítő mélységű. Munkáit ennek folytán inkább tekinthetjük magas színvonalú, olvasmányos stílusban megírt tudományos népszerűsítő alkotásoknak, amelyek a gyakorlatban otthonosan mozgó, a problémát eredeti megközelítésben tálaló szerző tollából születtek. A korszak mikrovilágát jól ábrázoló cikkekben, tanulmányokban tárta fel az általa alaposan ismert jelenségeket és személyeket, világított rá a háttérben meghúzódó fontos összefüggésekre.

Romány Pál pályájának aktív korszakában a politikai és a tudományos élet eseményeinek közelében tartózkodott. Kiterjedt kapcsolatrendszerét a későbbiekben a különböző szakmai bizottságok tagjaként, vezetőjeként mind a tudományszervezésben, mind pedig az egyetemi oktatásban igyekezett ápolni és fenntartani. Az agrártudomány jeles képviselőivel élete végéig jó viszonyban maradt. Ők nem felejtették el a nekik és a kutatói hálózat számára korábban általa biztosított anyagi lehetőségeket, az egyéni és az intézményi kutatási szabadságot, kapcsolataik bővítésének lehetőségét. Az MTA Agrártudományok Osztálya és más tudományos bizottságok munkájában már 1964-től részt vett. Az MTA Agrártörténeti Bizottságának elnöke volt 1972-től 1990-ig, majd az ennek utódjaként felállított osztályközi szervezetnek, az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának több cikluson át alelnöki tisztségét töltötte be. 1982-től a Gödöllői Agrártudományi Egyetem címzetes egyetemi tanára, később annak jogutódjában, a Szent István Egyetem GTK Regionális Gazdaságtani- és Vidékfejlesztési Intézetben és annak Doktori Iskolájában is oktatott. Meghívott előadóként Gödöllőn kívül szinte az ország összes felsőfokú agrárképzőhelyén (Kaposvár, Nyíregyháza, Mosonmagyaróvár, Debrecen, Gyöngyös, Szolnok, Pécs) megfordult, ahol főleg agrárpolitikát, agrártörténetet és agrárökonómiát és szövetkezeti gazdaságpolitikát adott elő. Óráin az adott tantárgy szakirodalmán túl, évtizedes vezetői tapasztalata során szerzett gyakorlati ismeretekkel is gazdagította hallgatói ismereteit. A Szent István Egyetem 2001-ben doctor honoris causa, illetve professor emeritus címmel is elismerte általános oktatói tevékenységét. Élete során számos kiadvány megjelentetését segítette, több könyvet és kiadványt szerkesztett, több szakmai folyóiratnak volt főszerkesztője, szerkesztőbizottsági tagja (*Agrártörténeti Szemle, Gazdálkodás, Falu, Társadalmi Szemle, Tudomány és Mezőgazdaság*).

2019. december 16-án Budapesten bekövetkezett halálával lezárult Romány Pál sikereken bővelkedő pályája. Rövid megemlékezésünkben ennek vázlatos áttekintésére vállalkoztunk, amelyben megkíséreltük tudományos, közéleti teljesítményének összegző értékelését. Életében mindvégig az MKP, később jogutódja, az MSZMP szolgálatában állva töltött be magas állami (miniszter) és politikai tisztségeket (MSZMP KB tisztviselő, megyei első titkár, pártfőiskolai rektor). Nem vállalkozunk politikai pályájának részletes ismertetésére, de talán

helytálló megállapításunk: sohasem tartozott a párt keményvonalas képviselői közé. Személyével a jó taktikai érzékkel rendelkező, mérsékelt progresszív irányzatot reprezentálta, ezért lényegében zökkenőmentesen élte meg a rendszerváltás időszakát, talált és kapott feladatokat az azt követő évtizedekben is. Mindez egyebek között kiváló kapcsolatteremtő képességének volt köszönhető. Megtalálta a hangot a hétköznapi emberek mellett az agrártudóssal, a történészprofesszorral, a szociológussal, vagy példának okáért a kulturális élet elismert költő, író, képzőművész képviselőivel. Ezek a kapcsolatok többségükben a „hatalomtól” való eltávolodása után is tovább éltek. Romány Pál esetében az összeteljesítmény értékelendő. Ha szemügyre vesszük politikai pályáját, akkor sikeres, de nem kiemelkedő politikusnak tekinthetjük. Jóllehet nevéhez kétszáznál is több írásmű, köztük könyvek, de leginkább változó színvonalon megírt tudományos és tudományos-népszerűsítő tanulmányok, cikkek köthetők, a szó klasszikus, akadémiai értelmében tudósnak sem nevezhetnénk. Ő ennél komplexebb életművet hagyott az utókorra: egy vezető pártkader nyitottságát, a tudás, a tudomány iránti tiszteletét, az értékállóság felismerését, és annak tárgyi, szellemi alkotásainak megőrzése, ápolása iránti elkötelezettségét. E cél érdekében mindvégig felhasználta kezdetben erős, majd az idők folyamán gyengülő befolyását, lobbierjét. Szándékának megvalósításáért szívósan harcolt, és ebben segítségére volt jó kapcsolatteremtő képessége. Aktív politikusi éveinek idején jó szolgálatot tett a honi agrárium értékeinek felkutatásával és megővésével. A hazai műemlékügyben az ő erőfeszítéseinek köszönhetően is ekkor kapott hangsúlyos szerepet az agrárműszaki épületek és tárgyak védelme. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumot felügyelő miniszterként utasítására hozták létre a múzeum fiáléljaként létesült Tanyamúzeumot Lajosmizsén. Romány Pál még egy felbecsülhetetlen, de nem számszerűsíthető szolgálatot tett a hazai társadalomnak. Gördülékeny stílusban, közérthető formában megjelent írásaival a közép- és felsőfokú agrárértelmiséget megismertette ágazatának történelmi, társadalomtudományi hátterével, míg a humán műveltséggel rendelkezőknek bepillantást adott a mezőgazdaságban élők világába, gondolkodásmódjába.

A magunk részéről, a fentiekben leírtakat nevezzük „Romány-jelenségnek”. Ez történelmünkben nem egyedülálló, de kétségkívül nem általánosságban elterjedt életfilozófia, és különösen az utóbbi évtizedekben találkozunk mind ritkábban az ilyen credójú közéleti személyiségekkel. Romány Pál pályáját e tekintetben nyugodtan tekinthetjük követendő útnak. Mindnyájunk érdeke, hogy példája minél több követőre találjon!

Fehér György

VARGA GYULA (1938–2020)

Az ember életében fontosak a személyes találkozások. Nekem mintegy tizenöt éve adatott meg, hogy találkoztam Varga Gyulával. Az élet kifürkészhetetlen akarata vitt a Kaposvári Egyetemre, ahol akkor az egyik doktori iskola vezetője volt. Semmi nincs véletlenül, lépéseink során a találkozások tetteket szülnék és beépülnek az addig megtett utunkba. Hamarosan bekapcsolódhattam a doktori iskola szakmai munkájába. Aztán a munka egész sora következett a Kaposvári Egyetemen a különböző vezetői szinteken. Nemrég egy újabb találkozásként vehettem a kezembe egy Varga Gyula által szerkesztett és összeállított kötetet – nem is sejtve, hogy ez az utolsó vállalkozása –, a *Laudációk könyvét*, amelynek bevezetőjében olvashatjuk, hogy 2000-ben összesen 35 tudós és közéleti személyiség megalapította a XXI. Század Társaságát azzal a céllal, hogy egy szellemi műhely és vitafórum létrehozásával újragondolják a magyar értelmiség szerepét a magyar társadalomban.

A társaság röviddel később megalapította a Hazám-díjat, amely Ördögh Szilveszter javaslatára kapta József Attila szonettkoszorúja után az elnevezését. A díjat azóta a magyar szellemi élet legnagyobb kiválóságai kapták meg – külön öröm, hogy a folyamatban a kuratórium tagjaként Varga Gyula is részt vett, egészen a közelmúltig, amikor kaptuk a hírt, hogy eltávozott közülünk.

A születésnapra megjelent kötet sok mindent elárul szerkesztőjéről, emberi tartásáról, a jövőbe vetett hitéről. A tiszteleti példányhoz írt, részemre dedikált sorait olvasva: „akivel együtt több közös pályát is megfutottunk”. Bárcsak több idő lett volna erre, kedves Gyula!

Hogy milyen is volt ez a rendkívül gazdag életmű, nehéz néhány gondolatban összefoglalni. De lássuk a fontosabb mérföldköveket!

1938. április 29-én kezdődött, amikor megszületett Keresztény nevű kis faluban, néptanító házaspár gyerekeként. A soproni Berzsenyi Dániel Gimnáziumban érettségizett. Irodalmár ambíciói – és sikeres felvételi vizsgája ellenére – nem bölcsésznek, hanem a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre vették fel, ahol 1960-ban okleveles közgazda végzettséget szerzett. Egyetemi doktori címe – „doktor oec.” – megszerzését követően, 1971-ben a közgazdaságtudományok kandidátusa, 1988-ban a közgazdaságtudomány doktora fokozatot szerezte meg.

Szakmai pályáját a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíjas gyakornokaként az Agrárgazdasági Kutató Intézetben kezdte, ahol 41 éven keresztül dolgozott, s 17 éven át volt az intézmény főigazgató-helyettese. Szakmai pályafutására meghatározó jelentőségű volt, hogy az intézet egykori igazgatójának, Erdei Ferencnek lett közvetlen munka- és szerzőtársa. Hasonló fontosságú a felsőoktatásba való bekapcsolódása 1971-ben, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Vági Ferenc vezette Agrárközgazdasági Tanszékén, ahol mintegy négy évtizedet dolgozott, utóbb félállásban, 1989-től egyetemi tanárként.

A Kaposvári Egyetemmel 2001-ben került kapcsolatba, előbb rektori tanácsadóként támogatva az intézmény munkáját, majd 2002-től az Állattudományi Kar egyetemi tanáraként. A tudományos kutatások irányításában s a felsőoktatásban szerzett tapasztalatai és intéz-

ményvezetői gyakorlatára való tekintettel 2004 végétől megbízott dékánként készítette elő az egyetem új karának létesítését. Majd a 2005. január 1. és 2006. június 30. közötti időszakra az újonnan létrejött Gazdaságtudományi Kar dékáni feladatainak ellátására kapott megbízást az egyetem rektorától. 2006-tól a Kaposvári Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskolájának vezetője volt. 2008 nyarán a Kaposvári Egyetem professor emeritusi címet adományozott részére. Varga Gyula ezután is tevékenyen oktatott a Gazdaságtudományi Kar Doktori Iskolájában.

Szakmai tevékenysége középpontjában az agrárgazdasági és agrárpolitikai kutatások álltak. Különböző témakörökben folytatott kutatásai a hazai tudományos programokhoz, valamint kisebb-nagyobb mértékben a nemzetközi műhelyek munkáihoz kapcsolódtak. Többek között vezetője volt a Világbank részére készített magyar kutatásoknak, s az Agrárgazdasági és Vidékfejlesztési Témacsoportnak az EU-hoz való csatlakozást előkészítő Integrációs Stratégiai Munkacsoportban. Ez utóbbi keretében koordinálta a Kaposvári Egyetem Állattudományi és Gazdaságtudományi Karán kialakított kutatói team munkáját.

Szakmai munkájának, kutatói tevékenységének magas színvonalát mutatja a számos elismerés, amelyek közül kiemelendő az Arany János Közalapítvány, a Tudományért Darányi Ignác szakkuratóriuma által 2004-ben – kiemelkedő tudományos kutatómunkája elismeréseként – adományozott szakkuratóriumi díj, valamint a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Kuratóriuma által – az agrárpolitikát alakító kiemelkedő tudományos tevékenységéért – 2005-ben adományozott Pázmány Péter felsőoktatási díj.

2007 márciusában a Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar Doktori Iskolájának vezetőjeként a Magyar Köztársaság elnökétől a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje kitüntetést kapta. 2011 szeptemberében a Kaposvári Egyetem Életműdíját vehette át. 2018 szeptemberében a Kaposvári Egyetem rektoraként adhattam át neki a „Doctor et Professor Honoris Causa” címet az Egyetemi Doktori és Habilitációs Tanács döntése értelmében.

Szakmai tevékenysége középpontjában az agrárgazdasági kutatások álltak. Az általa elért legfontosabb tudományos eredmények a következőkben összegezhetők: résztvevője és szakmai irányítója volt az élelmiszer-gazdasági ágazatok vizsgálatára és fejlesztési programjaik kidolgozására irányuló hazai kutatásoknak. Modellértékű tanulmányok készítésében vett aktívan részt a kertészeti ágazatokban. Az élelmiszergazdaság fejlesztési koncepciójának megalkotását célzó elemzések készítését és az ilyen irányú hazai kutatások összefogását, irányítását végezte. Fontos szerepe volt a struktúrapolitika elvi alapjainak kialakításában, a termelési tényezők kvantitatív elemzésén alapuló gazdaságpolitikai ajánlások elkészítésében. Vezetésével kezdődtek meg és folytak nyolc éven át a Világbank részére készített agrárgazdasági és agrárpolitikai elemzések. Ennek keretében került sor az élelmiszergazdaság versenyképességének mérésére alkalmas módszertani rendszer kidolgozására, majd továbbfejlesztésére. Az általa vezetett kutatói team új fejezetet nyitott a kvantitatív elemzési módszerek hazai mezőgazdasági alkalmazásában.

Az 1980-as évek végétől tevékeny résztvevője az Európai Unióhoz történő csatlakozás agrárgazdasági feltételrendszere kidolgozásának. 1996-tól az agrár- és vidékfejlesztési témakör koordinátora, a kormány munkáját segítő Integrációs Stratégiai, illetve az Integrációs Fejlesztéspolitikai Munkacsoportban. E kutatói közösség az ő vezetésével mintegy hatvan tanulmányban végezte el és publikálta az előnyök és hátrányok elemzését, összegezte a magyar agrárpolitika által követendő csatlakozási stratégia gyakorlati teendőit, s adta át ezeket a munkákat a döntésre hivatott mindenkor kormányzati szervek számára is. Mindezen kutatási eredményeket igen jól hasznosítják az agrárgazdaságtan és az agrárpolitika témakörében oktató és a tudományos továbbképzésben tevékenykedő egyetemek és főiskolák.

Az utóbbi években kutatásai elsősorban az aktuális agrárpolitikai kérdésekhez kapcsolódtak, mindenekelőtt az Európai Unió agrárpolitikájának hazai adaptációjához, az európai agrárgazdaság új stratégiájának tudományos megalapozásához, valamint a versenyképesség javításának az EU-tagsággal összefüggő problémáinak feltárásához.

Tagja volt az MTA Agrárgazdasági Szakbizottságának, az MTA Táplálkozástudományi Szakbizottságának és Agrárközgazdasági Doktori Tanácsának, az Országos Akkreditációs Bizottság Közgazdasági Szakbizottságának, valamint az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottságának. A legfontosabb megbízatása 1996 óta az Integrációs Stratégiai és Fejlesztéspolitikai Munkacsoportban végzett koordinátori szerepkör, ahol az Agrárgazdasági Témacsoportnak volt a vezetője. Elnöke volt a Magyar Agrárközgazdasági Egyesületnek és az Erdei Ferenc Társaságnak is.

Kutatásai a legutóbbi években elsősorban az aktuális agrárpolitikai kérdésekhez, mindenekelőtt a versenyképességnek, az EU-tagsággal is összefüggő problémáknak a feltárására irányultak. Az utolsó évtizedben Délkelet-Ázsia társadalmi és gazdasági kérdéseit is vizsgálta.

Publikációinak nagy részét magyarul, mintegy egyötödét pedig német és angol nyelven jelentette meg. Zömmel társszerzőkkel írott könyveinek száma félszáz, a nagyobb terjedelmű – kiadványokként terjesztett – tanulmányoké mintegy száz, a különböző folyóiratokban megjelenteké több mint kettőszáz.

Nemzetközi kapcsolatai elsősorban német nyelvterületen voltak, elsősorban a bonni, a giesseni, az osnabrücki, a münsteri, a zürichi egyetemekkel, a német Ost-West-Kolleggal, a hallei IAMO-val, az Európa Házak hálózatával.

Záró gondolatként érdemes ide idéznünk a 2010-ben Varga Gyula szerkesztette *Erdei Ferenc emlékezete* című válogatott írásokat és visszaemlékezéseket. Ebben Varga Zsuzsanna készített Erdei Ferenc három kortársával interjút, többek között Varga Gyulával is, aki így emlékezett erre a meghatározó kapcsolatra: „Az én történetem nagyon egyszerű, mert engem Markos György professzorom ajánlott be hozzá gyakornoknak, s már az első találkozáskor eldől, hogy elfogad munkatársának. Akkor nem is nagyon éreztem, hogy megütöttem a főnyereményt!” Hasonlóan érezhettek azok az intézmények és emberek is, akik Őt megismerhették.

Varga Gyula útja, tevékenységének hatása széles körű; sok területen gyakorolt inspirációt a honi és külföldi kollégákra, speciális kutatási tevékenység folytatására, vagy éppen a közéleti munka kifejtésére. Sok intézményben dolgozott, azok eredményeit gazdagította.

Most pályatársai, kollégái, az egykori Kaposvári Egyetem és a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottsága búcsúzik volt tagjától, emlékének tisztelettel adózva.

Szávai Ferenc Tibor

NYAKAS MIKLÓS EMLÉKEZETE

Nyakas Miklós (Gyula, 1942. október 16. – Hajdúböszörmény, 2020. szeptember 13.) életét és munkásságát egyaránt meghatározta a hajdúság: évtizedeken keresztül a hajdúböszörményi múzeum igazgatója lehetett, s családjának hajdúnánási származása és történeti érdeklődése egyaránt a kiváltságolt katonaréteg kutatására vezette.

Fiatalkori évei Debrecenhez kötődtek, ahol az egyik legkiválóbb gimnáziumban, a Faze-kasban folytatta tanulmányait. A Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–történelem szakán 1966-ban végzett, majd néhány évig Sárospatakon, a II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban tanított. Bölcsészdoktori értekezését 1974-ben, a KLTE Bölcsészettudományi Karán védte meg.

1970-től dolgozott történész-muzeológusként, s 1976-tól lett a Hajdúsági Múzeum igazgatója. A debreceni tudományossággal kapcsolatai megmaradtak, hiszen Szendrey Istvánnal közösen írták meg Derecske történetét; Nagy Lászlót (de Kovács Ágnest, Rácz Istvánt, Orosz Istvánt, Papp Klárát és Szabadi Istvánt is) többször hívta előadni Hajdúböszörménybe, közös könyvük is megjelent (Nagy László – Nyakas Miklós: *Hajdútisztesség tüköre*. Hajdúböszörmény 2001). Radics Kálmán levéltárigazgató közeli munkatársaként egyik gondozója lett a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár által kiadott, „Bocskai titkos levéltára” alapján készült kiadványnak (*Iratok Bocskai István és kora történetéhez*. Debrecen 2005 [Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VI.]), amelyet a tudós hadtörténész fedezett fel a herceg Esterházyak levéltárában, de évtizedekkel korábban csak részben tett publikussá. Az 1980-as években több éven át munkatársa volt a KLTE Középkori és Koraújkori Tanszékének, így jó néhány levéltáros-történész kolléga neki köszönheti pályája kedvező indíttatását. Még 2000 után is meghívta szemináriumot vezetni a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete.

Munkásságának szinte minden területét meghatározta a múzeum és a hajdúság kutatása. Olyan elődök munkásságának volt folytatója, mint Szabó István, Balogh István, Orosz István és Rácz István. Őt nem elsősorban a hajdúk eredete foglalkoztatta vagy a hajdútelepülések sorsa a kiváltságolásig, hanem a Bocskai fejedelemtől elnyert „nagy hajdúkiváltság” értelmezése, kiadásának körülményei, s főleg a kiváltságot nyert hajdúnépesség további sorsa. A kutató szerencséje, hogy az évfordulók időnként hozzájárulnak az érdeklődés felkeltéséhez egy-egy téma iránt, s az egyébként is szorgalmas szakember ekkor kap nagy lehetőséget az évek során összegyűjtött anyag megírására, a kutatási eredmények kiadására. Nyakas Miklós esetében arról van szó, hogy a Báródságról szóló munkájában (A Báródság nemessége a XIX. század elején. *Bihari Múzeum Évkönyve* IV–V. Berettyóújfalu 1986. tanulmány, majd 2001-ben könyv formájában is: *Eltűnt iratok nyomában. Egy hajdanvolt kiváltságolt kerület, a Báródság*. Hajdúböszörmény 2001), amely témából több előadást is vállalt, még a bihari kisnemesi igazgatás sajátosságait vizsgálta, miközben 1980-ban kiadott írása már a Hajdúkerület tisztségviselőjét mutatta be (*Sillye Gábor – A szabadságharc kormánybiztosa, a Hajdúkerület utolsó főkapitánya 1817–1894*. Hajdúböszörmény 1980). A nemesi vármegye és a nemesi igazgatás viszonyát, a hajdúk településeinek igazgatási önállóságát szinte egyazon időben elemezte, ami jobban érthetővé tette az össze-

függéseket és megerősítette következtetéseit. Saját vizsgálatai vezették el a hajdúvezérek életútjának kutatásához (például *Nagy András hajdúgenerális*. Biharnagybajom 2008), az első hajdúkapitányok által kapott adományok értelmezéséhez (*Hajdúböszörmény a múlt időkben. Hajdúböszörmény története*. Hajdúböszörmény 2000; Újabb adatok a szoboszlói hajdúk telepítéséhez és eredetéhez. In *Történeti Tanulmányok XXI*. Szerk. Bárány Attila – Papp Klára. Debrecen 2013; Mierové rokovania na krupinskom sneme. In *400. výročie krupinskeho snemu 1605–2005 / A hajdúkapitányoknak adott kiváltságlevél*. In *A korponai országgyűlés 400. évfordulója*. Szerk. KÓNYA, Peter – LUKÁČ, Miroslav. Krupina 2006), a második hajdúfelkelés okainak és körülményeinek vizsgálatához, a kiváltságolt hajdúvárosok lakóinak nemesi identitásának vizsgálatához, s végül a Hajdúkerület kialakulásának, történetének elemzéséhez és státútumainak kiadásához (*Hajdúkerületi státútumok 1696/8 – 1844*. Hajdúböszörmény 2003 [Studia Oppidorum Haidonicalium X.]). Álláspontja szerint a kiváltságolt hajdúvárosok számára a török uralom utáni időszak hozott minőségileg új korszakot, hiszen ekkor született az első megyei státútum, „amely 1698. november 22-ével létrehozta a Hajdúkerületet”. A megyei közgyűlés, amelynek tagja volt, ezt a napot fogadta el a megye napjává.

Folyamatosan adta elő eredményeit a régió konferenciáin a kiváltságokról, a hajdúkerületről, az országgyűlési szerepvállalásról (az MTA konferenciája: *A hajdúk nyomában – Régiónkutatás és emlékeztörténet*. Szerk. Csiszár Imre és Novák Ádám. Hajdúnánás 2016; Hajdúk története – hajdúk emlékezete. In *Történeti Tanulmányok XXI*. Szerk. Bárány Attila és Papp Klára. Debrecen 2013; Vármegyék és szabad kerületek 1–2. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei* 27. Debrecen 2001), jelentette meg azokat tanulmánykötetekben (Bocskai és a hajdúk viszonyáról például: „Nincsen nekünk több hazánk ennél”. *Tanulmányok a Bocskai felkelés történetéből*. Szerk. Ifj. Barta János – Papp Klára. Budapest 2004; *Publicationes Universitatis Miskolcensis*. Sectio Philosophica, tomus XIII. – fasciculus 2. Szerk. Horváth Zita. Miskolc, 2008; *Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára – Jeney Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen 2009), illetve maga is rendezett olyan tudományos tanácskozásokat, amelyeknek anyagát kiadta (a „Bocskai szabadságharc 400. évfordulója” című kiadványsorozat sorozatszerkesztője volt, *A hajdúváros Böszörmény* című kiadványt a hajdúk Böszörménybe telepítésének évfordulóján szervezett konferencia nyomán adta ki [Hajdúböszörmény, 2010. Közzolgálati Füzetek 5.]; a „Studia Oppidorum Hajdonicalium” sorozat, a *Hajdúsági Közlemények*, a *Hajdúsági Múzeum Évkönyvének* kötetei). A megyei közgyűlés tagjaként aktív résztvevője volt a Bocskai-évforduló megünneplésére létrehozott bizottságnak, amely a könyvkiadason túl több helyen emléktábla- és domborműállítást (Várad, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Kassa), konferenciák szervezésében való tevékenykedést bízott rá, és amely több évre meghatározta a hajdúkutatókat, s jelentősen és jótékonyan hatott a hajdúk emlékeztetének alakulására.

Múzeumigazgatóként a Hajdúsági Múzeum tudományos rangjának megteremtését tűzte ki célul, amelyet – a kiadványok, konferenciák, tudományos szerepvállalás ismeretében – szorgalmas és eredményes munkával igyekezett megteremteni. Egy évvel ezelőtt Barak Beáta újságírónak, a *Hajdú-Bihari Napló* munkatársának beszélt legújabb kutatásairól: „Egyháztörténettel is foglalkozom a reformáció kapcsán, 400 év református lelkészeit igyekeztem összeszedni Hajdúböszörményben. A tanulmány kész, lexikonszerű, rövid életrajzzal, működésük értékelésével mutatja be lelkészeinket.” A presbiterként is tevékenykedő Nyakas Miklós szerényen nem beszélt arról, hogy ekkor már nemzetközi szinten is bemutatta kutatásait, amikor a 2017 decemberében Eperjesen megtartott nemzetközi reformáció konferencián adott elő (*Reformation in Mittel-Europa I-II*. Szerk. KÓNYOVÁ, Annamária – KÓNYA, Peter. Prešov 2018 [2019]).

Munkásságát ránk maradt jelentős számú publikációja, az általa segített tanítványok, s a tudományos és közéletben szerzett barátai örököltik át az utókorra.

Papp Klára

MAUL-LINK DÓRA: TOLNA VÁRMEGYE MEZŐVÁROSAI 1828-BAN

Tolna megye történetének forrásai. Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára,
Szekszárd 2020. 138 o.

A szerző a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltárának főlevéltárosa. Érdeklődési és kutatási körébe tartozik Tolna megye 19. századi történelmének vizsgálata, többek között kiállítást is szervezett az 1848/49-es szabadságharc megyei eseményeivel kapcsolatban. A recenzió tárgyául szolgáló kötet is, bár más jellegű, de illeszkedik a Tolna megye történelmével foglalkozó sorba. A kötet bevezetőjében a szerző részletesen ismerteti az 1828. évi országos összeírás (*regnicolaris conscriptio*) előzményeit, célját és lebonyolításának módját, egyúttal pedig jelentőségét is kidomborítja. Az összeírás részleteiben történő vizsgálata számos kutatási irányt kijelöl, illetve folyamatban lévő kutatásokhoz nyújthat további inspirációt.

A szerző egészen az 1696. évi portaösszeírásig visszanyúl, majd az 1715-ben és 1720-ban végrehajtott adatgyűjtéseket követően évente lebonyolított megyei adóösszeírásokat is vázolja. Hangsúlyozza, hogy ez utóbbiak a megyék egyéni akciói voltak, ebből következően az így kapott adatok egymással nem vethetők össze. Az 1790–1791. évi országgyűlés ugyan létrehozta az országgyűlési bizottságokat, ám ahogy a legtöbb esetben – az adóügyi bizottság működése sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.¹ Az adóösszeírás ügye az 1802. évi országgyűlésen is felmerült, az 1825–1827. évi pozsonyi gyűlésig azonban nem született végrehajtási utasítás.

Az 1828. évi összeírás célja az adókivetés újbóli rendszerének kidolgozása volt, mivel az első reformországgyűlésen meghozott VII. törvénycikk a hadiadó és hadiségely teljesítéséről komoly problémákat okozott a lakosságnak. Mivel minden megye alapvetően csökkenteni szerette volna a *contributio* és a *subsidium* mértékét, ezért saját nehézségeik és negatív körülményeik felnagyítása állt érdekükben. E téren nagyon érdekes lehet annak további vizsgálata, hogy a megyei tisztviselők milyen módon próbálták meg elérni ebbéli céljaikat, milyen módszerek álltak rendelkezésükre, ki tudták-e és ha igen, hogyan használni kapcsolatrendszerüket. E kérdéssel függ össze szorosan az is, hogy vajon az összeírás elvégzésére kijelölt, sok esetben táblabírói ranggal rendelkező személyek számára mekkora presztízst jelentett az adatgyűjtésben való részvétel, segíthette-e adott esetben társadalmi előmenetelüket. Az összeírás fontossága kapcsán mindenképpen megemlítenéd, hogy maga a nádor is felhívta erre a figyelmet; pontos és folyamatos munkavégzésre szólított fel, és elvárta a jelentések bizonyos időközönként (két hónap) történő megküldését.

A Tolna megyei adatfelvételben közreműködő összeírók – mint megtudjuk a szerzőtől – Heves és Külső-Szolnok megye által választott személyek voltak, miközben Tolna megye pedig Békés megyébe küldött táblabírókat összeíróként. A megyei és külső összeírókon kívül

1 Ezzel párhuzamban megemlíthető, hogy az országgyűlés ígéretet tett egy népszámlálás lebonyolítására, arra azonban a későbbiekben nem került sor.

azonban még számos személy (bíró, jegyző, esküdtek stb.) vett részt kisebb-nagyobb mértékben az adatgyűjtésben.

A szerző a kiadvány témájának bemutatását követően röviden vázolja a kötet ötletét, keletkezésének körülményeit és felépítését is. A legnagyobb motivációt minden bizonnyal az 1828. évi összeírás anyaga jelentette, amely teljes egészében fennmaradt, és – a korábban leírtak ismeretében – jelentőségét itt már nem szükséges részletezni. Egyedül a Dombóvári járás anyaga volt hiányos, de a szerző rendelkezésére bocsátották a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára gyűjteményében található digitális másolatot, így azt pótolni tudta. A mű egy olyan nagyszabású sorozat első köteteként jelent meg, amely minden megyei település bemutatását célul tűzte ki. Jelen munkában a megye 107 települése közül 18 mezőváros² került feldolgozásra. A kötet az egyes településekre vonatkozó összefoglaló részt tartalmazza, amelyet az összeírás táblázatos részét követően jegyeztek fel. Fontos, hogy a mű forráskiadvány lévén közzéteszi az eredeti latin nyelvű szöveget is, amelyet minden esetben követ annak magyar átirata, így akár a kettő össze is hasonlítható egymással. A latin nyelvű szövegben előforduló helyesírási és tollhibákat a szerző lábjegyzetben közli az olvasóval. A kötet egyéb technikai jellegzetességeit, amelyek az egyértelmű használat miatt lehetnek fontosak, a bevezető végén röviden részletezi.

Mint ahogy magát az adatgyűjtés lebonyolítását, az azt végző táblabírók közreműködését illetően is több kérdést fel lehet tenni, úgy az összeírással kapcsolatban is felmerül néhány észrevétel. A Tolna megyei települések egymással történő összehasonlítása felveti az 1828. évi országos adatok összehasonlításának izgalmas kérdését. Mivel az adatfelvétel munkapéldányán kívül egy másolat készült az ország (nádor) és egy a megye használatára, így feltételezhető, hogy minden megyéről hasonló minőségben állnak rendelkezésre az anyagok, amelyek kutatása és publikálása számos adalékkal szolgálhat a település-, társadalom- és gazdaságtörténettel foglalkozó kutatók számára. Másrészt a hasonló természeti adottságokkal rendelkező települések között is számos különbség felfedezése lehetséges. A szerző az azonos jogállású települések között (jelen esetben mezővárosok) megfigyelhető nagy különbségekre hívja fel az olvasó figyelmét; ezek magyarázata szintén további érdekességekkel szolgálhat. Valamint az 1828. évi országos összeírás adatainak összehasonlításával többek között sokkal inkább láthatóvá válna, hogy melyek voltak a korabeli Magyarország leggazdagabb, legtöbb bevétellel rendelkező és legjelentősebb települései. Az összeírás táblázatos részére csak utalás történik a kötetben (a munkának nem volt célja a táblázatok közlése), ugyanakkor a közölt összefoglaló részekben előforduló adatok, valamint a táblázatokban lévő számok adatbázisba történő rendezése sokkal könnyebben kezelhetővé tenné az 1828. évi összeírás települési adatainak kutatását, megyei összesítését, azok összehasonlítását és országos viszonylatban történő elemzését. Viszont még említést kell tenni a nevezett összefoglaló részek felépítéséről és azok kutatási-hasznosítási lehetőségeiről.

Az egyes települési összefoglalók településtől függetlenül azonos módon épülnek fel. E részek elején szinte minden esetben a kézművesek kapnak helyet, akik között talán csak iparosokat keresnénk, de meglepő módon halászok és sörfőzők is szerepelnek közöttük. Néhány esetben a kézműveseket megelőzik a kereskedők, akiket osztályozási csoportokba osztottak az összeírók. Az összeírás rendkívül részletes, hiszen az adott településen működő különböző foglalkozású egyéneket (kézművesek) egytől egyig összeírja, így teljes képet kap az olvasó a település foglalkozási viszonyait és arányait illetően. A kereskedők beosztásánál

2 Báta, Bátaszék, Bonyhád, Dombóvár, Döbrököz, Földvár (ma: Dunaföldvár), Hőgyész, Ireg (ma: Ireg-szemcse), Kölesd, Ozora, Paks, Pincehely, Regöly, Simontornya, Szakcs, Szekszárd, Tamási és Tolna.

(negyedosztályú, harmadosztályú stb.) nem áll rendelkezésre bővebb információ, és sajnos az sem derül ki egyértelműen, hogy mi alapján sorolták a kereskedőket az egyes csoportokba, de valószínűleg a jövedelmük miatt. Az ezt követő rész tartalmazza a mezőváros jogállásával kapcsolatos fontosabb információkat, amelyek kiválóan alkalmasak arra a szerző által is megjelölt összehasonlítási lehetőségre, hogy egy-egy településnek milyen kedvezményeket sikerült elérnie földesurával szemben vagy vele kiegyezve. Ezek közül a kontraktuális mezővárosokat (például Bata, Szekszárd) kell kiemelni.

Az összefoglaló részek legjelentősebb eleme a település szántóföldjeinek vizsgálata. Adóösszeírás lévén ez magától értetődő, és ez a részletességben is megmutatkozik. Feljegyzésre került a termelési mód, terület, az elvetett növények (többnyire gabonafélék) fajtája, azok termelési, trágyázási és piaca szállítási költsége, valamint a várható haszon is. A szántók elemzését követően a rétek és kaszálók pénzhozamának megállapítása következett, ahol többek között figyelembe vették a Duna esetleges áradásának következményeit is. Ezt követte a szőlő- és bortermelésből, az állattartásból (tehenek) és a legelőkből származó jövedelem megállapítása. A szőlőművelésnél kerül több helyen is említésre a „bor átlagos ára” félmondat, illetve az ehhez rendelt konkrét számadatok, amelyek azonban meglehetősen eltérőek. Ebből – illetve a fentebb említett tevékenységek településenként változó pénzbeli vonatkozásaiból is – fontos összehasonlításokat lehet elvégezni az egyes települések, és – ha az országos összevetést nézzük – megyék árviszonyait illetően, ez pedig kimondottan szükséges a korszak ártörténetének módszeres feltárásához is. A kötet szerzője kiemeli, hogy mind a gabonatermesztéssel, mind a rétek hasznosításával, a szőlőkkel, a tehenekkel összefüggő költségekből történő átlagok képzésére a valós adatokon alapuló adók kivetése miatt volt szükség. Az összeírás az említetteken túl kiváló forrásbázisként szolgál arra nézve is, hogy e tizennyolc Tolna megyei település lakossága milyen területen és miből élt, hogyan és milyen eredménnyel végezte mezőgazdasági tevékenységét, sőt még a katonaság okozta terhek (kiadások, porció, előfogat) is megjelennek az összeírásokban, amelyeket a megyék igyekeztek minél nagyobb tehernek feltüntetni.

Összességében véve a forráskiadvány-sorozat első kötete, illetve az abban szereplő adatok számos kutatási területen felhasználhatók, így mindenképpen pozitívként kell értékelni a kezdeményezést, amely remélhetőleg tovább folytatódik, és más megyei levéltárakat is inspirálni fog az 1828. évi összeírás települési adatainak megjelentetésére.

Horváth Balázs

OROSZ ISTVÁN: TANULMÁNYOK AZ ALFÖLD MEZŐGAZDASÁGÁRÓL

(Speculum Historiae Debreceniense 30.)

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 30. Sorozatszerkesztő: Papp Klára
Debrecen 2020. 345 o.

Aligha lehet olyan ága, irányzata a hazai társadalomtudományoknak, amelyik valamilyen módon előbb-utóbb ne ütközne bele egyszer csak az Alföld kérdésébe. A magyarországi nagytájak (Dunántúl, Alföld, Erdély, Felvidék stb.) mindig is érdekelték a kutatókat, legyen az akár néprajzi, gazdaságtörténeti (azon belül agrártörténeti), társadalomtörténeti, antropológiai, szociológiai vagy éppen szépirodalmi (szociográfiai) megközelítés. Sok nagy kutatója volt

már korábban is az Alföldnek. Hadd emeljük ki közülük Györffy Istvánt, Erdei Ferencet, Szabó Istvánt, de azt is, hogy a debreceni egyetem szakembergárdája mindig is élen járt az Alföld agrártörténeti, agrártársadalmi kutatásaiban, amit számtalan városmonográfia, helyi uradalomtörténet, tájtörténeti alkotás stb. bizonyít. E térség kutatásának meghatározó személyisége Orosz István akadémikus is, akit a hazai gazdaság- és társadalomtörténet olvasóinak, kutatóinak nem kell külön bemutatni, hiszen mintegy hatvanéves kutatói munkája alatt számtalan könyvet, könyvfejezetet, szaktanulmányt írt és jelentetett meg az alföldi agrárium kérdéseiről, a magyar gazdaságtörténet/agrártörténet folyamatairól, nem is beszélve arról a tekintélyes mennyiségű konferencia-előadásról, témavezetésről, lektori munkáról, bírálatról, amelyekkel befolyásolta több generáció szakmai munkáját. Kétségtelen, hogy az Alföld egy külső szemlélőnek első ránézésre nem tűnik túl izgalmas szakmai kérdésnek, mégis sokszínűségével, változatosságával, (főleg) a lecsapolások előtti változatos határhaznátaival, művelési rendszereivel, agrártársadalmi sajátosságaival rengeteg olyan kérdést vet föl, amelyek nélkül Magyarország egészének története nehezen érthető meg. Joggal írhatta Orosz István profeszszor már az előszóban (s ezt a recenziens is így gondolja), hogy „...meggyőződésem, hogy az ország gazdasági, társadalmi története csak a tájak történetének együtteséből ismerhető meg”, vagyis hogy az Alföld mezőgazdasága nélkül nehéz bármilyen érdemi elemzést is írni Magyarország gazdasági és társadalmi változásairól.

A 345 oldalas kötet tizenkét olyan, az Alföldről szóló agrártörténeti tanulmányt tartalmaz, amelyek 1963 és 2015 között születtek. Köztük egy olyan is előfordul, amelyik korábban csak németül jelent meg. A két szélső pontot tekintve több mint fél évszázad van a tanulmányok megszületése között, ami egyben egy sajátos ívet is kirajzol: a kezdeti, Mándok település birtokrendszerének mélyfúrászerű vizsgálatát követően a mezővárosok működésén átívelő, egyre szélesebb és átfogóbb témák felé haladt a szerző. A tanulmányok eltérő terjedelműek: a legrövidebb, szintetizáló feldolgozás hatoldalas, míg a leghosszabb, a Berettyóújfalú 17–18. századi agrárviszonyait bemutató munka kilencven oldalt tesz ki. Valamennyit végigkíséri ugyanakkor a mintaszerű forráshasználat, a latin, magyar nyelvű levéltári források szakszerű értelmezése, az interdiszciplináris kutatási eredmények beemelése a történeti elemzésbe, a széles körű szakirodalom-használat. De legalább ennyire megfogja az olvasót a széles szemléleti horizont, a régmúlt folyamataiból a mai hatásokra való következtetések, a racionális okfejtések, és annak tolmácsolása is, hogy sokszor nehéz észszerű magyarázatokat adni, s néha csak következtetni tudunk a változásokra, folyamatokra.

Már a tanulmánycímekre ránézve is látszik, hogy a szerzőt különösen azok az agrártörténeti sajátosságok érdeklik, amelyek főleg az Alföldre jellemzők. Több téma vissza-visszatér a tanulmányokban. Ilyen például, hogy a folyószabályozásokig a térség elsődleges gazdálkodási ága az állattartás; a parlagolás rendszerének, működésének vizsgálata; a tanyásodás; a mezzei kertek; az agrártársadalom rendszere stb. Ezek persze össze is függenek, mindegyik téma olyan, amelyről nagyon sok tévhit és merev ítélet szokott előfordulni, ezért is nagyon jó, hogy részletes információkat kapunk e rendszerekről.

A kötetben szereplő tanulmányok közül főleg azok, amelyek egy-egy nagyobb település gazdasági rendszerét vizsgálják, kiválóan mutatják az állattartás jelentőségét az adott társadalom életében. Orosz István bár agrártörténetet ír, de számára az agrárgazdaság és a helyi társadalom nem elválasztható kérdéskör, hiszen világosan láttatja és bizonyítja, hogy az adott település vagy térség társadalmi viszonyai jelentős mértékben a mezőgazdaságból származnak: a vagyon alapja az állatok birtoklása, a földhasználat mértéke, a szőlő- és bortermelés lehetősége stb. Egyértelmű, hogy az agrárium működési rendszerének tudományos elemzése egyben egy agrártársadalmi képet is kirajzolhat. Böszörmény 15–16. századi változásainak vizsgálatából azt szűrhetjük le a szerző, hogy a földművelés mellett a városi lakosság – már a haj-

dúk letelepítése előtt is – valószínűleg jelentős mértékű állattartással is foglalkozott (41.), ami persze az adófizetési sajátosságok miatt közvetlenül nem bizonyítható, de a pusztai állattartás léte nagyban valószínűsíthető (45.). Még tisztábban látszik ez Berettyóújfalú történetében, ahol már a 17. században is egy-egy földműves család esetében 4-6-8 igásállatot is ki lehetett mutatni; a haszonállatok birtoklása ugyanakkor erős vagyoni különbségekre is utalt a különböző társadalmi csoportok között (164.). A mezővárosi gazdálkodók számára a 18. században egyre erősebbé váltak a piaci hatások: a nagyváradí és debreceni hatások eredményeképpen egyre inkább az árutermelés felé fordulhattak a lakosok. „Az állattartás fontosságát tehát részben az igásállatok, részben a piacra vihető tökmearha adta” – írja a szerző, megállapítva azt is, hogy a legfontosabb állatfajta egyértelműen az ökör volt (183–184.).

Szorosan kapcsolódik ehhez a ridegtartás kérdése, amit mind a mezővárosok, mind a tanyasi gazdaság („rideg tanya”) szempontjából megvizsgál a szerző. Fontosnak érezzük azokat az agrártörténeti elemzéseket, amelyek segítenek eloszlatni a megcsontosodott nézeteket (lásd: a szürke magyart télen a szabadban tartották, amely aztán kikaparta magának az eleséget). Orosz István tanulmányaiban részletesen bemutatja a ridegtartás körülményeit, a hideg tél elleni védekezés lehetőségeit, az enyhelyek kialakítását, a szénával történő etetést, az ehhez kapcsolódó foglalkozási tényezőket stb.; ugyanakkor rámutat arra is, hogy hol voltak a különbségek az intenzív, istállózó tartáshoz képest. Sokszor előkerülnek azok az alföldi városi sajátosságok, amelyek – akár több tucat egyéb települést is magukba olvasztva – a tágas határra, a török utáni csekély népességre s az állattartás kapcsolatára utalnak. A pusztai legeltetés sokszor hosszú időn át e hatalmas térségek legfontosabb hasznosítási formáját jelentette. Érdemes hosszú távon is elgondolkodni azon az összefüggésen, miszerint a gazdálkodás „...a hagyományos állattartó rendszerben nem a szántóföld, hanem a takarmányt adó terület, a szénatermelő saltus (gyepterület) körül szerveződött” (293.).

Az Alföldet ma az átlagember, de még a szakma is sokszor olyan területnek látja, amely elszikesedett, homokos területtel bír, amelyet néha megtör egy-egy falu, város vagy folyó látványja, s a hozzákapcsolódó fő gazdálkodási ág a gabona- és kukoricatermelés, esetleg néhol a birkatartás. Ez a 19. század második felében, 20. század első felében kialakult helyzetet mutatja, „...ekkor vált ugyanis az Alföld aranykalászt lengető rónává, a magyarországi gabonatermelés területévé” (292.). Az egyhangú és szürke képet az 1950 utáni szocialista iparosítás persze módosította, amikor is az alföldi városok is ipari központok lettek, a rendszerváltás óta pedig leginkább már szolgáltatási központtá váltak. A kötet tanulmányai viszont a hajdani valóság állapotába vezetik vissza az olvasót. Az 1870-es évek előtt, mielőtt a folyószabályozási munkák megindultak, az Alföldön hatalmas állandó vagy ideiglenesen vízzel járt térségek alakultak ki. A szerző legtöbbször a Sárrét vidékét, az Érmelléket, a mellettük lévő mezővárosokat említi, de szóba kerül a Felső-Tiszavidék, a Rétköz, a Bodroghöz stb. is. A múltban az ilyen területeken természetesen korlátozottak voltak a gazdálkodási lehetőségek, ebből következően igen színes, sokoldalú gazdálkodás és tájhasznosítás valósult meg. Az árterületeken létrehozott vetések utáni betakarítás mindig erősen bizonytalan volt. Orosz István professzor élvezetes leírásokat ad a vízjárta területekről, az ott folyó gazdálkodásról, az életmódról, felhasználva a korabeli, különböző célból készült földrajzi vagy történeti-statisztikai leírásokat (Bél Mátyás, Csaplovics János, Berzeviczy Gergely stb.), akárcsak az általa jól ismert néprajzi irodalom eredményeit is. Elemzései azt bizonyítják, hogy „...az alföldi gabonatermelés a 18–19. század fordulójáig legfeljebb az önállótást biztosította, de a gabona nem volt az Alföld legfőbb terméke” (292.). Mindez persze az ország kivételében is világosan látszódott, hiszen a reformkor közepén a külföldre került termékeink mintegy 60%-a élőállat és egyéb állati termék volt (többek között gyapjú). A tájálalakítások, a folyószabályozások kö-

vetekzményei közül két hosszú távú hatásra hívja fel a figyelmet: az egyre sűrűbben megjele-nő s nagy pusztításra képes aszályra, valamint a szikesedésre (299.).

Kiemelt fontosságúnak érezhette a szerző az alföldi agrárium szempontjából nagyon lé-nyeges parlagoló gazdálkodás kérdését, amelyről önálló tanulmány is született (51–79.), ugyanakkor az egyes települések (mezővárosok) gazdálkodásának bemutatásakor sem volt megkerülhető. A hagyományos történeti irodalom a parlagoló művelésre mint egy elmaradott gazdálkodási formára tekintett, amely szükségképpen vezet majd a két- és háromnyomásos rendszerhez, vagyis egy intenzívebb jellegű gazdálkodási rendszerhez. A 18–19. századi or-szágos adóösszeírások (1715, 1720, 1828) elemzéséből is azt lehetett kiolvasni, hogy a parla-golás háttérbe szorult, s egyre inkább a nyomásos rendszer, majd később a 19–20. század for-dulójára már a vetésforgós rendszer vált meghatározóvá. A nagy számok alapján ezt még le-het is így látni. Orosz István tanulmányai azonban ennél mélyebb összefüggésekre is fényt derítenek. Rámutat arra, hogy a „...nyomásos földhasználati rendszerekkel szemben az Alföld jellegzetes határhásználatát a szállásföldek határozzák meg...”; illetve hogy a szállásföld-es gazdálkodás „a határhásználatban egyáltalán nem valami primitív rendszertelenség, ha-nem a tiszta nyomásos határhásználatnál olykor sokkal bonyolultabb, de jól követhető és az állattartó rendszer céljainak jól megfelelő struktúra és rendszer érvényesül” (16.). A parlagoló rendszert bemutató tanulmány a kötetnek olyan írása, amely a nyugat-európai földhasználati formák bemutatása után elemzi a hazai gyakorlatot, értékelve az eddigi szakirodalom ered-ményeit, majd pedig egy jól körülhatárolt településcsoport esetében megvizsgálta az alföldi gyakorlatot. A szerző világosan jelzi a parlagoló technikák terjedésének feltételeit: tágas ha-tár, csekély népesség (családszám, népsűrűség). A parlagolás terjedését a 18–19. század for-dulójának hazai leíró történeti irodalma is egyértelműen mutatta. Érdemes arra is utalni, hogy az alföldi nagyobb városok olyan nagy határral rendelkeztek, amelyekről egy-egy dunántúli város nem is álmodhatott; ez a több tízezer holdtól akár a 150–160 ezer holdig is terjedhetett. Nem véletlen tehát, hogy a szerző szerint „A rendelkezésünkre álló szórványos adatok arra utalnak, hogy Alföldön vannak olyan települések, amelyeken kontinuus volt a parlagolás” (64.). Ismerjük persze az államhatalom azon törekvését, amellyel az ugarnyomásos rendszert kívánta bevezetni a 18. században. Mindenesetre tény, hogy a nagy határú településeken sa-játos, többéves parlagoló vetésforgók alakultak ki, de az ugarnyomás elkerülésének legfőbb formája a határ övszerű átalakítása volt (67.). Orosz István rámutat arra is, hogy a parlagolás-nak volt egy nagy előnye is a nyomásos rendszerrel szemben, mégpedig az, hogy a nyomásos rendszerben egy-egy gazda földjei számtalan parcellában helyezkedtek el a falu határában, amelyeket majd az 1850–1860-as évek birtokrendezései során tagosítottak. Ezzel szemben a parlagoló rendszerben egy tagban voltak a földek, vagyis ebből a formából hamar létrejöhe-tett a tanyás gazdálkodás (70.). Egészében véve: „...az alföldi parlagoló gazdálkodást a kor-társaktól eltérően egyáltalán nem tekinthetjük csak a maradiság jegyének” (71.).

Érdekesek a kötetnek azok a tanulmányai, amelyek többek között az alföldi kertekről és a kertművelésről szólnak. A kertművelést az átlagos közember nem igazán szokta az Alföldhöz kapcsolni, leszámítva a filoxéra utáni szőlészetet (Kecskemét mellett Helvécia) és a 20. szá-zadi nagy gyümölcsös telepítéseket. Orosz István tanulmányai viszont világosan igazolják a kertgazdálkodás létét a korábbi időkre vonatkozóan. A kertet általában (például a dunántúli területeken) a beltelekhez szoktuk kapcsolni. Ezzel szemben a szerző rámutat arra, hogy a külterületeken lévő ún. „mezei kertet rendszere az alföldi települések gazdálkodásának elvá-laszthatatlan része volt a 19. század második feléig, a hagyományos termelési rend és életmód felbomlásáig” (146.). Az ilyen mezei kertekben nagyon sok növényt termesztettek az alföldi lakosok, a kenderes kertek mellett kitüntetett helyük volt a dinnyés kerteknek, sőt később a kukoricát is ilyen elkerített keretekben kezdték termelni. A dinnye termelése a 17. századra

nyúlik vissza, az idők során a kezdeti sárga helyett egyre inkább a görögdinnye került előtérbe. Orosz professzor a dinnyés kerteiről szóló tanulmányában említi, hogy például Hajdúszoboszlón 1795-ben mintegy 75 kataszteri holdon termeltek dinnyét, később azonban ennek területe alaposan lecsökkent. Dinnyét általában a feltört gyepföldeken termeltek, elkerítve más termékektől, avagy a kóborló állatoktól. Később aztán váltogatták a kert helyét, egy idő után újra legelőnek használták, míg a kertet máshol alakították ki, tudván, hogy a dinnye főleg a jól trágyázott földben vagy a friss gyeptörésben terem leginkább. Arra is hoz példát a szerző, hogy egyes településeken akár kívülről jötteknek is árendálhattak dinnyeföldeket. A tanulmányból az is kiderül, hogy az alföldi települések számára, ahol „...kevés gyümölcsös-kert volt, a dinnye a legfontosabb nyári gyümölcsök egyike volt”, ugyanakkor egyes tájkozrtek piacra termelt gyümölcsevált (150.). A 19. század második felében, a gabonakonjunktúra előretörésével, a gépesítés és a vetésforgósz gazdaság általánossá válásával a dinnyéskertek is visszaszorultak.

Fontos részét képezik a kötetnek az alföldi mezővárosok agrártörténeti változásait bemutató tanulmányok. Mivel az alföldi térségben nem volt túl sok szabad királyi város, ezért a mezővárosi fejlődést akár tipikus jelenségnek is tarthatjuk. Több időmetszetben is megjelennek az egyes mezővárosokról elemzések. Az első a Felső-Tisza vidék térségének a 14–15. századi folyamatait tekinti át, egy olyan korszakot, amikor nagyon gyorsan szaporodtak a mezővárosok; a vizsgált területen, Debrecenről északra a Tiszaig terjedő vidéken mintegy harminc mezőváros helyezkedett el, amelyek közül a szerző nyolcat vizsgált meg alaposabban. Orosz István professzor bemutatja a térségben létrejött mezővárosok belső működését, gazdálkodási rendszerét. Foglalkozik a vásártartással, a társadalmi szabadság kérdésével, a szabad bíróválasztással, az autonómiával, s megállapítja, hogy korántsem rendelkezett minden mezőváros ugyanazon jogokkal, lehetőségekkel, még a privilégiumszerzés is igen gyakran földesúri segítséggel ment végbe (22.). De az egyértelmű, hogy az árucseré, a vásártartás igen fontos eleme volt a városi fejlődésnek. A vizsgált oppidumok inkább iparos jellegűek voltak, mintsem állattartó vagy bortermelő városok, vagyis jobban hasonlítanak a felvidéki vagy erdélyi típusra, mint a későbbi nagy állattartó alföldi mezővárosokra (27.).

Mátészalka fejlődésének bemutatása számos különleges vonást tartalmaz. Adottságait tekintve eltérő volt a város helyzete a kötetben szereplő más, főleg a Sárrét menti településektől, mert Mátészalka a Nyírség homokján feküdt, az Ecsedi-láp mellett, de a Kraszna közvetlenül nem fenyegette kiöntéseivel a várost, ugyanakkor olyan országúton feküdt, amelyen nagyobb településeket könnyen el lehetett érni. Orosz professzor elemzése szerint Mátészalka bár mezőváros volt, de példája annak is, amikor az ezzel (sok helyütt) együtt járó szabadságokat alig élhette meg a város. Különlegessé tette a város helyzetét az is, hogy egyszerre több urasághoz is tartozott. Arra kereste a szerző a választ, hogy volt-e olyan rétege az újkorban a városi lakosságnak, akik többletet tudtak termelni, s ha igen, mit vihettek piacra. Mátészalka esetében egy olyan várost láthatunk, ahol a gabona mellett egy ideig a szőlő- és bortermelés is fontos szerepet töltött be, a 18. századtól pedig erősödött az állattartás. Tanulmányok az eredmények: Mátészalkán a gazdák akár 8–10%-a is képes volt jelentős mennyiségű gabonát termelni, ugyanakkor a lakosság mintegy negyede nem tudott önálló gazdálkodást folytatni. Ezek a különbségek nagyok, de mégis kisebb gazdasági és társadalmi szélsőségesseget mutatnak, mint például az észak-itáliai városokra készült elemzések (lásd C. M. Cipolla elemzését 1980-ból). Mint számos más mezővárosban, itt igen sokféle jogviszonyban élő polgár lakta a várost. Összefűzte ugyanakkor a kisnemesekből (1784-ben a férfiak 51%-a nemes volt!), jobbágyokból, zsellérekéből, polgárokból stb. álló társadalmat, hogy az óriási többség alapvetően mégiscsak paraszt volt (123. és 141.).

Mátészalkával szemben Berettyóújfalu történeti változásainak bemutatása egy másfajta alföldi fejlődési útra hívja fel a figyelmet. Újfalu esetében meghatározó volt, hogy a 17–18. század fordulójától a település az Esterházy hercegi család derecskei uradalmához tartozott. Ugyanakkor a város határa nem volt nagy, a megszerzett külső birtokokkal együtt sem tett ki többet 16 000 kataszteri holdnál, ám földjének jelentős része földesúri tulajdonban maradt. Ráadásul a falu határa nagyon ki volt téve a Berettyó és a Kék-Kálló áradásainak, ezért komolyabb gazdálkodást csak a magasabban fekvő hátakon, szigetekeken lehetett folytatni, ugyanakkor a víztől megkímélt földek a legjobbak közé tartoztak. Komoly előnyt jelentett a településnek, hogy rajta feküdt az Alföldről a Nagyvárad, a Királyhágó és Kolozsvár felé vezető úton, amely révén jelentős vámbevételei voltak a városnak. A mezővárosi lakosság sokáig a komplex mezőgazdasági kisüzemből élt, földműveléssel, állattartással és más tevékenységekkel is foglalkozott. Ám a 17–18. század során a lakosságnak a társadalmi süllyedés jutott osztályrészül. A szabad foglалásos rendszert egyre inkább felváltotta az osztásos rendszer. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy „Berettyóújfalu abban is különbözött az alföldi mezővárosok többségétől, hogy határhasználat szempontjából a tulajdon határ és a bérelt prédiумok elválaszthatatlan egységet alkottak” (174.). Fontos vonása volt a településnek, hogy a külső határokon voltak a kertek, tipikusan kenderes és füzes kertek. A városban az idők során erősödött az állattartás, hiszen a természettől időlegesen visszaszerzett földek kiváló szénatermelési lehetőséget adtak.

Áttekintésünk után meg kell említenünk a tanulmányokból előtűnő minőségi fogalomhasználatot, az alkalmazott szemantikai rendszert. Az Alföld gazdasági szakírójának, de nyilván másnak is, ha agrártörténetre adja a fejét, sokszor a szavak mögé is kell látnia. Ugyanazok a fogalmak egyáltalán nem azt jelentik az ország különböző pontjain, s még az Alföld területén sem. Jól mutatja ezt a Sárrét és az Érmellék földhasználati viszonyait elemző tanulmány tanulságos sora: „A fenti szövegből annyi az első olvasásra is kiderül, hogy a kaszálók nem a szokványos értelemben használt rétek, az ugarföldek pedig nem a forduló gazdálkodás ugarnyomásai” (89.). Nyilvánvaló, hogy ennek megértéséhez hatalmas tapasztalat és tudás kell, nagyon sok levéltári forrás, néprajzi anyag ismerete, ezek nélkül mély elemzés aligha jöhet létre. A tanulmányok olvasása közben az is egyértelmű, hogy a stílust, a szövegalkotást illetően Orosz István professzorból csak egy van: a nyelvi megoldások, a mondatfüzések, a szórendek, az átvezetések, az értelmezések, a magyarázatok igen komoly nyelvi fölkészültséget, s egyben a fiatalabb generációknak követendő utat is mutatnak.

Egészében véve úgy gondoljuk, hogy Orosz István professzor kötete fontos részét képezi a hazai gazdaságtörténeti irodalomnak. Elemzéseivel olyan fejlődési sajátosságokra hívja föl a figyelmet, amelyek sokszor elűtnek a megszokott nyugatias, piaci értékrenden alapuló fejlődési pályától. Kiderül, hogy a természet ereje hosszú időre meghatározhatta a gazdálkodás rendszerét, s a társadalom és a természeti tényezők sok évszázadon át sajátos szimbiózist alkottak. Ismert persze, hogy a felvázolt alföldi modellt a 19. század második felétől megindult piacosodással gyorsan megváltozott; a lecsapolások, folyószabályozások átalakították a termelés terét, s részben felszámolták a tradicionális életmódot. A gyors átalakulásnak kétségtelesen voltak előnyei, de ma már ismerhetjük azokat az ökológiai következményeket is, amelyek a nyakunkba szakadtak, de amelyek a mai kor emberét újra a természeti értékek újrafelfedezése felé irányítják.

A kötetbe került tanulmányok nagy időtávot, mintegy ötszáz évet fognak át. Mint ahogyan a szerző is említi előszavában, a tanulmányok szövege nem változott, a hivatkozások is az eredeti formában maradtak, azokon változtatás csak akkor történt, ha az intézmények vagy a fondok elnevezései változtak. Úgy gondoljuk, hogy jól mutatja a tanulmányok értékét az időtállóság: a szerzőnek nem kellett az egyes tanulmányok szövegén változtatni. Az írásokat

sok esetben igen aprólékos táblázatok teszik érthetőbbé, vagy éppen hozzák közel az olvasóhoz a korabeli emberek életét. Térképes ábrázolások is segítik az olvasót eligazodni a határhasználat rendszerében. A hivatkozások mintaszerűek, értelmezésük egyszerű. A kötet technikai és szakmai szerkesztése jól sikerült, a levéltári jelzetek és a szakirodalmi források egységesítése jól kezelhetővé teszi a kötetet. A recenzió reméli, hogy az alföldieken túl sok dunántúli, nagyvárosi vagy más tájról származó szakember is megismeri a kötet tartalmát, képet alkotva e nagytáj hajdani gazdálkodási rendszeréről.

Kaposi Zoltán

KULTÚRA, MŰVELŐDÉS, AGRÁRIUM

Tanulmányok ifj. Barta János 80. születésnapjára. Szerk. Papp Klára – Bárány Attila – Kerepeszki Róbert – Pallai László. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen 2020. 408 o.

Ifj. Barta Jánost, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézetének professzor emeritusát munkatársai, kutatótársai, barátai 80. születésnapja alkalmából egy tanulmánykötettel ajándékozták meg, mely a *Kultúra, művelődés, agrárium* címet viseli. Az ünnepi kiadvány a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Speculum Historiae Debreceniense sorozatának 29. darabjaként került a nyilvánosság elé. A Papp Klára, Bárány Attila, Kerepeszki Róbert és Pallai László által szerkesztett tisztelegő kötetet Egyed Ákos akadémikus lektorálta.

Ifj. Barta János 1963 óta oktat és végzi kutatásait a Debreceni Egyetemen. Az ifj. jelzõt azért vette fel, hogy írásai megkülönböztethetők legyenek édesapjának, Barta János irodalomtörténésznek a munkáitól. Tudományos pályája kezdetén leginkább egyetemes történelmi témájú írásokat publikált, majd – mint ahogyan Orosz István akadémikus köszöntőjében fogalmaz – aligha függetlenül a Debreceni Egyetem emblematisztikus történetésének, Szabó Istvánnak és tanítványainak hatásától, egyre több Magyarországra koncentráló agrártörténeti jellegű opusza jelent meg. A termékeny történész írt a 18. század mezőgazdasági szakirodalmáról, a magyar mezőgazdaság 18. századi történetéről, születtek könyvei és tanulmányai a felvilágosult abszolutizmus témakörében, jelentős számban idegen nyelveken. Számos monográfiája mellett szintézis jellegű munkái is napvilágot láttak.

Bazsa György tisztelegő írása ifj. Barta Jánosnak az 1993-ban újraindult *Debreceni Szemle* főszerkesztőjeként végzett munkájára fókuszál. Imre László akadémikus Arany László időtálló, a 21. században is aktuális nemzetpedagógiai gondolataira irányítja rá az olvasó figyelmét. Az ezt követő – kisebb részben egyetemes, nagyobb arányban magyar történeti tematikájú – huszonnégy tanulmány sorrendiségének rendezői elve a kronológia. A tisztelegő kötet gyűjteményes jellegéből adódóan az írások tematikája széles spektrumú, valamennyi történelmi korszak iránt érdeklődő számára kínál érdekes és értékes olvasnivalót.

Forisek Péter a classis Pontica rövid történetét tekinti át a rendelkezésre álló források tükrében. Bárány Attila azt vizsgálja, hogyan politizált Anglia és Magyarország az 1290-es években egymással ellentétes érdekrendszerek tagjaként. Most ismertetett kutatási eredményei – a korábban már publikált, a 13. századi angol–magyar kapcsolatokra koncentráló munkáival egyetemben – hozzájárulnak ahhoz, hogy a középkori Magyar Királyság Európában elfoglalt helye minél teljesebb megvilágításba kerüljön. Solymosi László témaválasztása szintén Árpád-kori. Arra keresi a választ, miként szerepelnek a szentek azokban az Árpád-kori oklevelekben, amelyek a Magyar Királyság területén keletkeztek. Pósn László munkája művészettörténeti tematikájú, a középkori Poroszország szobrászatáról, festészetéről, vala-

mint ötvösművészetéről, azok funkcióiról értekeznek. Kónya Annamária Vay Ábrahámnak, a Tiszáninnen Református Egyházkerület főgondnokának a szlovák református gyülekezet fennmaradásában játszott szerepét vizsgálja. Vallástörténeti témát dolgozott fel Körösparti Péter is. Kónya Péter tanulmánya társadalomtörténeti irányultságú, a felső-zempléni oppidumok társadalmi rétegződését elemzi a 18. században. Zemplénben a mezővárosok szerepe azért tekinthető különösen jelentősnek, mert a vármegye területén nem volt egyetlen szabad királyi város sem, így azok gazdasági feladatait e településeknek kellett ellátni. Bozzay Réka vizsgálódásának középpontjába a Hollandiában jelentős katonai karriert befutó bátori Sigray Mihályt állította. Poór János tisztelgő írásában olyan problémakört dolgozott fel, amely kapcsolódik ifj. Barta Jánosnak *A nevezetes tollvonás* című kismonográfiájában publikált kutatási eredményeihez. Azt veszi sorra, hogyan ítélte meg, miként interpretálta a magyar történetírás a „kalapos király” rendszerének lebontását.

Lévai Csaba a rabszolgák felfegyverzésének okait vizsgálja a brit gyarmatokon az amerikai függetlenségi háború előtti időkben. Manfred Jatzlauk a német egység megvalósításában meghatározó szerepet játszó hadvezér, Helmut von Moltke katonapolitikai koncepcióját és politikai nézeteit értékeli. A rostocki történész tanulmányát Pallai László fordította magyarra.

Schrek Katalin diplomáciatörténeti munkája arra mutat rá, hogy gróf Károlyi Alajos az Osztrák–Magyar Monarchia londoni nagykövetségén milyen erőfeszítéseket tett az 1887-es földközi-tengeri egyezmények tető alá hozatalának idején azért, hogy a brit miniszterelnököt meggyőzze a kiterjesztett partnerség fontosságáról, azaz a „keleti kérdés” kapcsán Nagy-Britannia nyilvánítsa ki a status quo fenntartásának szükségességét. Prepuk Anikó a neológ rabbinoknak a magyar nyelvű izraelita felekezeti sajtóorgánumokban kifejtett publicisztikai munkásságát vette nagyító alá a 19. század utolsó harmadára koncentrálván.

Barta Róbert tanulmánya az első világháború lezárását követően megkötött trianoni békeszerződés brit kritikusai, a történész-diplomata Carlile Aylmer Macartney (1895–1978) Magyarország melletti aktív lobbitevékenységét értékeli, amelyet főként az 1938 és 1945 közötti időszakban fejtett ki. A tanulmány vizsgálat alá vonja Macartney magyarországi kapcsolati hálóját, továbbá kitér a magyarbarát lobbista Magyarországgal kapcsolatos, az objektivitásra törekvő jegyében kritikáktól sem mentes szaktörténeti munkáinak értékelésére éppúgy, mint a hazánkra vonatkozó publicisztikai munkásságra (cikkek, rádióbeszéd). Macartney szerepet vállalt a korabeli brit közvélemény (továbbá más országok angol nyelven olvasó közvéleménye) Magyarország-képének alakításában. Törekvése a Horthy-rendszer árnyaltabb bemutatására irányult. A recenzens számára különösen izgalmas volt Macartney és a brit liberális influenszer, Robert Seton-Watson konfliktusokkal terhelt kapcsolatának értelmezése.

Szakál Imre az 1919. szeptember 10-i Saint Germain-i békeszerződés értelmében a Csehszlovák Köztársaság részeként létrehozott Podkarpatszka Rusz – a magyar közbeszédben Ruszinkóként, majd Kárpátaljaként emlegetett terület – dualizmus kori magyar tisztviselőinek helyzetét vette górcső alá az I. világháborút követő hatalomváltás után. Angi János írása arra hívja fel a figyelmet, hogy az I. világháborút lezáró békerendszer részét képező trianoni határhúzás következtében Debrecen fejlődése az 1920-as években nagy lendületet vett, hiszen a város 1912-ben alapított egyetemét az állam egyrészt komoly infrastrukturális beruházásokkal támogatta, miközben az oktatás és a kutatás színvonala is jelentősen emelkedett.

Csatáry György a történelmi Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megye iratanyagainak hányatott sorsát mutatja be a csehszlovák korszak központosító levéltárügyi törekvéseitől az első bécsi döntéssel, majd az 1939-es újabb terület-visszacsatolással bekövetkezett változások hatásainak felvázolásával. A lassan elkezdődött iratrendezési munkálatok befejezéséhez kiszámítható állapotokra lett volna szükség. A II. világháború utáni újabb hatalomváltás ismét jelentős változásokat eredményezett a kárpátaljai iratanyagok őrzése tekintetében is. A szerző

a függelékben elhelyezte az Ungi Közigazgatási Kirendeltség Levéltára 1939 és 1944 között keletkezett iratainak fondjegyzékét. Molnár D. Erzsébet tanulmánya arra mutat rá, hogy a II. világháború után a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalján lefolytatott koncepciós perek hatékony eszközei voltak a politikai és társadalmi elitváltásnak.

A tisztelegő kötet címében jelzett, tágabban értelmezett agrárium témakörébe hat írás sorolható. Az első Takács Levente tanulmánya, amely két római földmérési szakíró munkáinak vizsgálata során az Itália-centrikusság jelenségét feltárva lehetséges magyarázatokat is ad. Annak megválaszolásához azonban, hogy Itália központi szerepét általános jelenséggként kezelhetjük-e, további földmérési szakmunkák elemzésére van szükség.

Papp Klára *„Túl sokat fáradoztam, ... és mindent jól és rendezen elindítottam...”* című tanulmányának témaválasztását két tényező határozta meg. Egyrészt az ünnepi kötet címzettjének szemlélni kutatásai, hiszen a professzor asszony által több mint három évtizede vizsgált Csáky család egyik ága is rendelkezett birtokokkal nevezett vármegyében. Másrészt az a személyes élmény, hogy a munkában felhasznált primer forrásokra, nevezetesen Raisz György és megbízója, özvegy Csáky Jánosné Zichy Jozefa levelezésére éppen akkor talált rá, amikor 2019 áprilisában íj. Barta Jánossal egy közös kutatóutat tett a bécsi levéltárba. Papp Klára tanulmánya nemcsak arra világít rá, hogy a gondosan kiválasztott, jószágigazgatói teendőit nagy körültekintéssel végző Raisz Györgyöt milyen feladatokkal bízta meg az 1795-ben megözvegyült Csáky Jánosné, hanem arra is, hogy a Csáky-birtokokon tevékenykedő Raisz György eredményessége milyen előrelépést hozott fia karrierének alakulásában.

Orosz Istvánt szintén íj. Barta János Zemplénre vonatkozó kutatásai motiválták. Ezért állította vizsgálódásának középpontjába Mád mezővárost Szirmay Antalnak, Zemplén vármegye főjegyzőjének, levéltárosának 1803-ban Budán megjelent munkája alapján.

Püski Levente tanulmánya arra keresi a választ, hogy a korabeli közbeszédben döntően negatív kontextusban emlegetett hitbizományok mekkora szerepet játszottak, milyen helyet foglaltak el a két világháború közötti Magyarországon, és az átalakításukról rendelkező törvény milyen jellegű változásokat eredményezett. Csiszár Imre a nagyüzemi mezőgazdasághoz vezető út etapjait vette számba Magyarországon 1945-től az 1970-es évek elejéig, míg Váradi Natália Kárpátalja gazdasági helyzetét értékelte a Hruscsov-érában.

Csatlakozva a határon inneni és határainkon túli kollégák jókívánságaihoz, kijelenthető, hogy az ünnepelt 80. születésnapjára ajándéka egy külsejében elegáns, tematikailag rendkívül sokoldalú kötet, mint ahogyan íj. Barta János kutatói érdeklődése is széles skálán mozgott az utóbbi több mint fél évszázad során. A tisztelegő tanulmányok részben metodológiai novumokkal, részben új tudásanyagokkal, valamint újfajta megközelítési módjaikkal, értelmezési keretekkel gazdagítják a történettudományt művelők eredményeit.

Zsoldos Ildikó

BIBLIOGRÁFIA AZ ÁCHIM-KUTATÁSHOZ

Molnár M. Eszter: *Áchim L. András és kora kutatási bibliográfiája*.
PC Magister Alapítvány, Budapest 2018. 276 o.

Áchim azon történeti személyiségek közé tartozik, akik körül még mindig sok és eredmény-nyel biztató kutatásra van szükség. Áchimot még inkább a saját történeti korszaka, a dualiz-mus, a magyar–osztrák kiegyezéssel létrejött rendszernek a keretében és működésében kell elhelyezni ahhoz, hogy a tényleges fontosságát és szerepét meg tudjuk ítélni.

Az eddigi kutatások – amelyek címadatait ez a bibliográfia gondosan, pontosan összefog-lalja – szerteágazóak, de még mindig bővítést kívánnak. Molnár M. Eszter ezt felmérve vál-lalkozott a hosszú, kitartó adatgyűjtésre. Ezzel nagy segítséget nyújt azoknak, akik tovább kí-vánnak foglalkozni az Áchim-kérdéssel, Áchim pályájával és hatásával. Az eddigi feltárások az eddig látókörbe került kutatási rutinnal hozzáférhető forrásokat látszólag kimerítették. Te-hát egy különös, szokatlanul szerencsés lehetőséget nem számítva, nem gondolhatunk arra, hogy egy tartalmilag súlyos, akár nagy tömegű forrásanyag előkerül. Ilyen csodáról a közel-múltig élő legendák szóltak. Pontosan ma már nem is tudjuk, mi volt az, ami előkerülhetne. Az is kijelenthető, hogy amit a korabeli, akármilyen beállítottságú sajtó Áchimról közölt, fő-leg a magyar nyelvű sajtóban lévő tényadatok, elemezhetőnek értékelhető állítások elfogytak, kimerültek. Jobb híján csak bízhatunk az előre nem látható szerencsében, hogy talán valaki-nek a magánhagyatékából, vagy esetleg külföldről, valamelyik környező ország egyik levéltá-rából, családi gyűjteményéből, könyvtárából előbukkan olyan sajtótermék, meg iratanyag is, ami Áchimot és kisugárzását érinti, személyére, tevékenységére vonatkozik. Ennek azonban csekély az esélye. Gyakorlatilag tehát a máig föltárt, illetve nem kutatott, de a bibliográfia ré-vén felsorakoztatott forrásanyag további, akár megismételt elemzéséből nyerhető, illetve re-mélhető újabb megállapítás.

A kutatók azonban sajnos, egyre fogyatkoznak. A legutóbbi évekig egy szép sort lehetett fölállítani azokról, akik a 20. században valamilyen megközelítésben Áchimmal foglalkoztak. Ezek egy része nem kifejezetten történész volt, de történeti érzékkel megáldott szerző, agrár-politikus, közgazdász, közíró. Például Szabó Dezső, vagy különösen Féja Géza a *Viharsarok* című könyvében, a riportjaiban és más önéletrajzi megnyilatkozásaiban is. Azután a 20. század második felének egy történész nemzedéke, itt Pölöskei Ferenc akadémikust vagy Király Istvánt, Tibori Jánost említhetném. Azok névsora nem rövid, akik újra meg újra fontos mozzanatokat tártak föl Áchim munkásságából, vonzásából, és azoknak az értékelésében is jelentős előrehala-dást tettek. Az egyik föladat tehát, ami a remélhetőleg felnövekvő, kinevelhető újabb kutatóge-neráció előtt áll, az, hogy megismerje a most már mennyiségre tekintélyes, ám igen szétszórtnak nevezhető eddigi publikációkban foglalt, a kritika mérlegére tett eredményeket. (A kéziratban lévő munkákat sem mellőzve természetesen.) Nemcsak a „végeredményeket” – ha a történet-írásban egyáltalán használhatjuk ezt a minősítést –, de szembesítve az egymásnak ellentmon-dó megállapításokat is. Ezekből születhet majd az ellenőrző kutatások nyomán forrásokkal körülbástyázott, objektívebb megítélés, s arra építve egy újraserkesztett, rendszerbe foglalt szintézis. Ez lehet a kiindulópont. Feltétlenül szükséges hozzá az eddig nemegyszer megtúrt elfoglaltságok minél teljesebb mellőzése, az érzelmi-indulati hagyományok félretétele.

A másik föladat és fontos mozzanat, ami több vonatkozásban már megtörtént, hogy az országos történetírás szempontjából még differenciáltabb legyen Áchim értékelése. Ezt jó né-hányan megtették már, és csak elismeréssel szólhatunk róla, még akkor is, ha bizonyos el-lentmondások tagadhatatlanul vannak a megjelent munkákban, tanulmányokban. Félre kell tenni nyilvánvalóan az aktualitásokkal nemegyszer kiszűrhető sugallatokat is. Mind a két föl-

adat alapvető. Tehát egyfelől megismerni, hogy mit tártak föl, mit írtak meg eddig, mit hallgattak el, de a legapróbb részletekig, másfelől pedig számba venni és leválasztani az elfogultságokat. És végül el kell jutni a mind emberileg, mind egyéniség szempontjából, mind pedig emlékezetpolitikai, társadalomtörténeti, oktatási szempontból a hiteles, pontos megítéléshez és annak népszerűsítéséhez.

A vázolt szempontok között igen jelentős a történeti szociográfia és a társadalomnéprajz módszereivel is annak a kifejtése, az eddigieknél is részletesebb bemutatása azoknak a társadalmi rétegeknek, amelyek Áchim követői, támogatói voltak, vele szimpatizáltak. Mert azt sosem feledhetjük el, hogy ez nemcsak az országgyűlési képviselőválasztásokon számos esetben egyénileg mutatkozott meg. Tudjuk, a lakosság kicsiny részének volt csak választójoga, és az Áchim-támogatók túlnyomó részének sem volt. Ugyanakkor majd minden olyan megmozduláson, népgyűlésen és olvasóköri, népköri rendezvényeken, ahol Áchim szerepelt, meg az országgyűlési szerepléseit illetően is figyelemmel kísérték őt. Számosan a nem paraszti világból is. Bírósági tárgyalásai is sokkal szélesebb körben váltottak ki szimpatizáló véleményyt, visszhangot. Általában sokan pozitív, népvézéri szerepben elfogadó megítélést tudtak a személye köré vonni. Azaz egyszerre volt a magasabb körökben, az Országgyűlésben szereplő Áchim, másrészt a nép embere, a nép szónoka. Az egyszerű emberek igazságaért kiálló férfiú a békéscsabai képviselőtestületben, de azon túl is, a legszélesebb körben.

A politikai életnek a „hivatalosan” számontartott, a sajtóban népszerűsített rétegében is szerepet tudott betölteni. Mint ahogy akkoriban mondták, a nép „alsóbb rétegeiben”, ahol nem a tudatosabb, tájékozottabb politizálás emberei vagy hívei éltek, leginkább a régi, még a jobbagyidőkre visszanyúló hagyományok szerinti népi, paraszti gondolkodásnak a tömeghatása érvényesült. Főképpen abban a parasztrétegben, amely közvetlenül nem kapott, vagy alig kapott részt a helyi vezetésben. Tehát egy összetett szerepnek a betöltését kell Áchimról szólva hangsúlyozni.

A hosszú és alapos munkával készült bibliográfiáról formált elismerés során először az annotációkról szeretnék szólni, amelyek terjedelmes eligazító funkciójukkal mélyreható segítséget nyújtanak a kutatóknak. Elégge meg nem hálálható, alapvető, szakszerű útmutatást jelentenek az annotációk, különösen a kezdő vagy más tudományterületen működő kutatók esetében. Tetemes időt kívánó informálódástól kímélik meg őket. Külön dicséret illeti Molnár M. Esztert, hogy vállalta ezeknek az annotációknak, egyedi értékű információknak az összeállítását és közreadását. Ehhez az Áchim-kutatások folyamatos figyelése, hosszú tapasztalat és szerteágazó feltérképezési gyakorlat volt szükséges. „Nem adják ingyen” ezt sem!

Ez a bibliográfia, amely száznegyven évnyi időintervallumot foglal magában, egyben az Áchim-kutatásban korszakzárónak is tekinthető, mivel a munkáikkal szereplő történészek túlnyomó része már nem él. Jogos és alapvető kérdés, hogy milyen irányba menjen, mehet a kutatás a továbbiakban. Igencsak a legsúlyosabb, hogy a Monarchia történelmi nemzetiségeit képviselő szomszéd államok kutatásai mit adhatnak még az Áchim-kérdéskörhöz.

Ez nagyon fontos kérdés. Különös tekintettel arra, hogy a volt Monarchia országai népeinek archivális forrásai, sajtója, de akár magánhagyatékei, szépirodalma, korabeli publicisztikája stb. mit adhat még az eddigiekhez. Azt hiszem, hogy itt egy példászerű nemzetközi összefogásra, egy speciális feladatot vállaló, komplex szemléletű kutatócsoportnak a munkájára volna szükség. Mert jelen pillanatban csak sejthetjük, néhány pontról tudjuk, de inkább csak feltételezzük, hogy a korabeli Monarchia parasztságával foglalkozó újságírásban irhattak Áchimról is. De nemcsak az újságírók, hanem agrárszakemberek, közgazdászok, szociológusok, más szakemberek, tollforgatók is leírták ellenséges vagy rokonszenvező véleményüket Áchimról és mozgalmáról az I. világháború előtt. Voltaképpen az Áchim-mozgalmat tekintve, a testvér és a szomszéd területeken, bárhol Közép-Kelet-Európában kibontakozott, de legalább megpendített tö-

rekvésekre gondolunk. Az egész kérdés elvezet odáig, és itt Nagyatádi Szabó Istvánnak a nevét is említenem kell, hogy mikor jut el az egyes mai országok egykori paraszttársadalma, politikája, vagy a Monarchia területén élő népek, a tizenhárom elismert nemzetiségből több is, hogy valamilyen módon véleményt nyilvánítson. Ne felejtsük el, hogy az úgynevezett alsóbb néprétegek, különösen a parasztság gyarapodó helyzetbe került része lehetőséget keresett és látott arra, hogy valamiképpen a közpolitika őt érintő kérdéseiben éppúgy, mint a saját jogi helyzetének megítélésében érdekei szerinti véleményt formáljon. És ha így nézzük a kérdést, akkor már többször tudhatunk valamit többek között a horvátoknál, a románoknál párhuzamba állítható törekvésekről vagy hasonlókról. Szerintem nagyon keveset ismerünk ahhoz képest, amit feltételezhetünk. Mert manapság inkább csak a szépirodalomból ismerünk mozaikokat arról, hogy a magyarsággal a Monarchián belül együtt élő népek értelmisége például hogyan vélekedett a parasztkérdésről. Nemigen tudjuk, hogy a megoldás útjai között szerepelt-e az Áchim-törekvéshez hasonló. Kivételesen, töredékesen fordul ez elő. Az egykorú nem magyar gazdasági fórumok véleménye is feltáratlan. Ezért kellene egy nemzetközi összefogással kialakuló kutatás vagy kutatócsoport, első lépcsőben a hozzáférhetőség érdekében.

Nyilvánvaló, hogy a horvát vagy román nyelvű korabeli sajtótermékek meghatározó része nem Budapesten található. Ami a Monarchia határain belül jelent meg, abból bizonyára van Budapesten, Bécsben, meg másutt is jó néhány. Ez azonban nem a teljességet képviselné, abban biztos vagyok. És hát ahogy Magyarországon pro vagy kontra a vidéki sajtó is érdekes volt, nemcsak a hangadó, véleményt formáló fővárosi, ugyanúgy nyilvánvaló, hogy az említett népeknél is az lehetett.

A most szomszédos országokban megjelent sajtótermékek közül is ki kellene szűrni, hogy melyek azok a fontos szerzők, illetve városok és környékük, ahol a minket érdeklő kérdésekről az érdekltség okán egyáltalán szó lehetett. Vélhető, hogy az iparvidékeken kevésbé, viszont az agrárvidékeken gyakrabban nyilatkoztak meg ilyen kérdésekről. Ugyanis progresszív gondolkodású vagy reformgondolkodású emberek mindenütt lehettek. Hol elismerték őket, hol meg éppen nem ismerték el. Bizalmas magánlevelezésekben sokféle rejtőzhet. Ezeket is föl kell tární, ami még megmaradt. A bibliográfia széles információt ad ebben a vonatkozásban is a kutatóknak, anélkül hogy kiterjedne mondjuk a horvát nyelven megjelent, vagy akár a Monarchia határain túl kiadott lapokra. Az indíttatást, a figyelemfölvívást viszont megadja. És ez fontos érdeme. Rá kell jönnünk arra, hogy voltaképpen úgy önmagunkban akár a mostani, de a régebbi határaink közé zárva is, nem mindenről tudunk tájékozódni. Biztatásul hivatkozom az élénkebb magyar–francia művészeti, kulturális kapcsolatokra. Ezek eredményeként – a 19. századnak az utolsó negyedében különösen, de előtte is már – számos olyan Magyarországról származó tudósítás vagy vélemény, az itteni dolgokról szóló cikk jelent meg, ami még nem jutott el a magyar kutatásnak a tudomásáig. A bibliográfiának az általános haladása, a könyvtárak érdeméből való fejlődése alapján eljutott odáig Európában, hogy egyre teljesebb és alaposabb a bibliográfiai föltárás visszamenően is. Az I. világháború előtti időszaknak az újságjairól bőven vannak már föltárások. Most még kisebb arányban vonulnak be ezek a magyar kutatásnak a mindennapos gyakorlatába, mint amennyire lehetne.

Molnár M. Eszter bibliográfiájának adatait illetően a kutatók közül néhányan felvetették, hogy kié Áchim. Ugyanis a magyarországi szlovákok az utóbbi évtizedben nagy hangsúllyal foglalkoztak ezzel az összetett kérdéssel.

Döntően a magam nevében tudok erről nyilatkozni természetesen, mert az igazán elmélyült történészek körében erről egy szélesebb körű vitát rendezni nemigen lehet, mert igazából nincs min vitatkozni. Egymást erősítő igazságok élnek egymás mellett. Tehát kétségkívül igaz, hogy Áchim szlovák, nemcsak gyökerű, hanem az alföldi szlovák kultúrát jól ismerő és valló – saját életét annak jegyében formáló – személyiség volt. Ennek kiemelésével együtt

azonban arról is kell meggyőződéssel beszélni, hogy őt bizony egy Kárpát-medencei, sőt közép-kelet-európai egyéniségnek kell tekintenünk. Akinek sokkal nagyobb hatása lehetett volna akár a Kárpát-medence népei körében, akár pedig azon túl is. De az ismert körülmények meg az ő halála miatt ez nem következhetett be. Ha csak magyar–szlovák relációban nézzük, én nagyon nagyra becsülöm őt, de egész életpályájáért, azon belül a szlovákságáért is. (Egyik nagyszülőm révén kis szláv beütés is van a családomban, de nem azért valloam az egyéni értékét, történeti jelentőségét.)

A szlovákokra visszatérve minden dicséretet megérdemelnek a magyarországi szlovák szervezetek, az országostól kezdve, a regionálisokig bezárva. Különösen a békéscsabaikat emelem ki, hogy nem hagyták feledésbe menni Áchim emlékét. Amikor már a dolgok addig „józanodtak” (idézőjelbe teszem ezt), hogy Áchimról lehetett beszélni és nemcsak azt mondani róla, hogy kulák volt, akkor az Áchim-tisztelet rögvest fölerősödött. És nemzedékről nemzedékre sikerült ezt megőrizni. Valószínűleg nem sokan tartják már számon, de gyakorlatilag 1954-ben indult, a II. világháború után, a Rákosi-korszak végén az Áchim iránti hagyománytisztelet fölélesztése. Előtte a két világháború között a haladó körökben Áchim neve ismert és megbecsült volt. Féja Géza *Viharsarok* című könyvére gondolok. Itt bizonyosságát kapjuk annak, hogy a magyar történelem folyamán az anyanyelvtől függetlenül az itt élő parasztság legtudatosabb része inkább el tudott odáig jutni, hogy érintkezést talált a „magas” politika egyes szereplőivel, és a maga módján próbálta az igazságot kihámozni. Szabó Dezsőnek is van egy külön írása Áchimról, de Féja Géza kiemelkedő egyéniség volt ennek a támogatásában. Szántó Kovács Jánost is vállalta. A legnagyobb hiba, ami mostanában bekövetkezhet, egy szakmailag teljesen alaptalan és torzító visszavetítésnek az eredményeként – akár az Áchim személyére és mozgalmára, akár pedig Szántó Kovács mozgalmára vonatkozólag is –, hogy egyesek csak a kommunista mozgalomnak az előképét hajlandók látni bennük. Hát ez teljesen hibás, tájékozatlan megközelítés. Magyarországon ugyanis 1918 előtt kommunisták nem voltak. Szocialisták voltak, de ők sem azonosak a későbbi szociáldemokratákkal. A nyugat-európai szocializmussal, a szociális kérdéssel elméleti alapon az 1870-es évektől már több magyarországi szerző igen behatóan foglalkozott. Az más kérdés, hogy az akkori uralkodó elit mennyire vette ezt figyelembe. De sokszor húsz-harminc éves késésekkel, azért bizonyos módon már figyelve és mértékkel, már – általában bírálatlalt – figyelembe vették. Tehát nem szabad abba a hibába esnünk, a divatosság örve alatt vagy egyéb szándékból, hogy Áchimban a halála után nálunk is megjelent, tehát későbbi kommunisták paraszti előképét lássuk. Áchim még szociáldemokrata sem volt. Az agrárszocialista mozgalom a középkorig, a jobbágyidő-kig visszanyúló népi hagyományoknak egyfajta gyűjtőtáborra volt. Az tény, hogy a szociáldemokraták is szerettek volna falun is, meg mezővárosokban is a parasztság egyes rétegeiből tömeget verbuválni maguk köré, miután azok is a választókerületek lakói voltak.

Nem lehet a 20. századi vagy 21. századi jelenségeket, személyiségeket, mozgalmakat a 19. századi vagy 20. század eleji megítélés alá vonni. Ez így teljesen szakszerűtlen, valótlan és használhatatlan.

Összefoglalva elmondható, hogy nagyon sok munka van még hátra, különös tekintettel a Kárpát-medencei kutatásokra. Úgyhogy még minden nemzedéknek jut bőven feladat az Áchim-kutatást illetően. Molnár M. Eszter kötetének kiemelkedő értéke, hogy hatékonyan elősegíti a feltárások, az elemzések célszerű irányának, menetének kiválasztását. Remélhető, hogy a közép-európai történészek felfigyelnek rá és sok haszonnal forgatják.

Szabó Ferenc

**AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE
KÖZLÉSI ÉS HIVATKOZÁSI SZABÁLYZATA**

1. KÉZIRAT

- 1.1.** A szerkesztőség agrártörténeti, társadalomtörténeti, történelmi témájú, máshol nem publikált tanulmányokat, recenziókat, forrásközléseket, beszámolókat, megemlékezéseket fogad el közlésre – az alábbi formai feltételek teljesítésével.
- 1.2.** Kérjük, hogy a szerzők kéziratuk szövegét **elektronikus formában**, Microsoft Word .doc vagy .rtf kiterjesztésű formátumban, CD-n vagy e-mailen juttassák el a szerkesztőséghez (agrartortszemle@mmgm.hu), és tüntessék fel a kapcsolattartáshoz szükséges **adataikat is** (név, telefonszám, e-mail cím, postacím). (A szerkesztőség a személyes adatokat természetesen bizalmasan kezeli.)
- 1.3. Mellékletek.** A **táblázat(ok)** elhelyezhető(k) a szövegben. A **nem szöveges mellékleteket** (térkép, kép, rajz, ábra) külön fájlban (ne a szövegbe beágyazva) és a lehető legjobb minőségben (de legalább 300 dpi felbontásban), pontos képaláírással együtt adják le (.xls, .tiff, illetve .jpeg formátumban). Kérjük, minden esetben jelöljék meg a táblázat/térkép/rajz/ábra **forrását**. A külön fájlban beküldött mellékletek száma lehetőleg ne haladja meg a 6 darabot, és helyüket egyértelműen jelöljék meg a szövegben belül.
- 1.4.** A tanulmányok/közlemények **terjedelme** mellékletekkel együtt ne haladja meg a másfél–két szerzői ívet (legfeljebb 80 000 leütés).
- 1.5.** Tanulmánya/közleménye leadásával egy időben kérünk a szerzőtől egy 1000–1500 leütés (kb. fél oldal) terjedelmű **rezümét** magyar nyelven.
- 1.6.** Recenzió esetén a recenzeált munká(k)nak kérjük az összes könyvészeti adatát feltüntetni (szerző/szerkesztő, cím, alcím, kiadás helye, kiadó, oldalterjedelem, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése).
- 1.7.** A tanulmányok/közlemények szerzői számára megjelenés után 1-1 tiszteletpéldányt és különlenyomatokat, a folyóirat többi szerzője számára 1-1 tiszteletpéldányt biztosítunk.
- 1.8.** A szerkesztőséghez eljuttatott kéziratokat, adathordozókat nem áll módunkban visszaküldeni.

2. HIVATKOZÁS

- 2.1. Kérjük, hogy hivatkozásait **lábjegyzetek** (és ne végjegyzetek) formájában fűzzék írásukhoz (használják a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját). Külön irodalomjegyzéket nem közlünk.
- 2.2. A jegyzetek és a további hivatkozások formájára vonatkozóan kérjük, hogy az alábbi elveket kövessék.

2.2.1. Nyomtatott művek

- A mű **szerzőjének** vezetéknevét verzással (nagybetűvel), keresztnévét kurrenssal (kisbetűvel) írjuk, utána kettőspontot teszünk. A továbbiakban a vezetéknevvel és az évszámmal hivatkozunk a műre, a név és a szám közé nem teszünk írásjelet. Több szerző (vagy szerkesztő) esetében a teljes neveket gondolatjellel és szóközökkel, a további utalásnál szóközök nélkül választjuk el.

Például:

KAÁN Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben*. Budapest 1939. 15–16.

KAÁN 1939. 28.

SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Cegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból I–II*. Pest 1863.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1863.

ÁCS Pál et al.: *Magyar kódex 3: Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790*. Budapest 2000. 99.

ÁCS et al. 2000. 102.

- A mű **címét** kurziváljuk (dőlt betűvel írjuk), és utána pontot teszünk. A címet és az (ugyancsak kurzivált) alcímet ponttal választjuk el. A megjelenés helye és éve közé nem teszünk írásjelet. Ha valamelyik hiányzik, ezt szögletes zárójelben jelöljük [H. n., é. n.]. A kiadókat nem írjuk ki. Budapestet nem rövidítjük. Az oldalszám után mindig pontot teszünk, és csak akkor jelöljük külön, hogy oldalszámról van szó (például egy levéltári hivatkozás esetében – jelölhetjük így: pag.), ha ez valamilyen okból nem egyértelmű. A sorozatot a jegyzet végére írjuk, zárójelben.

Például:

GRÁFIK Imre: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén*. Budapest 1971. 30. (Nép-rajzi Közlemények XV/1–4.)

GRÁFIK 1971. 32., 44–46., 53.

- A **szerkesztett/gyűjteményes kötetben, évkönyvben** megjelent írásra való utalás az In szócskával történik (kettőspont nélkül). Ilyenkor csak a gyűjteményes kötet/évkönyv címét kurziváljuk, és a továbbiakban vagy a kötetből idézett szerző nevével és a megfelelő évszámmal, vagy – ha nem egy konkrét szerzőre, hanem csak egy szerkesztett kötetre utaltunk – a mű címével (hosszú cím esetében az értelemszerűen rövi-

dített címével) hivatkozunk rá. A szerkesztői (vagy egyéb közreműködői) minőséget rövidített formában adjuk meg (szerk., összeáll., ford., vál., jegyz. stb.).

Például:

BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest 2009. 169–206.

BIRÓ–MOLNÁR 2009. 177.

VIGA Gyula: A gyümölcs a népi árucserében. In VIGA Gyula: *Utak és találkozások*. Miskolc 1999. 163–164. (Officina Musei).

VIGA 1999. 170.

Békéscsaba néprajza. Szerk. GRIN Igor – KRUPA András. Békéscsaba 1993. 174. (A továbbiakban: *Békéscsaba néprajza*.)

- Ha **folyóíratra**, **hetilapra** vagy **napilapra** utalunk, csak a folyóirat/hetilap/napilap nevét kurzíváljuk, majd megadjuk a megjelenés évét, a folyóirat/hetilap/napilap számát és az oldalszámot. Nem adjuk meg az évfolyamot.

Például:

VADAS András – KISS Andrea: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. *Soproni Szemle* 2009. 2. 239–252.

VADAS–KISS 2009.

- **Idegen nyelvű** hivatkozásnál az eredeti nyelvű rövidítéseket és jelöléseket hagyjuk meg. Az idegen nyelvű szerzőnél/szerkesztőnél előrekerül a vezetéknev, a keresztnéve(ke)t vesszővel választjuk el. A keresztnévet írjuk ki (ha csak kezdőbetűvel jelölték, lehetőség szerint egészítsük ki).

Például:

BURGER, J.[ohann]: Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft, Wien 1833. 94.

BURGER 1833. 96.

KERBLAY, Basile: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In *Peasants and Peasant Societies*. Ed. SHANIN, Theodor. London 1971. 150–161.

KERBLAY 1971.

- Ha ugyanattól a szerzőtől egyazon évből több műre hivatkozunk, az évet a, b, c-vel jelöljük megkülönböztetésül, és közöljük is, hogy a továbbiakban így fogunk rá hivatkozni.

Például:

WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte III. Fortsetzung der Vorbegriffe*. 2. Aufl. Wien 1829. 14. (A továbbiakban: WITTMANN 1829a.)

- Ha bármilyen okból nem egyértelmű, hogy az első előfordulás után hogyan hivatkozunk egy műre (azonos vezetőkénevű szerzők; bizonytalan évszám; túl hosszú cím stb.), akkor zárójelben adjuk meg a további formát.

Például:

NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 301. (A továbbiakban NAGY J. 2007.)

SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest 1864. 2., bőv. kiad. Budapest 1886. (A továbbiakban: SALAMON 1864.)

Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok története és más egyéb emlékeztető dolgokkal együtt barátságosan előadatnak. Írta: Mikses Kelemen az említett fejedelem néhai kamarása, most pedig az eredetképpen való magyar kézírásokból kiadta Kulcsár István az ékeesszólásnak tanítója. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal József, 1794. (A továbbiakban: MIKES 1794.)

2.2.2. Levéltári hivatkozások

- **Kiadatlan levéltári források** esetében kérjük, hogy az első hivatkozást követően a továbbiakban rövidített formában hivatkozzon a forrásra (a rövidítést az első hivatkozásnál adja meg).

A jelzet minden esetben az irat (tétel stb.) levéltári helyét kövesse, a legnagyobb egységtől kiindulva a legkisebbig.

Például:

Magyar Országos Levéltár Belső miniszteri normák gyűjteménye (a továbbiakban: MOL XIX-B-1-az.) 16-422/1970. 56.d. A BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztató Osztálya állománytáblázata. 1965. június 8.

- **Levél- és kéziratári forráskiadványok** esetében a levéltár és a hivatkozott iratot magába foglaló állag nevét, valamint az irat címét az első előfordulás alkalmával kérjük teljes néven/címen megadni. A további rövid hivatkozási formákat adják meg zárójelben. Ismételt hivatkozásnál az őrző intézménytől az állagig már csak a rövidített formában hivatkozzanak; az irat címét szintén lehet rövidíteni. (A levéltár nevének rövidítése, a szekció betűje és a fond száma után ne tegyenek se vesszőt, se pontot.) Ilyen kiadványok esetében használhatók a pagina (pag.), recto (r), verso (v), numero (Nr), folio (fol.), szórtan (passim) jelzések.

Például:

Magyar Országos Levéltár (MOL) E 152 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma. Acta Jesuitica (a továbbiakban: E 152 Acta Jesuitica).

Az Egri Érsekség Levéltára (EÉL) Gazdasági Levéltár. I. Acta Jurium. Liber 5. Fundatio seminarii Agriensis (a továbbiakban: Fundatio sem. Agr.).

- 2.2.3.** Ha **internetes forrásra** vagy a világhálóról letöltött anyagra hivatkozik, adja meg a honlap pontos címét és a honlap felkeresésének/az anyag letöltésének dátumát. Ha olyan műről van szó, amely nyomtatásban is megjelent, csak az internetes hivatkozást nem fogadjuk el.

Például:

http://mta.hu/data/cikk/12/67/93/cikk_126793/Kocsis_Gyula_Agrartortenet.pdf

(az anyag letöltése: 2013. január 10.).

VARGA Zsuzsanna: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelészövezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIV. kötet*. Debrecen 1997. 239–268. Lásd még: www.hbml.archivportal.hu/data/files/145062504.pdf (megtekintve: 2013. március 10.).

Az Agrártörténeti Szemle Szerkesztősége
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár
Levélcím: 1367 Budapest 5. Pf. 129.
E-mail: agrartortszemle@mmgm.hu

CONTENTS

PAPERS

Zoltán KAPOSÍ: Economic changes on the estates in the Drava valley in the years following World War I	24
Gábor DEMETER and Gábor KOLOH: Property structure and profitability in the Ormánság and its environs. Farming in the Siklós and Szentlőrinc rural districts (1893–1935)	62
Gábor DEMETER, Ádám MAGYAROSI and Róbert BAGDI: Differences in the standards of living and health conditions of rural and town dwellers in the Debrecen district c. 1930	110

AGRICULTURE IN THE CEDED TERRITORIES

András TÓTH-BARTOS: Transylvanian Hungarian agriculture and rural society in interwar Romania	131
István GAUČÍK: Continuity, restart, prosperity? The agricultural history of Czechoslovakia from the Hungarian minority viewpoint	148
Tibor MOLNÁR: The Yugoslav agrarian reform in the Bačka (1919–1941)	155

ESSAYS

Konrád SALAMON: Land reform and Trianon	161
Csaba FAZEKAS: Contributions to the assessment of the role of villages in the political thought of post-Trianon Hungary	175
Zsombor BÓDY: Power relationships in the agricultural advocacies in the post-Trianon era. The social image of the 1920 Smallholders party and the elite of the chambers of agriculture	186
Péter STRAUZS: Everyday agricultural advocacy – The activities of the Chamber of Agriculture between the Danube and Tisza between the two world wars	197

CHRONICLE	199
-----------------	-----

BOOK REVIEWS	209
--------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár. Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Magyar Nemzeti Banknál vezetett számláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár könyvtárúsitójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10–17 óra között.

Előfizetési ára 950 Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár főigazgatója

Olvasószerkesztő: Ruttkay Helga

Műszaki szerkesztő: H. Balázs Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105